

NYUGAT ORSZÁGAIN KERESZTÜL

ÍRTA:
RADVÁNYI KÁLMÁN

BUDAPEST,
"MAGYAR JÖVŐ" IFJÚSÁGI IRODALMI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA
1923.

EZ A KÖNYV A
MAGYAR JÖVŐ KÖNYVTÁRÁNAK
(GYOMLAY LÁSZLÓ)
ÖTÖDIK SZÁMA

AZ OLVASÓHOZ.

Amikor ezt az útinaplót írtam 1910-ben, még teljesebb volt a világ. Adria vízén magyar hajók jártak, Fiume mólóin magyar matrózok daloltak, a Kárpátok falán magyar szó csengett és Erdély a mi testünk volt. Németország Európa legerősebb hadseregét masírozhatta gyakorlóterein, Franciaország remegve várta a jövő eshetőségeit s Anglia még Európa felé fordította arcát. A gyűlölet aludt, a nap egyformán sütött mindenkire. Kilencvenhat magyar fillérért adtak egy lírát, egy francia frankot, öt koronáért egy dollárt, huszonnégy koronáért egy angol fontot. Az olasz facchinók alázatosan hajlongtak előttünk. 1910-ben a hadsereget még parádéra használtuk, a negyvenkettes az idők méhében várta a megvalósulást. Érzéseink finomak voltak, jók voltunk, becsületesek voltunk, tudtunk hinni az emberiségben, mosolygó udvariassággal nyújtottunk kezét mindenkinek, akivel találkoztunk. Ez a világ elsüllyedt. Könyvemnek ezt a címet is adhattam volna: *Egy elsüllyedt világrész*. Egy modern Atlantisz, mely ott fekszik az idők hallgató mélységeiben. Mégis úgy érzem, hogy soha nem volt olyan aktuális ez a könyv, mint most. A nemzetek életének a törvényei nem azonosak a geológia törvényeivel. Az elsüllyedt világrészt kiemelni és rekonstruálni: ez a jövő generáció föladata. Kell ismernünk a múltat, hogy megépíthessük a jövőt.

Budapest, 1923. október hó.

R. K.

I.

A spielbergi börtön titkai.

Prága, 1910. Július 6 ¾ 12 éjjel.

Egy ötkoronás szálló hátulsó, eldugott szobájában írok. A bácsim már lefeküdt és én belebámulok a szomorú, sárgás villanyfénybe.

Ma délelőtt még Brünn-Spielbergben voltunk, a posztógyárak városában. Megnéztük Spielberg börtöneit is. Gyászos emlékü vár ez! Valamikor büszke morva urak sásfészke, később pedig Ausztria legkeményebb börtöne. Két embertípust hoztak ide: a gyilkosokat, méregkeverőket — és a politikai foglyokat: akik merészeket mertek gondolni. Most pedig kaszárnya. Tegnap volt a morvák nemzeti ünnepe: Szent Cirill és Methodus napja s még a kaszárnya is ünnepelt: a mély udvaron, ahol egy századdal előbb a merész gondolatok politikusai sétáltak összeláncolt kézzel, két szurony között egy-egy órácskát naponként, a komor udvaron most füttyös és nótás bakák fényesítették a mantligombot meg a tehénbőrbakancsot.

A kazamattákat (földalatti börtönök) pénzért mutogatják: tanulságos tanyái a kegyetlen erkölcsnek. Az ember végignézheti a legraffináltabb emberkínzások eszközeit és emlékeit. Ahogy itt elgondolkodom, különös árnyak kísértenek; a múltak lelke rám nehezedik: szomorú, sóhajos lélek. Az éjjél csendjében melyebben érez az ember, tán azért, mert maga van, semmi se szórja szét a figyelmét. Képzetelem benépesíti a spielbergi kazamattákat azokkal a szomorú, fehér arcokkal, köhögős mellű, fátyolos szemű rabokkal, akikről már annyit olvastam és akikről a vezetőnk is beszélt.

A várba korán mentünk: várni kellett, míg néhány más érdeklődő idegen is jött, mert kettőnket külön nem akartak kalauzolni. A pénzt ellenben előre elvették és kiküldtek a kertbe sétálni. A kert a város fölé nyúlik, ki a bástyafokra. Hát ide mentünk. Gyönyörű volt a reggel. Ezüstös fátyol takarta be a várost: ilyen finom fátyolt csak a nap tud szőni; a királyi nap, mely most ünnepi hangulattal, fölemelően fényes pompával emelkedett ki az *austerlits*¹ hegyek közül. Míg alattam a város monoton zsongása

¹ Austerlitz nem messze van onnét. A híres austerlitz-i csata alkalmával a franciák Brünn is összelődöztek és elfoglalták.

hallatszott, a lelkem messze járt. Különös érzésem van az emlékek iránt; engem az emlékek nevelnek: érzem, hogy a múlt fontos tényezője a jelennek.

Épen abba a mély, árokszerű udvarba kerestem a lejárást, ahol a foglyokat sétáltatták, mikor valami kellemetlen sipítózó hang visszatartott:

— Sie, Herren! Kommen sie!

A vezetőnők volt; egy testes, zsírosképű optimista néni. Azt hiszem, hogy a zsírosarcú, természetes nők mind optimisták. Egyik kezében kulcsokat rázott, a másikban hosszúlángú petróleumlámpát lóbált, miközben lebotrog-tunk a keskeny garádcsokon.

— Tessék utánam jönni; el nem maradni, mert aki itt marad, azt megeszik a patkányok.

Az a gömbölyű arcú kis fiú, aki az apjával együtt szintén köztünk volt, komolyan vette a fenyegetést. Kerek, fekete szemét ijedten a néniire emelte:

— Hát vannak itt patkányok?

Brünn. A magasban a hírhedt Spielberg vára emelkedik a város fölé.

— Jaj, lelkem, voltak, voltak! Bizony még most is vannak. De most már szelídebbek. Valamikor a császár ő felsége szolgálatában mérges, csúnya nagy patkányok laktak itt.

— Áá, bolondoz a néni — felelte szégyenlősen a kis fiú, mintegy röstelve, hogy megijedt.

— Jaj lelkem, nem bolondozok én. Jöjjenek csak uraim! Látják ezt a hosszú folyosót?

Magasra emelte a lobogó csótlámpát és bevilágította a nyirkos, hideg boltzatot. Aztán lemutatott egy szűk csatornába.

— Ennek a folyosónak az alja üres: azaz hogy egy üres csatorna húzódik alatta végig. Az átmérője 80 cm. Ez volt, uram, a patkányok kaszárnnyája. Akit patkányhálásra ítélték, azt ezen a lyukon bedugták és a nyomorult ide-oda kúszott, vergődött, míg a négy lábú hóhérok meg nem ették.

Brr! Végigszaladt a hátamon a hideg. Hát itt így ment? Egyszerre elment a kedvünk a tréfától. Azt hiszem, mindegyikünknek ez a közmondás

jutott eszébe: Homo homini non homo, sed lupus. De a néni nem hagyott ábrándozni: dökögős lépésekkel sietett tovább a lámpával, önkéntelenül megijedtem ezen a babonás helyen: ha most előtörne egy sereg patkány a régi fajtából!

Vezetőnk meg se várta, hogy odaérjünk, már magyarázta a befalazást:

— Ide az asszonyokat, oda meg a férfiakat falazták be.

— Aztán kiket büntettek ezzel? — kérdezte a bácsim.

— Kiket? Hát a gyilkosokat is, meg akik megérdemelték. Ó, én soknak a történetét tudom. Vannak régi jegyzőkönyvek és azokban szépen le van írva minden. Tessék csak besétálni ebbe a szűk lyukba! Ide tették a gyermekgyilkos anyákat; egy ilyen lyukba kettőt. Azután azt a nagy nyílást szépen befalazták.

— Egészen befalazták? — kérdezte ijedt csodálkozással a Hanzi. (Így hívták a kis útitársunkat, akivel Prága felé a vonaton meg is barátkoztam.)

— De egészen ám, lelkem! És azok itt bent sikoltoztak, marták a mellüket, tépték a hajukat, mint a bolondok. A vadlelkű kőművesek pedig némán, komoran rakták egyik téglát a másikra. Csak a kalapácsütések hangzottak tompán, mint mikor a sirra hantokat dobálnak. Bizony, ezt szórul-szóra így olvastam egy könyvben.

Menjünk tovább!

És egykedvű dökögéssel vitte tovább a világosságot. Sorba jártuk azokat a börtönöket, ahol a társadalom fekélye rothadt, elkülönítve a napfényes világtól. A néni pedig tovább mesélt és szinte élvezte, ha elfogott bennünket a borzalom.

— Ezen a termen egy hosszú lánc volt végighúzva, keresztül a falakon. A gonoszokat ehhez kötözték és éjjel-nappal katonák rángatták a láncot hol egyik, hol másik végén. Mint ahogy a kötélhúzásnál csinálják a torna-versenyen.

— Mire való volt ez?

— Jaj, — lelkem, az arravaló volt, hogy ne tudjanak aludni. Borzasztó ám az, ha nem hagynak valakit aludni. Ebbe bele lehet pusztulni.

— Hát a katonák?

— Azok óránként fölváltották egymást. Menjünk tovább! Látják az urak itt a falakon ezeket a vaskapcsokat? Ehhez úgy odakötözték a foglyot, hogy moccanni se tudott. Aztán a fejére hideg vizet csurgattak, míg bele nem pusztult. Az idegei szétbomlottak.

Megmutatta sorra a kínozókamrákat is. Az *Aufzugmaschine*; olyan ez, mint egy kerekeskút, úgy kell hajtani. Az elítéltnek a lábára egy iszonyatos vasdarabot akasztottak, aztán a kerék segítségével egy csigán fölhúzták. A nagy súly kiforgatta a csontjait ízületeiből.

Mutatta a *feszítőlétrát*. Ez olyan rabvállatóféle. Azután a *hüvelyk-törőt*, *lábszorítót*, *spanyolcsizmát* stb. Ott lógtak egy fogason. A falon ott vannak a tüzes eszközök kormos nyomai.

— Ide jöjjenek, urak, ez itt a *II. József cellája*. Azért nevezik így, mert *II. József* törülte el ezeket a kízásokat és csukatta be az alsó börtönöket. Azt akarta, hogy ő legyen itt az utolsó fogoly, tehát egy órára ahhoz a vasrúdhoz láncoltatta magát. Ennek az emlékére van itt ez a figura.

Ezt is megnéztük. Szinte sok is volt a — rosszból. Mentünk tovább

A kincz csiga Spielberg várában.

ízlés mestere.

Én egyet csodáltam ezekben az emberekben, Kazinczyban is: hogy nem törtek meg, találtak vigasztalást apró dolgokban. A börtönőrnek egy barátságos szava, a vad katonák egy elnéző elfordulása, ha beszélgették egymással, már hálát termelt meggyötört szívükben. Talán igaz is, hogy a nyomorúság szüli a legszentebb és legtisztább érzéseket.

Elgondolom, hogy mi milyen hidegek vagyunk egymáshoz: pedig sokszor alig kerülne valamibe, hogy másnak örömet szerezzünk. Tán egy barátságos kézszorításba, tán egy jó szóba, tán egy udvarias mosolyba. De nem tesszük. Hidegen, idegesen futkosunk egymás mellett az élet vásárterén. Kazinczy már közelebb van a szívemhez, mint mikor az irodalmi működését tanultam az iskolában. És pedig azért van közelebb a szívemhez, mert — voltam a börtönében és hallottam, hogy milyen nagy lelkierő, bámulatos szívósság és lankadatlan munkakedv lakott benne. Ez nagyobb dolog, mintha valaki lángésznek születik! Én legalább azt hiszem.

Sohasem vesztette el lelke derűs nyugalmát. Érezte a szenvedést, hiszen költő volt, de erkölcsi tökét kovácsolt belőle. Nevelte rajta magát. Alkalma volt sokszor megalázkodni, ellenségeinek megbocsátani, eszményeiért szénvedni. Míg nem adtak neki tintát,

a politikai foglyok börtöneihez. Sötét, csendes cellák ezek; lázasvérű államférfiak, politikusok, írók, költők cellái. Ide hozták a mi *Kazinczy Ferencünket* is, akit 1794 december 14.-én fogtak el, mert leírta a Martinovics-féle forradalmi kátét. Én elolvastam egyszer azt a hírhedt kátét: biz' az csak politikai ábrándozás, amelyet ma minden napilap leközl, akkor meg egymást nyakasták le és kínozták miatta az emberek: a kegyetlen erkölcs emberei. *Fogságom naplója* c. kéziratában és édesanyjához írt panaszos leveleiben leírja Kazinczy, a nagy küzdelmek idealistája, ezt a fogságot.

A 14. számú cella volt az övé: penészes sziklaüreg ez, amelyben a betegségek sápadt ördögei tanyáznak.

Félig rothadt szalmazsákon feküdt az

A fészítő létra.

olvasztott rozsdával és a vérével jegyezgetett. Megkapta a skorbutot, a legkegyetlenebb betegséget azok közül, amelyeket a börtön levegője szül. Piszkos szalmazsákján eszébe jutott édesanyja, Bossányi Zsuzsanna és kiszáradt ínnyel beszélt: „Ó, meglátlak-e valaha, édesanyám!”

Különös elfogódás vett erőt rajtam ebben a cellában. Elgondoltam, hogy ez a szegény beteg, aki itt a műveletlen börtönőr egy-egy barátságos szavából merített lelkiert: ez a skorbutos beteg, mikor kiszabadult, új irányt adott a magyar kultúrának. Új ízlést adott, új anyagot vitt bele az irodalmunkba, új nyelvet teremtett: és egy sereg író nevelt nekünk!

Itt volt Pellico *Silvio* is, az olasz költőpolitikus.

Jaj, most veszem észre, hogy már két óra éjfél után. De nem is vagyok álmos: annyira belemélyedtem a gondolataim szövésébe! No, még egy keveset írok, ki tudja, mikor lesz megint ilyen jó hangulatom a naplóíráshoz!

Mikor a meredek, lombfolyosós szerpentinúton fölfelé igyekeztünk a várba, folyton Pellico *Silvio* járt az eszemben, egyike azon íróknak, akik nagy nevelőhatást tettek reám. Mikor a *Börtöneim-et* olvastam, sírtam egyes fejezeteinél. Ezt a kis könyvet ide is magammal hoztam, egyenesen azért, hogy itt helyben élvezhessem, ahol írta.

Elgondoltam hogy ő is ezen a lombos úton kapaszkodott fölfelé szuronyos katonák között. Lehet, hogy akkor is ilyen szépen mosolygott le az ég: lehet, Hogy akkor is ünnep volt és ő megtörve, betegen nézte Isten szép világát és leszállni készült az élők sírjába. Miért? Mert más volt a meggyőződése, mint azoknak, akik erősebbek voltak nála. A jószívű morvák sajnálkozva mutogatták egymásnak: — Nézzétek, ezt is Olaszországból hozzák. Szegény! Szomorú mondatai most is a lelkemben zsonganak:

„Midőn a hegy lejtőjén fölmentem, még egyszer körülnéztem, hogy istenhozzádót mondjak a világnak. Külsőleg nyugodt voltam, de a szívem forrongott. Hiába fordultam a filozófiához megnyugtatóm végett, a filozófia argumentumai nem bírtak kielégíteni.”

„Midőn magamra maradtam abban a borzasztó veremben s a tolózárok bezáródtak utánam, megkerestem az ágyamul rendelt pusztá padot és megtaláltam egy rettentő láncot. Remegve ültem le a padra és a lánc hosszát méregettem: nekem volt szánva”.

Ebbe a szobába is elvezettek. Olyan, mint egy nyirkos szűk pince; darabos kövein kivirágzik a salétrom. Fönt, majdnem a boltozatnál, egy kis lyukon beszökik néhány napsugár, félénken, reszketősen, mintha attól félne, hogy rájuk kiált valami mérges börtönőr. A reszkető sugarak végigsimo-

||. József cellája.

gatják Pellico Silvio arcképét a falon. Valaki megfestette és oda-akasztotta.

Sokat szerettem volna még följegyezni, de a rengeteg új benyomás szinte megzavarja az embert. Hanem azért sokat tanultam eddig is. A leg-szebb tanulságot Pellico Silviótól szereztem.

Ez a nemes lélek látta mindazt a sok emberi kegyetlenséget, amit ebben a várban véghezvittek. Maga is rettenetesen szenvedett tizesztendei fogsága alatt.

Találkozott sok aljas emberrel; lakott orgyilkosok, méregkeverők között. És mégis könyve bevezetésében ezt írja:

„Nem hiúságból írtam én ezt Hanem szándékom voir *tanúságot* tenni róla, hogy hosszas gyötrelmeim között sem találtam az emberiséget oly igazságtalannak, bocsánatra oly méltatlannak, mint amilyennek általában hirdetik. Föl akartam hívni a nemes szíveket, hogy nagyon szeressenek és ne gyűlöljenek egy halandót sem. Csak az alacsony tettetést és a gyáva meghunyászkodást gyűlöljék!”

Adieu szép világ! Lefekszem. Épen ideje is.

II.

„Praha caput regni.”

Prága, július 7.

Épen a híres asztronómiai óra ütését lestem, mikor valaki köszönt. Ki lehet az? Prágában ismerős? Hát a Hanzi volt.

— Szervusz, te buksi — mondok —, elvesztetted az apuskádat, hogy úgy lelóg az orrod?

— Nem, hanem bement valamit venni ebbe a boltba. Maga mér' áll itt? Már egy negyedórája nézem.

Magamhoz vontam: olyan naiv kis fiú volt. Kerek és fekete volt a szeme és mindig nagyon komolyan nézett, ha valamit szólt vagy kérdezett. Azon fiúk közé tartozott, akikkel az ember első pillanatban megbarátkozik: mert egyszerűek, mert naivak, mert — gyerekek.

— Én? Lesem az óra ütését.

— Hát mér' kell azt lesni magának? Muszáj?

— Igenis muszáj, mert érdekes. Látod *ezt* a régi palotát? Ez a városháza; 1338-ban faragták az oromzatára, hogy: *Praha caput regni*. No. Hát ez a nagy szögletes torony ennek a tornya. A torony falán, nem is olyan magasan, ott van az asztronómiai óra.

— Mi az, hogy asztronómiai óra?

— Csillagászati óra. Mutatja a nap, a hold, a csillagok járását is.

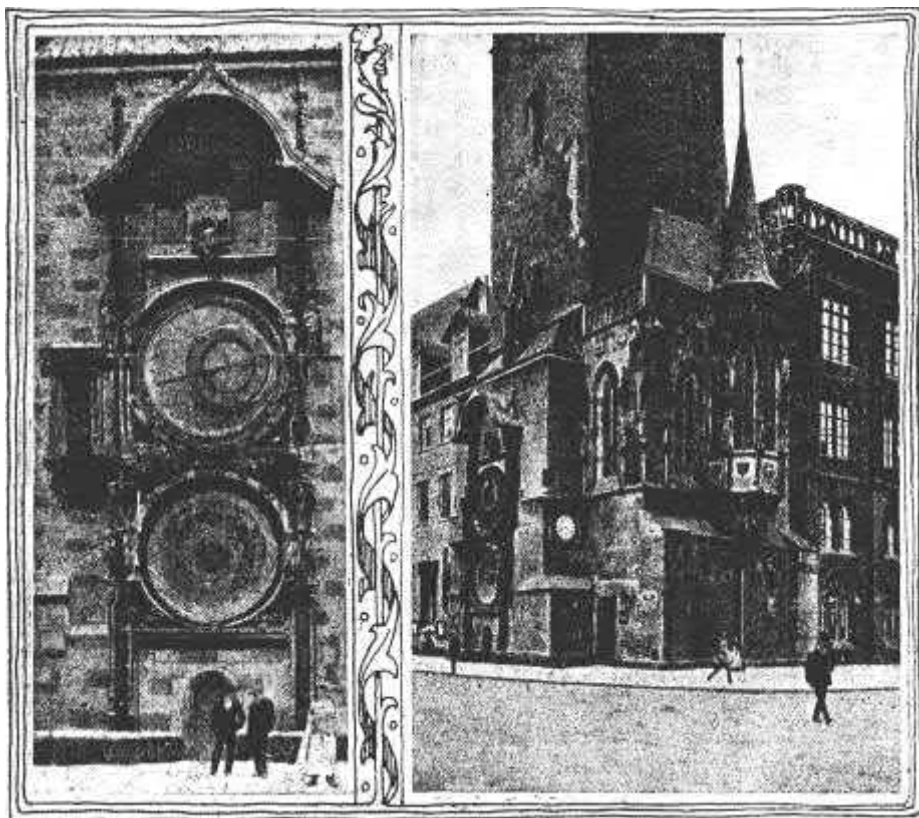
— Nem ez az, amelyik a végén kukorékol, mikor üt?

— De ez az. Nézd, most kezdi.

Ekkorra már egész publikuma volt az órának: különösen az idegenek csoportosultak eléje. Feszülten figyeltük. Az óra karimája fölött két ablak kinyílt és megjelentek az apostolok: érdekes festett automata-szobrok, amelyek egymásután megáldották a nézőket. Az óralaptól jobbra van egy kis halálcsontváz és egy török — balra egy kalmár és egy török. Az óra ütőjét a csontváz rángatja: a kalmár egy zacskó pénzt nyújt neki minden ütésnél (hogy ne üsse az *ő* óráját): a két török bólogat. Érdekes, hogy

1490-ben minő fantáziájú emberek éltek: azok képekben gondolkodtak s minden eszméjüket, érzésüket kézzelfogható módon fejezték ki. Akkor még nem mikroszkópon keresték a halált a vér sejtjeiben, hanem rajzoltak egy csontvázat, aki a hátára szedi a kalmárt és a katonát, az urat és a parasztot egyaránt. Ez a haláltáncok kora.

Ezalatt odajött a Hanzi öcskös papája is. Magas, szép, fekete szakállú ember volt. Nem tudom, miért, de különös bizalmat éreztem iránta. Vannak ilyen emberek, akiknél az intelligencia nem arrogáns.

A híres asztronómiai óra.

A prágai régi városháza.

— Lássa, Wilkomm úr, megint összeakadtunk a Hanzival.

— Nagyon helyes. Tán tehetnénk együtt egy kis sétát az óvárosban. Igen érdekes lesz.

Ezer örömmel, de tízkor találkoznom kell a bácsimmal a Hradszin bástyáján.

— Hiszen mi is oda igyekszünk. Még van idő!

Megfogtam a Hanzi kezét és átvágtunk a túlsó oldalra. Wilkomm úr már jól ismerte Prágát, sokat járt itt, de újra meg újra visszatért.

— Lássa, R. barátom — szólt hozzám —, van ebben a kopott

városban valami vonzó. Csupa romantika, csupa emlék, csupa törött nagyság. Álljunk meg egy kicsit. Innét, a *Grosser Ring-ről* indulnak ki az Óváros három-négy százados utcái.

Keskeny, itt-ott ívekkel áthidalt utcák ezek, csendes zugok, kettős cseréptetejű házakkal, amelyeknek a homlokzatán most is ott díszeleg valami nagy festett vagy faragott címer. A meglehetősen szennyes átjáró-házak udvara tömve van bazárral: mint egy zavaros kirakodóvásár, olyan az egész: árulnak itt szappant, fésűt, bábut, rossz cipőt, meszelőt, meg tudja Isten mit. Vilkomm úr közben arról a benyomásról beszélt, melyet Prága tett rá: az újváros is utánozza a régit. Káprázatos látvány, szinte mese-szerű. A múlt és a jelen ölelkeznek itt. A bizarr, gótizálású, hosszúelű tornyok, azokkal a pléhászlós díszítésekkel különös régies külsőt adnak a városnak. A legszebbet, a *Pulverturm*-ot, II. Vladislav (Ulászló) építtette a XV. században. Érdekes ízlésű ember volt, jobban értett a művészethez, mint a politikához.

Elértük a *Karlsbrücke-i* (Károlyhid). Képekről már régóta ismertem. Olyan különös az, mikor az ember szemben találja magát valami nagyszerű alkotással, amelyet már hírből ismer: álombeli ismerősnek tűnik föl.

A modern ember utazásának egészen más az ingere, mint pl. a középkorié, aki mindig talált felfödözni valót. Soha nem látott tájakat járt, soha nem érzett benyomásokat szedett föl: új országok, új világok tárultak eléje, ha útra kelt. Mi előre fogalmat alkotunk magunknak az ismeretlenekről — könyvek és képek alapján. Könyvekből érezzük, látunk, hallunk. És utazásunk csak realizálja halvány képzelte világunkat.

Mikor a hídra léptem, úgy éreztem, hogy évszázadok mesgyéjén járok. Hétszáz éve rakták le ezeket a fejedelmi kőpilléreket és tömör íveket s még kétszáz év múlva is dolgoztak rajta. A prágai népmondák tanúskodnak róla, mennyi jégzajlást álltak ki ezek a kőívek, a történelem pedig följegyezte a harcokat, amik rajta folytak. A második pillér tornya most is mutatja a harmincéves háború nyomait. Valamikor a híd mást jelentett, mint most; valamikor városok, országok sorsa volt hozzákötve. Olyan volt, mint egy vár, azért építették tele tornyokkal,

— Tudja-e maga, hogy miről híres ez a híd? — kérdezte a Hanzi kedves önteltséggel, mert hogy ő tudja.

Nem akartam elrontani az örömét. A kis gyerek boldog, ha nagyokat taníthat.

— Nem tudom, Hanzi, igazán kíváncsi vagyok.

— Én tudom ám; az iskolában mesélte az osztályfőnök úr. Maga igazán nem tudja? — kérdezte leplezetlen örömmel.

— Fogalmam sincs róla.

— Akkor elmondom. Innét dobták be a Moldvába a izét... Papa, kérlek, hogy is hívják?

— Nepomuki Szent Jánost.

— Azt. Itt is van valahol az a hely. Ott muszáj egy ércablának lenni.

— Aztán mért dobták be, Hanzi?

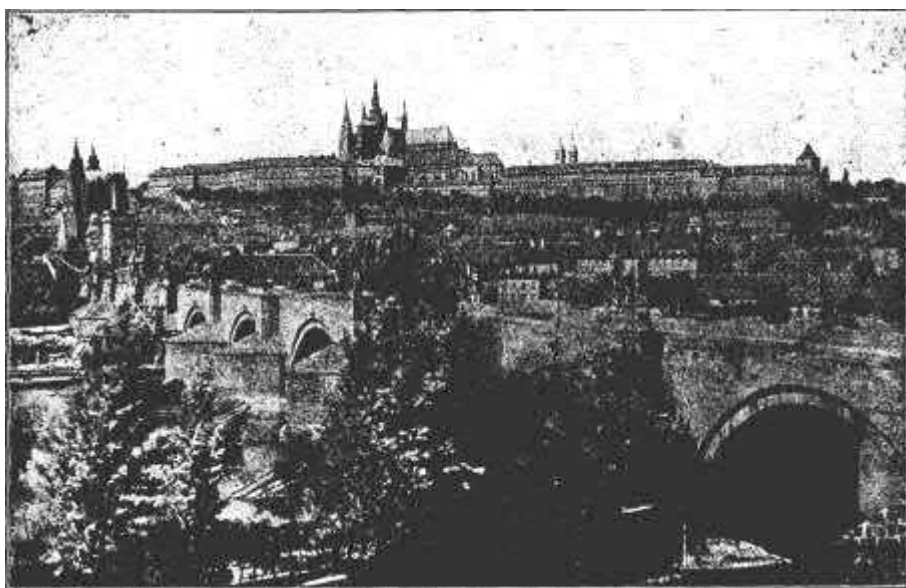
— Mért? — kérdezte zavartan. — Hát, mert ellenség volt, ugye papa?

— Nem, fiam; Vencel király dobatta bele 1383-ban. Szent János a királynénak a gyóntatója volt és nem akarta elárulni a királynak Johanna bűneit. Aztán ezért kellett neki meghalnia.

Csakugyan ott volt az érc tábla egy fölirattal. Ide van állítva Szent János szobra is. Különben a híd jobbra is, balra is tele van szobrokkal.

Ezt a Hradzsín alatt írom egy vendéglőben, ahol tízóráizunk. A bácsimmal összeakadtunk, úgyhogy most mind a négyen együtt vagyunk s készülünk a Hradzsínba. Azt mondtam a Hanzinak, hogy jó lesz, ha ő is vezet naplót, mert nem felejtí el, amit látott. Amíg én ezt írtam, ő is jegyzett a noteszébe. Elkértem tőle. Igen érdekes és pontos naplót ír. Íme egy részlet belőle:

„Juli 7. Mára láttuk a hidat, meg villamoson is mentünk. A villamosjegyet eltettem, majd otthon fog csodálkozni a Jóska. A híd nagyon érdekes és R. úr nem tudta, hogy onnét hajították bele azt a szentet. A papa tudja a nevét is. Láttam azt az órát is, amelyik a végén kukorékol. Még

A prágai Károtyhíd. A háttérben a királyi palota (Hradzsín).

sokat láttam, de nem érek rá leírni, mert már muszáj sietni, meg a ceruzám hegyét is lerágtam.”

* * *

II. Vladiszláv ő felsége egy szép reggel kikönyökölt az ablakába. A palotája, a Könighshof, ott terpeszkedett el a Pulverturm (Puskaporos torony) mellett. Amint az édes nap belenevetett a szemébe, egészen felüdült ő felsége II. Vladiszláv, a „*Kral Dobre*”. Azért hívták így, mert az egész ember megtestesült beleegyezés volt; mindenre azt mondta: dobre. Nem volt nagy politikus, inkább szeretett az építőmesterekkel és a művészekkel tárgyalni. Nagyszerű rezidenciát tervezett, melynek egyik bástya-tornya épen a Pulverturm lett volna.

Kikönyökölt — mondom — az ablakába és lenézett. Erre egy prágai

polgár (aki bizonyosan ballábbal ébredt), lekapta válláról az íját és rá-célt a királyra:

— Azt a jött-ment polyákja, pusztulj már közülünk! Semmi hasznodat se vesszük annyi fizetésért!

A többit nem hallotta II. Vladiszláv ő felsége, mert bekapta a fejét és összepakolt.

Fölment szépen a Hradzsínra s ott csinált magának nyugodalmas palotát. Kibővítette azokat az épületeket, amelyeket még IV. Károly épített.

Ez volt a prológ ahhoz a nagyszerű színdarabhoz, amelyet a Történelem ő direktorsága ezen a kis hegyen végigjátszatott annyi nemzedéssel.

Szinte szédül a fejem, ha végiggondolom ezt a színjátékot az 1541-iki nagy tűzvészről kezdve egészen azokig a fényes ünnepekéig, mikor *Ferdinánd* császár a múlt század 50-es éveiben itt lakott.

A magyar utast sok emlék vonja ide.

Hogy többet ne említsek, itt van előttem ez a szobor. Mert most a *Veit* (Vid) templom mellett ülök egy nagy márványtömbön. A bácsim újságot olvas. Nem értem, hogy lehet újságot olvasni ennyi műemlék között! Ezt is csak egy nagybácsi teheti!

Tehát itt van előttem *Szent György lovas-szobra*, melyet IV. Károly megbízásából két magyar csinált 1373-ban: *Kolozsvári Márton és György* édestestvérek. Ime, egy művészi gondolat ércebe öntve, amely magyar lélekben született; egy adat a középkori magyar lélek ismeretéhez — Prágában.

Még pedig milyen adat!

Külföldi művészettörténészeknél olvasom, hogy a renaissance híres lovasszobrainak előfutárja ez az alkotás. Utánzata a budapesti halászbástyán is látható. Persze, az eredeti mégis csak más. Sok benne a naivitás, hanem a tartásában van valami graciózus lendület. A páncél merevvé teszi a testet, de érezzük alatta a hajlékony tagokat és a meleg húst.

Igazán művészi dolog, talán azért is hat úgy rám, mert magyar lélek sugárik le róla; még a ló is hamisítatlan erdélyi faj,

A bácsim összehajtja az újságot.

— De soká jön az a vezető.

— Azt mondta, hogy a kulcsokért megy. A Vilkomm úrék is vele mentek; vesznek tőle valami könyvet a dóm történetéről.

— Épen jönnek is. No, hála Isten; már beleunatkoztam az újságba. Hova megyünk először?

— A dómot, a királyi palotát, a Belvederet vagy az ilchimista-utcát parancsolják előbb? — kérdi a vezető.

— Alchimista-utca? Hát hol vannak itt alchimisták?

— Nem, uraim. Ez a házsor II. Rudolf korából maradt meg. Rudolf király maga is foglalkozott az aranycsinálás titkával...

— Tudom, tudom. Tehát itt laktak az aranycsinálók. Ez érdekes lesz, gyerünk oda!

Végigmegyünk a dóm mellett a *Fehér torony* felé; erre van a *Zlatú alicka* (Arany-utca), ahogy a prágaiak nevezik. Apró és alacsony házakból áll. Bemegyünk az egyikbe.

No, fantáziám, nyergeld föl szilaj paripáid! Szárguldj vissza a naiv

romantika világába, mikor az ember hitte a hihetlent s rajongott a rajongásért.

Alacsony, szűk, boltozatos szobácskába lépünk; most valami szegény család szoroskodik benne. Íves, keskeny ablaka a várkert sűrű fáira nyílik. Odaállok a sarokba.

Egyszerre eltűnik előlem a Hanzi, a bácsim, a szegény cseh asszony három maszatos gyerekével.

Valami zöldes-kék köd gomolyog a nyomott ívek alatt.

Titokzatosan sistereg a lombikban az ördögfozte keverék.

Az asztalnál fekete köpenyes, fehér szakállú ősz ül, mély gödrű szemét egy fölió titkos jegyeire meresztí.

Az asztal tele lombikkal, lámpával, bűvös igéjű pergamenekkel, esszenciális üvegcsékkel.

A levegő fojtott lesz.

Mintha ezer meg ezer másvilági kebel pihegne a levegőben. Tele van a szoba misztikummal, színes sejtésekkel, fantasztikus, gomolygó ábrándokkal.

A vér erősebben lüktet, a fej kábul, az ideg feszül; a kotyvasztok forr a lombikban, forr, forr, forr...

— Ide II. Rudolf sokszor lejárt toronyvéde palotája szűk termeiből — riaszt föl a vezető.

— Igen? Persze ő is hitt abban, hogy az ólomból arany lesz.

— Nagyon babonás ember lehetett az, uram. Mondják róla, hogy az udvara tele volt bűvésszel, csillagással, komédiással meg hóbortos csalókkal! Aztán csak ezek érdekelték. Még a kor legnagyobb csillagászeit, Ticho Brahet és Keplert is csillagjósásra használta. — Talán átsétálhatnánk a Belvederehez.

— Bácsi, mi az, hogy Belvedere? — kérdi a Hanzi azzal a kedves kerek tekintettel.

— Az, kis uram, egy szép ház. Majdnem olyan, mint egy palota. Körülötte magas fák vannak. Ott tartózkodott Rudolf király a csillagjósokkal és bűvészekkel együtt. Sok képet is festetett bele híres festőkkel. Aztán itt volt az ásványgyűjteménye is.

— Van-e arról tudomása, hogy Rudolf udvarában egy magyar tudós is járt? — kérdem a vezetőt.

— Nincs.

— Pedig *Szenczi Molnár Albert* itt lakott egy darabig, mint Keplernek a vendége. Kepler szerette a magyarokat: mikor Grácból kiüldözték a vallása miatt, Magyarországra bujdosott és igen jól érezte magát nálunk. Mikor aztán Szenczi idejött, visszaadta a kölcsönt.

— Hm. Szenczi Albert. Följegyzem a nevét. Írt az valami könyvet?

— Zsoltárokat fordított, nyelvtant, szótárakat írt. A szótáráért Rudolftól ötven forint tiszteletdíjat kapott.

— És mikor járt az itt?

— 1604 táján.

Jó negyedóráig tartott, míg elértünk a Belvederehez.

Antikszépségű, oszlopos épület ez, nyerges tetővel és az emeleten széles erkéllyel. Néhány óriási terme majdnem üres: csak az emlékek gubbasztanak a fülhomályban. A falakon nagy, történelmi tárgyú képek örö-

kítik meg Csehország egykori nagyságát: nagyszerű koronázások, diadalmenetek; a prágai egyetem alapítása; az udvari élet pompája, dicsőséges harcok: amikre fájhat most a tehetetlen utódoknak visszatekinteni.

Az erkélyről gyönyörű kilátás nyílik a környékre: alatta vannak a királyi kertek, amelyekben II. Rudolf medvéket és oroszlánokat is tartott, hogy a nagyszabású udvari ünnepélyek fényét állatviadallokkal is emelje.

Levezettek a porondra is, ahol: *Schiller: Handschuh* c. költeményéhek a tárgya történt. Legalább Schiller innen vette az inspirációt, mikor itt járt.

Mikor elhagytuk a Belvederet, én még megálltam és visszanéztem. Eszembe jutott az *Ember Tragédiájának* a VIII. színe, amelyet Madách ide képzelt. Itt állt Kepler horoszkópja. A magába mélyedő tudóst nem zavarta a léha udvari nép zsvivaja. Lejött hozzá *Rudolf*:

„Állítsd föl, Kepler, horoszkópomat,
Rossz álmom volt az éjjel. Rettegek,
Mi konjunktúrában van csillagom.
Baljóslatú jel tűnt föl udvarában
Már múltkor is, ott a kígyó fejénél...”

Szegény Rudolf! Teneked is csak a rossz híred maradt fenn. Hogy bűvészek játszótársa voltál, hogy rossz zsebórákat javítottál, hogy hóbotos voltál. De ki emlegeti, hogy udvarod a művészeteknek a melegágya volt, hogy a természettudományok szeretetével tán nagyobbat lendítettél a haladás kerekén, mint azok a kortársaid, akik, nem tudom én, mennyi véres csatát vívtak!

* * *

1618-ban vagyunk. A levegő tele van haraggal és rejtett gyűlölettel. A lelkeknek a légkörét megmérgezte valami kegyetlen démon, amely befészkelte magát a csehek szívébe, s ott suttogott vicsorogva:

— He, kell tinéktek Ferdinánd? Kell Habsburg-család? Kell zsarnok? Te gyáva nemzedék! Nem jobb lenne a szabadság? Nézzétek Lengyelországot, az megtehette, ti nem? . . .

Keresték is a csehek az alkalmat. Csak már harapna az a fenevad, „hogy védekezés ürügye alatt leszúrhatnák!

Mikor mérgesek a kedélyek, akkor mindenbe bele lehet kapaszkodni. Olyankor fáj, hogy amannak más a nézete, hogy más a vallása.

Történt, hogy két templomon összevesztek a katolikusok és a protestánsok. Jött a sok fölirat, leirat: a király elé került a dolog. Egyszerre országos érdekek kapcsolódtak a klostergrabi és braunauai templomhoz. Előkerült a fölséglevél, amelyet íme megsértettek a király emberei, mert a klostergrabi templomot lerombolták, a braunauit pedig lepecsételték. Ideges volt a nép, idegesek voltak a tanácsosok, ideges volt a király.

Nagy levél jött Bécsből, hogy halálfia, aki öfelsége ellen izgatni meri a hű cseh népet!

A „hű” cseh nép pedig *Thurn Mátyás* gróf vezetése alatt fölfortyant. Kereste a „vérlázító” leirat sugalmazóit.

Május 23.-án fölvonultak a Hradzsimba és behatoltak a királyi palotába, keresték a titkos tanácsosokat.

A tanácssteremben pedig mély volt a csend, nyomott volt a hangulat.

A vaskos keresztlábú asztal mellett ültek a helytartók közül Sternberg, Lobkowitz, Szlavata és Martinitz. Ott ült oldalt Fabricius titkos írnok is. A készülődő fölkelésről beszélgettek.

A fölkelők pedig, mint a macska, úgy vonultak végig a szűk és sötét folyosón. A garádícson még tanácskoztak, suttogva, mint a tolvajok.

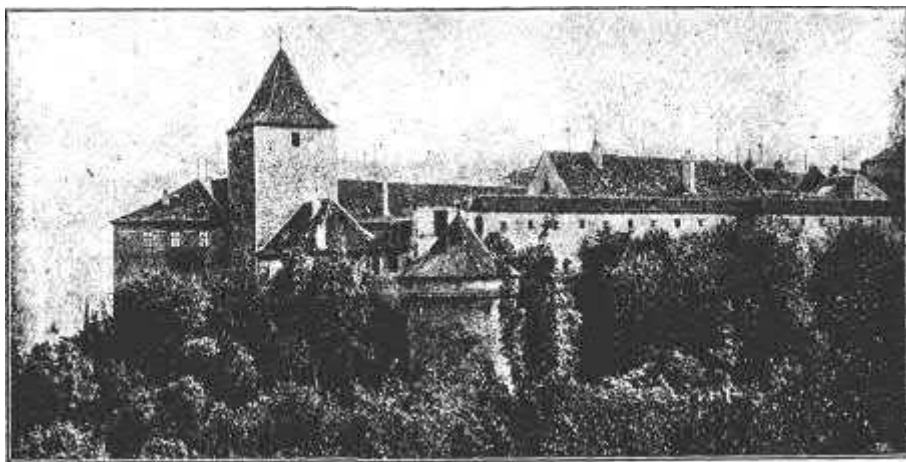
— Régi cseh szokás szerint az ablakon kell kihányni őket.

Megtalálták az ajtót és bedöntötték.

Ami most következett, az a világtörténelem egyik legnagyobb drámájának az exozicziója.

Kérdőre vonták a tanácsosokat: ök-e a királyi leirat szerzői? Tagadni nem lehetett: a szenvedély nem fogad el argumentumokat; neki vér kell.

Dulakodás támadt: Sternberget és Lobkowitzot (akik nem voltak oly gyűlöletesek) egy irodába zárták, Martinitzet és Szlovatát pedig lefógták.

A régi vár a Hradzsinon a várkert (Hirschgraben) felől nézve.

— Ki az ablakon!

És kihányták őket az 56 láb mély várárokba. A két tanácsossal együtt ledobták Fabricius titkos írnokot is.

Martinitz hiába könyörgött összetett kézzel:

— Csak annyi időt engedjete, míg meggyónok.

Nem hallgattak rá. Esés közben ezt kiáltotta:

— Jézus Mária, segíts!

— Majd meglátjuk — sziszegte Thurn gróf — hogy segít-e neki a Mária!

És segített mind a háromnak. Egyik se halt meg, pedig Szlavata a kiálló párkányzaton összetörte a fejét, a lázadók pedig lövéseket küldöttek utánuk. Elmenekültek mind a hárman. Menekülésüket a katolikusok csodának mondották.

Ezzel kezdődött a harmincéves háború.

Itt vagyok ebben a tanácssteremben: a padozat téglával van kirakva;

középen még áll a vaskos keresztlábú asztal, amelynél a tanács ülni szokott: ott terpeszkednek a mélyülésű faszékek is, amelyek azonban mind más és más díszítésűek és nagyságúak a benne ülő méltóságok szerint. Az asztról lefoszlott a zöld posztó, a székek karfáit kikezdte a szú, a falról potyog a vakolat.

Elgondolom, hogy ebből a teremből hányták ki Martinitzot és társait; hogy itt kezdődött a harmincéves háború.

Istenem, micsoda szűk keretek között mozgott akkor a nagyok élete! Ilyen téglapadlós kis teremben ülészek az ország fő-főtanácsosai.

A bejáratnál balra mutogatnak egy kis cellát: ez volt Fabricius irodája. A beszűröngöző napsugár végigsimogatja a koldusruhájú falakat.

* * *

Még a prágai dómról szeretnék egy-két dolgot följegyezni. Ha lesz estére időm és kedvem, leírom a vár egyéb nevezetességeit is.

De most már fáradt vagyok. Ma korábban fogok lefeküdni. Holnap úgyis utazunk tovább Drezda felé s pihennem kell.

Prágától nehéz búcsút venni; olyan, mint egy forgalmas múzeum, ahol az ember megtanulhatja a világtörténelmet.

III.

A beuroni templomfestők.

Prága, július 8.

Hatalmas zuhanás vert föl elmélyedésemből: a Baedekert tanulmányoztam. Az ajtómm kicsapódott és beesett rajta egy kis test. Szétvetett tenyerei nagy paccsot adtak a poros futószőnyegnek.

Kerek szalmakalapja végiggurult a szobán s ijedten beszaladt az ágy alá.

— Jaj!

— Ki a manó háborgat ilyen korán?

— Jaj, R. úr, nem vagyok én manó, hanem a Willkomm Hanzi vagyok és ebben a buta szőnyegben az ajtó előtt megakadt a lábam, épen mikor kopogtatni akartam.

Elnevettem magam. A Hanzi föltápaszkodott s kiköpte szájából a port. Azután végignézte a ruháját s majdnem sírva fakadt, mikor a térdén meglátta a lyukat. Szepegve nézett rám és ijedt szemrehányás volt a tekintetében: hogy lehet nevetni, mikor öneki elszakadt a térdén a nadrágja?

— Sebaj, öcskös, majd lekefélélek.

— Igen, de a lyuk!

— Azt is eltüntetjük.

Előszedték a koffer fenekéről a tüt, a cérnagurigát. A Hanzit fölültettem az asztalra, én elébe ültem egy székre és varrtam, mint valami szorgalmas szabólegény.

A Hanzi műértő szemmel nézte a villogó kis acélrudat, amint ide-oda bukdácsolt a szövetben. Mikor aztán látta, hogy a lyuk eltűnt, visszanyerte kedvét.

— Hol van a kalapom? Ja, igaz, odagurult az ágy alá.

Ezzel bemászott az ágy alá, kezét-lábát szétterpesztve, akár egy kis zöld gyík. Onnét beszélt ki:

— R. úr kérem, azért jöttem, mert a papa küldött, hogy mikor tesszik továbbutazni Drezdába, mert akkor együtt mehetünk. Mink máma délután megyünk.

Belépett a bácsim a szomszéd szobából. Az én kis vendégemből pedig csak egy pár cipő látszott.

— Ki egerészik itt az ágy alatt?

— Én vagyok. Azért jöttem, hogy mikor tetszik utazni.

— Hát az ágy alatt is van ajtó?

— Nem erre jövök. Már bent voltam, meg el is estem, már meg is varrtuk a nadrágot, most pedig a kalapomat hozom ki, mert begurult.

Ilyen előzmények után megegyeztünk, hogy együtt utazunk. Ezt a délelőttöt, amit még itt töltöttünk, jól kihasználtuk. Kár, hogy nem írhatom le részletesen.

Villamoson végimentünk a Moldva partján délre, hogy a Visegrádot (fellegvárat) megnézzük, szent Péter és Pál templomával a magaslatán. Ezt 1070 és 1080 között építették. De nem juthattunk föl rá, be volt csukva. Azonban megnéztük az $\text{£} > ? \text{za} \llcorner \text{s}$ -kolostort, a szigorított bencésrend egyik fészket. Ez érdekes látvány volt számomra, mert azelőtt nem is hallottam róluk.

Egy darab befalazott középkor a XX. században. Megkapott valami bensőséges hangulat, mikor a kolostor kapuján beléptem. Mindenütt összegugdott kezű, kámzsás barátok; fejlehajtva, alázatos önmagukbatekintéssel járták a kert árnyas szerpentin-útjait. Semmi zaj, semmi mozgalmasság, semmi szenvedély. Éreztem, hogy itt az Isten lakik. A templomuknak misztikus félhomálya ráfeküdt a lelkekre: a szentélyben két oldalt kámzsába dugott fejjel énekelték a szerzetesek a zsolozsmájukat. A színes ablakokon átszűrődő napfény valami csodás színvilágot varázsolt a tömjénfüstös levegőbe. Gyerekkorom csodálkozó, tiszta áhítata tért vissza a szívembe: olyan jó volt itt.

Úgyis, mióta hazulról eljöttem, nem voltam templomban. Most olyan jólesett imádkoznom, annyi zavaros és hirtelen benyomás után.

Az egyik páter fölhívta figyelmünket a fal festményeire. Csodálatos színezésű, de primitívnek tetsző festmények voltak. Azt mondta, hogy ez a legmodernebb iskolája a templomfestészetnek. Én azonban nem hittem. Annaira primitív itt minden, hogy ez nem lehet modern.

— Érdekes emberek — szóltam Villkomm úrhoz, mikor kijöttünk az udvarra.

— Érdekes emberek és nagy művészek.

— Ön tehát komolyan hiszi, hogy ezek új festészeti iskolát teremtettek?

— Nem hiszem, hanem tudom. Nem hallott ön a *beuróni* bencésekről?

— Félfüllel hallottam róluk, hogy azok is falfestők.

— Látta, ez a kolostor is az ő iskolájukhoz tartozik. Ha ön szereti a festészetet, néhány szót mondok a művészetükről.

— Én szeretem a modern festőket: rajongok *Szinnyi-Merse Pál: Tavaszi kirándulásáért*, amely a Szépművészeti múzeumban van Pesten. De ezek itt vézna szenteket festenek merev, élettelen pózban!

— Ha ön jól megnézte volna ezeket a falfestményeket, észrevette volna, hogy tele vannak lélekkel. Még pedig disztíngvált, tisztult lélekkel. Olyan igaz itt minden, mintha a szívük vérébe mártanák az ecsetjüket. Ezek a barátok élnek a művészetet. Amicsoda mennyországot kialakítottak lelkekben, azt belelehelik képeikbe és szobraikba.

— Igen, de mennyiben újították meg a templom művészetét?

— Nézze csak, barátom. A mi templomi művészetünk még mindig a barokk-ízlelést szolgálja. Templomaink tele vannak kicsavart derekú, hátra-vetett nyakú szobrokkal. Az ember szinte fél, hogy leesnek. A ruhájukat pedig mintha valami szélvihar tépné. A festés cifra, bizarr. Az egész templom tele van megmagyarázhatatlan izgalommal: minden mozog. Ez kellett a barokk-kor emberének. De mi az elmélyedést, a szelíd nyugalmat akarjuk a templomban. Elmélyedő imát inspiráljon minden díszítés.

— Értem már, Willkomm úr — szóltam hirtelen örömmel. — Mikor beléptem ide, az isteni béke varázslatos ereje szállt meg. Nem tudtam, mi ez. Az Istennel egyesülő lélek lakik minden festményen. Még az alakok merevségében is találtam valami megkapót.

— És tudja-e, barátom, honnét van ez? — A *beuróni* bencések művészete rokon az *egyiptomi* művészettel. *Pater Lenz*, ennek az iskolának a megalapítója, az egyiptomi művészetet vette alapul, mert ott találta meg az építészet, szobrászat és festészet legszebb egyesülését. Az imádatot, az istenség nagyságát és fenségét ott tudták legszebben köbe és vonalakba lehelni.

— Tehát innét való a színezés különössége is! A színek között nincs semmi átmenet. Aztán a ruházat, az ornamentika is csupa egyiptomi motívum. — S mikor alakult ez az iskola?

— Körülbelül ötven éve. *Pater Lenz* még most is él.

Odahagytuk a kolostort. Íme, egy darab középkor a XX. században, beékelve Prága kötömegebe. Olyan, mint egy forrás a pusztában.

IV.

Léghajón a sziklaországon keresztül.

Drezda felé a gyorsvonaton, júl. 8.

Jó itt a vonaton uzsonnázni, határozottan jó. Én ugyan nagy demokrata vagyok, de ezt az úri élvezetet nem vetem meg. A lelkem is tele van: csupa lendület minden. Élvezem a rohanás gyönyörét. Itt ülök az ablaknál és szürcsölöm a csokoládét s közben nézem a szaladó telegráf-oszlopokat, a tünező bakterházakat, a laposipkás, haptákos öröket. Hol jobbra, hol balra mafad el egy hegyestornyú kis falu. A vetéses szántó-

földek túlsó végük körül úgy futnak, akár egy óriási fekvőkerék küllői. Az ember lelke táncol az örömtől, amelynek ritmusát az étkezőkocsi puha lüktetése adja. — A kocsi mennyezetén a ventilátor lapátjai úgy forognak, akár a repülőgép légszűrője. „Rohanunk, robogunk, pattog a szikra ... Szaladoz, maradoz messze a tájék”. Egymásután marad el *Raudnitz*, *Aussig*, *Tetschen* s benne vagyunk a *Sächsische Schweiz*-ben. Istenem, micsoda hegyek, micsoda szakadékok! *Tetschentői Pirnaig* csodaszép az *Elbe* völgye. A vonat mindig a folyó futását követi.

Mindenki az ablakba könyököl s néma csodálattal nézi az égbenyúló szikla-óriásokat, a szakadozott gerincű szirtekre odatapasztottrégilovagvárat.

A bácsim és a Villkomm úr az egyik, a Hanzi meg én a másik ablakot foglaltuk le. Sokáig nem tudtam szólani. Elbűvölt a *Heidenstein*, a *Heinhübel*, a *Falkenstein*; *Schandau* óriási sziklabástyái, melyeket a természet épített, csak úgy jó kedvéből; *Lilienstein* meg a többi. Nem írom föl a neveiket, elég ha a panorámájuk bevésődött a lelkembe. Keskeny katalanban zúg egyhelyt az *Elbe*, szinte elfogja a látást a két sziklahegy. A túlsó part sziklabércén gyönyörű vár kacérkodik bele a kisebb dombok bozontos birodalmába.

— Ugye R. úr — szólít meg a Hanzi — ilyen várakban laktak azok a tündérr királyfik, akikről a mama mesélt?

— Igen, Hanzi. Itt lakott az a tündérr király, akinek hét csodaszép lánya és hét deli fia volt. Csakhogy akkor ez az erdő nem volt ilyen bozontos és fekete, hanem csupa ezüst és arany volt minden, még a nap-sugár is ünnepelni járt ide.

— Aztán a vén vasorrú bába özikévé változtatta a legkisebb királyfit, ugye?

— Igen, Hanzi — és a legkisebb királyleány, a Tündiké, mindig

Sächsische Sweiz: Schrammstein.

a kezéből etette. Odament hozzá az őzike, okos kék szemével ránézett és könnyezett.

— Persze, a Tündike nem tudta, hogy az őzike az ő testvére, ugye? *Vagy tudta?* Mondja csak, R. úr, tudta vagy *nem tudta?*

És a Hanzi előtt most ez volt a legfontosabb kérdés a világon ...

Köszönöm, Hanzikám, hogy így beleringattál a mesevilágba.

Sächsische Schweiz Basteifelsen.

ján még 60 métert felszökött a léghajónk úgy, hogy ezt a gyönyörű sziklaóriást majdnem súroltuk. Utunk aztán *Kuppelstadt*, *Schandau*, *Hohnstein* fölött vitt el. Itt a szél hirtelen keletre sodort s a *Karolinstal*-ban szálltunk le a *Gersten-Berg* tövében.

— Papa, mesélj kérlek arról, mikor a felhők fölött jártál. (Ez természetesen a Hanzi hangja volt.)

— Az felejthetetlen élvezet volt. *Schandau* fölött olyan magasan lebegtünk, hogy a felhők alattunk gomolyogtak. Fönt ragyogó napsugár

Mindenki el volt ragadtatva az Elbe-völgy szépségétől. Valaki azt mondta ott mellettünk, hogy egyes helyeken szebb, mint a Rajna-völgy. Mintha az Úristen készakarva faragta volna ki ezeket a kőtömböket és meredek sziklafalakat. Majd egetfúró sziklaoszlopok, majd lapos kőcokkák alkotják a folyó bástyáját fönt. Alul pedig szög alatt hajló agyagos part szalad a víz tükrenek, de mindez óriási méretű és magas.

— Szeretném ezt a hegyországot valami szédítő magaslatról nézni — szóltam Willkomm úrhoz.

— Elhiszem azt. Fejedelmi látvány. Én voltam erre léghajón öt évvel ezelőtt.

— Igazán? No ezt őszintén irigylem.

— *Tetschen*-ben emelkedtünk föl s a szél egyenesen észak felé hajtott. Eleinte 200, majd 500 méter magasban szálltunk, a *Zschirm-Stein* tá-

ünnepelet a kék égen, alul pedig hófehér felhőmezőket és felhővölgyeket, meg hegyeket láttunk. Mesés élvezet. Néha beleszaladtunk egy-egy felhőbe, ilyenkor semmit se lehetett látni.

Itt kiszakítva éreztem magam a föld nyúga alól. Úgy tetszett, hogy csak ki kell lépnem a kosárból s átlényegülve a szellemek hófehér és nap-sugaras országában járhatok.

Egyszerre széthasadt a mi tiszta birodalmunk, mintha valami láthatatlan hatalom korbáccsal paskolt volna széjjel, úgy hömpölyögtek tova a felhők.

Alattunk volt a *Sächsische Schweiz*.

Egy rettenetes vihartól fölkorbácsolt tenger — megkövülve: Épen ilyen a *Sächsische Schweiz* a magasból. Soha ilyen mély szakadékokat, soha ilyen merész felszökelléseket, soha ilyen haragos, megtépázott hajú erdőségeket! Soha ennyi főséges szépséget!

No, itt a természet ugyancsak bőkezű volt. Merészeket gondolt és gondolatait ebben a sziklatömkelegben testesítette meg. Wagner-zenét csinált kövekből: zavarosat, hatalmasat, merészet, megrázót — főségesen szépet.

Amíg Willkomm úr beszélt, csodálatos gondolatok termettek a fejemben arról a munkáról, amely az őstermészet műhelyében folyik. A természet kovácslegényei, a víz, a jég, a szél meg a többi, szünetnélküli munkában vannak. Tízezeréves, ötvenezeréves, százezeréves kivitelei az örökkévaló gondolatoknak: ez a világ mechanizmusa . . .

Itt-ott az ember is belenyúlt a természet alkotásába, ő is adott hozzá egy ívet vagy átjárót a szakadékokon. De a természet műve mégis csak imponálóbb. A nap már lefelé igyekezett, mikor elrobogtunk *Loschwitz* alatt s befutottunk a drezdai pályaudvarra. — Este 7 óra volt.

V.

Drezda bemutatkozik.

Drezda, július 9.

Ez az első német város, amit látok. A pályaudvar maga is látványosság széles és hatalmas ivezeteivel. - Csupa praktikum itt minden, még mosdókat is bocsátanak az utasok rendelkezésére, hogy a kormot (az itt is van) lemoshassák. Letettük a koffert a garderóba s nekivágtunk gyalog a városnak.

Az első benyomás kedvező volt. Egy kivirágzott kötömeg ez a város. Az emeleteket virágcserepek koszorúzzák: minden ablak, minden erkély mosolyog. Ahol így szeretik a virágot, ott jó emberek laknak.

Az oázisokra se sajnálják a helyet. Az *Elbe* partján a *Brühlsche Terrasse*, a *Zwinger-Teich*, az *Albertplatz*, pláne a *Grosser Garten*: mindmegannyi oázis. Nem fekszi meg az ember lelkét a sivár kőpaloták látása.

Ilyen sétaterek, fasorok, virágos insulák hiányzanak a mi Budapestünkön.

Végigmentünk, a *Prager-*, a *See-Strasse-n* s ennek egyik mellékutcáján, a *Breite-Strasse-n*, megtaláltuk a szállodánkat, a *HotelRitterhof-ot*.

Érdekes, mikor az ember megérkezik. Aki nem élte át, az nem is ismeri ezt az érzést, legfeljebb az angol regényekből.

A kapu alatt feketeruhás, aranyzsinóros kapus vár, néhány szolgálval, önkéntelenül átfut az emberen valami jóleső melegség, mintha nem is idegenek közé jönne.

A lepénysapkák leszaladnak a pomádés koponyákról:

— Hozta Isten, Uraim, hozta Isten!

A borotváltképű, előkelő portás kezünkbe ad egy kulcsot, az inas bevezet a liftbe, megnyom egy gombot s lassan kezdünk emelkedni. A lift gépezete halkán búg, mi szótlánul számoljuk az emeleteket. Egy, kettő, három. Megérkeztünk. Megmutatja az inas a szobánkat: jó nagy, éppen két embernek való.

Különös otthon: idegen otthon, de mégis középpontja az ember minden érzésének és gondolatának azon a két-három napon. Nemcsak apogyeaszunkat rakjuk le ide, hanem egész valónkat idekötjük.

Van benne valami különös gyönyörűség: betelepíteni egy szépen bútorozott szobába, becsukni az ajtót, megmosni a kezét, kimenni az erkélyre és végignézni az utcán, amelynek idegen házai között furcsa hangú villamosok szaladgálnak és idomtalan teherkocsik recsegnek. Aztán kinyitogatja az ember a szekrényt, az asztalfiókot s kíváncsian belenéz, nincs-e benne valami?

Ki lakhatott itt tegnap? Tán egy öreg úr, aki a leeresztett spaletákkal kizárta a zajt, a díványra ült és végignézte a múltját. Tán egy tudós, tán három turista; tán öngyilkos is lehetett már valaki ebben a szobában. Ez itt külön világ. A hotelbe való megérkezésnek és betelepítésnek különös poézise van. Pláne, ha este érkezik meg az ember, mikor a folyosók sötétek s babonás félelem bizserog az ember idegein végig: minden csendes, még lépteink zaját is elnyeli a vastag futószőnyeg.

A németek nagyon szeretik a bölcseséget. Ezt mindenki tudja róluk. A középületek homlokáról, a falakról, a kirakatokból számtalan böles mondás kiabál reánk és reguláz bennünket. A mosdóm fölött is ott tündököl valami fölírás csúcsos, vézna gót betűkből róva: „*Schönheit und Reinlichkeit — Ist stumme Beredsamkeit*”.

A Villkomm úrék egy drezdai ismerősükhöz szálltak, de megígérték, hogy vacsora után kijönnek az *Altmarkt-ra* sétálni.

A *Sieges Denkmal* előtt találkoztunk. A Hanzi éppen a papáját ostromolta:

— No igazán, apukám, gyerünk be.

— Mit akar ez a prücsök? — kérdi a bácsim.

— Hogy menjek vele a moziba. Itt a *Zwinger* mellett látott egy ki-világított rémpalotát, vörös inkvizíciós plakátokkal s azt kívánja, hogy vigyem be.

— Úgye, bácsi, maga is szeretné látni? — kérdi a Hanzi a bácsimtól.

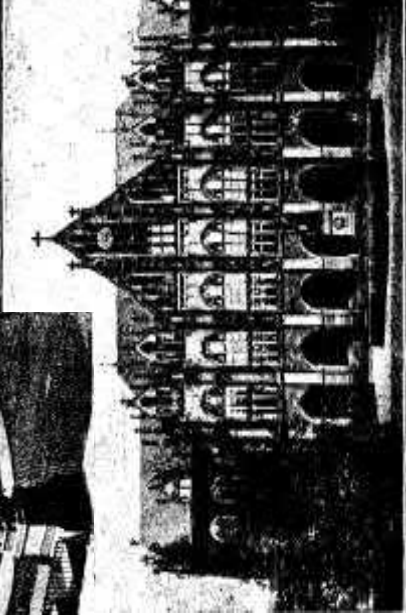
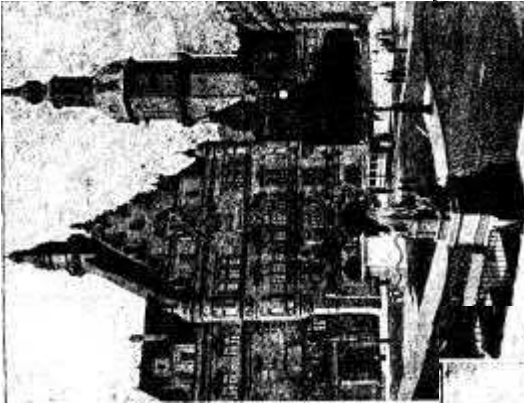
— Ojjé, de még mennyire! Megtörtük a jeget. A Willkomm papa engedett s ünnepélyesen bevonultunk. A jegyosztó kisasszony maga is érdekes látnivaló. Típusa a cifraruhájú, műveletlen kisasszonyoknak. Ragyog és élvezzi ragyogását, miközben lebélyegzi a 30 pfenniges jegyet.

A mozi művészi szempontból itt se magasabb nívójú, mint nálunk, de morális szempontból tán igen. Pikáns dolgot nem láttunk.

Ellenben láttunk érzékeny kutyahistóriákat és megható életmentéseket.

Érdekes világ ez a mozi. S azt hiszem, hogy jó kezekben nagy esz-
köze lehetne a népnevelésnek. A jó
szív itt mindig győz, a gonosz min-
dig elveszi a büntetését. Ez az egy-
szerű nép költészete. Láttam már
jelenetet, mikor a naiv, jószívű pub-
likum sírt a vászonra dobott törté-
neten, melyben az ártatlanság sok
szenvedés után elvette a jutalmát.

Érzékeny pátosz! Ez kell
a német középosztálynak. A föl-
olvasó hangja még itt cseng a
fülemben. Elesen tagolt, majd el-
nyújtott hangon olvasott, mindig
nagy pátozzsal, még akkor is, mi-

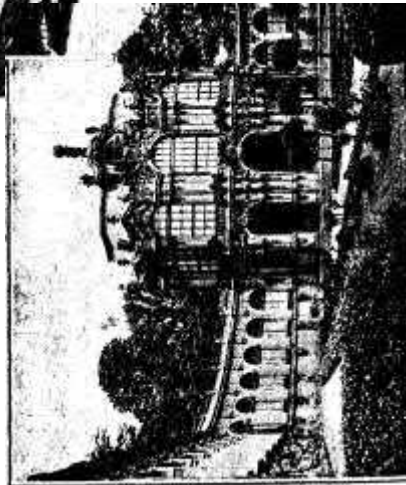

kor a gyapjútermelést magyarázta.
Sokáig maradtunk kint. Már
 $\frac{1}{2}$ 12 volt, hogy hazajöttünk. Ma meg-
nézzük a *Zwinger*. Itt van *Rafael*:
Sixtusi Madonnája. Kíváncsi va-
gyok rá.

* * *

Ez tehát a *Sixtusi Madonnát*
Itt ülök egy pamlagon a *Zwinger*
legszeleső termében. Elöttem és
mögöttem és mellettem emberek
állnak és ülnek, levett kalappal,
visszafojtott lélekzettel. Hallottam
egyszer, hogy a *Sixtusi Madonnát*
nem lehet kritizálni, ez előtt csak

imádkozni lehet. Azért adtak neki külön termet, azért állították be
tul. Ide úgy jön mindenki, mint a szentélybe: áhítatos lélekkel

ságos hangulattal. Egyszerre elfelejti a többbit, amit a termék végtelen során át megbámúlt, a *Correggio*, a *Tiziano*, a *Murillo*, a *Rubens*, a Van Dyck képeket s nem lát mást, csak az Isten anyját az égben.

Ez a mennyország, amelyet *Rafaél* ide festett, nem az a megszokott háttér, amely a többi festő képein látható. Ez a „szépség birodalma”. Titokzatos, ismeretlen ország, amelyet a legtisztább fantázia is csak a legmélyebb átérzések pillanatában teremt. Áttetsző angyalarcok alkotják a felhőzetet, amely körüllebegi Máriát. A kis Jézus itt nem szimbólum, akiből fény árad szét s aki jelképez valamit: egyszerűen egy aranyos kisbaba. Ott ül édesanyja karján és csodálkozó kerek szemével ránk tekint. Puha, szőszke haja kissé borzas, de egész valója, amint odasimul a szent Szűz keblére, olyan édes, hogy hasonlatot se tudok mondani.

Mária se típus, hanem annyira egyéni, hogy nevet lehetne neki adni.

A kép alatt az olasz fölrás megmagyarázza, hogy *Rafaél* a *piacenzai bencések* temploma számára festette ezt a Madonnát. A kép alján szent *Barbara* és szent *Sixtus* láthatók.

Azon gondolkodom, hogy hány és hány ezer ember volt már itt és telítette meg a lelkét a mennyei szépséggel! *Rafaél*nek ez a képe több, mint egy sikerült festmény: ez jótétemény, öröm, fölemelő és tisztító tény.

En úgy szeretem a szépséget: a lelkem erre szomjas és nem tud vele soha betelni. A többi művész képeitől is alig tudtam elszakadni. *Kiessling Mignonja* előtt félóráig álltam. Irigylem azokat a művészeket, akiknek a lelkében ilyen szépségek teremnek.

Az egyik teremben *Munkácsy Mihály* Golgotája van kifüggesztve.

Találkoztam „*a nemzeti lélekkel*”. Sötét, sivár világ ez a kép, tele fájdalommal. Nincs ezen a képen semmi vigasztaló. Egy pesszimista festette. A kátrány és a vasokker izzó színei tesznek olyan nyomasztó hatást a nézőre.

Végigjártuk a *Zwinger* képtárát, amely a legszebbek közé tartozik: csak a párisi *Louvre* és a *flórenci képtár* állítható melléje. Csupán a régi művészektől 2240 kép van itt kiállítva. — Maga az épület is érdekes: a barokk-stíl legsikerültebb alkotása.

VI.

A loschwitzzi kirándulás és Hanzi tudományos előadása.

Drezda, július 10.

Nem tudom, mi van velem, A fejem szédül, a szemidegeimen éles fájdalom hárfázik. A homlokomon érzem a vérem lüktetését. Azt hiszem, lázam van. Most nem is mentem le vacsorázni; mindössze egy teát hozattam a szobámba. Próbáltam olvasni, de hiába olvastam, az elmém nem tudott belemarkolni a gondolatokba. Szétmálik előttem minden.

Egyedül vagyok. Forró homlokomat odaszorítom az ablaküveghez és nézem az utcát. Csupa idegenség minden. Jaj csak ne lennék beteg! Távolság a szüleimtől és a testvéreimtől!

A hotel-élet gyökértelen élet. Idegen klíma. Itt nincs viszony a lelkek között. Most utálom az internacionális udvariasságot, mely hideg és

sablonos. Senki sem olyan elhagyatott, mint aki egy idegen országban egy idegen hotelban betegszik meg.

De mit rémüldözök? Ó a megriadt képzelet hogy nagyít, hogy szinez! Tán csak egy kis szédülés az egész. írjunk naplót, tán elmúlik.

Tegnap a *Zwingerből* jó későn jöttünk ki. Volt tán két óra is. Ebéd után sétáltunk egyet az Elbe partján, a régi bástyán, mely most páratlan szépségű sétatér, bokrokkal és fákkal felöltöztetve. A fölvezető széles lépcsőzeten, az *Augustus-hídnál* négy remek bronzszobor áll: *Schilling* alkotásai; a *Morgen* (a hajnal), az *Abend* (az est), a *Mittag* (a dél) és a *Nacht* {az éjszaka} szimbóluma.

Azután jártunk a *Neu-Markton* (ahol Luther kolosszális szobra áll hagyományos pózban, a bibliával) — meg sok más helyen is, amit nem érdemes fölírni.

A mai nap szenzációja a *loschwitzi* kirándulás volt. Tegnap este összeült a kupaktanács: már mint a Hanziék és mi ketten a bácsimmal. Kiterítettük a térképet s meghánytuk-vetettük a mai programot.

A bácsim mindenáron a *Japán palotába* szándékozott, a Willkomm urat a minisztériumok érdekelték, a Hanzi majmokat akart látni az állatkertben, én meg legszívesebben az *Albertinumba* mentem volna, megcsodálni Egyiptom és AsszírIA művészetét és a görög szobrászat remekeit. A fantáziám már előre nyalta a szája szélét: ott van *Pheidias*, *Praxiteles*, *Polykletos* egynéhány torzója és másolata.

De a tanácskozás nem arra való, hogy eredménye legyen. Az lett az egészségből, hogy a bácsim elment egy gőzfürdőbe mosakodni, a Willkomm urat meghívta a rokona ebédre és odament még reggel: én pedig hajóra ültem és elgőzlapátoztam *Loschwitzba*.

A Hanzi a papájával ment volna, de elkezdett keservesen sírni, hogy mit csinál ő annyi nagykalapú néni és annyi szivarszagú bácsi között?

— Majd én ott fogok mindig egész nap ülni és hallgatni, hogy a Mari néninek minő kalapja van, meg hogy minő drága a búza! És majd még jádzanom se szabad a késsel meg a villával, mert a kezemre ütnek.

— Gyere velem fürödni — mondta a bácsim.

— De én nem szeretem a gőzt, meg nincs is a lábszáramban csúz, meg aztán inkább szeretnék hajón utazni a R. úrral.

Ennyi argumentum hatása alatt elvégeztetett, hogy mi ketten *Loschwitzba* megyünk, az Elbén.

Gyönyörű reggel volt: a nap mesekedvében lehetett, mert egy pajzán királyfi szeszélyével szórta ránk a jó kedvét: végigcsókolta a szemetet az Elbe vizén és csoda-világot varázsolt az úszkáló narancshéjak és káposzta-levelek közé.

Ott szívtam a kora-reggelt magamba a hajóállomás előtt és vártam a Hanzit.

Épen Petőfit akartam idézni, hogy „Ó természet, ó dicső természet” — mikor hatalmas diadalordítás harsant föl a hátam mögött.

— Hipp-hipp hurrá! Éljen a R. úr!

A Hanzi volt, meg három más fiú. Rövidnadrágos, lehajtós gallérú szász gyerekek, zöldszalagos matrósapkával. Ragyogott az arcuk, mint az olajos gombóc.

— Hát ezek kicsodák, Hanzi?

— A jóbarátaim.

— Hol szedted őket?

— Az este együtt verekedtünk a kapu alatt és onnét jóbarátaim. Legyen szíves őket is elhozni.

— De mit szól a mamájuk?

— A mamájuk már be is csomagolt nekik hideg ebédet, mert őket a mamájuk szívesen ereszti, mert ők ismerik a járást és otthon úgymint csak galibát csinálnának.

— Akkor gilt. Szervusztok fiúk! Mutatkozzatok be!

Az egyiket úgy hívták, hogy Lojzi, a másikat meg, hogy Tóni. A harmadikat Ödönnek hívták, családjában Döncinek. Három egytestvér voltak ők, a Boning család higanyvérű csemetéi.

Fölszálltunk a *Schwalbe* hajóra. Az utazás nagyszerű volt. *Loschwitz* alig van hat kilométernyire Drezdától s az Elbe partja mindkétfelől gyönyörű villákkal kacérkodik bele a fodros víz tükrébe.

Rengeteg hajóval találkoztunk. A „slepek” ott érdekesen közlekednek. A folyó fenekén egy irdatlan hosszú lánc van lefektetve, a hajó fogaskereke ebbe kapaszkodik és így vontatja önmagát. Az egyik hajó oldalán *Moltke* híres német hadvezér mondása oktatja a keménylelkű szászokat: „*Erst wägen, dann wagen!*” Fontold meg a dolgot, csak azután vágj neki.

A huncut Boning-fiúkkal sok bajom volt. Csupa élet mindenik. Szentül megfogadták, hogy meg se mozdulnak a helyükről, mégis annyi zavart csináltak.

A Tóni mindenáron föl akart mászni a kéményre, a Lojzi beleült a mentőcsónakba, amely a hajó oldalán volt felkötve. A fülénél fogva húzta ki onnét az egyik matróz. A Dönci meg a Hanzi örökké a gépház körül settenkedett.

Hangos volt tőlük az egész fedélzet. Az utasoknak tetszett ez a féktelen fiatalság, csak a kapitány haragudott.

Azt mondta, hogy kirakja őket egy ismeretlen szigetre. (Pedig de-hogy volt arra ismeretlen sziget.)

Loschwitz az Elbe jobbpartján gyönyörű magaslat, egy *lógó-útasúton* lehet rá fölmenni. Különös érzés ezen a *Schwebe-Bahn-on* utazni. A kupék óriási vasalkotmányon lógnak s miközben a magasba emelkedünk, lassankint magunk alatt látjuk az Elbét, a parti villákat, majd a túlsó oldalon levő *Blasewitzet* is, Drezda messzenyúló külvárosát.

Közvetlen a kocsink alatt sziklás szakadékok, fák és cserjék ijesztetik a félénkebbeket.

A Hanzi fölhúzta a padra a lábait.

— Mit csinálsz, te?

— Jaj, na kiszakadna a kocsi feke!

— Dehogy szakad, te gyáva! — vágta oda a Dönci. — Nézzétek, hogy drukkol! Nohát, ezennel kijelentem, hogy a Hanzival nem érdemes barátkozni, mert gyáva!

— Csend fiúk! Inkább nézzétek ezt a remek kilátást. Micsoda fölséges dolog ez! — Mintha repülnénk!

Így kezdődött a kirándulás. A hegy tetején van egy nagy vendéglő, ahol háromszoros árat követelnek azon az alapon, hogy evés közben messzire lehet látni. Fizettem a fiúknak tízórait. Közben élveztük a zenét,

amelyet annál mohóbban igyekeztem kiélvezni, mert külön kellett érte fizetni per koponya 40 pfenniget.

Azután nekivágtunk a *Viktória-magaslatnak*. Barangoltunk az erdőben, játszottunk, daloltunk. Olyan lettem, mint egy gyerek. Hangos voltam, víg és gondtalan.

És meggondolatlan is. Hirtelen ittam egy forrásból és meghültem. Azt hiszem, ezért vagyok most ilyen agyonütött és náthás.

Egyéb loschwitz-i nevezetességek: Az 1866-ban elesettek emlékoszlópa. Ennek a föliratát is megőrzöm: „*Treue dem König — Ehre dem Vaterland — Liebe dem Kamerad — Achtung dem Gesetz*”.

Itt van aztán az a ház („*Schillerhaus*”), amelyben Schiller a *Don Carlos*-t írta.

Későn értünk vissza Drezdába. A fiúk bezzeg csendesek voltak most! Fáradtan kuksoltak a padon, a hős Dönci pedig az ölembe hajtotta szőszke fejét és elaludt. A folyó partján lámpagárda állt díszőrséget, az ég kinyitotta csillagszeméit, a habok ijedten engedtek utat a *Schwalbe* hegyes órájának és kétségbeesve ugráltak a hajó kettős lapátkereke alatt . . .

Drezda, júl. 11. este.

Mégiscsak beteg lettem. Nem aludtam egész éjjel. Alig vártam a pirkadatot. Istenem, micsoda éjszaka! Amíg a bácsim aspirinnal etetett és virrasztott mellettem, addig csak megvoltam. De mikor lefeküdt s egyedül maradtam a sötétben, akkor aztán megindult agyamban a zakatolás.

Mint egy örült viharadár, úgy csapongott a képzeletem. Sokszor úgy éreztem, hogy valami mélységbe zuhanok és nem érem a fenekét. Máskor meg hajón ültem, amelyet rémes hullámok dobáltak: szédülés fogott el. Hallottam a gép bugását és a vashengerek dübörgését. Mikor egy kicsit elszundítottam, az volt az álomom, hogy a kis Tóni fölmászott a hajó kéményére és belepottyant. Ijedten meresztettem a szememet a sötétségbe. Idegeim megfeszültek, a szívem úgy dobogott, hogy a fülem csúcán is éreztem a lüktetését.

A sötétség nagyít és rémeket rajzol a beteg képzelet elé. Azt képzeltem, hogy meghalok: a szívem megáll, mert lehetetlen, hogy sokáig kibírja ezt az örült, kimerítő ugráندozást. Néha, mintha megállt volna a verése. Ilyenkor rémülten rúgtam le magamról a takarót és felültem.

Meggyújtottam a villanyt. Egyszerre szétszaladtak a fekete rémek. Az ágy nem hullámzott alattam, ijesztő csönd és közöny meredt rám minden bútordarabról. A másik ágyban a bácsim aludt. Fájt, hogy tud aludni.

Bevettem még két aspirint és elhatároztam, hogy izzadni fogok. Még a fejemet is belegöngyöltem a takaróba, melyet forróvá tett a lehelletem. Csakugyan erősen izzadtam és már érzem, hogy jobban vagyok.

De a fejem még mindig olyan, mintha nagy ólomdarab lötyögne benne. A gondolataimat nem tudom összeszedni és rögzíteni.

A bácsim erősen biztat, hogy még egy izzadás és rendben vagyok.

Egész délelőtt a mennyezetet néztem. Megolvastam unalmamban a stráfkókat a falon és a cserepet a szemben levő ház csepegőjén. A bácsim elment a Willkomm úrékka a *Kriegsmarineausstellungot* (haditengerészeti kiállítást) megnézni.

A Hanzi nagyon jó fiú. Ebéd után eljött hozzám és miután összeveszett az inassal, hogy mért nem hoz nekem forró teát — leült az ágyam mellé és csacsogott. Akár egy kis madár. Gyerekesze rendszertelenül csapongott egyik tárgyról a másikra.

Olyan aranyos volt naiv kérdéseivel és feleleteivel, hogy gyönyörűség volt hallgatni. Ez a kis fiú mindent kimond, amit gondol. Igazi gyerekek, akinek még nincsenek titkai vagy bűnei.

— Mit láttál, Hanzikám, a kiállításán?

— Ojjé, magának arról fogalma sincs, milyen érdekes volt. Elmondjam? Tudja, voltak ott ágyúk is, meg — ojjé, magának fogalma sincs róla, mi van ott.

— Hát mondd el, mit láttál. Szép sorjában. Villamoson mentetek?

— Tudja, a kiállítás ott van a *Grosser Garlen-ben* egy irtóztató nagy épületben. És a villamos egészen a kapuig visz. Amíg a papa a jegyeket megvette, én a két rézcsövű ágyút nézegettem a bejárat előtt. Maga szereti a föliratokat, hát leírtam magának ezt is. Itt-e, ez van az ágyúk csövében: *Ultima ratio regis*. Tudja, amíg én ott firkáltam, a R. bácsi meg a papa bementek a jeggyel és hátra se néztek, engem meg az a buta katoná nem akart beereszteni, pedig a papa az én jegyemet is megvette, hanem a zsebibe dugta. Aztán ott kellett ordítanom, hogy: papa, papa, papa, míg a papa meg nem hallotta és ki nem jött értem. Aztán akik ott voltak, kinevettek, pedig én nem is az ijedségtől ordítottam, hanem mert rém kíváncsi voltam, hogy mi van odabent.

— Nos, hát mi van odabent?

— Tudja, mikor az ember belép, azt hiszi, álmodik. Fönt a magasban egy kifeszített zászlón ez van: *Unsere Zukunft liegt auf dem Wasser*.

— Vagyis, hogy a német birodalom a haditengerészetben látja jövőjét.

— Mit tudom én, csak hogy az van ott. A középben egy nagy csomó ember ágaskodott, mert egy tengerésztiszt magyarázott nekik. Olyan vörös volt az arca, mint a pecsenye, mikor szépen megsül, a hangja meg úgy recsegett, mint a trombita.

Hanem össze-vissza beszélt, nem is lehetett érteni. Azt hiszem, úgy magolta be valami könyvből, mert nem is gondolkodott, csak mondta:

„A torpedó-löveg főfegyverzete egy külsőleg rendkívül komplikált tengeralatti fegyverzet, mely a hajónak víz alatt rejlő, páncélzattal nem védett része ellen irányíttatik. A torpedólövegben a sűrített levegő circa 100 atmoszféra nyomás és ez forgatja a torpedót előrehajtó gépezetet ...”

Ojjé, hát még amit a gyorstüzelő ágyúkról beszélt! Akkor már többet nem is ágaskodtam, hanem megkértem a R. bácsit, hogy ő mutogasson meg mindent. Aztán ő megfogta a kezemet és végigjártuk az egész kiállítást.

Ott voltak az összes német hadihajók modelljei, de olyan pontosan voltak kidolgozva, hogy minden kis vitorlát és minden kötelet meg lehetett rajtuk különböztetni. Némelyiken három-négy kémény is volt.

A *Wettin* a legnagyobb, mert rajta van mindegyiken a hosszúsága, a szélessége, a mélysége meg a súlya és ezen az van írva, hogy 120 méter hosszú, 20 ½ méter széles, 8 méternyire merül a tengerbe és 23 millió márkába került az építése. Van rajta két páncéltorony is.

— Jém, Hanzi, te ilyen jól emlékszel mindenre!

— Tudja a noteszomba sokat fölírtam és a villamoson egész hazáig mindig azt mondogattam magamban, hogy milyen nagy a *Wettin*.

Láttam aztán a *Hansat*, a *Kaiser Karl der Grosse*t, a *Carolát*, a *Niobét*, a *Nymphét*, meg az összeseket mind.

Tudja, nagyon érdekes ám ott minden. A R. bácsi nekem külön elmagyarázta a torpedócsónakot, meg a torpedólöveget. Azt is mondta a R. bácsi, hogy tizennégyezer márkába kerül egy lövés. Tudja, én belekukucskáltam a torpedólövegbe, de megpiszkálni nem volt szabad, mert rá volt írva, meg meg is mértem a hosszát: éppen hét lépés volt, de akkorákat léptem ám, hogy megrándult bele a lábam.

Mutatta a tengeri aknákat; a torpedók ellen az acélhálót, meg azt a nagy ollót, amely a torpedó orrán van és elmetszi az acélhálót, meg azt a kettős acélhálót, amelyet az olló már nem bír elmetszeni; meg a gránátokat, meg a kartácsokat, meg a tengerészkatonaék felszereléseit, hogy minő hintaágyban alusznak, hogy minő a konyhájuk, a gyógyszertáruk; hogy minő bonyodalmas az a szélrózsa, amely szerint kitalálják a tenger közepén is, hogy hol vannak; hogy mivel túlkölnék, ha köd van; hogy hogyan mérik a tenger mélységét, megmutatta a tengeralatti kábeleket is, tudja, hogy hogyan göngyölgetik be a telegráfrótokat, amikkel Amerikába telegráfolnak, hogy a halak szét ne rágják; meg aztán — tudja, magának fogalma sincs róla, hogy mi minden van ott . . .

Ezt a Hanzi egy lélekzetre mondta ki és egészen belepirosodott a lelkesedésbe. A szeme hol a noteszben kutatott, hol rám tekintett nagy komolysággal. Mint egy hercig professzor, úgy magyarázott.

— De tengeralattjáró hajót nem láttál?

— Ojjé, dehogyan nem láttam, csakhogyan nem ám elevenen, hanem képen. Hanem azért a darabjait láttam, mert szét volt szedve, aztán vettem egy képet is róla, itt van-e.

— Nézd csak! Ez érdekes.

— Csak azt nem tudom, hogy minek áll ki ez a rúd a tetejéről, — szólt a Hanzi.

— Hát nézd Hanzikám, ez így van: a rúdban egy bonyodalmas vetítőkészülék van elhelyezve. A felső végén is, amelyik kiáll a vízből, meg az alsó végén is, amely a kabin asztala fölé nyúlik le, — üvegprizmák vannak. Ez az ügyes szerkezet az asztal fehér lapjára vetíti mindazt, ami a tenger felszínén történik. így a tengeralattjáró hajó kabinjában mindig látják, hogy milyen az ellenség hadállása.

— Hát ezt maga honnét tudja?

— Onnét, hogy van egy tengerésztiszt jóbarátom, aki most az egyik tengeralattjáró hajón működik és ő sok érdekes dolgot írt nekem a tengerfenék életéről.

— Igazán? Magának van egy tengerésztiszt barátja? — szólt a Hanzi és komoly tisztelettel nézett rám. Emelkedett előtte a tekintélyem. Közelebb húzta a széket és kíváncsian kérdezte:

— Aztán mit írt? Nem fél ő ott a víz alatt?

— Nem fél, mert bátor ember. Pedig mindig a halál torkában van. Bármely pillanatban elromolhatik a gépezet s akkor lemerülnek a tenger fenekére hajóstu, mindenestül. Onnét pedig nincs szabadulás. Abban a rettenetes víznyomásban ki se tudják nyitni a hajó ajtaját, hanem hallgatagon,

kétségbeesve várják, hogy mikor fogy el a levegőjük. Előre tudják, hogy pl. még 24 óráig élnek.

Volt egy japán tiszt, aki egy tengeralattjáró hajóval elsülyedt és nem esett kétségbe, hanem tollat és papírt vett elő és leírta az érzéseit. Társai ott ültek mellette halálsápadtan, csak a toll sercegése, meg a mély vizek tompa zúgása hallatszott a szűk kabinban.

Mikor aztán hetek múlva megtalálták őket, előkerült a levél is, amelyet a halál kapujából írt a kis japán tengerésztiiszt.

— Juj, de borzasztó lehet az! Hát még a bűvárok ... Ja, igaz, el is felejtettem, láttam ám bűvárruhát is, meg azt az óriási pumpát is, amivel levegőt pumpálnak a bűvársisakba, a tenger fenekére. Mondja csak R. úr, nem fél a bűvár?

— Persze, hogy fél egy kicsit, te mókus. Képzeld el, hogy leeresztik a tenger fenekére: fölötte száz meg száz méternyire víz, körülötte mindenütt víz; és ő egyedül van, minden életét abból a kis levegőből szívja, amit egy vékony csövön a sisakjába szorítanak a hajóról.

Igaz, hogy fejedelmi élvezet lehet azt a csodás világot szemlélni, amely a tenger fenekén nyüzsög. A tenger fenéke csupa élet: óriási halak bujkálnak a sziklák között, különös alakú tengeri csikók libegnek-lebegnek a sötétzöld vízben, a tengeri csigák, korallak, moszatok, rózsák ezerféle fajtája díszelg ott mindenféle színben. Itt-ott elsülyedt hajók roncsai feketellenek, az elmerült kincsek pedig szanaszét hevernek a roncsok között.

Mennyi titkot rejt a tenger mélysége!

— Mondja csak, a nagy halak nem bántják a bűvárt?

— De igen. És azért van a bűvárnál szekerce meg tör, hogy védekezzen. Jaj annak a bűvárnak, akit egy óriás polip megtámad!

— Mi az, hogy polip?

— Az egy nagy-nagy gombaalakú állat, amelynek tíz-tizenkét szeme és rengeteg sok karja van. A zsákmányát a karjaival magához öleli és kiszívja belőle a velőt, a vért, az életet . . .

Sokáig beszélgettünk még a Hanzival. Már esteledett, de nem gyújtottunk lámpát. A félhomály misztikus és alkalmas hangulatot ad a beszélgetéshez. Lehunytam a szemem s lázas képzelettel meséltem a tenger csodáiról, amelyről annyit olvastam. Mindig vonzott a misztikum, a különös, a sejtelmes, a titkos.

VII.

Ahol az ördög is lakomázott.

Lipcse, július 13.

Amikor kisfiú voltam, sokat ábrándoztam a „*Teljesült vágyak országa*”-ról. Szomorú, téli estéken, mikor odakint a sötétségben hópelyhek kalandoztak, a jégvirágos ablaktáblát nézegettem. Ezek a fehér jégyszirmok elvitték képzeletemet a gyermekábrándok országába, ahol minden fehér és mosolygó, ahol az örömök gondtalanok, ahol teljesedik minden, amit kívánunk. Sokat ábrándoztam arról a csodaasztalról is, amelynek csak azt kell mondani, hogy: terülj, terülj asztalkám — és egyszerre tele lesz mindenféle étellel, süteménnyel, tortával, borral, limonádéval: mindennel, de mindennel, amit egy telhetetlen gyerekfantázia megkíván.

Nos, hát itt megtaláltam a teljesült vágyak országát, vagy legalább ahhoz hasonlókat.

Bementem egy széles és cifrázatos üvegajtón. Egyszerre csak ott voltam a gyerekkorom csodás mesevilágában. Csillogó fehér márványoszlopok tartják a fehér mennyezetet, amelyről tarka-barka villanylámpák szórják szét a sugaraikat. A falakat fantasztikus cifrázatú tükrök fődik: csupa, de csupa tükör minden. Ha mozdul az ember, a képmása száz meg száz példányban vele mozdul.

A nagy teremben nyüzsög a népség: apró kerek asztaloknál pávatollas kisasszonyok csokoládéznak, az oszlopok között a legtalkább publikum jár-kezel és eszik vagy iszik: ki tortát, ki habost, ki sört, ki málnát, ki rajnait.

Végigmegegyek a falak mellett. A tükörfalból mindenütt apró szekrények állanak ki s mindegyikben más és más ennyivaló látszik az üvegen át. Balra van a cukrászsütemények csoportja, mellette a hideg sültetek, azután a sajtok, a gyümölcsök, odább a halpreparátumok. Jobbra sok-sok csap nyúlik ki a falból, a csapok fölött ott van a név: rajnai, burgundi, tokaji, müncheni sör; málnaszörp, must, rum; tea, feketekávé, barnakávé, fehérekávé, csokoládé, kakaó, limonádé stb., stb.

No most már elő kell venni egy márkát, föl kell váltani tízpfennigekre és megcsinálhatom a *terülj, terülj asztalkámat*. Ahová bedobok egy tízpfennigest, ott az a csodamasina elkezd forogni és tenyeremre csúsztat egy darab sonkát és zsömlét, egy darab dobostortát, a poharamba csurgatja a sört, a bort, a csészembe önti a forró kávékat vagy a teát, ami nekem tetszik.

Ezt a gasztronómiai intézményt úgy hívják, hogy *quisisana*.

Csináltak ilyen automata buffet-t Budapesten is, de megbukott az egész, mert a mi suszterinasaink tizkrajcárok helyett ólompenzekkel csalták ki a tortákat az üveg alól. Hiába, becsület nélkül nincs mesevilág!

Ilyen quisisana minden nagyobb német városban van, nem is egy, se kettő. Nincs itt se pincér, se házigazda, mindenki maga-ura és maga-szolgája,

A quisisanában épen a sajtokat tanulmányoztam, amikor édes zengésű magyar szavak ütötték meg a fületem.

— Azt a hét fűzfán füttyölőjét ennek a záptojásnak ... Odapillantok, hát kit látok! A *Pécsi Lajost*, az én kedves pajtás-barátomat, aki még tavaly maturázott és Lipcsébe jött az egyetemre.

Azzal bajlódott, hogy egy főttojást kivarázsoljon az automatából, de megakadt a masina.

Egyszerre meleg öröm futott végig rajtam, eszembe ötlött az a sok kedves óra, amit együtt átfürödtünk és átfootbaloztunk az esztergomi diákévek folyamán. A nyakába borultam.

— Szervusz Lajcsikám, hát élsz még?

— Nini, te vagy az Kali? Micsoda öröm!

Egyszerre elfeledte a tojást, karon fogott és vitt magával. Elmondtam neki, hogy micsoda körutazáson vagyok; fölelevenítettük a közös emlékeket. Nincs ennél édesebb dolog. Akinek a szívét a gyermekkor közös huncutságai és közös küzdelmei forrasztották össze, azok az igazi jóbarátok.

— Mit akarsz megnézni? — kérdezi a Lajos.

— Rád bízom, pajtikám. Te legjobban tudod, mi érdekel engem és mi van itt látnivaló.

— Helyes. Fogunk egyet barangolni. És én elmondok neked mindent, csak kérdezz. Lipcse igen érdekes város.

— Annyit tudok róla, hogy a legnagyobb gyárvárosok közül való és hogy a kereskedelem meg a könyvművészet egyik főtelepe.

— De az ám! Több, mint kilencszáz könyvkereskedő cég van itt és körülbelül százhetven nyomda. Megállj, majd elviszlek a *Buchhändlerhausba*. Várj csak! Nem is vagyunk messze. Átvágunk a *Johannis-Allee-n* s ott vagyunk a *Hospital-Strassen*, a Buchhändlerhausnál.

Sohase fogom elfeledni, amit ebben a speciálisan német-rennaissance-stíliú palotában láttam. Aki végigmegy a géptermeken, az megtanulja, sőt megtapogathatja a nyomdászat fejlődését Gutenberg óta napjainkig. Itt láttam csak, hogy mennyi minden kell ahhoz a képeskönyvhöz, amit az ember egy kényelmes fotelben végiglapoz. Ezek a betűk, ezek a színnyomatok, ezek az ízléses könyvtáblák mennyi izzadáson munka és sok százados fejlődés eredményei.

A Lajos megfogta a karom;

— Édes Kali, te elbáméskodnál itt estig. Pedig ez csak egy kis része a „Könyvek palotája”-nak. Itt van még az összes nagy cégek könyvkiállítása is; külön termeket tölt meg az ifjúsági irodalom. Menjünk talán oda, az jobban érdekel, mint a baromfitenyésztés vagy akár a hadászat irodalma.

— Hát így vannak csoportosítva a könyvek?

— Persze. Nézd, ez a terem a gazdasági irodalomé, ez a terem a művészeti irodalomé, ez meg a szépirodalomé, amelyiken most átmegyünk.

Végignéztük a német ifjúsági irodalom alkotásait. Boldog német fiúk! Mennyi megértő szeretetet pazarolnak itt rátok! Még olvasni sem tudtok, már a kezetekbe nyomnak érdekesnél érdekesebb képeskönyveket: élénk piros, kék, lila színnyomatokkal. Ezek az apró, képekbe csinált állatmesék és tündérmesék megnyitják előttetek a titokzatos mesevilág kapuit. Itt minden nektek való, a ti fantáziátok számára van kidolgozva. Mikor pedig a fekete betűsorok mögött is találtok értelmet, akkor nem is bírtok ezzel a gazdag könyvtárral.

— Látod — szölt a Lajos — a mi gyerekirodalmunk elferne egy asztalon. Már ami ér valamit. A többi fércmunka vagy fordítás. Mikor jutunk mi annyira, hogy a speciálisan magyar irodalomnak ilyen palotát építhetünk!

Mikor a „könyvek palotájából kijöttünk, dél felé járt az idő. Hazamentünk. Útközben megcsodáltam ismét azt az előkelő derűt, amivel a németek otthonossá teszik a rideg kőházakat. Kerteket varázsolnak a város közepébe; üde bokrokkal, csacsogó műforrásokkal, vígan ugráló szökőkutakkal, tarka-barka virágágyakkal szaggatják meg az utcákat s közelebb hozzák az embert a természethez, mely minden életerő és minden igaz vidámság forrása. A *Múzeum* környéke, a *Park-Strasse*, a *Fleischer-Platz*, a *Thomas-Ring*, a *Rathaus-Ring* valóságos paradicsomkerttel ölelik át a város közepét. A városi kutak nemcsak az eltikkadt szervezetet, hanem a műízlést is szolgálják. A *Magdebrunnen* vagy pláne a *Märchen brunnen*, a »Mesék kútja» csupa poézis.

— Mondj valami programot Lajcsi.

— Tudod, mit, Kali? Szenteljük a délutánt a régi Lipcsének.

— Talán a lipcsei népcsata helyére akarsz kivinni?

— Nem oda, azt utoljára hagyjuk. Hanem a XVIII. század Lipcséjébe foglak visszavezetni, amikor Goethe járt ezeken az utcákon.

— Jó, de előbb vezess a főpostára, mert levelet várok a Hanzitól.

— Ki az a Hanziz?

— Ja, igaz. Te nem tudod, ki az a Hanziz. Hát a Hanziz az én kis barátom, aki kerek tíz esztendő.

Brünnből együtt utaztunk és most Drezdában maradt az egyik rokokónál. Pedig hogy szepegett, mikor búcsúztunk!

— Hát annyira összebarátkoztatok?

— De össze ám! Hanzival úgy összetestvérkedtünk, hogy magam is folyton rá gondolok.

A főpostán csakugyan volt levelem a Hanzitól. A borítékot szépen megvonalmazta és úgy írta rá a címet. Egy kis fiú levelén mindig ott van a lelke, a szeretete, a vonzódása, kicsi szívének minden gyöngédsége. A levél egy számtanírka lapjára volt írva és ez volt benne.

„Mélyen tisztelt kedves R. úr!!

Tudja, egy jellemes férfi mindig megtartja a szavát és azért írok magának, mert megígértem, pedig a Józsi bácsi, tudja, az egy jogász, aki a nagybácsi fia és most is megbukott, pedig mindig henceg, az mindig szekíroz, mikor én szomorkodok, mert maga elment és az ablakhoz ülök és csak kinézek és csak mindig szekíroz, hogy nézzétek a Hanziz hogy ábrándíroz és elkezdett egyszer engem lerajzolni, mikor magáról ábrándíroztam és nem is tudtam, hogy lerajzolt és pedig rossz is az a rajz, mert nem lehet megismerni, de azért elvettem tőle azt a rajzot és most elküldöm magának emlékébe, mert maga megismer rajta, mert maga tudja, hogy én vagyok. Tisztelteti magát a papa is, majd ő is alá fogja írni a nevét és megint ott voltam a Boningeknél, tudja, akik velünk voltak Loschwitzban, hanem az a Dönci az egy jellemtelen fiú, mert kicsalt a város szélére és azt mondta, hogy csak mássz föl Hanziz az almafára, mert ez a gyümölcs a mienk és dobáld le az almát és pedig a gyümölcsös nem is volt az övéké és mikor egy ember elkezdett káromkodni és szidni, hogy tolvajbanda, meg leütöm a derekad, akkor ő elkezdett szaladni és azután elkezdett csúfolkodni, mikor engem lehúztak a fáról és megvertek. És attól kezdve nem is barátkozok vele és senkivel se, mert ez egy jellemtelen banda. Legyen szíves a R. úr megírni, hogy mikor megy a R. úr Berlinbe és mikor utazik a R. úr Hamburgba, mert ott alighanem találkozunk, mert a papának ott egy kereskedővel muszáj beszélni és írjon ám biztosan, mert én várom, most nem is jut semmi eszembe, hát nem írok többet, majd írok, ha eszembe jut egy érdekes dolog. Tisztölöm a bácsiját is és magát és írjon ám biztosan, mert várom.

Hanziz.

Ebéd után megkezdtük a Goethe-tanulmányutat; velünk jött a bácsim is. A Lajcsi magyarázott. Egész modorán meglátszott, hogy professzorjelölt. Azt az esztergomi diákvirgoncságot előkelő merevség váltotta föl benne, hangja kimért, emelkedett volt, de csak akkor, amikor „előadott”. Egy torokköszörelés és egy megnyitó gesztus után megkezdte a vezetést.

— Uraim, én most szeretném önöket visszavarázsolni abba az eszten-

döbe, amikor Goethe, mint tizenhatéves ifjú átlépte e város küszöbét. Ez az év 1765. Tehát 1765 október 19.-én egy élenkszemű, koránérett frankfurti fiú vett lakást ép ebben az utcában, az Universitätsstrassen, a „*Feuerkugel*”-ban. Vájjon mit hozott magával ez a fiú? (Ez olyan kérdés, amelyre a kérdező szokott felelni.) Magával hozta a frankfurti dialektus érdeségét, mely bizony nem illett a lipcsei szalonokba; a különös ósdi viseletet és viselkedést, sok éretlen szilajságot, egy kövér pénztárcát, melyről fiatal lelke minden bohóságával azt hitte, hogy kifog>hatatlan. És hozott magával még valamit: nagy tudományszomjat.

— És mit talált Lipcsében? — kérdezte a bácsim.

— Egészen más világot, mint ahonnét idejött. Lipcse a XVIII. század közepén az elegancia, a francia műveltség központja volt. Ruházatban, társalgásban, modorban a rokokó ízlés uralkodott. A lipcsei gigerli nevetéségesen szép volt. És az ifjú Goethe, aki hajlott az extrémításokra, nyakig beleugrott a rokokó világba. Barátainak a leveleiből tudjuk, hogy tele tudóval szívta a fiatal szabadság édes levegőjét abban az irodalmi körben, mely a *Brühlön* a 79. szám alatt levő Schönkopf-féle vendéglőben tanyázott. Nemsokára odaérünk ahhoz a házhoz, mely egy kissé átjavítva ma is áll.

Tehát az írók már akkor is a kávéház ablakán át nézték a világot? — tört ki belőlem a keserűség.

— Úgy van, uraim. De a Schönkopf-féle vendéglő valóságos családi fészke volt az ifjú íróknak. Itt ne tessék a hideglelkű pesti kávéházakra gondolni, ellenben tessék elképzelni egy megterített asztal körül tíz-tizenkét jóbarátot, akiket nemcsak az éhség hajt össze, hanem az ideálok közössége is. A háziasszony és a házigazda is közéjük ül, az ételt Katica, a vendéglős leánya hordja föl, aki Goethe poézise révén bevonult az irodalomba. A társalgás fesztelenül folyik, megvitatják az irodalmi kérdéseket; sokszor a földszített nagyteremben színielőadást rendeznek. Például tudjuk, hogy Lessing nagyhírű darabját, a *Minna von Barnhelm-et* is eljátszotta ez a vidám fiatal asztaltársaság. Goethe itt kötött barátságot Schlosserrel, Hermannal, aki később Lipcse polgármestere lett.

Közben szórta a pénzt és örült a szabadságnak. Egyik levelében ezt találjuk: „Csakúgy rohan a pénz. Hiphopp s elment két louis d'or. Segítség! Megint egy. Nagy ég, megint elgurult egy. A louis d'or itt olyan, mint odahaza a fillér”. Gondtalansága ott csapong poézisében is:

„Úgy élek, mint a gondtalan madár
Ezüstsugarban fürdő lomb között,
Mely édes-nyugtalan csapong s beszívja
Az üde léggel a szűz vadvirágok
Dús illatát. Szívéből dal fakad,
Úgy ing a rezgő lombruhás faágon...”

— Ez mind szép, kedves professzor barátom — szólott közbe a bácsim —, de mi lett azzal a nagy tudományszomjjal, amit szintén magával hozott az ifjú Goethe?

— Ja — s vont egyet a vállán a Lajcsi — a tudományszomjat könnyű eloltani. Olvasta kedves R. úr a Goethe *Faust-ái*?

— Világos, hogy olvastam, sőt a Nemzeti Színházban láttam is.

— Akkor emlékszik a Mephisto és a Tanítvány közti jelenetre?

— Emlékszem. Az ördög alaposan kiábrándítja a tudományokból a Tanítványt.

— Nos, hát így járt Goethe is. Kezdte a *logikán*, folytatta a *metafizikán*, a *medikán*, pedig a *Jogot* kellett volna kultiválnia. Ő azonban a jogi órákon torzképeket rajzolt. Végre földhöz csapott minden tudományt: önletrajzából kitűnik, hogy a saját ifjúkori nézetét adta Mephisto szájába:

„Barátom, szürke az elmélet
És zöld az élet aranyfája.”

Mohón nekiesett a költészetnek: tanulta Molièret, Shaksperet. Az egyetemet elhanyagolta, de mikor szobája szűk falai közé szorult, sokat művelte magát a hajlama szerint.

Nappal tanult, éjjel mulatott vagy megfordítva. Sok ez a 16 — 18 éves szervezetnek. Belebolondult Rousseau tanaiba, a rendetlen élet, a sok sör, a feketekávé élvezése után. Megbomlott a lelki egyensúlya is.

— Hiába! — bölcsekedett a bácsim, nagyot pislantva rám — úgy jó a szabadság kocsijába ülni, ha az észet ültetjük a bakra!

— Bizony — folytatta Lajos — Goethe lipcsei diákévei szomorúan végződtek. 1768-ban már nagyon beteg, egy éjjel aranyérroham lepi meg és hazaviszik édesanyja mellé: hogy tán az anyai gyöngédség meggyógyítja.

— Én azt hiszem, hogy az apja szigorúsága jobb orvos volt! — szólt a bácsim szent meggyőződéssel.

Közben odaértünk a *Naschmarkt*-ra: itt áll az ifjú Goethe bronzszobra. Amíg ezt nézegettem, azon járt az eszem, amit a Lajcsi barátom „előadott” a nagy költő diákkoráról. A Lajos pedig (szokása szerint) idézett a *Faustból*:

„Bármily bolondul forr a must,
Azért bor lesz belőle...”

— Lajcsikám — szóltam hirtelen — a mustról meg a borról jut eszembe: hol volt az Auerbach-pince, amelyben a *Faust* egyik jelenete játszik?

— Hol volt? Ihol van, la! Szemben a szoborral. Hiszen előtte állunk.

— Ezt megnézzük!

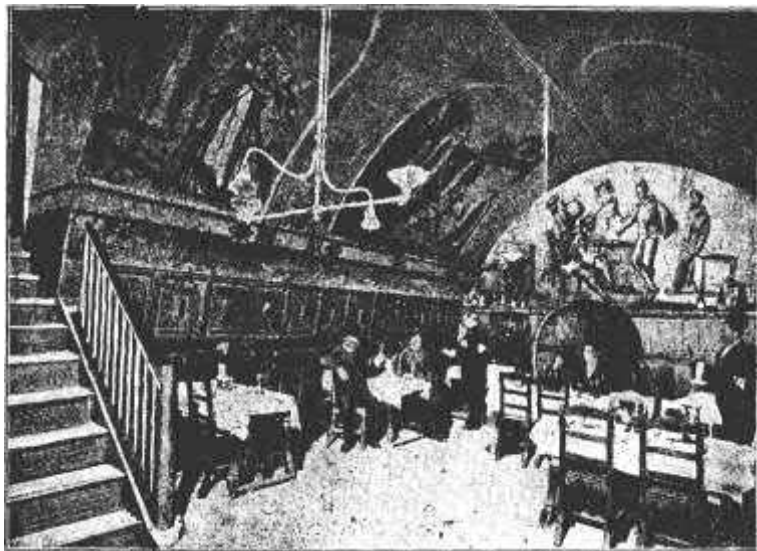
— Persze, hogy meg. Itt fogunk vacsorázni. De minthogy még messze van a vacsora ideje, sétáljunk egyet az *Egyetem-utcán*. Itt vannak a legérdekesebb könyvkirakatok.

Így cselekedtünk. Közben vettem képeket és könyveket. Láttam a világhírű *Taubner-céget*, a *Fliegende Blätter* szerkesztőségét, meg sok egyebet.

* * *

Este ½ 9. Az *Auerbach-pincében* vagyunk, tele Faust-reminiszcenciával. A német mondavilág alvó emlékei föl-fölélednek ennek a négyszázestendős pincének a megfeketedett boltívei alatt. Ez a vén üreg annyi naiv álomnak, annyi romantikának és ijedős babonának a kriptája, — mélyen a föld alatt, ahová a hangos utca lármája nem bír lehatolni. Az ósdi asztalok mellett alig ül valaki. Ide csak azok jönnek, akik szeretik a lelküket beleringatni a múltba; néhány átutazó, egy sápadt ifjú, aki olvas és néha elfogódva körültekint. Lehet, hogy épen *Faust-ot* olvassa és föl-fölpillant, hogy hátha itt ül valamelyik sarokasztalnál a *Frosch*, a *Brander*, az *Altmayer*, a *Siebel* szelleme. Szegény dözsölő bolondok, a ti utódaitok egy lépcső-

sorral fölőbb isszák a „Münchene“rt. Idelent az emlékezet ünnepei. A kormos boltozaton elmosódó festmények jelenítik meg a Faust egyes részleteit: pl. Faust találkozik Margittal; Valentin és Mephisto párbajozik; a boltozat másik felén izzó színekkel ott díszlik a boszorkány-barlang; a keresztfalon pedig Mephisto asztalfúrása van lefestve: az a jelenet, amikor a fúrások helyén különféle bor fakad. Az asztalunk fölött egy kezdetleges relief 1530-ból: egy pufók kisfiú kancsót szorongat egy hordó mellett. A titokzatos félhomályú pince legérdekesebb emléke az az ovális alakú

A híres Auerbach-pince, ahol az ördög is lakomázott.

hordó, amelyen a német monda szerint Faust kirepült ebből a pincéből. A csap fölött a következő fölírás lehet kislalabizálni:

„Doctor Faustus zu dieser Zeit aus Auerbachs Keller geritten ist.“

1525.

Az elmosódó festmények, a hosszúbetűs kusza föliratok, a mesetermelő félhomály, amelybe belevész a „Doctor Faustus” hordója, a hallgató csend: mindez az emlékezet múltbajáró hangulatát szolgálja.

Míntha magam előtt látnám a tudományokból kiábrándult Faust szomorú alakját, amint a természet titkait kutatja, földidézi az elemek szellemeit s a varázslatok emberfölötti világába keres bejutást. A nyugtalan és telhetetlen fantázia embere Faust s míntha a renaissance boldogságkereső, élnivágyó, forróvérű típusa volna, aki a természet titkos műhelyébe való első betekintéstől mámoros lesz. A középkori zártkörű tudományok sovány kosztján bizony kiéhezett a fantáziája: most annál mohóbban falja a lehetetlenségek kövér és jóízű falatjait.

A fantázia jóllakik s a lélek üres marad. Doktor Faustus az első

boldogságkereső, aki az ördöggel szövetkezik. És Mephisto, az ördög, végigvezeti őt minden földi gyönyörön, hogy megejtse a boldogság egyetlen percével, a szerződésük szerint.

Mephisto először ebbe a pincébe vezeti Faustot, hogy megismertesse vele az érzéki élvezet első stációját: a dorbézolást. Itt mulatnak akkor Frosch, Brander, Altmayer és Siebel, amint Goethe hatalmas drámai költeménye beállítja a dolgot. A rossz bor gőze és a kapadohány füstje megfekszi a tüdőt, a barna boltívek alatt durva dalok visszhangzanak. Ez is egy neme a mulatozásnak. De Faust megundorodik, mikor látja, hogy az *emberből* hogyan tör elő az *állat*.

És Mephisto viszi őt tovább. . .

Mialatt vacsoráztunk, lelkünk a múltban, a romantika világában kalandozott. Csak akkor szaladt ki minden hangulat és minden romantika a pincéből, mikor fizetni kellett. Micsoda árak! Félpalack bor egy márka! Pedig az ember egyszerre leöntheti minden veszedelem nélkül. Aztán az a kis porció „Wiener-schnitzli” milyen méregdrága volt! És mindez azért, mert Goethe a „Faust” egyik jelenetének a szinteréül ezt a pincét választotta. Goethe egy ötletéből meggazdagszik ez a vendéglős.

A hallgatag hódítók.

Lipcse, július 14.

Ma megismerkedtem két fiatal japánnal a *Grassi-múzeumban*. A Grassi-múzeumot úgy lehetne tán nevezni, hogy az exotikus népek együttes kiállítása. Ott áll a *Königsplatz* déli felén, ahol a *Wächterstrasse* végződik. Már tizennégy év óta gyűjti magába a különböző népfajok kultúráinak az anyagát, úgy hogy a berlini gyűjtemény után ez a leggazdagabb a német birodalomban.

Mikor az ember belép a kettős szárnyú kapun, a széles előcsarnok «s a félhomálytól kísérteties lépcsőház megdöbbeneti. Valami idegenség mered reánk minden oldalról, de csak az első pillanatban. Lassanként annak a különös, idegen, exotikus idegenségnek a lelke megfekszi a fantáziánkat s visszafojtott lélekzettel tapogatjuk végig az álomba illő bálványokat. A lépcsőzet két oldalán rémes arcú japán templomőrök vannak kifaragva. No, ezek ugyancsak elijesztik az ájtatoskodókat! A falak mellett kínai táncmaszkok nyúlnak föl 8—10 méter magasba. Rengeteg istenszobor van itt. Érdekes, hogy isteneiket rémesen ijesztőnek ábrázolják; semmi jóság, semmi emberi, semmi megértő vonás nincs ezeken a magas, kitömött figurákon. Nekik az isten csak kérlelhetetlen hatalom és pusztító erő, de nem atya.

A jó és gonosz szellemek háncsból készült házikói között vezet az út a tulajdonképpeni kiállításhoz. Engem elsősorban a japánok érdekeltek, a bácsimat meg a kínaiak.

A Lajkó barátom már igazgatta a nyakkendőjét és köszörülte a torkát, hogy „előad”. Én szótlanul csodáltam ezt a tarka gyűjteményt, amely nekem olyan idegennek tetszett, mégis vonzott a különösségével és a titokzatos-ságával.

A Lajos elkezdte:

— Uraim, önök bizonyára tudják, hogy a kínai kultúra gyökerei

lenyűlnak a Kr. előtti XVIII. századba, sőt talán tovább is. A japán kultúra pedig ebből” sarjzodott ki a tudós grammatikusok véleménye szerint. A japán és a kínai gondolkodásmód tehát hasonlít. Képzeteik, fogalmaik alkotása rokon s világszemléletük egyezik. Ha a kiállított tárgyakat megnézik, érezni fogják e két kultúra rokonságát. Nekünk azonban az ő világuk idegen.

Ekkor megpillantottam két alacsony, bönadrágos fiatalembert, akik összebújva, hallgatagon nézegették a báméskodó közönséget. Sárga apró arcukon titokzatos komolyság ült, ferde metszésű szemüket tartózkodó fölényel jártatták körül.

— Nézd, Lajcsi, azok ott japánok!

— Persze, hogy! Sőt ismerem is őket az egyetemről.

— Hogy kerülnek ezek az egyetemre?

— Őhó, barátom! Hódítani jöttek. Ez a csendes, sárga népség el-árasztja egész Európát és meghódít bennünket. A német, francia, angol egyetemeken az ő fiaik magukba szívják a kultúránkból azt, ami értékes s aztán azzal a csendes, láthatatlan, de biztos hatalommal, amely az egészséges, még ki nem használt szervezetet és szellemet jellemzi, kitérnek bennünket a világból.

— Érthetetlen — szólt a bácsim.

— Még érthetetlen, mert nem ismerjük eléggé őket. Az ő világuk rejtelem előttünk.

— Te Lajcsi, mutass be ezeknek a sárgáknak. Még sohasem láttam közléről japánt.

— Nagyon szívesen. Igen okos és jó fiúk. Csak nagyon lenézik az európaiakat.

Odamentünk hozzájuk. A Lajos bemutatott nekik. Az egyiket *Szukónak*, a másikat *Takedának* hívták. Mindkettő elég jól beszélt németül. Kértük őket, hogy beszéljenek azokról a művészi tárgyakról, amiket ők hoztak át Európába.

Szukó ravasz mosollyal ezt mondta:

— Európa teát kért tőlünk. Mi japán rajzokba és képekbe csomagoltuk a teát s az önök művészei tágranyított szemmel nézték a mi színeinket és vonalainkat. A mi művészetünk mint csomagolópapír jött át Európába.

— S mi megnyitottuk az európai művészek szemét — vette át a szót Takeda —. Az önök képein festéket lát az ember, a miénken nem veszi észre senki a festéket. Mi a természetet adjuk. Nézze meg ezeket a rajzokat vagy ezeket a festményeket!

— Bocsásson meg Takeda uram, hisz itt még a térszemlélet is fogyatékos!

— Mit törődünk mi a térszemlélettel! A mi szemünk csodálatos ideg-zettel sejti meg a természet lelkét és a kezünk ezt a finom megérzést varázsolja a fatáblákra.

— Önök önkényesen fölosztják a színeket kékre, sárgára, vörösre, aszerint, hogy hányféle festéket tudnak előállítani — tüzelt *Szukó* —. Pedig a természet fütyül az önök kategóriáira. A természetben a szín sohase ugyanaz: a kékbe, a zöldbe belejátszik a párakon, a porszemeckéken megtompított fény reflexe, a távolság, a felhők észrevétlen járása.

— És ennek a megérzése és visszaadása százszor többet ér, mint az önök térszemlélete — vágott bele Takeda.

— Tehát, a tompított szín — ez az önök jelszava?— kérdezte a Lajos.

— Igen, a tompított szín, amely a természet lelkét adja vissza. Mi nagyon szeretjük a természetet. A hegyet, a kertet, a hidat, az állatokat, a madarakat. Hallott ön Hokusairól?

— Igen, ő volt a XVIII. század egyik legnagyobb japán festője.

— Lássá, annak rengeteg természeti képe van. Van egy japán hegy: a Fudzsi. Erről ő harminchat képet festett.

— Az igaz, hogy önök csupa hegyet meg hidat pingálnak — szólt a bácsim — De ne vitatkozzunk itt festékekről meg térszemléletről, mert az idő halad. Nézzünk körül és menjünk tovább.

Beszélgetve jártuk végig a kiállítást. Miközben Szukó és Takeda lelkesen magyarázott, én nem győztem bámulni ezt a lumpiónos, spanyolfalás, törékeny és filigrán művészetet, a szövés, a hímzés, a tűfestés remekeit; a páratlanul kidolgozott porcellán vázákat, a zománcozás mesterműveit, amelyekeken minden vonás, minden szöglet művészi. A gyári munkát nem ismerik. A legutolsó karcolásban is ott lappang a faji művészet lelke. Minden kicsi, csodás, titokzatos.

Mire a polynéziai műtárgyakhoz értünk, meg voltam győződve, hogy a japán népnek igen-igen nagy kultúrája van, csakhogy ennek nem a mi kultúránk a mértéke. Valahogy úgy kell lenni, hogy más a szemük, a fülük, a tapintásuk, az ízlésük. Más látnak, mint mi. Olyat is tapintanak, ami fölött a mi érzékszerveink elsiklanak. S lelkük reagál olyan jelenségekre^ amik a mi lelkünk körén kívül vannak. Az ő világuk más régiókba terjeszkedik, mint a mienk. Ezért idegenek ők előttünk: csak sejtjük őket. De ők még csak nem is sejtene bennünket. A mi tragédiánk, zenénk, eposzaink, festészetünk az ő szemükön át bizarr. Mikor elváltunk és kezét fogtam japán ismerőseimmel, úgy éreztem, hogy az ellenfeleimnek nyújtok kezét. Mi élet-halálharcot vívunk. Csendes, titkos, gúnyos, egymást lekicsinylő küzdelem folyik köztünk a jövőért.

Őnekek van egy nagy előnyük: az, hogy egészségesebbek, mint mi. Gyerekek hozzánk képest, akik annyiszor harcoltunk a mindenséggel. Mi titánok vagyunk, ők a természet csecsebecsésével játszó gyermekek. Azt hiszem, nekik nagy jövőjük van. Hej, ha ez a faj eléri a kamaszkort s kitáruul benne az őserők öntudatának a kapuja!...

*

Július 14. este.

Levelet írok a Hanzinak. Itt fogalmazom meg először. Régi rossz szokásom, hogy mindenből csinálók „piszkozatot”. Tehát hogy is lesz?

„ Kedves Hanzikám!

Megkaptam a leveledet és igen örültem neki. Hát még a rajznak, ami téged ábrázol ábrázolás közben! A szerencsétlenséged a város szélén az almával kapcsolatban megtaníthat arra, hogy óvatos légy a barátaid megválasztásában. Berlinbe holnap indulunk; onnét majd megírom a továbbiakat.

Most pedig elmesélek valamit abból, amit ma láttam a Grassi-múzeumban. Nohát ha te itt lettél volna, az valami fenomenális lett volna, annyi érdekes dolgot lát ott az ember. Végigjártam az egész világ vadembereinek

az országait, a japánokét és a kínaiakét nem is „ említve, akik nem vad-emberek. Amit te a *Vadfogó-ban*, *May Károly* meg *Verne* regényeiben olvastál, azt én mind egyrakáson láttam. Például: Ausztrália őslakóit, Új-guinea, Melanézia, a Filippi-szigetek, Polynézia, a Fidzsi-szigetek, Mexikó, Brazília, Columbia, Grönland vad és félvad lakóit stb. Persze nem ám elevenen, hanem részint viaszból, részint lefestve. Hanem a bálványaik, a fegyvereik, a fahéjból készült maszkjaik, fülönfüggőik, ruházatuk, edényeik, hangszereik, egyszóval minden, ami őket jellemzi, itt megvan úgy, ahogy elszedték tőlük. Ha az ember egy kicsit elkezd gondolkozni és ábrándozni, hát elképzeld az életüket, a harcaikat, az ünnepi szertartásaikat, a szokásaikat. Ez ám csak az érdekes! Ha itt volnál, most annyit, de annyit mesélnék, hogy még! Láttam itt megskalpolt koponyákat szépen földíszítve, kicirkalmazott cífraságokkal televésvé és kitömve. Ezeket Melanéziából hozták. Itt van egy polynéziai törzsfőnek, *Akapai-nak* a koponyája is, akít Hathiheuban áldozati célra megöltek. Ez a koponya is szépen ki van tömve és ki van faragva, a szeme gödreiből pedig rongydarabok dülldednek ki. Akár egy rémmesét is lehetne hozzá kitalálni, olyan rémes még elgondolni is, hogyan teperték földre az áldozati oltár mellett, hogyan tépték ki a szívét és hogyan skalpolták meg a fejét. Brr! Ne ám, hogy rosszat álmoldj az éjjel!

Aztán minden tárgyon lóg egy cédula s a publikum elolvashatja, hogy mi az. Például van középen egy maláji ház, persze kicsiben. Ezen van egy tábla és ott le van írva a szummatrai maláj törzsek életmódja. Náluk nem az apa a családfő, hanem az anya. Tehát a háznak is ő az ura. Az egész épület cölöpökre van rakva, hogy az árvíz ne ártson neki. Ha a lány megházasodik, a férje is a lány családjához megy lakni. A régi házhoz építenek egypár szobát. Minél nagyobb a család, annál nagyobb a lakóház. Néha több, mint száz ember lakik egy ilyen házban, amely mindig nagyobbodik. •Ugye érdekes szokás? És ilyen magyarázó cédula rengeteg sok van ám! Ha valaki mind összeírná őket, talán egy könyvtár is lenne belőle. Bizony. Még sok mindent láttam, de azokat majd élőszóval mesélem el, ha találkozunk. Igaz is ám, majd elfelejtettem! Mára összebarátkoztam két japánnal is. Ugye, te még nem láttál eleven japánt? Olyan a szemük, mint a vakondé és az arcuk egészen sárga. Majd róluk is beszélgetünk.

Tisztölöm az apuskádat is. Szeretném, ha írnál. A levelet most már Berlinbe címezd, mert legkésőbb holnapután ott leszünk. Szervusz! ölel

R. K. ”

A lipcsei népcsata színhelyén.

Ebéd után a Lajos karonfogott:

— Tudod mit, Kálmán? Elviszlek benneteket a holtak országába. A nagy remények, európadöngető tervek és egyszerű szívek közös temetőjébe.

— No ez meg mi lesz?

— Megnézzük a *lipcsei népcsata* színhelyét, ahol most a kolosszális *Völkerschlachtdenkmal-t* („A népcsata-émlék”-et) építik. Ott van az új temető is, alig 14 éves, tele gyönyörű síremlékekkel. Ha lehet, megnézzük a halott-égető kemencét is.

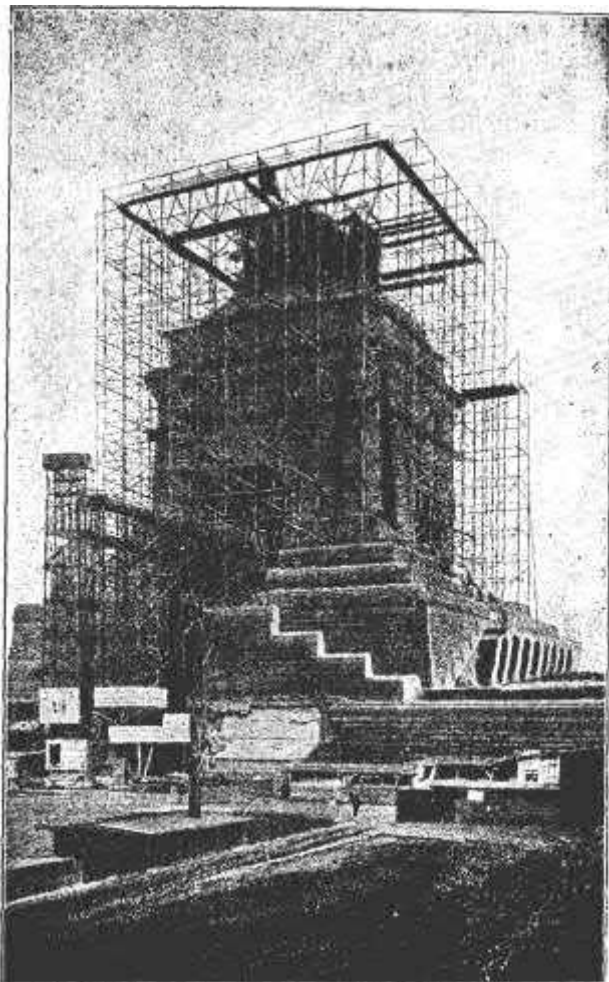
— Mi az, hát Lipcsében is van krematórium?

— De van ám! Különben oda megyünk először, mert estefelé aligha eresztenek be.

A népcsata színhelye a város délkeleti határában van. Villamoson jutottunk oda. Már messziről megfeküdte a lelkünket az a rengeteg kötőmeee a Völkerschlachtdenkmal, amely a német birodalom nagyságát és a német vitézséget fogja hirdetni. Messzire elhalatszik az emelőgépek kattogása és a súlyos kalapácsütések pattogása.

Az emlékmű most készül és egészen a tetjéig körül van rakva állványokkal, amelyek a magasban úgy festenek, mint az egymásba fűzött fogpiszkálók.

Siettünk a temetőbe. A sírok szépen gondozottak. Minden sír egy kis kert, bokrokkal s a virágok között egy kis paddal. Most is láttunk sok anyát és feleséget, akik idejöttek a sírt gondozni. Minden oly kellemes, egyszerű, „bürgerlich”. A halott beletartozik a családba; kijönnek hozzá délutánonként. A német lelkülettel egyezik ez az elmélyedő, hangtalan társalgás az emlékekkel.

Jelentkeznünk is kellett a temetőfőügyelőnél, kérni az engedélyt, hogy a krematóriumot megnézhes-

sük. Előadtuk, hogy Magyarországból jövünk, ahol még nincs halottégető kemence s igen kíváncsiak vagyunk rá. A pecsétes bilétával nekivágtunk a hosszú temető-parknak s tíz perc alatt elértünk a nagy gyárkéményes, négyszögű épülethez, a krematóriumhoz. A felügyelő igen barátságosan kalauzolt:

— A krematórium központja a kápolna, amelybe most fogunk belépni. Ide hozzák a halottakat és itt állítják föl a koporsót az oltár előtt.

— De milyen egyszerű itt minden! — szólt a bácsim. — Igazi puritán ízlés. A falakon alig van néhány vésett díszítés, az oltár egy négyszögű kő, rajta egy csupasz, fekete kereszt.

— Mondja csak, uram — kérdeztem a vezetőnket —, van itt istentisztelet?

— Igen, minden hónap első és utolsó vasárnapján, de csak a középső kápolnában. Mert van még itt két kisebb kápolna is.

— Hogy történik a kremálás?

— Tessék nézni. Az oltár előtt van egy nagy sülyesztő, erre teszik a koporsót. Miután a szertartást befejezték, lesülyesztik a halottat a kápolnák alá s rácsusztatják egy vaskocsira, amely síneken jut a hamvasztó kemencébe. Jöjjenek utánam.

Levezetett egy keskeny lépcsőn a kemencékhez, amelyek közül a baloldaliából perzselő hőség áradt felénk.

— Mondja uram, minek ég ma a tűz?

— Estefelé kremálás lesz. Megnézhetik az urak, ha akarják.

— Nem lehet. Estélig még sok mindent el kell végeznünk — szólt a bácsim.

— Nézzék, itt a vaskocsi, amelyet ez az ügyes gépezet egy pillanat alatt a kemence közepére lök.

— Micsoda hőség! Hány fok lehet?

— Ezernégyszáz fok Celsius — szólt a vezető s egy hosszú vasrúddal kinyitotta a kemence ajtaját. Beletekintettem. Vakító fehérséget láttam odabent, mintha csak a napba néztem volna.

— És mennyi idő kell hozzá, hogy az emberi test elégjen?

— Két óra, sőt kevesebb idő is elég. Van olyan hamvasztás, a Siemens-féle tüzelő-szerkezet alkalmazásával, amely negyvenöt perc alatt hamuvá égeti a halottat. A hamut ezután szépen összeszedik és urnába rakják.

— Igen ám, de a koporsó hamujával összekeveredik!

— Dehogyan keveredik! A viharhoz hasonló légvonlat a fakoporsó hamuját egy pillanat alatt kiszórja a kéményen. Az ércoporsó elolvad és lecsurog a rostély alá. Különbösen is az emberi test hamujának az a tulajdonsága, hogy leülepszik és a többi anyagtól eltérő réteget alkot. Ugy, hogy szépen össze lehet söpörni. — Most talán nézzük meg a sírhelyeket.

Feljöttünk. Jól esett az a kis légáramlat, ami megcsapta az arcom. Valami pokoli borzalom bénítja meg a lelket odalent, az ezernégyszáz fokos hőség előcsarnokában.

A szárnyépületek, mint valami ősi oszlopcsarnokok nyúlnak el jobbra is, balra is. A falakban rengeteg sok apró üreg van, ezek a „sírok”. Egy részüket kő vagy érclap zárja el. Ezekbe már „temettek” valakit. Csodálatos kis sírok, olyanok, mint a galambházak.

— Tehát ilyen kis vakablakban elfér egy ember? — szóltam elgondolkozva.

— Bizony elfér. A legújabb halottat még nem temettük el, ha parancsolják, megmutathatom az urnáját.

Elvezetett egy sekrestyeszerű terembe s az egyik szekrényből kivette az urnát. Mindhárman a kezünkbe vettük. Alig lehetett nagyobb, mint egy háromliteres kancsó. Istenem, a nagy, a végtelent átölelő, álmokat szövő ember ennyire összetorpad, hogy a markomba foghatom...

Míg a nagy épületet bejártuk, a vezető egészen belelelkessedett a beszédbe. Elmondta, hogy a halottégetésnek sehol sincs annyi híve, mint Németországban, ahol az elmúlt évben 4776 halottat hamvasztottak el. A legelső krematórium Góthában épült 1878-ban s azóta Európa majdnem minden országában van halottégetés.

* * *

A temető északi falától nem messze van egy kis domb. Egy kis púp a nagy síkság hátán. Most alig lehet megtalálni a fák és bokrok miatt, amelyek körülveszik és elborítják. A domb közepén áll egy négyszögű köemlék, olyan, mint egy római oltár. Rajta egy kőpárnán ott fekszik Napoleon kalapja, hadvezéri pálcája, egy kigöngyölt tekercs és a kardja. Ez a *Napoleonstein*, amelyre ez van vésvé mélyvágású betűkkel:

„*Hier weilte Napóleon am 18. October 1813, die Kämpfe der Völkerschlacht beobachtend.* „

Innét igazgatta Napoleon a lipcsei népcsatának az utolsó napján ezredeit.

Az ember leülhet a padra és végignézhet a síkságon. Hogyan állhatott ezen a helyen Napoleon 97 évvel ezelőtt! Milyen lehetett a lelke? Ő már látta, hogy buknia kell. Az *igazi* seregét tönkretette a hó meg a jég, a kérlelhetetlen természet apró katonái. Csak a gárda volt a régi, de ez kevés.

Amikor október elején megkezdődtek a nagy harc portyázásai és a nemzetek seregeinek az elhelyezkedése s a levegő tele volt a lelkek feszültségével: a nagy császár elvesztette reményét. A dübeni átvirrasztott éjszakák megsúgták neki a lipcsei bukást...

Különös érzésem volt. Tehát Európa ezen a helyen ítélte Európa ura fölött, aki a nyakára nőtt?

Október 16.-án itt álltak föl a szövetségesek: a németek, a szlávok, a magyarok, az északi germánok, a svédek, az angol-szászok és Ázsia nyilazó vad lovasai, több mint kétszázezren. Emitt pedig Napóleonnak majdnem ugyanannyi katonája: az olaszok, spanyolok, portugálok, a belgák, a németalföldiek, a svájciak, a lengyelek. Ezerháromszáz ágyú ontotta magából a poklot három napon keresztül. Lipcse palotáinak a falai megrepedeztek, ablakai kihullottak, a föld messze vidéken állandóan rengett. Tán fájdalomában vagy félelmében reszketett? Szédületes arányok, rettenetes kilátások! *Schwarzenberg*, a szövetségesek fővezére, 15.-én ezt írja nejének Csehországba: „A csata napokig fog tartani. A helyzet páratlan, a döntés beláthatatlan következményű. Ha kitekintek ablakomon, nem bírom megszámolni az őrtüzeket. A vállam roskadoz a teher alatt, ha elgondolom, hogy velem szemben minden idők legnagyobb hadvezére, egy mézszárló császár áll...”

Véres látomások gomolyognak a szemem előtt. Rettegésben átvirrasztott éjszakák, amikor a sötétséget véresre festették a tábornüzek ezrei, a háború fűriáinak a gyűlöletes fáklyái. A világfejlődés itt megállt egy pillanatra, aztán irányt változtatott.

Clemens Thieme és barátai 1894-ben megcsinálták a *Patriotenbundot*, amelynek célja egy emlékmű fölállítása volt. Alapszabályaikban ez van:

„A népek csatájának helyén állítson Németország egy emléket, amely méltó legyen hozzá és világraszóló tanúsága legyen a germán nagyságnak.

A szabad mezőre álljon és legyen nagy, mint egy kolosszus, mint egy piramis, nfint a kölni dóm. Legyen *sírköve* az elesetteknek, hirdesse a német nép *dicsőségét, emlékeztesse* a jövő nemzedéket az apák vitézségére.” Ezen gondolatokat lehelték ebbe a kilencven méter magas kötömgbe, amely 1913 októberére készül el és *hat millió* márkába kerül.

A Volkenschlachtdenkmal keresetnie;szete.

A Volkenschlacht-denkmal alakja piramidális, a megmozdíthatatlan erő hatását teszi ránk. Elszédít az arányaival. Negyven méter széles és tizennyolc méter magas lépcsőzet visz föl a talapzatához, amely fölött hatvan méter széles dombormű terjeszkedik; középen Szent Mihály arkangyal tizenegy méteres alakjával. A dombormű a háború borzalmaait ábrázolja. Szent Mihály feje fölött ez olvasható: „Gott mit uns” (Velünk az Isten). A betűk két méter magasak. Az emlékmű kupolája és emeletei kívül-belül szédítően nagy szobrokkal vannak díszítve. Aki nem látta ezt, nem tudja utánam érezni a hatását semmiféle költői leírás alapján. Ez a tömeg lenyom s mint bénító álmokép mered elénk.

Egy márkáért föleresztettek a kupoláig. Persze, nehéz volt áttekinteni a konstrukciót az állványok miatt.

A szobrok és reliefek egy részét most faragják ki a gipszminták után.

A nagystílű gondolatok és szédítő arányú koncepciók eme babiloni tornyától, a „Volkenschlacht-denkmal”-tól, a *Népczata-Múzeumba* mentünk, amely nem messze a Napoleonsteintől egy vendéglő emeleti termeibe van beszorítva. Bámulatos múzeum! Ide rakták mindazt, ami a népcsatára

vonatkozik és amit a küzdelmek helyén találtak. Mikor ezeken a szobákon végigmegegy az ember, a véres napoknak a láza lüktet ereiben. Megelevenedik minden kis tárgy: kéziratok Blüchertől, Napóleontól, tábornokaitól tábori jelentések, rendeletek kuszán, lázasan, papírra vetve: a toll fölszaggatta a papírt, az idegesség tintafoltokat szórt az élet-halált jelentő sorokra. Itt vannak a lipcsei kiáltványok, a lapok egykorú példányai a cikkekkel, amelyek az öldöklés örületében izzó agyvelők szültek; gúnyképek, karikatúrák, dühös vagy gúnyos fenyegetések. Minden rajta van a rettenetes napok izgalma.

Más teremben vannak azok a képek, amelyek a népcsatát, egyes jeleneteit, Napóleont, a csata hőseit, a tábornokokat ábrázolják. Továbbá oklevelek, életrajzok, történelmi dokumentumok; emléktárgyak a harc hőseitől: órák, nyakláncok, átlódózott csákók, sisakok, menték; gyöngyházás pisztolyok, drága művű kardok stb. stb. Odább páncélingek, rengeteg sok puská a legkülönfélébb nemzetektől, ázsiai nyilak, bombák, egy kis ágyú. S mindezek között a földön néhány francia tisztnek a koponyája. Minden gondosan berámázva, üveg alatt és fölirattal ellátva. A baloldali teremben a poroszok zászlója is látható 1804 fölirattal. A fehér zászlót egy arasznyi kék szalag köríti és ez van ráírva:

„Friede, Heil und Gottesglanz
Flechte sich in Rauten Kranz
Dass die Zweige von Chur Sachsen
Mögen bis in Himmel wachsen.”

A múzeumot egy hosszúszakállú, bibircsókarcú öreg úr gondozza látható nagy szeretettel; mintha magántulajdona volna az egész. Egy kicsit mogorva, mint az olyan öregek, akik a múltban élnek a nagy emlékek között s a silány jelennel sehogy sem tudnak megbékülni. Ott fészkel kis irodájában Napoleon-kori könyvek, újságok, iratok, eredeti oklevelek, kardok, puskák, rozsdás pisztolyok és szomorúan merengő üreges szemű sisakok között. Időnkint (minden öt percben) bejön a múzeum termeibe és előfog valakit; előadja neki keserveit, fölfedezéseit; egy-egy oklevelet vagy kéziratot hoz be és elmondja, kitől és hogyan szerezte meg. A nyakában fekete zsinóron lóg a kézi nagyítója, mellyel a kéziratokat tanulmányozza. S ha valaki haza akar menni, háromszor is visszahúzza a lépcsőről. Minket is visszacipelt s bevitt az „irodájába”. Kinyitogatta fiókjait, előszedte a megsárgult „dokumentumait”, amelyeket még nem ismer senki, csak ő. Ezek adnak az életébe tartalmat, ez a múzeum az ő világa. Ugy őrzi a kincseit, mint egy mogorva oroszlán. Szentül meg van győződve, hogy minden más vanitatum vanitas az ő „dokumentumain” kívül.

Igen megszerettük az öreg bácsit, de sietnünk kellett. Nem tudtunk tőle szabadulni. Végre is azt füllengettük, hogy a vonatunk félóra múlva indul s eleresztett.

Lipcse, július 16.

Tegnap este voltunk a *Neues Theaterben*, az új városi színházban, amely most sorra szedi a *Verdi-operákat*. Az este a Verdi-Ciklus hetedik előadásán a *Falstaff* került színre. A cselekvényét Shakspeare: „Windsori víg nők” című vígjátékából már ismertem. A színház igen nagy és szép,

az előadást nem tudom megítélni, csak annyit érzek, hogy a zenéje szép volt. Engem a zene mindig elvisz ebből az ügyes-bajos világból valami derűs, napsugárból szótt országba. A lelkem a zene ritmushullámain úgy el tud ringatódni!... Egy dolog meglepett, t. i. az, hogy a publikum nem olyan neveletlen, mint Budapesten, ahol előadás alatt járnak-kelnek és csapkodják a székeket.

Ma délelőtt megnéztük az egyetemet, amelynek *Albertinwn* a neve. Itt tanít most *Wandt*, a világhírű pszichológus és nyelvész. Megkerestük az előadó-termét: a III. emeleten a 36. szám. Az előcsarnok keresztfalát

A lipcsei Thomas-Kirche, ahol Bach Sebestyén kántor volt.

egy nagy festmény díszíti, amely Prometheust ábrázolja, amint tüzet hoz az égből. A kép alatt ez áll: „*Omnia conando docilis sollertia vincit*”. Megnéztük azt a templomot (a *Thomas Kirche-t*), amelyben a fodrozott parókájú *Bach Sebestyén* kántor volt a XVIII. század közepe előtt. Csodálatos család fia volt ez a Bach. Egyik őse molnár volt Wechmárban a XVI. században, aki a malomzúgást gitárral kísérte. Az ő művészsére szállott nemzedékről-nemzedékre a családban. Páratlan példája ez a művészi tehetség messzeterjedő átöröklésének. Bach korszakalkotó munkássága egy századon át lappangott: Mendelssohn ismerte föl műveinek az értékét. Híres művei a *Wohltemperiertes Klavier* darabjai.

Ahonnét Luther útnak indult.

Wittenberg, július 17.

Szeretem a napsütéses reggelt. Olyan az, mint mikor egy kis fiú fölébred: még félíg az álom világában van és mosolyogva dörzsöli meg a szemét. A nagy lusta város is olyan, mint egy gyerek. Mikor végimentünk a *Goethe-strassen* a *Berliner-Bahnhof* felé, még üresek voltak az utcák, csak a Neues Theater mögött, a parkban volt eleven az élet. Fölébredtek a

madarak és imádkoztak. A bokrok, a virágok és a terebélyes hársfák szemében örömkönnnyek csillogtak: csupa harmat volt minden. Azt hiszem, minden imádkozott. Valahányszor ilyen mosolygós reggel önti szét a derűjét, mindig megtelik a szívem könnyűséggel és elevenséggel. A reggel a nap ünnepe. Az ünnep annyi, mint telt szív és emelkedett hangulat. Amikor valami kezdődik, akkor ünnep van, mert a szív repülni szeretne, olyan könnyű, a kedv eleven, az erők még nem petyhüdtek. Ezért mondom, hogy a reggel a nap ünnepe.

A Lajos kikísért a vonathoz. Titokzatosan mosolygott, mintha meg akarna lepni valamivel. Meg is lepett. Ugyanis, mikor megindult hangon búcsúzni akartam tőle és a kezét melegen szorongattam, angol nyugalommal elővette a pénztárcáját, vett jegyet és felült velünk a vonatra.

— Mi ez, Lajkóm, hát te is utazol?

— No, nem olyan messzire, csak Wittenbergbe.

— Mit akarsz te Wittenbergben?

— Veletek megyek.

— De hiszen mi Berlinbe váltottunk jegyet.

— De azért egy délutánra leszállhattok Wittenbergben. A német vasutakon meg lehet szakítani az utazást. Ezt az ősrégi kisvárost, a reformáció fészket érdemes megnézni.

— Mit szól ehhez, bácsikám?

— Mit szólnék — felelt a bácsim, aki épen *a plédet szíjazta a koffer tetejére. — Leszállunk, ha a Pécsi barátunk lesz szíves itt is kalauzolni. Ismeri ezt a vidéket?

— Hogyne: voltam néhányszor itt. Szeretem a német kisvárosokat; van bennük valami kedélyes kényelem.

A vonat már belejött a rendes lüktetésbe; elhagytuk a várost, elrobogtunk az északi temető fölött s kiértünk a város határába, amely érdekes geometriai alakzatokra van hasogatva.

— Mi ez, Lajcsi? Nézd csak azokat az apró pirostetejű és zöldzsalus villákat a filigrán baba-kertek gyümölcsfái között!

— Oh, barátom, ez érdekes dolog! A német szocializmus egyik Jegszebb vívmánya. Minden valamirevaló iparos és szorgalmas munkás, meg az a sok-sok kishivatalnok, akik a nap legnagyobb részét fülledt helyiségben dolgozzák át, munkaidő után ide jöhetnek ki, a saját kicsi telkeikre.

— Hát ezek a kertcskék üdülőhelyek?

— Igen. Egy csipetnyi a nagy természetből, amelyhez a kultúremler mindig visszavágyik. Az emberszeretet megérezte, hogy a munkás karoknak jó tudó, egészséges vér, erdőillat, madárdal és virágszirom szolgáltatja az erőt. Ezért itt is, Drezdában is, meg több nagy német városban szociális szervezet alakult, amelynek az a föladata, hogy a szorgalmas munkásokat olcsó pénzen ilyen kis nyaralóhoz juttassa a város határában. Földi ember kevésel beéri, vágyait ha kevesebbre méri!”

Képzeld el, micsoda öntudatos öröm az, mikor például egy kishivatalnok a vasárnap délutánját a *saját* gyümölcsösében töltheti, felesége és vidám, egészséges gyermekei körében. Gondold el, minő szeretettel gondoznak ezek minden talpalatnyi földet.

— Ez igazán nagyszerű — szólt a bácsim a bajsztát pödörgetve.

Míg mi odahaza gyűlésezünk és tüntetünk, kirakatokat döngetünk, itt szépen megoldják a legnagyobb kérdéseket.

Kellemesen telt az idő. Átmentünk a *Mulde* hídján, ahol északkeletre csap át a vasút s közeledtünk ismét az *Bibéhez*, amelyet Drezdánál láttunk utoljára. Az Elbe jobbpartján, a vasút közelében feltűnt a wittenbergi Ágoston-kolostor érdekes hatszögű tornyával és a hatalmas Vártemplom kerek tornya. A világtörténelem múzsája új fejezetet kezdett, mikor ez a városka egyetemet kapott.

Leszálltunk a vonatról. A városba széles, fákkal szegélyezett út vezet. Szép idő volt s nem hajlottunk a símaképű, nagytokájú német invitálására, aki a városi lóvonat egyetlen kocsijába akart betuszkolni. Gyalog mentünk. A levegő tele volt feszültséggel, egy levél se mozdult a fákon. A fiakkerekből hosszúpéjú angol ladyk és kétszakállú, föltúrt nadrágú angol urak tekingettek ki. Úgy látszik, valami angol kiránduló csapat jött megnézni Luther emlékeit.

— Milyen szépen parkírozott város ez! — szolt a bácsim. A Lajos megint benne volt a tempóban:

— Nem volt ez mindig ilyen, uraim! Négyszáz évvel ezelőtt ez a vidék kopár és műveletlen volt és az ágostonrendiek kolostorát alig 300 ház vette körül, azok is fából épültek. Egyszerre csak nagy fürgeteg támadt ebben az elhagyatott fészekben. *Bölcs Frigyes* szász választó fejedelemnek 1502-ben eszébe jutott, hogy egyetemet alapít, még pedig itt Wittenbergben.

— Nem tudott nagyobb várost választani?

— Tetszik tudni, őbenne a fősvénység és a bőkezűség páratlanul egyesült. Gondolta magában: elég, ha megteremtem a főiskolát. A tanítást ingyen is elvégzik a barátok. Szelid és szorgalmas szolgái az Úrnak az ágostoniak, rájuk bízom a tanítást. Így került ide tanárnak *Luther Márton* is, aki nagy filozófus hírében állott s a teológiát is tanította. Sőt, mint beszélük, ő prédikált minden szent napon a városi templomban: Egy alkalommal kimerülve állt főnöke, Staupitz elé és így panaszkodott: „Kegyed megöl engemet a sokféle terhekkal, én ezt egy negyed esztendőig sem bírom ki”. Mire Staupitz így felelt: „Legyen bár az Úr nevében. Az Úrnak odafent is szükségesek a tanult emberek”. Sok ilyen helybeli adomát lehet Lutherről hallani.

— Különös, hogy a vakmerő reformátor milyen vallásos volt, mielőtt az egyházzal szakított volna. Úgy hiszem, vallási fanatizmusának a szélsősége ragadta az ellenkező végletbe.

— Lehet. A szenvedélyes emberek mindenben túloznak. Luther 1511-ben elgyalogolt Rómába, hogy az egyház fejének a székhelyét láthassa. Mikor messziről meglátta a San Pietro kupoláját, a földre borult és fölkiáltott: „Üdvözlégy, szent Róma!”

És hat évvel később, mikor *Tetzel János* a bűnbocsánat céduláival Wittenbergbe is eljut, Luther már erősen radikális. Megfogalmazza a híres *kilencvenöt tételt* s kifüggeszti a vártemplom kapujára 1517. október 31.-én. Ez a reformáció első mozzanata, melyből az a rettenetes vallási és politikai küzdelem származott, amely véres zivatarként söpört végig Európán.

— Mondd csak, Lajkóm, jókarban van még a vártemplom?

— Hogyne! Meg fogjuk nézni. A kapuja, amelyen a megvitatásra kifüggesztett kilencvenöt tétel függött, már nincs meg. Az 1760-iki tűzvész alkalmával elégett, de száz év múlva érckaput csináltak helyette s rávésték a híres szöveget. Ezt mi is látni fogjuk.

Egy keresztúthoz értünk. — A Lajcsi megállt és végigmutatott a réten:

— Erre húzódtak el a város falai s ahol most állunk, itt volt az *Elstertor* („Szarka-kapu”). Látod Kali ezt a két terebélyes tölgyfát egymással szemben?

— Látom. Mért vannak ezek bekerítve? És micsoda tábla lóg rajtuk?

— Majd megnézzük. Ez a baloldali a *sedáni csata* emlékét őrzi.

Elolvastuk a tábla fölíratát: „*Zur Erinnerung an die ruhmreiche Schlacht bei Sedan am 1. sept. 1870. Wittenberg*”. A sedáni harc emléke mélyen beleégett a németek lelkébe, mert minden kis városka állít magának ilyen emlékeztetőt. A sedáni csata tiporta el a híres francia *gloiret*, ez dobta ki III. Napóleont a világtörténelem pazar díszletű színpadáról, ez lett kiinduló mozzanata a rettenetes párisi kommün-forradalomnak. Azt hiszem, erről Berlinben és Parisban többen fogok elmélkedni. Most siettünk a szembenlevő tölgyfához, amely komor vasszerkezetével és sötét lombjával úgy nézi a születő és elhaló nemzedékeket, akárcsak egy sziklatömb a tavasz és a tél szomorú váltakozását. A törzsére illesztett érclapon ez a néhány szó áll:

„*Dr. Martin Luther verbrannt an dieser Stelle
Am 10. Dez. 1520. die päpstliche Bannbulle.*”

— Mit égetett el Luther? — kérdeztem a Lajostól.

— Hát nem tudod? A pápa 1520 június 10.-én egy bullát adott ki Luther ellen, amelyben elrendelte, hogy könyvei elégettessenek, ő maga pedig átokkal sújtassék, ha hatvan nap alatt eretnek tanait vissza nem vonja. Ez az a híres bulla, amely így kezdődik: „*Exsurge Domine et iudica causam tuam...*”. Hát nem tanultál róla az egyháztörténetben?

— Hm. Lehet, de én akkor, úgy látszik, beteg voltam. Aztán mi lett azzal a bullával?

— Wittenberg polgársága fölzendült, hogy híres doktorukat és merész prédikátorukat bántalmazni merik.

— Tehát sok híve volt már akkor Luthernek?

— Pártolója volt a szász választófejedelem, sőt maga a német császár, Miksa is. Persze ezen a színjátékon is a politika ült a sűgőlyukban. Érdekes, mit mondott Miksa német császár: „Luther tételei nem megvetendők; ez bizonyosan ujjat fog húzni a papokkal. Azért jól őrizze őt a szász fejedelem, jöhet idő, mikor szükség lesz reá!”

— Szóval fölzendült a város lakossága?

— Igen. Az akadémiai előljáróság az egyetem fekete táblájára egy hirdetést tűzött ki, hogy december 10.-én délelőtt 9 órakor a pápai bullát elégetik; a szükséges tűzifát a város törvényhatósága rendeli ki. Az egyetem magisztrátusa ezen esemény jelentőségének az emelésére minden érdeklődőt meghív.

December 10.-én reggel barátai, az egyetemi ifjúság, a város és a tudomány képviselői kíséretében Luther kivonult a *Szarka-kapu* elé, erre

a helyre. A magasra fölrakott máglyát meggyújtották s Luther e szavakkal dobta a lángok közé a bullát: „Miután te az Úrnak szentjét megszorítottad, szomorítson és pusztítson el téged is az örök tűz”. (Józsue 7. 25.) Az egyetemi ifjúság a máglyára hányta eddigi tankönyveit, a római papi jogkönyvet, a *ius canonicumot* is.

Ez volt Luther végső szakítása az egyházzal.

Beértünk a városba. Már nem az a faházakból álló kopár falucska Wittenberg, ami a XVI. század elején volt. Van több mint húszezer lakosa és — egy lóvonata, úgy látszik, egyetlen kocsival. Az utcákon az a jóleső nyugalom és csend honol, amely azoknak a lelkét egyszerre megüli, akik zajos világvárosból jönnek ide.

Megebédeltünk egy vendéglőben, nem messze attól a háztól (60. szám a Kollegienstrassen), amelyben Luther tudós barátja, a nagy filológus, *Melanchton Fülöp* lakott, tanított és meghalt. Melanchton nemcsak nagy

Wittenberg főtere.

graecista és nyelvész volt, hanem teológus is. A protestáns teológiát ő alapította meg. Oly nagy tiszteletben állott, hogy hitsorsosai elnevezték *praeceptor Germaniae*-nek, Németország mesterének.

Tehát bevonultunk a vendéglő udvarára, amely tele volt orgona-bokorral és virággal; a veranda oszlopaira vadszőlő csimpaszkodott. Szépen leültünk egy asztal mellé és vártuk a pincért. Nem jött. A konyhán hallottunk valami hangot, tányércsörgést miegyebet s türelmesen vártunk egy negyedóraig. Ekkor a Lajkó megszokalta és bement a pincért sürgetni. De az most ebédelt és azt üzent, hogy addig szívjuk a friss levegőt, míg végez. Hát itt se fogják kötéllel a vendéget! Mikor aztán megebédelt a kopasz pincér, kijött hozzánk. Méltóságos tartása, arcának a jóságos komolysága megnyerte rokonszenvünket. Kihozta az ételt, aztán leült mellénk és beszélgetett. Kikérdezte, hogy hol jártunk, hová igyekszünk, mit keresünk Wittenbergben?

— Talán valami üzleti ügy?

— Nem — szóltam —, mi a múltat keressük itt.

— Miféle múltat?

— Hiszen ez a reformáció fészke!

— Ahá, tehát önök is csak úgy passzióból mászkálnak, mint az angolok! Keresik a múltat! Megnézik az öreg falakat, megcirógatják a penészes bútorokat, megihletődnek, aztán hazautaznak és otthon három esztendeig dicsekszenek vele, hogy látták a múltat. Hát persze! Láttak egy pár idomtalan régi szobrot, öreg tornyokat, meg rongyos kódexeket.

— Hát magát nem érdeklik ezek a régi emlékek?

— Engem ugyan nem! Már én, uram, csak olyan józan ember vagyok. Szeretem a sört, de csak a münchenit; szeretem a juhszeletet; meg a társaság kedvéért a jóbarátokat is. De a régi házakat nem becsülöm.

— De azért csak megmutatja nekünk az *Augusteum*-ot?

— Azt a régi kolostort? Hát hiszen mért ne! Egy márkáért végignézhetik Luther minden hagyatékát, még az óraláncát is, meg azt a tintatartót is, amelyet az ördög fejéhez vágott, mikor megkísértette. Ott van az *Augusteum* az 54 alatt, ugyanebben az utcában.

Búcsút vettünk a mi jólelkű „józan” pincérunktől és becsöngettünk az ágostoniak kopott falú klostromába. Az épület egyik szárnyát most is lakják.

A kapualja maga is megragadja a figyelmet. Élénkszínű cifrázatok osztják mezőkre a boltozatát, amely Luther életéből vett jelenetekkel és a reformáció vezéreiből a képeivel van telefestve. A német természet itt is megnyilatkozott: a falak tele vannak föliratokkal.

A belső udvar visszavarázsol a régi kolostori élet hangulatába. A hatszögű torony mellett, a főkapu fölött egy kerek fülkében áll Luther egyetlenül faragott relief mellszobra ezzel a magyarázattal:

„*Hier lebte und wirkte dr Martin Luther von 1508—1546.*”

Egy öreg néni állott mellénk és megrázta a karikára fűzött kulcsokat. Ennek a kulcszörgésnek itt különös jelentősége van: a szelíd néni tekintetével is elárulta, hogy erre a csörgésre csak pénzcsengés felelhet. Leszúrtuk a márkákat és fölmentünk a torony lépcsőjén s egy folyosón át bejutottunk egy négyszázéves egyetemi tanterembe. A katedra széles és díszes. Elülső deszkáin még tisztán látni a négy fakultás (jogi, orvosi, filozófiai és teológiai) jelvényét. Érdekes, hogy a teológiai fakultás védőszentjének Alexandriai Szent Katalin van idefestve. A középkor őt tekintette a hitviták és a „szent okoskodások” mesterének azon legenda alapján, hogy Maxentius császár színe előtt „meggyőzte és megtérítette az ötven doktorokat”, sőt a katonákat is, akiket a kínzásra kirendelt Róma császára.

A falakon köröskörül fejedelmek, tudós professzorok, patrónusok arc képe adja meg a teremnek a régies hangulatot.

Innét, a Hörsaalból átmentünk Luther lakószobájába. Leültem ahhoz az asztalhoz, amelynél a reformált vallás alapítója megfogalmazta híres kilencvenöt tételét. A sarokban nagy, tornyos cserépkályha nyúlik a kazetás famennyezetig. A kályha cserepeibe különös régi alakok és jelenetek vannak beégetve. A falakat deszka borítja; a burkolatról még nem kopott le teljesen a festés.

Az ablak ólommal összekötött színes Mária-üvegekből van; megszűri a nap sugarait és csak az enyhe, tompított fényt bocsátja be az ódon szobába. Az asztal kopott, megrepedezett és olyan stílű, amelyet Prágában is láttam a Hradzsín régi termeiben.

— Mondja csak, néni — szoltam a vezetónkhöz —, tudnak itt valamit Luther magánéletéről? Van róla valami szóbeli hagyomány?

— Oh igen! Mi buzgó protestánsok kegyelettel őrizzük az emlékét, amely nemzedékről-nemzedékre száll.

— Mondjon róla valamit.

— Hát tetszik tudni, a magánéletben csupa kedély és humor volt, szeretett tréfálni. Sokat gitározott ebben a szobában és a gyermekei vele énekeltek. A gyermekeit igen szerette. Egyszer azt mondta: „A gyermekek a mi legjobb tanítóink, ők tudván valamit igazán óhajtani, kérték és mi tőlük tanuljuk Isten országát minden utógondolat nélkül teljes szívvel keresni”.

— A feleségét Bora Katalinnak hívták?

— Igen. Ez, tetszik tudni, igen kardos asszony volt. Mondják, hogy Luther nem a legnagyobb úr volt a saját családjában s azért rendesen így szólította a nejét: Kati uram, engedd meg ezt vagy azt.

Luther többi szobája és az egyetem kopott termei tele vannak egykorú festményekkel a protestáns korból. Jellemző az akkori emberek gondolkodásmódjára a képek kompozíciója. Egyik kép azt ábrázolja, hogy hogyan fordítja Luther a bibliát: a másik a wormszi zsinatot. Sok az allegorikus kép. Le van festve rikítóan mázolt színekkel az Úr szőlőskertje, melyben csak a hosszútógás protestánsok kapálnak, a katolikusok ellenben nem dolgoznak. Mindenütt a protestáns tendencia. Az egyik egy mérleget ábrázol. A mérleg egyik serpenyőjén van a biblia, a másikon Szent Péter kulcsa, a pápa jelvényei, egy szerzetes: mégis a biblia nyomja le a mérleget stb. A vallási tételeket, a hitvitázók argumentumait kézzelfogható szimbólumokba festették. Láttuk a Luther-relikviákat; azt a szószerket, amelyről szerzetes korában prédikálni szokott; egy ősi, berakott művű szekrényben apró ékszereket, gyűrűket, Bóra Katalin olvasóját stb. Máshol ismét *Melanchton* Sophökles-példányát kéziratosszéljegyzetekkel, Luther német kézíratait meg sok egyebet.

Mínthogy kevés időnk volt, csak futólag néztük meg a Vártemplomot, a főteret és a várost. Közben rájött az eső és úgy szakadt, mintha dézsából öntötték volna. Nem mehettünk gyalog!

— Ott jön a lóvonat! — kiáltott örömmel a Lajos.

— Mindjárt ideér és itt nincs megálló. Mit csináljunk?

— Bíz csak rám! — önérzeteskedett a Lajos és kiállt az út közepére a lóvonat elé és föltartotta az esernyőjét:

— Halt! Megállj!

A ló hátrahökkent, a kocsi megállt s mi békésen fölkapaszkodtunk a kocsira.

Különös szokások vannak itt Wittenbergben.

A legérdekesebb pedig az, hogy szegény vén ló meg-megáll pihenni és ábrándozni. Végre is, nehogy elkéssünk, leszálltunk és gyalog mentünk az állomásra.

A dohányfüstös parlament.

Berlin, július 18. A Hotel „Stadt Köln”-ben.

Átmentem a bácsim szobájába. Már későn volt. Fölcsavartuk a vilányt. A bácsim a díványon nyújtózott, én az asztalra könyököltem s úgy beszélgettünk.

— Tehát bácsikám komolyan hiszi, hogy a német előbb-utóbb beleköt az angolba?

— Hiszem, öcsém! És akkor olyan háború lesz, aminőt még nem látott a világ.

— Persze, az angol fog győzni . . .

— Nem a! A német fog győzni. Te azt hiszed, hogy Anglia óriási erőt képvisel, mert egy sereg fekete és vörös népfajt leigázott. Az angol még nem győzött le fehér népfajt. Franciaország nem lehetett az övé: — akik a hatalma alatt vannak, azokat vesztegetéssel nyerte meg; az írek elszöktek előle Amerikába; a búrokat nem bírta megtörni. Hidd el nekem, hogy a német birodalom vasszerkezete összeroppantja az angolt, ha törésre kerül a dolog. Most a német hadsereg a legerősebb.

— Erre nem is gondoltam. Mikor előbb eljöttünk a *Királyi Vár* mellett és elnézegettem ezt a tömör, barnafalú kötömböt, eszembe se jutott, hogy innét igazgatják Európa legerősebb és legrettenetesebb gépezetét. Csak mindig az állt előttem, hogy itt született meg Poroszország nagysága; itt nevelkedett I. Frigyes Vilmos és itt tanította a kormányzás boszorkány-mesterségére fiát is, Nagy Frigyes.

— Igen, Németország mostani nagysága itt gyökeredzik, a berlini Schloss termeiben és a potsdami gyakorlótéren. Sajátságos jelenség ez a világtörténelemben és megtanít arra, hogy egy népet csak a zsarnoki kegyetlenség következetessége tehet naggyá. Hogy a porosz hadsereg ilyen dresszírozott, a porosz nép ilyen szívós, a porosz-német birodalom ilyen hatalmas, azt I. Frigyes Vilmos és Nagy Frigyes korlátlan és kegyetlen zsarnoksága eredményezte.

— De hogy lehet a zsarnokság egy nemzet nagyságának a bölcsője? A szabadság szüli a nagyságot!

— No, no, no! Ne tüzelj öcsém! Mert március 15.-én te sültél bele a *Talpra magyar-ba*, hát azt hiszed, megmagyarázod a világtörténelmet? Fiam, a XVIII. század társadalmába csak a korlátlan, szinte brutálisan merev zsarnokság ültethette el azt a magot, amelyből ez a virágzó nemzeti élet kihajthatott és gyümölcsöt hozhatott.

— Bocsásson meg, de ezt nem értem.

— Hát jó, öcskös. Ma este nagyjából láttad a berlini királyi várat és a Baedekerből tudsz is róla valamit.

— Hogyne, hogyne! A XV. század közepén kezdték építeni a Spree partján, I. Frigyes páratlan szépségű palotákkal bővítette meg *Schlüter András* tervei szerint Maga a főpalota a párisihoz annyira hasonlított, hogy mikor a franciák 1806-ban bevonultak Berlinbe, csodálkozva kiáltottak föl a királyi vár láttára: Ah, le Louvre!

— Jó, jó, jó! Csak ne hencegj. Elhiszem, hogy az egész Baedekert bemagoltad a vonaton, míg én aludtam. De engedj most beszélnem. Hát mondom, a berlini királyi palotát láttad, holnap kirándulunk Potsdamba és

megláthatod a világ másik középpontját: tehát elmesélek egyet-mást, ami ezekhez a helyekhez fűződik.

— Ez igen jó lesz! Már figyelek is!

— Rögtön öcsém. Csak előbb megtömöm a pipámat, azt a földigérőt.

A bácsim kiszedte hosszúszerű pipáját, lassú kényelemmel rágyújtott, a másik oldalára fordult s beszélni kezdett. Lassankint kékes füstfelhő gomolyodott a szobában és én úgy éreztem, mintha a múlt minden nagysága és dicsősége ott karikázna a füstgomolyagban.

1700-ban nagy öröm dagasztotta a berliniek keblét. Az igénytelen *Hohenzollern-ház* fia, I. Frigyes megszerezte a királyi címet. Eddig csak brandenburgi örgróf és porosz herceg volt, most király lett, aki arra van hivatva, hogy versenyre keljen a minden királyok mintaképével: a „Nap-király”-lyal, XIV. Lajossal.

A versaillesi kertek művészete végigjárta Európát. Fejedelmeket és népeket tett erőtlenné bábokká és tehetetlen tömegekké a barokk-ízlés hódítása. A barokk-kor fejedelmeit Voltaire *ünnepélyrendezőknél* nevezi, akiket léha tömeg vesz körül. Üres bókok, illemkönyvekből tanult mosolyok, póz, csinált méltóság, affektálás, a kifejezésekben a cikornyáság: ezek jellemzik ezt a kort. Az emberek selyemharisnyában járnak és térdszalaggal; örökké enyelegnek, nagy, ünnepi fölvonulásokat rendeznek, édeskés zene ütemeire esznek. Csupa szertartás, üres pompa, erő- és pénz pazarlás. Ilyen XIV. Lajosnak, a „Nap-király”-nak az udvara Parisban és Versaillesben és ezt utánozza az újdonsült porosz király Berlinben és Potsdamban. A főváros ünnepségeiben úszik: a királynak Hofmarschalok, Kammerherrek udvarolnak, a svájci gárda játékkatonái díszellegnek a palota kapujában. Gombamódra terem a sok dologtalan hivatalnok: a főcerimóniamester, a főcímernök; a kamarások, az apródok egész tömege; tanyát vernek az udvari költők, akik egész nap csak az udvarhölgyek, a fölcicomázott grófnők affektált szépségét zengik. Természetesen mindez imponál a népnek. Olyan akkor a fölfogás, hogy a fejedelmi udvar szükséges bútordarabjai közé tartoznak a cukrászok (az udvari cukrász számlája évenként 17.000 tallér), a pástétomsütők, a festők, a szőnyegtakácsok, a borbélyok, parókások, szobrászok, a ceremóniás érintkezés tanítói. A kastély istállójában ezer paripa nyerít, a várpince bőven szolgáltatja a tokaji, pozsonyi, soproni, bourgognei, rajnai, frontignaci bort. Így tart ez 1713-ig, I. Frigyes haláláig.

— De, kedves bácsikám, — szoltam csodálkozva — hát ilyen talajból nőtt ki a porosz nép mostani nagysága?

— Nem egészen. I. Frigyes sokat ártott népének, mert elpuhultta, dologtalanná tette. Ilyen környezetben lazul az erkölcs és meghal a lelkiismeret. Mindezt csak azért mondtam el, hogy az ellentéttel erősebben kiemeljem Frigyes Vilmos szerepét.

1713 február 25.-én nagyot fordult a világ. I. Frigyes eltemetik s helyébe lép a fia, Frigyes Vilmos, a katona-fejedeleme, aki kaszárnnyát csinál a királyi palotából. Azzal kezdi, hogy maga elé hivatja a ceremóniamestert és rákiált: '

— Vége az ostoba bábjátéknak. Mehet, amerre lát s viheti magával ezt a léha udvaronchadat is. Engem katonák fognak szolgálni! Én nem

fogok rózsavízben mosdani és termeimben parfüm helyett dohányfüstöt akarok szívni, ön tehát mehet!

A cerimóniamester kitámolyog és elpárolog egész hadával együtt, az új király pedig hozzálát a munkához. Megalkotja a *Tabacks-parlament-et*

— Hát ez mi?

— Ez öcsém, olyan dohányzóklub-féle. Öfelsége minden kastélyában volt egy fabútorzatú terem, ahová minden este összehívta bizalmi embereit. Ezek többnyire katonák voltak. Mindegyiknek a szájába nyomott egy pipát, aztán így tanácskoztak az ország ügyeiről.

— Micsoda bolondos ötlet! Egy pipázó országgyűlés!

— Nem is olyan bolond gondolat ez, mint hiszed. Frigyes Vilmosnak sok furcsa cselekedetét elítélik a történetírók is, pedig ő mindent céltudatosan csinált.

— Hát szeretném tudni, mi célja volt a pipákkal?

— A pipáknak sohase volt szabad kialudniok; ez pedig annyit jelent, hogy mindenki röviden, egyenesen mondja ki a véleményét, aztán füstöljön tovább. A király nem tűrte a cerimóniát. Aki a terembe lépett, szó nélkül megtömött egy pipát az asztalon heverő dohányból, rágyújtott, töltött magának egy pohár bort s aztán hozzászólt az ország dolgaihoz. A Tabacks-parlamentben mindenki egyenlő volt, itt öfelsége is csak „Kamerád” volt és egyszerű katonaruhát viselt. Aki megunt az ülést, szó nélkül távozhatott.

A potsdami palotában majd látni fogod ezt a dohányzótermet.

— És meddig tartottak ezek az estéli „országgyűlések”?

— Pont kilencig. Ekkor a kis trónörökös bejött jó éjszakát kívánni s az urak széteszlottak.

— A trónörökös a későbbi Nagy Frigyes volt, ugye?

— Igen. Szegény Frigyes nagyon drágán fizette meg a későbbi akaraterejét és hadvezéri ügyességét.

— Miért?

— Mert valóságos kálvária volt a gyerekkora. Apja irtózott még a gondolatától is, hogy az ő gyermekéből franciás műveltségű „ünnepélyrendező” király lesz. A kis Frigyes ugyanis nagyon szerette a zenét, a költészetet, szeretett volna latin és görög írókat olvasni, de apja nem tűrte a szép-művészeteket meg a tudományt. Előtte egy szépség volt: az öles termetű, egészséges katona és csak egy tudományt ismert: az exercirozást. Maga szabta meg a fia napirendjét.

A kis Frigyes reggel 6-tól késő estig dolgozott és tanult haditudományt, számtant, geometriát, erődítéstant s a nyelvek közül a franciát. De latint nem volt szabad tanulnia.

Megesett egyszer, hogy a királyi hercegnek az arany-bullát latin eredetiből olvasta a tanítója. Ép ekkor lépett be a király:

— Mit csináltak? — kérdé szokott durva hangján.

— Felséges uram — felelt reszketve a mester — a „bullam auream” explikálom a fenséges hercegnek.

A király, mint a megvadult tigris, rávetette magát a tanítóra, bunkósbotjával (amelyet mindig magával hordozott) végignáspángolta és kidobta a szobából. A kis királyi herceg ijedtében az asztal alá bujt, de felséges atyja kihúzta őt a hajánál fogva és össze-visszarugdosta:

— Majd adok én nektek „bauream ullam!”

Ilyen jelenetek mindennapiak voltak a királyi várban. Ezért nevezték Frigyes Vilmost vadállatnak („bête-brutte”).

A családja körében csakugyan vadállat volt. Egy műveletlen, rosszul nevelt parasztban nincs annyi féktelen indulat és kegyetlen vadság, amennyi őbenne volt. Minél inkább növekedett a fia, annál élesebb lett köztük az ellentét: gyűlölték egymást. Ebéd közben a király családja fejéhez veri a tárgyokat, ha valamiért megharagszik. Nem kiméli kislányát, a szegény, gyöngé, ijedős Vilmát sem, aki sokszor odaveti magát bátyja védelmére. A két testvér, Frigyes és Vilma együtt érez és összetart a brutális apával szemben.

— No hát — tört ki belőlem a lovag — csakugyan vadállatnak kellett lennie, ha egy ilyen kislányt is megverte!

— De még mennyire megverte! Mikor kitört belőle az indulat és regulázta a családját, a palota ablaka alatt óriási néptömeg hallgatta remegve a rémes üvöltést, sikítást és a királyné jajveszékélését.

— Persze, a népet is hasonló módon regulázta!

— Bizony. Mindig bunkósbottal járt a utcán és ha valakit ácsorogva, dologtalanul látott, azt alaposan elverte. Ő hajnaltól késő estig dolgozott és mindenkitől megkívánta, hogy érdemelje meg a kenyerét. Ha jól meggondoljuk, kegyetlen egyeneslelkűsége alatt sok igazságszeretet lappangott. Ez volt a jelszava: mindenki, a fejedelem is, az alattvaló is, munkára van hivatva. A hanyag tisztviselőket egyszerűen végigbotozza s akit csaláson rajtakap, azt menthetetlenül fölakasztatja. Érdekes egy porosz nemesnek, Schlubhuthnak az esete. Mikor a sikkasztáson rajtakapják, azt feleli: kész a pénzt visszaadni. A király ráförmed:

— Hát mit gondolsz, ha valaki lop, hát elég, ha a pénzt visszaadja? Én nem akarom egy bitang pénzét. Föl foglak akasztatni!

És meg is teszi. „Fiat iustitia, pereat mundus!” — ezen az alapon áll.

Mindennek maga néz utána. Személyesen intézkedik, hogy a parasztok tisztán tartsák a kéményeket; hogy több trágyát vigyenek a földjeikre.

Az a rettenetes fegyelem, amelyet mindenki vel szemben gyakorolt, nevelte a porosz hivatalnoksereget pontossá, gépiessé, vasszorgalmúvá és kitartóvá. A poroszok szívós természete Frigyes Vilmos iskolájában edződött, ahol bunkósbottal, akasztófával neveltek s ahol minden kis kihágást nyakoncsípett a kegyetlen király aprólékos figyelme.

— Úgy hallottam, hogy a hadsereget is ő teremtette ilyen erőssé.

— Ez volt minden gyönyörűsége: a hadsereg. Egyik kortársa, *Loen*, így ír róla: „Ha a berlini királyi udvarról van szó, ezen kizárólag katonákat kell érteni”.

Ő szervezte az első porosz huszárezredet magyar fiúkból.

— Hát még magyar katonái is voltak?

— Voltak bizony. Minden nemzetből toborzott magának legényeket, az ú. n. *hosszú fickókat* (Lange Kerle). A gárdáját *Riesengarde*-mk (óriások gárdájának) hívták. Különös látvány lehetett, mikor ez a 2400 vasba öltöztetett titán kivonult a potsdami mezőre gyakorlatozni a király vezetése alatt. Mintha nem is földi hadsereg lett volna. A fegyelem itt is rettenetes. A kivonulás hajnalban két órakor történik. A sereg a zenekar ütemeire elvonul a király előtt, aztán megkezdődik a manőverezés. Ez délután 5-ig tart.

De teremt is Frigyes Vilmos olyan katonaságot, hogy Európa összes „ünnepélyrendező” fejedelmeinek az ajkán megsavanyodik a nevetés. Lenézik ugyan a „műveletlen Exerziermeistert”, de félnek tőle. Mi lesz itt, ha ez a vasgépészterü sereg egyszer útrakél egy kis háborúra, hírvirágot szedni s kötni koszorúba?

Frigyes Vilmos azonban sohasem vezette harcba ezt a gyönyörű hadsereget. Úgy szerette minden „óriási fickó „-ját, mintha a saját fiai lettek volna. Sőt jobban, mert a fiát nem igen szívelte, míg az is engedelmes katonája nem lett és masírozott a kedve szerint.

Érdekes, hogy ez a sereg volt az első, amely egyforma lépésekben masírozott és nyílegyenesen menetelt. Európa összes katonasága között ez tűzelt leggyorsabban és teljesen egyszerre. A potsdami gyakorlótér nemcsak a vad katonakirály kedvteléseinek színtere, hanem az ország minden ezredéneke a mintaiskolája.

— De nézze, bácsikám, mégis furcsa ember lehetett ez a Frigyes Vilmos! Csinál egy páratlan sereget és csak játszik vele! Én bizony meghódítottam volna egész Európát!

— Nézd, Kali, a dolog így áll: Frigyes Vilmos nem született hadvezérnek és ő ezt jól tudta. Ezért minden bántást és lenézést eltűrt. De a történelem följegyezte egy mondasát, amely a fiába vetett nagy reményének a kifejezése: „Voicy quelqu'un qui me vengera un jour!” Íme, itt van, aki egykor majd bosszút áll értem (t. i. Nagy Frigyes). — Ő megteremtette a világ legpontosabb hivatalnokseregét, megszervezte a világ legfegyelmesebb katonaságát, rendre szoktatta a népét, felvirágoztatta az ipart azzal, hogy megtiltotta az idegen árúk behozatalát, gazdaggá tette Poroszországot, a berlini vár pincéit megtöltötte ezüstrudakkal és a boroshordókban aranyat hagyott bor helyett a fia számára.

Hadseregét, pénzét a fia használta föl. De hogy másfél század múlva egyik utódját, Vilmost, a német birodalom császáranak kiáltották ki, az elsősorban az ő érdeme. Kegyetlen volt, műveletlen volt, a szépművészetekhez és a poézishez nem értett, parasztos volt (szalonnát evett vacsorára és kelkáposztát ebédre), de a történeti távlatba állítva, nagy ember, mert Németország mai nagysága az ő születésével egy órában született.

— Most már elhiszem, hogy abból a lanyha, elpuhult népből, amely XIV. Lajos példáján nevelkedett, csak I. Frigyes Vilmos zsarnoksága tudott gazdag, művelt és szabad népet nevelni . . .

Késő éjjelig beszélgettünk. Frigyes Vilmos Tabacks-parlamentjében nem volt akkora füst, amekkorát a bácsim földigérő pipája árasztott a *Hotel Stadt Köln* másodkemeleti kis szobájában. Éjfél volt, mire lefeküdtünk.

* * *

Potsdam, július 19.

Ma reggel korán keltünk, hogy még a reggeli vonattal kijöhessünk Potsdamba, a német császárok másik székhelyére, az előkelő berliniek nyaralójára, ebbe az erdők közé épült gyönyörű városba, ahol Nagy Frigyes legjobban szeretett tartózkodni s ahol apja, I. Frigyes Vilmos exercírozhatta a Riesengárdét.

Nowawes, Neu-Babelsberg, Kl. Glientcke, Babelsberg a *Havel* egyik partján terülnek el, a másik felét pedig *Potsdam*, a királyi paloták és a császári parkok teszik festőivé.

Neu-Babelsbergben fölszálltunk egy kis propellerre és végighajóztunk a *Griebnitzsee-n*. Igen hangulatos volt a reggel: vagy tán csak nekem volt olyan furcsa hangulatom. Kiültem a propeller orrára. Köröskörül apró motorcsónakok és tarkára festett négyvezetősök futkostak a maszatos, sötétzöld vízben, két oldalt a partokon most ébredt a tornyos, parkokkal körülvett villák előkelő lakossága. Ez a *Villenkolonie*. Istenem, mennyi festői pompa, mennyi előkelő kényelem! A víz fölé épített kis pavillonok alól indulnak el a nyaralók csónakázni uzsonna után. Rájuk hajol a fák és bokrok sötétzöld lombja, amely átszűri és enyhíti a nyári nap izzását. Ingó-bingó, édeses világ ez, mély talán nem is érzi az élet terhet: csak csónakázik, csak automobiloz, csak sétál, csak mosolyog és sohasem izzad, sohasem zokog és nincs az élet ekéjébe fogva. Nem rossz emberek ezek. Itt-ott büszkék; a múlt nagysága emeli a lelküket, de nem szenvednek igazán. Vagy tán igen? Az ő szenvedésük az idegek túlságos érzékenysége, a tüskerózsa szúrása, a félreértett szó mérge, a célzások fulánkja, egy tekintet, egy emlék, amelynek ibolyaillata van.

Ó, a mi világunk más! Itt kövek hengerednek a csontos, izmos vállakra, itt kést forgatnak egymás szívében, itt gépek tizedelnek, itt káromkodás sért...

Úgy elgondolkoztam, akár egy szentimentális szociáldemokrata. Azt gondoltam, hogy a nyomor mégis csak letöri a lélek finomságait és megöli a legérzékenyebb erőcsirákat. A jólét alkalmasabb a tehetségek kifejlődésére. Vagy tán nem is igaz. A szenvedés a lelki és szellemi értékek fémjelzője? Tudja Isten. Volt idő, mikor irigyeltem a bíborban szülőtteket és voltak óráim, amikor hálát adtam az Istennek, hogy nem neveltek kastélyban...

A Griebnitzsee-t és a Havelt összekötő csatornánál kiszálltunk és gyalog mentünk I. Vilmos császár kastélyához, a *Schloss Babelsberg-hez*, amelyet árnyas utakkal áttört erdő vesz körüli. A kastélyt Vilmosnak még trónörökös korában, 1835-ben építették *Schinkel* terve szerint abban a zömök, gót stílusban, amely az angol várkastélyokat jellemzi. I. Vilmos itt szokta tölteni a nyár egy részét. Kár, hogy ezt a romantikus, festői kastélyt csak kívülről nézhettük meg.

Minthogy sietős volt az utunk, magát Potsdamot csak futólag láttuk a villamosról. Pazar látvány a császári gárda.

Most itt vagyunk a *Park von Sans-souci-ban*. Az *Obelisk-tő* széles, egyenes út vezet a mostani német császár palotájához, a *Neues Palais-hez*. Van azonban a parknak más nevezetessége is: ez a *Sanssouci*, Nagy Frigyes palotája egy magaslaton, amely uralkodik a vidéken és a városon.

— No bácsikám, itt volnánk. Eddig kíméltem a tüdejét, de most muszáj beszélnie! Itt a világ közepe, innét kormányozzák a világot vagy legalább is a német birodalmat!

— Helyes, csak letörlöm a homlokomat. Kifárasztott ez a sok mászkálás. Tehát itt lakott Nagy Frigyes, akit furkósbottal nevelt nagygyá az apja.

— Mikor épült ez a palota?

— Öt évvel Nagy Frigyes trónralépte után, 1745-ben.

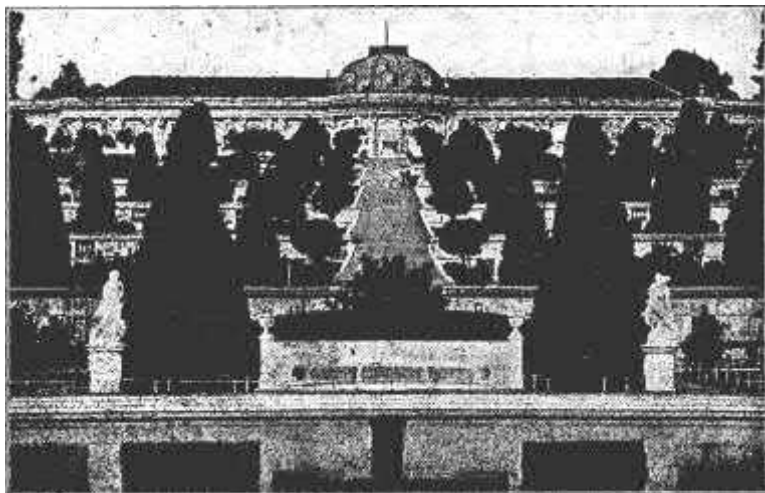
— Látszik a stílusán és a díszítésein is a barokk-ízlés.

Előbb körülnéztünk a *Grosse Fontaine-nél* Ettől a gyönyörű, szobrokkal körülvett szökőkúttól és mesterséges kerek tótól a Sans-souciig

emeletekre osztott lépcsőzet visz föl. Geometriai alakokra nyírt fák és bokrok tarkítják a garádicsosan tagolt domboldat. Itt a természet nem fukarkodott, de a kertművészet is kitett magáért. A szőlőt és déligyümölcsöket üveg alatt termesztik. Maga a Sans-souci földszintes furcsa építmény: mintha egy óriási palotának a felső emelete lenne; mintha a többi része a földre süllyedt volna.

Végigvezettek az összes termeken, amelyek kevesebbet mutatnak az értéküknél, annyira egyszerűek és diszkrétek. Azonban, ha jól megnézi az ember, óriási értéket képviselnek a műtárgyak és emlékek, amiket itt a kegyelet megőrzött. Az első terem, amit megnéztünk, *Voltaire* lakószobája volt.

— Sohase hittem, hogy *Voltaire* szobáját látom — szóltam a

Nagy Frigyes híres palotája, a Sans-souci.

bácsimhoz, hogy a társalgást megkezdjem —. Ugye Nagy Frigyes hívta magához a híres, jobban mondva hírhedt francia költőt?

— Kölcsönösen vágyódtak egymás után. Különös két jóbarát volt. Nagy Frigyes szerette a francia irodalmat és tele volt csodálattal *Voltaire* iránt: *Voltaire* pedig nem elégedett meg a költői dicsőséggel, vágyódott rá, hogy Európa legnagyobb fejedelmének a barátja és — a költészet terén — irányítója lehessen.

— Nagy Frigyes is írt verseket, ugyebár?

— Rossz verseket igen. A versíró fejedelmek rendesen igen hiúk költő-barátaikra. Ezért csalogatta magához *Voltaire*t a porosz király.

Mikor a vén cinikus író megérkezett, tele volt a Sans-souci örömmel és hízelgéssel. Megjegyzendő, hogy voltaképpen politikai küldetése volt *Voltaire*nek a párizsi udvartól, de erről megfeledkezett a terített asztal mellett.

Hanem Nagy Frigyes nem volt csupa tejfel: benne volt az apja természete: a kemény akarat, a durvaság, a zsarnoki tempó, csak hogy mindezt eltakarta nála bizonyos franciás modor. Viszont *Voltaire* sem volt fenéki tejfel: kapzsi, izgága, irigy ember volt.

— No, képzem, mi lehetett, mikor ezek összebarátkoztak! Két ilyen ember csak addig szereti egymást, amíg távol vannak egymástól.

— Eltalálad öcsém! Az első napokban azt írja Voltaire párizsi barátainak: Potsdam a bölcsek paradicsoma és a porosz király a világ legkedvesebb embere; őt kinevezte kamarásnak, aranykulcsot és aranykeresztet adott neki kitüntetésül; a szakácsokat, a kocsisokat teljesen a rendelkezésére bocsátotta, sőt kezét csókolt neki, mint a költők fejedelmének. „Valóságos mézeshetek voltak ezek!” kiált föl Maculay.

És mi történt? Néhány nap múlva a nagy porosz király, a „világ legkedvesebb embere” megparancsolja a szolgálknak, hogy Voltaire kávéjába ne rakjanak annyi cukrot és kíméljék tőle a csokoládét, mert sokat eszik.

— No, ez már botrány! Kíváncsi vagyok, mit csinált erre Voltaire?

— Voltaire erre azt csinálta, hogy a királyi fogadóteremben összelopkodta és zsebrevágta a viaszgyertyákat, eladta és vett magának rajta csokoládét meg cukrot.

— Puha! Azt hittem, rögtön elutazott vissza Párizsba.

— Nem utazott vissza! Nagyon sokáig kínozták egymást. Soha ilyen jóbarátokat! Nagy Frigyes Voltaire boszantására tehetségtelen költőket

hozott a palotába, mire a vén cinikus író a falat rágta dühében. Ha azt akarta, hogy Voltairt elöntse a keserű epe, megvette egy rossz poéta verseit díszkiadásban. De Voltaire se maradt adós. Tudvalevő, hogy Nagy Frigyes vele javíttatta át a verseit. Egyszer, mikor egy nemes apród megint egy csomag kéziratot vitt neki a királytól, így szólt: „No nézd, a király mennyi szennyes fehér ruháját küldi mosásba”. Végre is szakított a két jóbarát.

Voltaire szobája igen érdekes kis szoba: igen eredeti. A falai fából faragott növény-utánzatokkal szőlőfürtökkel vannak burkolva. Láttunk itt Voltaire-kéziratokat és egy Voltaire-arcképet, melyet Nagy Frigyes rajzolt.

Sorba látogattuk az ebédlőnek használt márványburkolatú kupolatermet, azután Nagy Frigyes hálósobáját, a könyvtárszobát: csupa francia könyv van itt. A palota minden terme úgy maradt meg, ahogy Nagy Frigyes és udvara használta. A falakról itt-ott (pl. a hálósobában) már lefoszlik a selyemburkolat. Mindenütt egy-egy Rembrandt, Rubens vagy Van Dyck-festmény marasztalja a műértő szemet, máshol ismét fehér márványszobrok állítják meg az embert. Legérdekesebb a haldokló Nagy Frigyes szobra carrarai márványból: egy nagy karosszékben ül, feje dagadó vánkoston pihen, kinéz az ablakon, mintha búcsúzna a világtól. Arca jellegzetes, éles, kiszáradt, kinos; szeme ijedten mered maga elé, mintha rémeket látna: bizonyosan a múltja áll lelke előtt.

A palota folyosója valóságos képtár. Én bizony, mint aféle bolondja a szép képeknek, ott lebzseltem volna órákig, de megszólalt mögöttem egy hang:

— Öcsém Kálmán, én ma még Berlinben is meg akarok egyetmást tekinteni! Ebéd után megy a vonatunk!

— Jó, bácsikám, de még nincs dél!

— Hát az *Orangerie* meg a *Neues Palais* semmi? Azokat is meg kell néznünk.

— Mi az az *Orangerie*?

— Narancsház. De nagy ám, olyan, mint egy palota.

Odamentünk; a történelmi szélmalom mellett megy el az út.

Ez a malom arról híres, hogy egykori tulajdonosa nem akarta eladni Nagy Frigyesnek, aki be akarta építeni a helyét. A nyakas porosz szárazmolnár megkötötte magát és kijelentette, hogy a saját birtokán ő nagyobb úr, mint a király öfelsége. De meghalt a molnár és a malom végre is a királyra maradt.

Az Orangerie előtti park arról nevezetes, hogy itt vannak felállítva a pekingi csillagvizsgáló óriási műszerei, amelyeket az 1901.-i boxerláadás leverése után hoztak ide. Igazán fejedelmi zsákmány ez az öt remekmű. Nagyszerű példányai a kínai ötvösművészetnek.

Most is úgy jártunk, mint mindig. Amit utoljára hagytunk, azt csak futólag nézhattük meg, mert kifogytunk az időből. A Neues Palais termein csak úgy átfutottunk; de így is eleget láttam. A vezetőnk eldarálta, hogy ezt a palotát is Nagy Frigyes építtette és hogy 1889 óta II. Vilmos német császár itt nyaral, azonban most sajnálja, de öfelsége nincs itthon, mivelhogy „el van utazva”, tengerre szállt az „udvari hajóval”.

Az a hatalmas kert, amely a német császár lakását körülveszi, imponálóbb, mint maga a palota. Mert ez bizony kívülről keveset mutat. Igen régies, egyemeletes épület, homlokzatán a Hohenzollern-ház jelszavával: „*Nee soli cedit*”. A kapu előtt néhány unatkozó vasasnémet strázsál és nézi a szép kék eget és az égen a fehér báránnyelűket és haza gondol, a falujába . . .

A palota belseje már más. Meseország. Itt az egyszerűség ünnepe a pompa eleganciájában. Engem legjobban megragadott az „ásványterem”, amelynek a mennyezete, a falai csupa ásvánnyal és drágakövekkel vannak burkolva. Mondják, hogy nincs a világon olyan ásvány, amely ne volna itt képviselve. Köröskörül apró, csillogó vizű szökőkutacsok pajzánkodnak; odább ismét tüzes torkú sárkányok ágaskodnak — kagylóhéjakból összeállítva. Még az ajtók is csupa, de csupa ásványajtók. A német császár itt tölti a karácsony estét családjával együtt. Képzem, micsoda mesés ragyogás lehet ebben a csillogó-villogó ásványteremben, mikor a nagy nagy karácsonyfán meggyújtják a száz meg ezer gyertyát. Van a palotában egy gyönyörű kis színház is. Nem nagy, de remek alkotás. Mikor a császár akarja, a legjobb berlini színészek idejönnek és játszanak a császári család és az udvar számára. A császár nevenapján mindig van itt előadás.

Épen azon törtem a fejem, hogy vannak-e itt potyajegyesek, mikor a bácsim megfogta a karom:

— Húsz perc múlva indul a vonat Berlin felé. Avanti!

Berlin, július 19. este.

Tehát visszaérkeztünk Berlinbe. A főpostára siettünk, mert a bácsim ide rendelte a leveleit és a lapokat. Én is vártam levelet. És csakugyan írt a Hanzi, hanem igen sebtiben. Csak ezt írta:

Kedves R. úr!

„Maga ám nem is gondolja, hogy honnand írok én most, mert a papával hirtelen elutaztunk és ezért írok most Haliéből ez igen érdekes város itt átutaztunk és azért nem írhatok sokat, pedig annyi kalandokon mentem keresztül hogy maga bámulni fog ha elmesélem és pedig nem is

hazudozók mégis rettentő kalandokon mentem keresztül egyszer el is vesztettem a villamoson a papát mert ő leszállt és én csak báméskodtam az ablakon ki a villamosablakon ki és ő azt gondúta, hogy én is leszálok és azonban engem tovább vitt a villanyos, no volt is aztán ijeccség, de ez még mind semmi ojjé, majd Hamburgban miket fogok én magának mesélni, de most már ezennel zárom leveletem mert ugyanis nem sokára utazunk tovább direkt Hamburgba ahol a papának azzal a kereskedővel muszáj beszélni, aki őt be akarta csapni mert svindler tehát mink holnap ilyenkor már Hamburgban fogunk lenni amely nagy kereskedő város és nagy kikötője van mint a papa állítja és emlékszek hogy Robinzon is innend szökött meg és itt szállt hajóra mikor megszökött a barátja csalta magával így kell a rossz barátokban bízni, tehát ezennel mégegyszer zárom leveletem és várom Hamburgban a pályaudvarnál csak írjon hogy mikor gyön. Szívélyesen üdvözlí

Hanzi.”

* * *

Az *Unter den Linden* Berlin Andrásy-útja. Itt korzózik a német előkelőség a *Lustgarten-től* a *Brandenburger Tor-ig*. Gyönyörű széles utca: tömör, impozáns paloták állnak a két oldalán sorfalat, mint valami kolosszális, kőbemerevült gárdisták. Az utcába még két utca van beleteremtve hársfából, összeboruló, nyílegyenes kettős hársfasor teszi a nagy utcát kellemessé. A fák alatt padok, a padokon komoly öregek s előttük hancúrozó fiúk. Az utca „fával kövezett” részén pedig megvadult autók és büszkenyakú paripák hengegnek a gazdájuk nevében. Este érdemes itt járni. Ilyenkor kigyúl a kirakatok tündérvilága is, az a sok fantasztikus figura és ötletesen konstruált reklám, azok az ívetes lámpakoszorúk, amelyek zöld, piros, kék vagy vakító fehér fényt szórnak az éjszakába.

— Bácsikám, hová megyünk?

— Még messze van az este, kimehetnénk talán a *Győzedelmek ligeté-be*.

— No, az épen a hangulatom szerint való. Még mindig tele vagyok Frigyes Vilmostal meg Nagy Frigyessel.

— Épen annak a folytatását fogod látni. Végigmegyünk az *Unter den Linden-en* a *Pariser Platz* (Párisi tér)-ig. Ott látni fogod a külföldi nagykövetek és a miniszterek palotáit. Aztán kimegyünk a Brandenburi kapun.

— Hát az micsoda?

— Nézz előre, öcsém, innét is látni.

— Olyan, mint egy görög kapu.

— Eltaláltad. Az athéni Propylaeum mintájára építették 1789 és 1793 között. Aki Berlinbe jön, az ne mulassza el ezt megnézni. Erre vonult be 1871-ben Vilmos, miután Versaillesben német császárrá proklamálták. Az volt ám a diadalünnep! Ezeknek a palotáknak a teteje, az ablakok, a két oldalt fölnyúló tribünök, de még a huszonhat méter magas kőkapu teteje is: mind tömve voltak nyüzsgő embertömeggel. Az *Unter den Linden-en* végéig végig fehér ruhás lányok álltak fölvirágozva, a kezükben tarka koszorúval. Ameddig most a szemed ellát, ez mind egy óriási lelkesedő egytelkű hústömeg volt. Nem lehetett látni mást, csak embert. És akkor megérkezett a diadalmas hadsereg élén Vilmos, január 18.-a óta nemcsak Poroszországnak, hanem az egyesített egész Németbirodalomnak az ura.

Odaértünk a *Pariser Platz-ra* a *Brandenburger Tor-hoz*. Tömör dór

oszlopok emelik magasra a nagytömegű architrávot és azt a magas, lépcsős talapzatot, amely a hatméteres quadrigát (négyesfogatot) tartja. A quadriga és a rajta álló *Victoria* büszke alakja rézből van öntve. A kapunak öt átjárója van. A Brandenburgi kapun kívül kezdődik a *Tiergarten*, ezt keresztülvágja a *Sieges-allee*, amely a *Königs-platz-XX* nyílik. Itt van a *Siegessäule*, az 1870—71.-i harcok diadaloszlopa.

XII.

Kilátás a győzelmek oszlopáról.

Most itt vagyunk a *Siegessäule* tetején, 50 méter magasban, egy kalitka módjára körülrácsolt nyitott folyosón. Ha fölnézek, Borussia (Poroszország) Védangyalát látom. Ez a bronzszobor elszédít így közelről a nagyságával. A zászlóval együtt, amelyet lobogtat, tizenhárom méter magas. Ha jól megvizsgálja az ember, a ruhája alján megtalálja a művész nevét, aki a szobrot csinálta: *Fr. Drake*. Ha pedig lenézek, magam alatt látom az egész Tiergartent, ezt a kultivált, szobrokkal, szökőkutakkal megrakott nagy erdőt, amelyet a Siegessaulétől csillagalakban kiinduló árnyas utak gyönyörű lombos gerezdekre osztanak. Közvetlen alattunk egy óriási körút Bismarck, Roon és Moltke szobraival. Tovább látszik a *Goldfischteich*, ellenkező oldalon pedig a *Spree* fehér vize csillog. Az első tíz percben nem tudtam szóhoz jutni, csak szívta a lelkem a szememen át a sok érdekes újdonságot és szépséget. Arról gondolkoztam, hogy micsoda mély ösztöne az embernek az, hogy újat lásson és a lélek micsoda mohósággal tapad mindenhez, ami ismeretlent és megkapót ígér. Gondolataimat az az öreg vezető zavarta szét, aki az idegeneknek itt az oszlop tetején magyaráz.

— Uraim, önök innét áttekintést nyerhetnek a város egy részén és az egész ligeten. Ez Berlinnek a legszebb része, tán csak a *Lustgarten* fogható hozzá, melyet a *Spree* két ága fog közre.

— Micsoda háztömeg! — szóltam. — Mennyi ember lakik itt?

— Három millió. Európában csak London és Paris nagyobb. Ami pedig a monumentális alkotásokat illeti, nem tudom, van-e több ilyen város.

— Az bizonyos, hogy ebben elsőrangú — szolt a bácsim —. Persze a német birodalom dicsősége és önérzete itt rakott magának fészket.

— Hej, uraim, önök nem tudják, mit érzek én, mikor itt magyarázok. Akik hallgatják, idegenek: franciák, angolok, magyarok, oroszok. Ok csak a szemüket tartják jól látnivalóval, de bennem ezer forró emlék tombol, mikor ennek az oszlopnak a tetején állok.

— Ön bizonyosan látta, mikor ezt az emléket emelték.

Az öregnek fölcillant a szeme. Görnyedt testét kiegyenesítette, melle megfeszült, a hangja érdes lett:

— Az én dicsőségemre is emelték ezt a diadaloszlopot, uraim! Én is végigharcoltam a porosz francia háborút, én is itt mentem a császár után a fölkoszorúzott Brandenburgi kapu alatt!

— Ez nagyszerű! Hisz' akkor ön tud nekünk arról beszélni! Elöttem ügyis olyan zavarosan áll az egész dolog. Nem értem, mi indíthatta Franciaországot erre a háborúra?

— A gyűlölet, uram. Az irigység és az a remény, hogy a Waterlooi szégyent lemoshatják. A német fejedelmek akkor széthúztak. Csak Porosz-

ország volt erős. Az a fegyelem és a katonai lelkület, amelyet I. Frigyes Vilmos és Nagy Frigyes oltott bele a porosz fajba, most megtette a magáét. A franciák folyton keresték az alkalmat az összetűzésre. Fájt nekik már az is, hogy Poroszország minden tanácskérés nélkül fogott hozzá Schleswig és Holstein fölszabadításához (1864-ben).

— De mi volt mégis az 1870—71.-i háború közvetlen oka?

Berlin; Siegessäule. Az 1870—71.-i győzelmek diadaloszlopa.

— A spanyol trónváltás. Spanyolország meghívta a trónra a Hohenzollern-ház egyik távoli sarját, Lipótot. Franciaország nem tűrte, hogy a porosz királyi ház adjon fejedelmet Spanyolország-nak. Háború után kiabált.

— Különös, hiszen III. Napoleon inkább üzletember volt, mint hadvezér.

— Nem is ő volt a háború fűriája, hanem a császárné. Grammont miniszter csakhamar kihirdette a „francia nép és császár akaratát”, Benedittit küldték Emsbe a porosz király elé, aki meghallgatta a ravasz, balanszírozó diplomata szavait, azután szó nélkül hátat fordított. És Poroszország is fegyverkezett.

— Szerencséje Poroszországnak, hogy kitűnő fejedelme mellé kitűnő hadvezérei születtek — szólt a bácsim.

— Már az igaz! Bismarck Roonés Moltke nem születik minden században.

— Én is úgy tudom, hogy Moltke nagy stratégiai zseni volt. Ó a modern hadászat nagymestere.

— Igen ám — szólt a bácsim —, de nem lehet letagadni, hogy ezt a modern hadászatot I. Napoleon szelleme hatotta át. Ugyanazzal a stratégiával verte meg Moltke és Bismarck a franciákat, amellyel Napoleon 1806-ban olyan szédítő pusztítást vitt végbe a poroszok között.

— Hát miben áll ez a modern stratégia? — kérdeztem.

— A modern stratégiának az alapelve ez: minden percet ki kell hasz-

nálni. A döntő helyen a lehető legrövidebb idő alatt a lehető legtöbb katonát kell összegyűjteni és rögtön támadni.

— De hiszen, nézze bácsikám, akkor a mi költő Zrínyi Miklósunk sokkal előbb volt modern hadvezér, mint Napóleon meg Moltke!

— Ez igaz. Zrínyi korában a német hadvezérek (pl. Montecuccoli) a methodizmus hívei. Vagyis, hogy húzni, halasztani kell a háborút, ki-kitérni

az ellenség elől, kiéheztetni a városokat, kifárasztani az ellenség csapatait: ez volt a methodizmus elve. De igen messze kalandoztunk a porosz háborútól. Odafordult az öreg vezetőhöz:

— Tehát ön ott volt *Sedan-nál* is?

— Igen, uram. Részt vettem a wörthi, a columbey-nouilly-i és a sedani csatában. Itt döftük át a büszke franciák szívét szeptember 2.-án. Önök tudják, hogy ez a vereség lökte le a császári trónról III. Napóleon és 24 óra alatt megszületett a harmadik köztársaság. Én is ott lovagoltam Bismarck kísérete között, mikor a francia császárt Bellevue kastélyába vittük, mint hadifoglyot. Metz ostromát is átéltem. Onnét Paris falai alá vonultunk és a világ fővárosát, az édes művészetek puha fészket is körülrzártuk szeptember 25.-én. Ezalatt a sedani foglyok letörve, szomorúan masíroztak Németország felé.

Nagy tisztelettel néztem az örege, akinek a gondolatai megint Sedannál kalandozhattak, mert maga elé tűnődve így folytatta:

— Kétszázezer német és százharmincezer francia küzdött. Oroszlánok és párducok harcolnak így, ha veszett fájdalom és örült düh hajtja őket össze. Rémes látvány volt ez, uram! Szeptember 1.-én estefelé megtörve, véres fővel hátrált a francia sereg Sedan bástyái mögé. A bástya árkaik megtöltötték a halottak. Mi pedig ezer ágyút szegeztünk a falaknak s mielőtt a nap lebukott volna a látóhatár alá, Sedan falai át voltak lyuggatva, épületei kigyulladtak s III. Napoleon kitűzette a városháza tetejére a fehér lobogót, azután levelet írt urunknak, a királynak. Tudom kívülről ezt a levelet. Ez a három sor a legbüszkébb nemzet büszke császáranak a megalázódását tartalmazza. Ezt írta III. Napóleon Vilmosnak:

„Testvérem Uram!

Nem engedte az ég, hogy csapataim között meghaljak. Nincs más hátra, kardomat felséged kezébe teszem le. Maradok felséged testvéri barátja
Sedan, 1870 szeptember 1. *Napoleon.*”

Leszállt a barna éjszaka. Sedan körül örömtüzek égtek, kétszázezer ajk harsogta a *Wacht am Rhein-t*. A király fényes kíséretével közénk jött és nekünk, egyszerű katonáknak, megköszönte a győzelmet. Azután poharat ürített a nagy hadügyminiszter: *Roon*, a nagy diplomata: *Bismarck* és a nagy hadvezér: *Moltke* egészségére.

— Micsoda éjszakája lehetett III. Napóleonnak! Nincs szomorúbb a világon, mint a bukott nagyság.

— III. Napoleon azalatt sápadtan járt föl-alá. Várta a Bismarck-kal és Vilmossal való találkozást. Különös ember volt. Bántotta őt, hogy olyan sápadt az arczíne és pirosítót használt titokban. Lehet, hogy ezen a szomorú éjszakán is előszedte a festékes tégelyeit. Hallottam, hogy a csata előtt nagyon izgatott volt és nem aludt: arca fáradtságát és fehérségét

tábornokai és katonái előtt pirosítóval takargatta. Mondják, hogy mikor a győzelmes Vilmos kezét fogott vele a sedani harc után, szemét elfutotta a könny.

— Persze, rengeteg zsákmány került a kezükre, ugye?

— Igen. A császáron kívül 3 marsall, 80 tábornok, 2000 törzstiszt, 93.000 közlegény, 800 ágyú, 100.000 kézi fegyver, több mint 80 zászló, 10.000 hadi szekér és félmillió frank készpénz.

— Ebből bizony emelhettek ilyen diadaloszlopot!

— Ha alulról jól megnézik a Siegessäule-t, fogják látni, hogy az oszlop minden rovátkájába két-két aranyozott ágyúcső és ágyúgolyó van erősítve. Ezek a sedani ágyúk.

Megköszöntük, az öreg magyarozatát és lejtöttünk a Siegessäule tetejéről. Az oszlopba 248 lépcső van beleépítve. Maga a talapzat négyszögű, és színes mozaikképek ábrázolják rajta a háború jeleneteit. A fölirat ez: *Das dankbare Vaterland dem siegreichen Heere.*

Berlin, július 20.

Érdekes látvány. A *Königsplatz* és a *Tiergarten* aszfaltozott útjain valóságos korcsolyapálya nyüzsög. A *Siegessäule* tetejéről festői látvány ez. FÜRGE, rövidnadrágos fiúk, iskolás leányok, egyetemi hallgatók, sőt szakállas urak és nagykalapú nagyságos asszonyok keringenek, karikáznak előre-hátra, akár csak télen a fehérfényű jégablán.

— Nézze bácsikám, ilyen a divat! Budapesten csak a kicsapott diákok vesznek kerek-korcsolyát és csak azok rémítgetik a járókeleket, ha a rendőr a túlsó utcán ácsorog. Itt meg tán a polgármester meg a rendőrkapitány is kerekeket köt a talpa alá és úgy szórakozik! Kinek juthatott eszébe ez a különös sport?

— Persze, te azt hiszed, hogy ez is valami modern találmány. Régi ez már, öcsém. Épen kilencven esztendeje lepte meg vele a világot *Petitbled* francia mechanikus. Abban az időben az angolok is nagyon rákaptak; hanem aztán kiment a divatból. Csak az ötvenes években elevenítette föl *Meyérbeer*, a „Próféta” című opera szerzője. Ugyanis a darabjában előforduló korcsolyapálya-jelenetnek szüksége volt kerek korcsolyákra. Bemard Shaw mondta egyszer, hogy amit az emberek a színpadon látnak, nemsokára azt fogják cselekedni az életben is. Shaw igazát bizonyítja az is, hogy ennek a színpadi korcsolya-jelenetnek a hatása alatt Parisban óriási csarnokokat építettek a jégnélküli korcsolyapályák számára. Most már harmadszor támadt föl ez a sport és újra kezd hódítani.

A *Sieges-Allee*-hez értünk. Gyönyörű sugárút; végigszeli az egész Tiergartent. Két oldalán harminckét brandenburg-poroszbíró fejedelem fehér márványszobrára áll. Csupa história. Ott van a büszke tartású, szép arcú I. Ottó, az elmélyedő II. János örgróf: láthatatlan súly nyomja a vállát; — a gyermek Heinrich: könnyed, fiatalos, ruganyos, akár egy fejlődő párdúc; — köztük van Zsigmond is, a magyar koronával. Harminckét fejedelem áll itt sorfalat. A vérbeli porosznak igazi diadalút erre sétálni.

Az út végén a kezdődő lovagkor szimbólumaként ott áll a *Rolandbrunnen*. Nemes és tiszta stílus alkotás. A kút tetején egy merev, őrtálló katona feszül a magasba, egyik kezében kürt, a másikban meztelen kard.

Az alatta kidomborodó reliefek szintén a lovagkor lelkét lehelik szét a modern, zajos világvárosi parkba.

Átkanyarodtunk a *Linnéstrassera*: ezt is művészi szobrok szegélyezik. *Lessing* nemes eleganciával áll a park fái között; odább *Goethe* fölényes büszkeséggel nézi a járókelőket. Alatta a líra, dráma, tudomány allegóriái ülnek. Jellemzi ezeket a német szobrokat, hogy mindenütt valami tulajdon-ságot szeretnek megérezkíteni. Csupa allegória itt minden. Majd az elmélyedés, majd a felelősségérzet, majd a nemzeti vagy faji büszkeség tekint ránk. Arrébb például egy kis fejedelem-fiúnak (Frigyes Vilmos, 1620) szobra maga az alakot öltött kedvesség, fiatalos báj és gyerekesen naiv büszkeség, amint a lomposfarkú nagy kutyájára támaszkodik. Nem realitás, nem hűség a természethez, hanem valami szép eszme vagy megkapó hangulat: ez kell a németeknek.

Elmondtam ezt a gondolatomat a bácsimnak. Neki is ez volt az impressziója.

— Nézd, Kálmán öcsém, ez nemcsak a német szobrászat fő jellemvonása, hanem hozzátartozik a német faj karakteréhez. Emlékszel *Kaulbach* festményeire?

— Kaulbach? Azt sem tudom, ki volt.

— Ej, de hamar elpárolgott! Hisz, délelőtt láttuk a *Neues Museum* lépcsőházában.

— Aha, már emlékszem.

— Nos, hát azok a német festészet tipikus alkotásai. A német festőknek az az ambíciójuk, hogy minél több eszmét, történelmet és morális filozófiát vigyenek rá a képeikre.

— Az ám! Kaulbach festményein ott van az egész világtörténelem dióhéjban. Ott van a *Monda* szimbolikus alakja, amint az őskorszak titkait föltárja; — azután a babiloni nyelvzavar az égbenyúló toronnyal; — Mózes története; — a másik részen Görögország virágkora; — Jeruzsálem pusztulása; — a hunnok harcai; — a keresztes háborúk; — a reformáció főbb mozzanatai stb.

— Igen. És mindenütt megvan a történelmi távlat ünnepélyes pátosza. A részletekben sok a finom művészet. Egyes csoportok, arcok, érzelmek játéka a mozdulatokon kitűnő; de mindez alárendelt szerepet játszik. A német művészet fő jellemvonása a szimbólum, az eszmei tartalom. A nagy gondolatok, a történelmi távlatok, a mélységes erkölcsi tanulságok megérezkítése. A nagy korszakot összefoglaló falfestmények hazája Németország.

— Nézze, bácsikám, hiszen ez nem helyes irányzat!

— Ha szigorúan vesszük a dolgot, nem helyes, mert a festészetnek a főadata a színek és formák tökéletességével olyan hatást kiváltani, amint semmi más művészet nem képes. A festő ecsetje ne filozofáljon és ne fejezeteket adjon a történelemből! De azért az ilyenfajta történelmi festmények szolgálnak bizonyos célt. A kegyelet templomait ékesítik és a nagy gondolatok magaslataira emelik föl a lelket. És ennyiben van jogosultságuk.

XIII.

A berlini aquarium.

A mai napra terveztük még az *Aquarium*, a berlini munkásnegyed és a *Lustgarten* megtekintését.

Az Aquariumról mindig olyan csodálatos fogalmaim voltak. Mesevilágnak képzeltem a tenger fenekét, amely annyira exotikus, színes, bizarr, hogy talán a Mars-lakók sem olyanok. Úgy képzeltem, hogy a természet a különös ötleteit mind a tengerfenékre rejtette.

Valamikor — még normalista voltam — az országos hírű párkányi vásárra bűvárok is jöttek. Persze, műbűvárok. Egy terjedelmes deszkabódé volt a tanyájuk, amelynek az oldalán öles festmények kiabálták szét a vásári publikumnak, hogy a bűvár milyen csodás kalandokon megy keresztül, milyen tengeri szörnyetegekkel harcol. Én kerek gyerek szemmel csodáltam ezeket a rikító, piros, kék, zöld színből összemaszatolt képeket. A képzeletem valósággal lázba jött és örülden csapongott soha nem látott (csak a félelmetes térképről ismert) tengerek mélységeiben. A bódé, a rémes titkok palotája volt előttem. Odabent egy nagy kád volt, színültig tele vízzel és a bűvár (a műbűvár) annak a fenekére ereszkedett le a tizkrajcáros publikum rémült csodálkozására. Aztán időnkint kijött a bódé elé, vászonruhájáról csurgott a víz; a fejéről lecsavarták a sokablakú bűvársisakot, a lábáról lecsatolták a nagy ólomtalpakat, amelyek lehúzzák őt a vizek mélyesége fenekére. Egy szőrösképű izmos tengerész (matrózsipka volt a fején), aki eddig a légpumpát nyomkodta, ilyenkor egy réztányéron dörömbölt, hogy: idenézz világ, itt a nagy csoda!

Máig is azt hiszem, hogy ez a rozoga komédiás-bódé az oka az én csodálkozó hevületemnek, valahányszor a tengerről, a tengerfenék csodáiról hallok vagy olvasok valamit. Ami *először* ragadja üstökön az ember fantáziáját kiskorában, az elhatározó fontosságú. Ha nekem lett volna egy bányász nagybácsim, aki normalista koromban sokat mesélt volna a föld belsejéről: — azt hiszem, most nem a tenger, hanem a föld titkai foglalkoztatnák a képzeletemet. Akkor barlangokat kutatnék gyertyavilágnál és a geológiai misztikumok érdekelnének.

De menjünk vissza a berlini Aquariumhoz. Visszafojtott lélekzettel léptem át az alacsony, nyomottívű bejáratot. Egyszerre kiszaladt a tudatomból a külső világ. Elfelejtettem, hogy odakint autók pöfögnek és hordárok bagóznak.

Az épület az úgynevezett barlang-stíl egyik legsikerültebb alkotása. A vezető itt is ledarálta az elmaradhatatlan adatokat. Hogy ezt az Aquariumot *Dr. Alfred Brehm* teremtette meg, a terv kivételét *W. Lüer* építómesterre bízta 1867-ben; hogy a mesterséges barlangok és a tengerfenék utánzatának a kiépítéséhez a Siebengebirge, a thüringiai hegyek, a Harz-hegység és a Riesengebirge szolgáltatta az anyagot.

— Amint látják, uraim, — szavalt az aprószernű kopasz és borotvált-képű vezető — az épület nagyszerű. Tessék végignézni ezen a folyosón. Itt vannak elhelyezve a csúszó-mászók.

— De hiszen ez aquarium! Hogy kerülnek ide szárazföldi állatok?

— Nemcsak aquarium! Terrarium is. A tengeri állatok az épület

másik szárnyában vannak elhelyezve. Előbb a kígyókat, a madarakat, a messze-világok exotikus állatait, a krokodilus-fajokat és a teknősöket fogjuk látni s azután megyünk át a tulajdonképeni aquariumba. A folyosók mindkét oldalán üveggel elválasztott és fölülről világított üregek nyílnak, mindenik egy-egy állat számára berendezve.

Az első folyosón átfutott rajtam valami gyerekes borzongás. Jobbra-balra undok kígyók és skorpiók nyüzsögtek. Jobboldalt a brazíliai, ceyloni óriáskígyók, köztük a *Boa marina*, a most élő kígyók közt a legnagyobb; — balról a délafrikai és amerikai mérgekígyók villogtatják villás nyelvüket. Ott szuszog az *Echidna arietans*, háromszögfejű, vastagtestű, páncélos királya a mérgekígyóknak. Lomhán mozog, de vadul mutogatja félelmetes méregfogait. Mellette egy sereg keresztcs vipera, Amerika leggyűlöletesebb kígyója, a *Crotalus durissas*: — legszélül a *Naja tripudians*, India réme, amelyet kevés terrariumban lehet látni.

Elfogott az irtózat. Borzadok, ha kígyót látok; — és itt egy egész regiment válogatott mérgekígyó nyújtogatja felém a fejét. Mi lenne itt, ha egyszerre eltűnnének az üvegfalak!

— Most átmegyünk a geológiai barlangba! — szolt a vezető.

— Csak menjünk is innét minél előbb — tört ki belőlem a szorongás.

— Aztán mi az a geológiai barlang?

— Ez kérem feltünteteti a föld ideális keresztmetszetét.

Végigmentünk ezen is. A magas üreg kakadukkal, alpesi sasokkal s más madarakkal van benépesítve. Innét a *Nagy madárházba* jutottunk. Tizennégy osztálya van és ide vannak beosztva a föld legkülönfélébb madarai. Van egy külön épületrész a majmok számára. A vezető megfogta a karomat.

— Nézze, uram, ez a majomház egyike a leghíresebbeknek. Az első élő gorillát, amely Európába került, ez a terrarium szerezte még 1876-ban húszezer márkáért a Nyugat-afrikai társaságtól. Látja azt az orang-utángot?

— Látom. Óriási termetű.

— Négy láb magas.

Átmentünk a krokodilusokhoz. A lomha nagy állatok aludtak és nem fogadtak látogatókat. Így jártunk az óriási szalamandrával is.

A tulajdonképeni aquarium két első medencéje az édesvízi állatoknak van berendezve. A többi medencét tengervíz tölti ki. Megkérdeztem a vezetőnket:

— Mondja uram, hogyan szállítják ilyen messze a tengervizet?

— Nem szállítják azt, hanem csinálják.

— Csinálják?

— Persze hogy! Ma már mindent tudnak hamisítani: tojást, tejet, lisztet, vaját: szóval minden emberi táplálékot. Hát mért ne lehetne a tengeri állatokat is becsapni! A természetes tengervíz ideszállítására és örökös fölújítására háromszor annyiba kerülne. Aztán, ha az Adriából hoznák a vizet, az Északi-tenger lakói berzenkednének ellene. Ha meg az Északi-tenger szolgáltatná a vizet, a délvidék állatai elsenyednének benne. Míg így csinálnak egy kozmopolita sósvizet, amelyet szüükségből minden állat elfogad.

— Aztán ki csinálja azt?

— *Dr. Hermes* készíti 1869 óta. Van itt kérem ötven medence. Ezeknek az ellátásához körülbelül 100.000 liter víz szükséges.

— És ezt időnkint föl kell újítani?

— A dolog úgy áll, hogy a víz az üveg alatti medencékben állandóan cirkál. A víztartóban van négyszáz köbméter víz. Innét kemény gummicsoveken át folyik a medencékbe, a medencékből pedig kavicsos és homokrétegen átszűrve, a földalatti ciszternákba jut. Innét a centrifugális szivattyú ismét a víztartóba szívja föl. Így marad a víz állandóan friss. De most már menjünk tovább.

Lejutottunk az ideális „tengerfenékre”. Tessék elképzelni egy sor hosszú sötét folyosót s a folyosók minkét oldalán idomtalanul kivájt üregeket, amelyek a tengerfenék utánzatai és a folyosóktól vastag (esetleg nagyító) üvegfallal vannak elválasztva. A fölülről beáradó napfény (este villanyfény) az üreges medencékbe bocsátott tengervizet és a benne élő állatokat megvilágítja. Aki nem látta még, az nem tudja elképzelni, minő panoráma ez!

Mint egy teljes biztonságban járó-kelő bűvár, úgy figyeltem a természet csodás alkotásait, a sokszínű lényeket. Itt vannak a *tenger karjai*, a polypok. Micsoda színpompa! A vastagszarvú tengeri rózsák (*Thealia crassicornis*); a sötétvörös *Actinia equina*, a violával tarkított zöld *Anthea viridis*: az aranyszínű *Actinia aurantiaca*; a tollszáralakú *Pteroides spinosum*, amely a homokba ássa hegyes testét és csak a feje látszik ki: olyan, mint egy pihegő író toll; a Hydromedusák legmesésebb példányai: olyanok, mint a tarkaszínű virágcsokrok. Némelyik medence valóságos mozgó virágerdőt tár elénk. Még be se teltem ezeknek a látásával, már ragadott a kíváncsiság a *tengeri csillagok-hoz*. Egy nagy *Asteracanthion rubens* pompázik amott: öt nagy karja csillagosan ágazik szét, a karjai végén olyanok a szemei, mint valami apró piros pontok. Apró, puhatestű állatkákat eszik: ilyenkor nyugodt. Máskor idegesen és merészen kúszik föl-le s hosszú szívókaival tapogat. A *Solaster papposus*-nak már nem elég öt kar és öt szem; neki tizenkettő kell. Az *Antedon rosacea*-nak pedig már harminc karja van a szákmányszerzésre. S mindegyik más színű. A *Torpedo marmorata* úgy lebeg a vízben, akár egy havelokban repülő ember. Lebernyeges testét ide-oda lengeti a vízben. Alatta kuksol a homokban rokona, a *Raja marginata*.

Láttam itt olyan halakat, hogy a legmerészebb fantázia se tudná őket utánozni. Az Axolotl-fajok úgy lengenek, mint a templomba készülő ifjú menyasszony: mintha hosszú, finomfonású hófehér fátyol borítaná őket. A *Malapterurus electricus* ügyes villamos-fegyverzettel van ellátva. Ezt a példányt a Nílusból hozták. Testének az alsó részén a harántálló apró sejtek folyadékkal vannak tele. Ugy tudom, az agysejtek váladéka ez. Ha valami hozzáér, elektromos ütést kap tőle. A *Chryrophrys aurata* hideg, bürokrata arccal nézi a publikumot. A központi városházán láttam ilyen hivatalnok-arccokat.

Átjutottunk a tengeri pókok és rákok folyosójára. A tengeri teknős ronda nagy állat, de igen érdekes. O a vizek sasa. Amikor a vízben: lebukik, hasonlít a sashoz, különösen a feje. Itt újra kezdődik a színpompás panoráma. A sziklák alatt undoktestű, ijesztő óriáspókok gubbasztanak, máshol ismét a *Phyllopterix* és az *Antennarius marmoratus* ijeszti meg a képzeletet: ezek olyanok, mint egy összekuszált csontváz. Talán ezek a halvilág rémei. A pávatollas *Calocalanus pavo* igazi remekműve a termé-

szetnek. Nyolc vörössárga és kékeszöld pávatollszerű farka van, csápjainak a vége búzakalászhoz hasonlít. Az *Oncaea venusta*-n, a *Copilia vitrea*-n, azután a *Latrunculiák*, a *Suberites*, a *Himanthostomák*, a *Cassiopea polyoidesek* számtalan fajain a zafir, az opál, a smaragd, türkisz minden színváltozása megtalálható. Színben, formában kápráztatóan nagy a változatosság. Nincs olyan költői toll, amely ezt csak halványan is le tudná írni. Vannak itt virágok, amelyek élnek és lélekeznek; fák, cserjék koraitokból, fejnélküli szörnyek, harminc-negyven szemű csodák, átlátszó lények, amelyekben megfigyelhetjük a szervezet működését, az emésztés munkáját. Az egész tengerfenék tele van csodával. Sohase hittem volna, hogy a természet alkotója ilyen végtelen sok ötletet testesített meg. Minden állat, minden virág, minden falevél egy-egy nagyszerű ötlet és geniális, művészi kompozíció. Az ember igazán nem tehet mást, mint mélységes, szent tisztelettel telik el az iránt, aki ezt alkotta. Mert valaki alkotta!

— Honnét szedték össze ezt a gazdag gyűjteményt? — kérdezte a bácsim.

— Van a berlini aquariumnak állomása az Északi-tengernél is, meg *Rovignóban* is, az isztriai partokon. A legkitűnőbb német természettudósok foglalkoznak a gyűjtés vezetésével.

Olyan furcsa volt, mikor ismét a napvilágra jutottunk. Elsodort a tologó embertömeg, de én még sokáig foglalkoztam a tengerfenék csodáival.

A bácsim azt állítja, hogy a nápolyi aquarium százszor gazdagabb és szebb, mint ez. Nápolyban közvetlenül a tengerparton van az aquarium épülete, lent a föld alatt.

* * *

A külvárosok olyanok, mint a hömpölygő folyam holtágai. Mint a kutyaszorítók. A rohanó ár odasöpör minden szemetet, az élet poshadt, a hangulat szomorú, a kultúrember deprimált lélekkel jár itt és siet a tisztább levegőre.

Szerettünk volna egy pillantást vetni a berlini munkásvilág életébe s ezért a munkásnegyedbe mentünk, a szocializmus fő telepére.

Útközben, egy parkírozott téren, kedves jelenetet láttunk. A sűrű lombkoronás fák alá a város nagy rakás homokot hordatott: valóságos homokdombot a kis gyermekek számára. A homokban több mint száz apróság nyüzsgött. Pincét ástak, házat építettek, árkot vontak, várat csináltak, mások szőlőt, fát ültettek. Picike ásó, kapa, gereblye volt náluk. Egyesek civakodtak, mások „közös háztartást” vezettek. A kis baba főzött a homok-tűzhelyen, a hátulgombolós kis gazda izzadt homlokkal tért haza. Olyan volt ez, mint egy törpeország. (Maeterlinck képzelte így a „Jövő birodalmát”) Ezeket láttuk a munkásnegyed határán. Kedves szimbólum, különösen ha valaki szereti nézni őket. Eszembe jutott az a játszó gyermekcsoport, amelyet Byron csodaszépen ír le:

„Szép jelmezük, az arcok antik bája,
A nagy szemek, a szende angyalorcák,
A lengő fürtök, mozgásuk varázsa,
Tekintetük, mely maga a mennyország —
Művész nem alkot remekebbet. — Látva
E szent csoportot s elgondolva sorsát
A filozóf szemlélő szíve sajdul:
Nem lesznek védve ők se földi bájtul!”

A német munkások magasabban állanak, mint a mieink. Nagyobb a szellemi látókörük, a kenyérért való baromi munka nem töri le őket. Megnéztük az olvasótermüket. Óriási könyvtár áll a rendelkezésükre, azonkívül megkapják az összes lapokat, szakfolyóiratokat. A *Lesesaal* abban az időben van nyitva, amikor a munkás ráér olvasni: 12-3 és este 7—10 óra között. Valóságos istenáldás ez az intézmény. A munkás nem az utca kövezetén hever ebédje után, hanem a szívét nemesíti és az eszét élesíti. Haza is vihetnek könyvet 10 pfennig ellenében. Bementünk egy munkásvendéglőbe, hogy az ebédjüket is megkóstoljuk. Egy kicsit furcsán néztek ránk a borzas, meszes kötényű, szenes arcú napszámosok, mikor beültünk közéjük, de udvariasak voltak. Az ebéd azzal kezdődött, hogy mindenki elé odatettek egy nagy cserépkancsót tele barnasörrel. Ez kijár az ebéd mellé megrendelés nélkül. Aztán mindenki kapott három tál ételt: levest, nagy adag főzeléket hússal és tésztát. S mindebből nem úri, hanem munkásgyomornak való porciót. Én bizony — őszintén szólva — jobban ebédeltem itt, mint a Friedrichstrassén, ahol nem az ételt, hanem az ízetlen pincér-eleganciát fizeti meg az ember. De a végén néztünk igazán nagyot, mikor az egész ebédért *nyolcvan pfenniget fizettünk*, beleszámítva a borraivalót is. Itt negyven krajcárért egészséges és bő ebédet kap a munkás!

Még megnéztük a Lustgartent és a Dómot is, amely gyönyörű hochrenaissance-alkotás és másfél millióba került. A renaissance könnyebb, derűsebb, elegánsabb, mint a román-stíl.

Még egy sétát tettünk az *Unter den Linden-en*. Most ki vagyok fáradva. Holnap indulok tovább *Hamburg* felé.

XIV.

A Hanzi, mint állatkerti kalauz.

Hamburg, 1910 július 21.

A hosszú útnak a végén minden kilométer kettőt számít. Az órák megnyúlnak és úgy érzi az ember, hogy az idő szétterpeszkedett fölötte és fáradtan liheg. Mi még a felén sem vagyunk hosszú útunknak, mégis úgy éreztem ma délelőtt, hogy a berlini gyorsvonal beletévedt az időtlenség birodalmába. A mozdony szíve lázasan dobogott és a vonat csattogva, idegesen küzdött a kilométerek sokaságával.

A kupében hárman ültünk: a bácsim, egy teltarcú, kopasz, bajszatlan, barátságos úr és én.

Érdekes, hogy a vonaton hogy jönnek létre az ismeretségek. Például ezzel a bajszatlan, kopasz úrral így barátkoztam össze: *Ludwiglastnál*, hogy a parkot és a remek kastélyt jobban láthassam, fölálltam. Közben nagyot rántott a mozdony a vonaton s én akaratlanul beleültem a bajszatlan kopasz úr ölébe. A bocsánatkérést bemutatkozás követte.

Úgy mutatta be magát, hogy ő hamburgi szenátor.

— Hát Hamburgban vannak még szenátorok?

— Igen. A mi városunk és környéke szabad terület, törvényeit a *Senat* és a *Bürgerschaft* hozza. A szenátus kezében van a végrehajtó hatalom is.

— És sok olyan szenátor van, mint ön?

— Tizennyolc. Fele jogász és fele kereskedő. Közülünk választják a polgármestert is.

— És a Bürgerschaft, az micsoda?

— Polgárok testülete százhatvan taggal, akiket becsületes törekvésük és a polgártársaik bizalma helyezett a közügyek élére. Nagyon érdekes Hamburgnak a közigazgatása. Minden szerdán este félkilenckor gyűlésezünk. Ha ön egy ilyen ülést végignézne, csodálkozva látná azt az eleven gépezetet, amely Európa legnagyobb kikötő-városát kormányozza. Nyolcszázötvenezer ember igazodik ennek a gépezetnek az akaratához.

— Ugyebár, Hamburg elsősorban kereskedő város?

— Igen. Ott ül minden utca és minden ház arculatán ez a jellemvonás. Különb, majd meg fogja látni. Hogy úgy mondjam, a város vérében van ez. Nyolcszáz éven keresztül egyik nemzedék kereskedőnek szülte a másikat.

— Ilyen nagy múltja van ennek a városnak? — kérdezte a bácsim, aki eddig szórakozottan nézegette a térképet.

— Hogyne! Mikor *Nagy Károly* 803 táján erre járt, már volt itt néhány telep. Ezek mellé építettett egy várat (*Hamma-Burg*: erdei vár), amely bárom évtized múlva a kereszténységnek egyik fészke lett. A *Holstein grófok* szabadságot és előjogokat szereztek a városnak s ez innét kezdve rohamosan fejlődött.

A bajusztalan kopasz úr apró szemével jóságosan pislogott s jobb kezén az öt ujját csomóba fogva, nagy készséggel magyarázott Hamburg múltjáról. Elmondotta, hogy a XIII. században, mikor a tengeri rablók már kiállhatatlan rémei lettek a kereskedelemnek, *Hamburg* és *Lübeck* szövetséget kötött a kalózok ellen. (Hansa-Bündnis. Innét ered a „Hansa-városok” elnevezés.) Céljuk volt, hogy az *Északi-* és a *Keleti-tengeren* megtörjék a tengeri rablók makacs és féktelen erejét. Természetesen, a többi kereskedő város is szívesen csatlakozott hozzájuk ebben a küzdelemben.

— Annyit én is hallottam, hogy a *Hansa* valóságos nagyhatalom volt egészen a XV. századig.

— Igen. Hadereje félelmetes tekintéllyel tisztogatta a tengert a kalóztól és különösen a dán királyok elleni harcokban mutatta meg erejét. De 1500-ban fölbomlott ez az érdekes szövetség s ezzel Hamburg hadi dicsőségének a csillaga letűnt.

A harmincéves háborúk után vesztett tekintélyben és hatalomban. A napóleoni harcok pedig szétzilálták azt a virágzó életet, amely a XVIII. század végén annyi friss erőtől duzzadt. 1805. évtől 1814 áprilisáig 300,000.000 márkába került Hamburgnak a létért való küzdelem s lakosságának a felét mégis elvesztette.

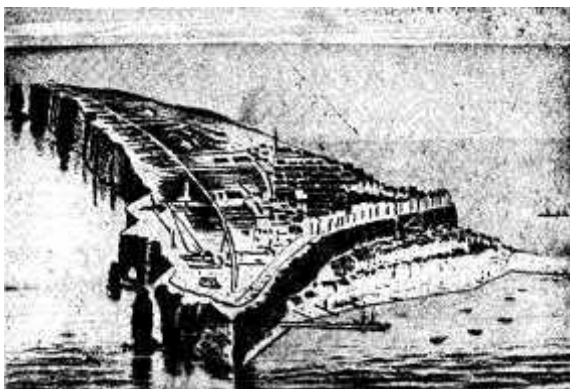
1842-ben pedig szédületes arányú tűzvész dühöngött, amely három nap alatt (május 5—7) 1500 épületet emésztett föl. 20.000 ember maradt hajléktalan.

A szenátor úr honfíui borongással tekintett végig ezeken az eseményeken. De csakhamar visszatért mosolygó kedélye:

— Tudja, mi hozta meg Hamburgnak azt a nagyságot, amely a romokon is mindig új életet szült? Az a kereskedelmi hajó, amely Amerikából először jött közvetlenül Európába. Ez a hajó 1778-ban Hamburg kikötőjébe futott be és szimbóluma lett városunk igazi dicsőségének és szerencséjének.

Már elhagytuk *Friedrichsruh* egyszerű kastélyát is, ahol *Bismarck* élete végét töltötte s ahol ez a babonás vasember 1898 július 30.-án meghalt. A vasúttól balra látni a síremlékét; igénytelen, tömzsi, kápolnaszerű mauzóleum.

A *Billivärderen* át, a *Banksstrasse* és a *Amsinckstrasse* füstös bérpalotái és raktárai között berobogott a vonatunk Hamburgba. A levegő tele korommal és füsttel, a házak barnák, az utcákba torkolló csatornákon kátrányszagú bárkák, áruval megrakott csónakok mozognak lomhán és idomtalanul; a parton recsegő társzekerek csattogtatják a rájuk rakott vasrudakat; az óriási vasdaruk kattogó gépezete nyolc, tíz ládát, cementes zsákot lódit a raktárak harmadik, negyedik emeletére. Mindenütt rekedt kiabálás, csörömpölés, füst, szag, mindez a nyári nap izzásától kiállhatatlanná forralva. Ez volt az első benyomásom. Lázás munka, izzadság, cél-

Helgoland madártávlatból.

szerűség mindenben és semmi esztétika. Eszembe jutott Drezdnának a nyugodt, művészi derűje és virágos utcáinak a varázsa.

Kedvetlenül néztem végig a hordárok idegesen nyüzsgő csoportján és a fáradt utasokon, akik fiakker után kiabáltak.

Egyszerre végigvillant rajtam az öröm. Egy ragyogó kis arc tűnt föl a mocskos hordárokon túl. Ki lett

volna más, ha nem az én tíz éves kis barátom, a Hanzi, aki ígérete szerint várt! Mellette állott a papája, a Willkomm úr és láthatólag ő is minket fürkészett.

A kis Hanzi meglátott, nagyot ugrott, átfürta magát a tömegben:

— Itt a R. úr! Meg a bácsi is! Papa, én már viszem is a koffert! Vitte volna, de meg se bírta mozdítani kis csibeerejével. Hanem azért vígan tüntetett!

— Én elbírnám, de a R. úrral akarok most beszélgetni. Már van ám lakásuk a R. úréknak. A papa azt mondta, hogy velünk laknak a *Hotel Union-ban*. Itt van ám az nem messze. Én már ösmerem ám a várost. Ojjé, magának arról fogalma sincs, milyen érdekes majmok vannak az állatkertben, meg olyan aranyos mackók, meg olyan herceg özikék! Tudom is, hogy a tízes villamoson kell odamenni.

Apró kezével érdekesen dirigált, miközben sugárzott az egész gyerek.

— Meg aztán — jaj R. úr! Nahát, ha Helgolandba el nem tetszik menni, hát... (Itt komolyan rámnézett, tenyerét az arcára fektette és egész lénye azt fejezte ki, hogy akkor örök harag, ha nem megyek el Helgolandba.) Milyen szép az! Ugye, papa? Papa kérlek, mesélj a R. úrnak Helgolandról!

Willkomm úr a bácsimmal tárgyalt a lakásügyben és nem figyelt oda. A Hanzi kedvetlenül duzzogott.

— Igazán papa, milyen vagy te! Nem is segítesz nekem beszélni. Pedig sohasem láttam olyan érdekeset, mint Helgoland, amely egy sziget és Hamburgból hajón kell odamenni az Elbén *Cuxhavenig* és itt az Elbe már 22 kilométer széles, aztán tengeren kell utazni, de egy pár óra alatt odaér a hajó és már látni messziről a Helgolandot, különösen a vén *Remetesziklát* és ha köd van és süt a nap, hát olyan piros minden, ugye papa?

Willkomm úr a sok unszolásra csakugyan elkezdett beszélni Helgolandró).

— Hogyne, azt meg kell nézniök. Én minden évben ott töltök egy-két hetet. Csodálatos alkotása ez a természetnek. Messziről nézve olyan, akár egy óriási hajó, amely lebüvölve, mozdulatlanul mered ki a vízből vagy 60 méter magasra s a sötétkék tenger nyugtalan hullámai hiába ostromolják meredt sziklafalait; meg se moccan ez a mesebeli sziklahajó.

Az *Északi-tenger* szelei csodálatosan megszelídülnek, mikor ezt a szigetet simogatják. S a nap is ünnepelni jár ide. Ez a kis sziget tavasz a télben; egy délvidéki oázis a zord északon.

— Elsősorban gyógyhely ez, ugye?

— Igen. A tenger gyógyít, uram! Aki Helgoland sziklaboltozatán, a magasba nyúló *Oberland-on* áll s nézi azt a misztikumokkal teleteremtett panorámát, amely a világító torony tövében eléje tárul: az meggyógyul. Kedvet kap az élethez és diadalhymuszt dalol benne az egészség. Én sokat néztem onnét a napfölkeltét és a napnyugtát. Fölkúsztam a legkiállóbb sziklatömbre; alattam csapkodott a lázasan pihegő, nyugtalan tenger, fehéren habzó taréja néha tíz-tizenöt méter magasra fölborzolódott. A búcsúzó nap vérvörösre festette a finom párafátyolt s a piros ködben — mintha túlvilági jelenségek lettek volna — ide-oda lengtek a fehér vitorlások, a gőzösök, a lomha halászbárkák, a fűrge evezősök. Hányszor megrészegített az a sok szépség!

— Igen, papa, és ugye, milyen érdekes, mikor az ember csónakon messzire levez a tengerre? Az *Unterland* (a szigetnek az a része, amely alig néhány méternyire emelkedik ki a vízből), az fehér, mert homokos, a sziklák meg vörösek, a sziget közepe pedig zöld. Nahát, ez mese! Én tanultam is egy vén halásztól egy verset. Az olyan furcsa, alig lehet megérteni, olyan parasztosan van és egy régi meséből való:

(„Grönn is det Lunn,
Road is de Kant,
Witt is de Sunn,
Deet is det Woapen
Van't hillige Lunn.”)

(„Grün ist das Land
Rot is die Kant,
Weis ist der Sand,
Das sind die Farben
Von Helgoland.”)

Beszélgetés közben elértük az Amsinckstrasse sarkát. Itt a Hanzi vitte tovább a szót:

— A papa meg a R. bácsi most hazamennek a Hotel Unionba, én meg elviszem a R. urat az állatkertbe. Én haza találok ám, tudom is, melyik a tízes villamos. Van a R. úrnak pénze a villamosra? Nekem van egy márkám! Hát már csak megegyeztünk a Hanzi akarata szerint.

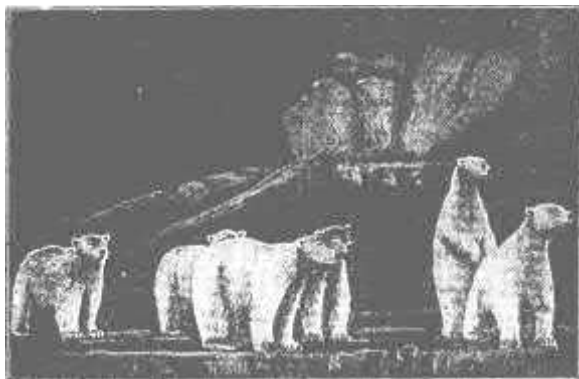
Felültünk a tízes villamosra és félóra múlva ott voltunk a *Kaiser Friedrichstrassèn*, a *Hagenbeck-féle* nagy állatkert bejáratánál, amely egymaga is jelzi, hogy milyen exotikus világba fogunk belépni. A kaput a berlini M. Lehmann tervezte. Balra egy jegesmedve, jobbra egy oroszlán-

pár kőszobra koronázza a kaput, mellettük lándzsás núbiai- és tomahawkos indián áll harci pózban. Az ívlámpákat a falból kinyúló elefántormányok tartják. A háttérben feltűnik a mesterséges hegyekkel és sziklatömegeket teleépített *állatparadicsomkert*, mint a németek nevezik.

Vettem egy útmutatót és egy térképet, mert — őszintén szólva — nem bíztam a Hanziban, akinek nagyobb volt a bátorsága és a hangja, mint a tudománya.

A *Hagenbeck-féle Tierpark* tulajdonképpen dús választékú állatkereskedés, amelyben az anyag, az áru úgyszólván napról-napra változik. Hagenbeck Károly Afrika, Amerika, Ázsia s a legmesszebb fekvő területek „vadfogói” „tói” összevásárolja az állatokat, aztán eladja őket Európa többi állatseregeli étének.

Különösen két dolog miatt érdekes a *Tierpark*. A publikum mindig új és új állatokban gyönyörködhetik, még pedig hamisítatlan *vad* állatokban, a jeges- és forró égöv legfrissebb szállítmányaiban. Másrészt az állatok a természetüknek megfelelő környezetet kapják; nincsenek ketrecre zárva, hanem „szabadon” bolyonganak a mesterséges hegyek szakadékaiban, a barlangokban és a műsivatagokon.

Hagenbeck-Tierpark: A jegesmedvék tanyája.

Ezt már a Hanzimagyarok el nekem, amint a nagy *madárta-nyá-hoz* értünk és elének tárult az érdekes panoráma. Előttünk van egy nagy tó, a világ legkülönfélébb vízi madaraival. Ibis, flamingó, pelikánok, hattyúk, darvak, sirályok, kacsák, ludak gágognak, sikongnak, morognak, csattognak itt, mindegyik a maga módja szerint. Hátrább egy lapos sziklahegy körül ácsorognak és legelésznének (ha volna mit) a szénaevők: a zebuk, zebrák, dromedárok, stb. Idelátszik az oroszlánbarlang is, amely fölött a sziklán egy szomorú saskeselyű gubbaszt. Oda van láncolva, neki nem adatott meg a szabadság *látszata*. Idelátszik a havasok világa is, a „magas hegység”, amelyen a zúgó vízesés fölött vidáman ugrál a kecske- és zergefajok internacionális csoportja. Messzebb tanyáznak a struccok, a tigrisek, a vaddisznók, az antilopok, a Hanzit kedvelte majmok, a teknősök; mindezek között a legérdekesebb a jegestenger világa, a műjéghegyeken és jégtáblákon ugráló jegesmedvék, fókák és pingvinek...

Ez a panoráma tárul az ember szeme elé, ha a „nagy madár tanyától” végignézi az állatkertben,

A Hanzit elemében volt:

— Találja ki R. úr, hol van a kerítés? Nincs is ám kerítés; a tigrisek, meg az oroszlánok, meg a jegesmedvék mégse tudnak kijönni, csak odabent vicsorítják a fogukat; azért ne tessék ám félni egy cseppet se.

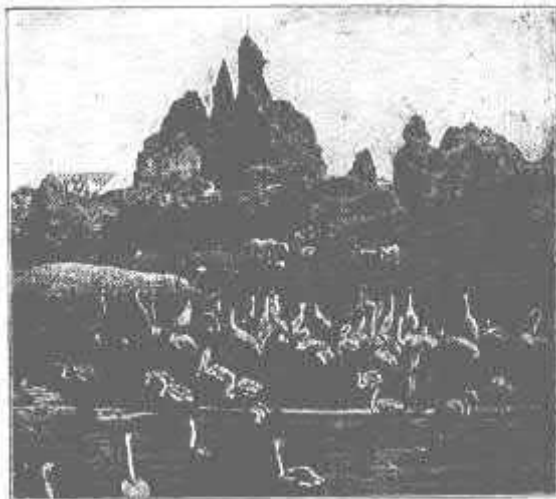
Én tudom, hogy miért nem tudnak az oroszlánok ránk ugrani. Tudja mért? Mert ottand a bokrok mögött árkok vannak és azok öt méter mélyek és olyan szélesek, hogy az állatok nem bírják átugrani és a fenekükön víz van és ezek az árkok nyolc méter szélesek, csakhogy a bokrok miatt nem látja őket. Most menjünk tovább és sorba nézzük meg az összes állatokat és pedig először a majmokat, mert azok olyan hercigek és olyan buta arcot tudnak vágni, és olyan édesek, amint elveszik a kezemből a kiflit; megnézzük a flamingókat is, tudja, azok olyanok, mintha úri gólyák volnának, rémítően hosszú a nyakuk, hát még a lábuk, ojjé, olyanok, mintha nádszál volna a lábuk és fehérék, mindig egy lábon alusznak, mikor nem éhesek és unatkoznak, a pingvinek meg olyan komolyan és érdekesen sétálnak a két lábukon, mint odahaza a házmester a hálókabátjában, mikor este kaput nyit; igazán olyan a pingvin, mint egy döcögő kövér házmester...

Ilyen stílusban folyt a Hanzi kalauzolás véég az óriási Tierparkon. Van itt egy *japán sziget* japán stílusban kidolgozott hidakkal, érdekes aprókeretekkel, kis fákkal, filigrán dombokkal, ahogy a japánok szokták csinálni a parkjaikat.

A Tierparknak abba a részébe, amelyet 1908-ban csatoltak a tulajdonképeni állatkerthez, egy magas híd vezet. Ez volt a Hanzi igazi otthona. A nagy játszótéren szabad a

gyermeknek számon, pónilovakon, tevéken „lovagolni”. Itt van a híres *miniatűr-vasút* is apró mozdonyával és picike vagonjaival. Minden évben kitalál valamit a Hagenbeck-bácsi a kicsikék mulattatására. Tavaly „kormányozható teknősbékákat” lehetett megnyergelni.

A Hanzi kedvéért bementünk a *Dressurhalle-ba* is, ahol a frissen érkezett fenevadakat idomítják. Én nem szeretek ilyet látni. Valamikor kisfiúkoromban a hidegveríték is kivert, mikor a menaszériában egy frakkos úr bement a böggő oroszlánok közé és ostorával fékezte tehetetlen dühüket. Most undorodom ezektől a produkcióktól. A Hanzi belekapaszkodott a karomba és úgy élvezte a veszedelmet, amiben az állatfékezők forognak. Néha nagyokat nyelt, folyton nézte a legközelebbi ajtót, de azért nem lehetett cukorral se kicsalni, míg a „szelídítést” be nem fejezték.

Hagenbeck-Tierpark - Gazlók világa.

Indiánok között.

A Tierpark legnagyobb érdekessége most az a *sioux-indián falu*, amelyet Hagenbeck erre a nyárra idetelepített.

— Ugye R. úr, ezek igazi indiánok, nem olyan svindli indiánok, aminőket a Buscn-cirkuszban mutogatnak?

— Várj, Hanzikám, majd megkérdezzük azt a görbehátú urat, aki az egyik indiánnal beszél.

Az a görbehátú úr (C. J. Fr. Müllernek hívták) nagyon szíves volt. Ő — úgymond — tud indiánul is, sokat járt a Prärieiken s évekig lakott *Blackhills-ben*, a nagy indiánharcok színhelyén. Megnyugtattott, hogy ezek nem „svindü-indiánok” — mint a Hanzi nevezte őket:

Nem is gondolják kérem, hogy kiknek a sátrai között sétálnak! Ezek itt a *Bórharisnya*, az *Úttörő*, *Tecumseh* s a nagy *Sasorr* fiai és unokái, maguk is romantikus harcok hősei. Jöjjenek csak velem a sátrak között. Itt látják a rézbőrű harcosokat hétköznapi körülményeik között. — No ne féljen kis pubi (ez a Hanzinak szólt), fogja meg a kezem. — Amint látják, a kis indiánfalu egy mesterséges hegy tővébe van átültetve, az égbenyúló *Szikláshegység* tővéből. Itt van a kovácműhelyük, amott egy vegyeskereskedésféle. Persze ezeknél is — mint a többi vad népnél — az aszszonyok végzik a munkát, a férfiak csak vadásznak és harcolnak. Ott áll a „*Foltos menyét*”, aki 38 évvel ezelőtt harcolt a Pawnees törzs ellen, a főnöküket megölte és megskalpolta. — A hatos sátor a „*Kis farkas*”-é, aki részt vett a nagy Sioux-háborúban is. Ereklüként őrzi a skalpokat, amiket a Pawnees elleni küzdelemben szerzett.

— Bácsi kérem, mi az, hogy megskalpolta? — kérdezte a Hanzi.

— Itt jön épen a „*Sárga mennykő*”, majd ez elmondja — szólt nevetve a kalauzunk.

Csakugyan egy hatalmas alak közeledett felénk, arca ráncos és sötétvörös volt, fején hátraálló, félkörű tolldísz, kezében cifraságokkal teleaggatott lándzsa. A ruhája bőrből volt, tele kék, sárga és rikitó-piros hímzésekkel és festésekkel. Hőstetteinek a jelei ezek a cifra, bőrre hímzett hieroglifek. Müller úr, aki tudott a nyelvükön, mondott neki valamit. A *Sárga mennykő* szeme félelmetes fényt lövelt, alakja kiegyenesedett és szinte kiabálva beszélt. Tele volt tüzzel és rajongással, de aztán hirtelen elborult érdes arca, végignézett a bámész tömegben, aztán odébb sompolygott.

— Nem jó eszükbe hozni a régi dicsőségüket, — szólt Müller úr. — A vén *Sárga mennykő* is sok skalpot gyűjtött. A skalpot úgy szerezte az indián, hogy rátérdelt legyőzött ellensége mellére, balkezére csavarta a haját s jobbával körülmetszette a fejét, a fejbőrt egyetlen ügyes rántással letépte, odahaza kicserzette és éjjel, lobogó tűz mellett az ú. n. skalptánc kíséretében fölszentelte.

— Hol van a főnökük?

— A főnökük a tizenkettes sátorban lakik, *Thomas American Horse* a neve és még fiatal. Inkább apja dicsőségéből táplálja tekintélyét. 1891-ben csodálatos vallási örjöngés szállta meg az egész sioux törzset: messiást

vártak, aki meg fogja őket szabadítani a fehérek uralmától. A rezerváció föllázadt. A sioux-k éjszakákon át fehér *szellem-ingben* táncoltak, amely misztikus rajzokkal volt díszítve. Az öreg *American Horse* (Amerikai paripa), a mostani főnöknek az apja bírta csak lecsillapítani őket.

— De már ezeket is megnyerte magának a kultúra, ugyebár?

— Ezeket legkevésbé. Míg az indián-territóriumra telepített többi törzs (Chirokes, Choctaws, Chickasaws, Creeks stb.) már földet művel, ipart fejleszt, addig a sioux-k a civilizációnak csak az ábécéjét tanulják. Ők az újvilág beduinjai. Bölényre vadásztak még a közelmúltban is. De már kikoptak e világból, múzeumi alakok lettek, akiket pénzért mutogatnak. Szomorú nép ez, uram! Az embernek fáj a szíve, ha végiggondolja hanyatlásukat. Az a hatalmas nép, melynek a dicsősége annyi anyagot szolgáltatott az ifjúsági irodalomnak: most szomorúan lézeng, nincs tennivalója. Csak ábrándozik a múlton.

— Nem lehet őket megmenteni?

— Azoknak van jövőjük, akik a fehérekkel összeházasodnak. A „felvernek” hajlandók a munkára és a tevékeny kultúrára.

— Ön előbb beszélt rezervációkról, meg indián harcról. Megvallom, én ezekről csak félfüllel hallottam; ott messzi keleten, ahol lakom, keveset törődnek az indián-kérdéssel.

— Hát jó, elmondok egyet-mást a mi rézbőrű törzsünkről. A sioux indiánoknak ezt a törzsét *oglala* néven ismerik (ők *dakota-nak* hívják magukat). Valamikor óriási területen kalandoztak a *Missisipitől a Sziklás-hegységig*. A XIX. sz. elején kezdték a fehérek meghódítani ezt a területet. *Lewis* és *Clarke* 1814-ben teljesen kultúrátlan népeket találtak itt, amelyek ekkor elkeseredett küzdelmet vívtak egymás ellen. Az lett a vesztük, hogy nem tömörültek. Mikor a híres *Pacific-vasutat* sikerült végigvonni Indiánországon, már meg volt pecsételve a sorsuk.

A nagy *indián-harc* 1876 — 1877-ben volt. Tíz évvel előbb (1867) a sioux-k átengedték az Egyesült-Államoknak a Niobrarától délre eső területet, de kikötötték, hogy a Dakota délnyugati részén bántatlanul élhessenek. Igen ám, de nemsokára gazdag aranyereket fedeztek fel *Black Hills*-ben, amelynek nagy része a rezervációhoz tartozott. (Az indiánok részére fenntartott szabad területet hívják rezervációknak.) Nosza megindult az aranykeresők légiója s jaj volt a szegény indiánoknak. Az Egyesült-Államok megszegték a szerződést; az apach-indiánok legyőzője *Crook* generális kivonult a sioux-k ellen, akik *Sitting Bull* és *Red Cloud* főnökeik vezetése alatt felvették a fehérekkel a harcot. Véres küzdelem volt ez életre-halálra. Tehetetlen vergődése egy pusztuló fajnak. Természetesen a fehérek győztek. Azóta az indiánok eltartott nép; országukat kerületekre osztották föl, ahol az egyes törzsek a *Rezemációbizottság* ellenőrzése alatt tengenek, vagy kultúrnéppé alakulnak. Minden kerületnek feje egy farmer. Az indián gyermekek neveléséről az állam gondoskodik. A rezerváció területén húsz népiskola van, ahol nemcsak betűvetésre tanítják a kis rézbőrűeket, hanem kertészkedésre, földművelésre s mesterségekre is. Vannak közöttük nyomdászok is. A lányok tudnak főzni, fogni, horgolni, varrni. A katolikus misszióknak is van ott egy internátusa kétszáz növendékkel.

— Hiszen ez örvendetes jelenség! Ha a művelődés útjára lépnek és kifejlesztenek egy sajátos indián kultúrát, akkor van jövőjük,

— Én is azt hiszem.

Elbúcsúztunk Müller úrtól és tovább mentünk. Megnéztük a *cowboyok* küzdelmét az indiánokkal. A cowboyok a Präriek csikósai, akik bámulatos ügyességgel kezelik a *lassót*, ezt a hosszú bőr kötelet, amely a legfélelmesebb fegyverük.

Elindultunk hazafelé. A villamoson a Hanzi rengeteget beszélt. Hogy ő már úgy ismeri Hamburgot, mint a tenyerét, hogy a kikötőben is volt és látta a *Kaiserin*

Hagenbeck-Tierpark: Sioux-indiánok nemzeti tánca,

Auguste Viktóriát, a mely olyan rémisztő nagy hajó, hogy leült, mikor meglátta és hogy az Amerikába ment tegnap; hogy volt azon a helyen is, ahol Robinson megszökött a barátja apjának a hajóján ... Éhesen, kimertülve értünk az *Amsinckstrasséra*. Itt van a *Hotel Union*. Egy negyedóra múlva mind a négyen asztalnál ültünk.

s megeredt a vidám diskurzus az úti élményekről. Legtöbbit beszélt a Hanzi. Megcsinálta a másnapi programot a következőképen:

— Nahát holnap kifogadunk egy gözcsónakot és aztán bejárjuk a kikötőket, ugye papa? — és aztán elmegyünk a régi Hamburgba, ahol olyan érdekes házak vannak és aztán elmegyünk egy cukrászdába is, azután megnézzük a Busch-cirkuszt, amely nagy butaság, de igen érdekes, mert ottand indiánosdit játszanak és azután fölgyújtanak egy farmot is, mely igazán ég, csakhogy görögtűzzel és nem kell drukkolni.

XVI

Egy kis séta a városban.

Hamburg, 1910 július 22.

Kora reggel elmentünk a *Hauptbahnhofra*. Elfogyott a német pénzünk s ott — úgy hallottuk — van pénzváltó hivatal. Egy vastagnyakú, tömötbajszú hivatalnok tilt a rácsozat mögött: előtte egy légió fatányér a legkülönfélébb pénzfajok számára. Megszólítottuk őt németül s ő magyarul felelt:

- Nemde önök magyarok? A kiejtésükről és az arcukról gondolom.
- Hát ön honnét tud magyarul itt a messzi nyugaton?
- Én is magyar vagyok!

A durva vasrácscon keresztül nem ölelkezhattünk össze, de sokáig elbeszélgettünk. Elmondta, hogy Sólymos Jánosnak hívják, Nyitrán és Budapesten végezte a gimnáziumot, aztán a kalandvágya kiűzte őt ide. Megtanulta az összes kultúrnyelveket, két évig a kivándorló-bizottságnál műkö-

dött s hat év óta a pénzváltó osztály élén áll. Minden második évben hazamegy Magyarországra néhány hétre, mert a rokonai ott laknak.

Olyan különös az, ha az ember millió meg millió idegen között véletlenül talál valakit, aki nyelvén beszél és kérdezősködik az otthoniakról.

— Aztán nem unja itt magát? — kérdeztem tőle.

— Dehogy! Nekem passzióm az, hogy figyelem az embereket. Az egész világ megfordul nálam: jön ide orosz, néger, japán, kínai, spanyol, *tót*, magyar, török, angol, yenki, svéd, francia: el se tudom sorolni a nevüket; és nekem gyönyörűség az, hogy beszélhetek velük és beláthatok a lelkükbe a szemükön keresztül. Szinte hullámszerűen előttem az emberek. Mindennap másokkal érintkezem s mindenkitől kapok egy-egy eredeti impressziót. — Pardon!

Most is valami görög jött oda, utána három olasz s a mi barátunk megint elemében volt: pénzt váltott és tanulmányozta az embereket. Mi pedig — látván, hogy sok a dolga — elbúcsúztunk tőle s nekivágtunk a *Spitaler-strassen* át az Óvárosnak. A középkori sáncoknak már nyoma sincs. A legrégebb hidak, boltozatok alig 100 — 150 esztendősek. A rohamos fejlődés, a praktikum lázas, alakítani vágyó ereje úgyszólván századról-századra megújította a várost. Mégis az Óváros sajátos hangulatba ringat és *Hoffmann* kedves, szentimentális elbeszéléseit juttatja eszünkbe. A keskeny, hegyestetejű, magas házak mintha összebújnának és támogatnák egymást. A fal mindenütt csupa ablak.

A *Willkomm* úr vezetett meg a *Hanzi*, aki nem győzte hangsúlyozni, hogy ő már úgy ismeri Hamburgot, mint a tenyerét” (s mindannyiszor persze mutatta is a tenyerét). Egy fél óra alatt elértük az *Alstert*. Ez Hamburg szíve az Ó- és Újváros között.

— Papa kérlek — szólt *Hanzi* —, mondd el R. úrnak, hogy milyen érdekes az *Alster* és hogy ez egy folyó, csakhogy tó lesz belőle, mikor Hamburgba ér.

— Még pedig két tavat alkot. A külső néhány mérföldnyire a város szívéből meglehetősen nagy területet foglal el. Ez az *Aussen-Alster*. A másik, amely itt fekszik előttünk, négyszögű tó, a hamburgi milliomosok palotáitól körülvéve. Ez a *Binnen-Alster*. Ahol most állunk, ez az *Alsterdamm*; **amott van a Hamburg—Amerika-Linie** óriási palotája, homlokzatán a többi négy világrészt jelképező négy alakkal és tetején a Neptun-csoportozattal. A szemben levő part (*Jungfernstieg*) a hamburgi elő-

Hamburg: Bismarck-szobor.

kelőség korzója. Aki gyémántgyűrűket, briliánstűket és aranyláncokat akar látni, ide jöjjön sétálni.

A *Binnen-Alster* méltán büszkesége Hamburgnak. A díszes márványoszlopos árkádok, a büszke paloták, üvegfalás hotelok elkápráztatják a szemet. A vízen pedig örökösen cirkálnak a tarka, bársonyüléses csónakok és a gőzösök.

Megvettem *Käse* útmutatóját, amely versben van írva. Eredeti ötlet! Ritmikusan táncoló jambusokba foglalja, hogy: ha ezen és ezen az utcán végigmegy, hát ide meg ide jutsz. Ilyen is csak német koponyában születik. Elképzelek egy sörényes poétát magas gallérral és fenkölt ábrázattal, amint mellettünk lejt és harsány pátozzsal magyaráz:

„Nach dem neuen *Jungfernstiege*
Wird durchquert die *Esplanad'*,
Wo nach dem französ'schen Kriege,
Man plaziert ein *Denkmal* hat,
Alsterufer, Klopstockstrasse,
Fontenay und Mittelweg
Sehn wir Gärten, Will'n in Masse,
Alles in der besten Pfleg.“

Hát jó, végigmentünk az Esplanadon, a Klöpstock-strassén és a Mittelwegen, látnunk szép kerteket és előkelő villákat. Aztán — verses kalauzunk útmutatása szerint — lekanyarodtunk a *Ring-strasséra*, hogy megkeressük a híres *Bismarck-szobrot*. A nagy kolosszus egy kis dombon (*Mühlberg*) áll és uralkodik az egész városrészen imponáló tömegével. Ugyanazon pozícióban van építve, mint a berlini Roland-kút alakja, vagy a lipcsei Népcsata-emlék germán „nemzetőrei”. *Harmincnégy méter* magas (maga a szobor tizennégy méter) és az emberek olyanok mellette, mint a hangyák. A hatása nyomasztó és megdöbbentő. Akár egy óriássá nőtt álomkép. *Lederer* és *Schaudt* műve. (1906.)

Ebéd után kifogadtunk egy gőzcsónakot a *Sandthorhafenban* és neki-vágtunk a kikötőnek. Willkomm úr magyarázott:

— Tulajdonképen egy egész tucat kikötőről van szó. Ha léghajóról néznénk, érdekes kép tárulna a szemünk elé. Az Elbe nyolc kilométer hosszúságban jobbra is, balra is kilenc-tíz ágba befürödik a városba. Minden ilyen „zsákutca” körül van építve rakodó-partokkal s ezek a kikötők.

— Papa kérlek és mi mindegyikbe elmegyünk? Menjünk oda, ahol a néger hajók vannak! (Ez a Hanzi volt.)

— Nem fiam, mi csak elhajózunk előttük. így is eleget fogunk látni. Itt a *Sandthorhafenban* kötnek ki az angol és a hollandi hajók.

— Hát így, nemzetek szerint vannak fölosztva a kikötők?

— Igen. Ahová most kanyarodunk be, ez a *Grasbrookhafen*, ahol a francia és a svéd gőzösök horgonyoznak. Ugyancsak idejöhhetnek a norvég turistahajók is. Valamivel odább láthatják a *Hamburg—Amerika-Linie* nagy termeit, az Óceánon túla utazók számára.

Kis gőzcsónakunk ügyesen siklott tova a rengeteg hajó között, a legkülönfélébb nemzetek kikötői előtt. Legimpozánsabb a *Baakenhafen* azokkal a méltóságos óceánjárókkal, amelyek Amerika, Nyugat- és Dél-Afrika partjait járják. Három-négyemeletes vízi paloták ezek, amelyek csak akkor tudnak innét kisiklani a nyílt tengerre, ha a dagály erősen fölpuffasztja az Elbe vizét.

A vasúti hídnál átkanyarodtunk a baloldali kikötőkhöz. Már messziről

elénk meredt a világ legnagyobb vasdaruja, a harminckét méter magas *Grosse Krahn*, amely 150.000 kilogrammnyi terhet bír egyszerre a rendeltetési helyére lódtítani. Sokáig elnéztem ezt az imponáló gépezetet, tetején a négyszögű gépházzal, ahonnet a bonyodalmas drótköteleket és a nagy, harapófogszerű kapcsolókat igazgatják bámulatos ügyességgel.

Végigjártuk a *Vitorlások kikötőjét*, a *Hansahafent*, *India-Hafent*, *Petroleumhafent*, a *Kaiser-Wilhelm-Hafent* s megfigyeltük a hajósok különös világát. A kikötőnek sajátos élete van, külön emberekkel, külön mechanizmussal és külön pszichológiával.

— Micsoda munka lehetett ezt a sok rakodópartot megépíteni!

— Biz' ez nagy munka volt és sokba is került. 1883-tól 1888-ig több mint *százhatvan millió márkát* költöttek rá s azóta is legalább *negyven milliót*. De meg is lehet nézni! Ez a legérdekesebb látványossága Hamburgnak, sőt tán egész Európának.

— Hány hajó lehet itt? Olyan ez, mint valami csodaváros mozgó hajóházakkal és örökké nyugtalanul lengő ingó vitorlaerdővel!

— Van itt uram *négyszázötven* tengeri hajó, *ezernégyszáz* folyamgőzös és *ötezer* kisebb hajó. Ami pedig a forgalmat illeti, az páratlan. Évenként átlag *tizenhatezer* hajó fordul meg itt a világ minden részéből.

Mint hogy még volt elég időnk vacsoráig, a Willkomm úr protekciójával fölmentünk a délausztráliai Kosmos-vonal egyik gőzösére. Egy vén, bronzarcú kormányos megmagyarázott mindent. Elmondta, hogy milyen katonás fegyelemben nevelik még a kereskedőhajók legénységét is. De hiába, szükség is van a kinevelt akaratra és a pontossá fegyelmezett erőre, ahol az embernek az egyik lába mindig a sír fölött van.

— Kormányos bácsi kérem, bele lehet pottyanni a tengerbe, mikor a tenger hullámzik? — kérdezte a Hanzí. - Mondja csak, mit csinál, aki beleesik?

— Kiabál és akkor kimentjük. Akárhányszor megesik, hogy három-négy embert is lesöpör a hullámcsapás a tengerbe.

— És hogyan veszik ki őket?

A vén kormányos tréfásan végigsimogatta vörös szakállát és mesélt a Hanzinak, aki nagykomolyan figyelt:

— Tudja, kis uram, ez így megy: mikor a kapitány meglátja, hogy baj van, elkiáltja magát: „Vigyázz! Vízbe a mentő bóját!” Mire az egyik matróz a henger alakú nagy bóját bedobja a vízbe, hogy a szerencsétlenek megkapaszkodhassanak rajta. Ekkor a kapitány megint elkiáltja magát: „Vigyázz! Csónakba!” Mire tizenkét ügyes matróz beleugrik abba a mentőcsónakba, amely a hajó oldalán a víz fölött lóg. Egyik a kormányhoz ül, a másik dirigál, a többi pedig evezőt ragad. A következő pillanatban már eresztik le a csónakot a vízre. Egy-két evezőcsapás és már kihúzzák a vízből azt, aki beleesett. Úgy bizony! Az egész nem tart tovább három percnél.

— De mégis előfordul, hogy meghal az illető!

— Na ja! Hiszen az is megesik, hogy téglá zuhan az utcán egyesek fejére! Azonban úgy hallom, a japánok egy tökéletes mentőtömbön török a fejüket.

— Milyen az, kormányos bácsi?

— Az, kis uram, nagy parafagyűrűkből áll, amelyek között vékony

rudak segítségével hálót lehet kifeszíteni. Ez olyan nagy és olyan erős, hogy tizennyolc embert is a víz fölött bír tartani. A készülék gyűrűjén két kis lapátkerék van és ezeknek a segítségével mozogni is tud. Ez jobb, mint az eddigi mentőövek?

— Hogyne! Először is több ember használhatja, azután meg nem fordulhat föl, mint a mentőcsónak. A kezelése nagyon könnyű és összegöngyölve kis helyen elfér. Hajótörésnél kitűnő szolgálatot tesz.

— No, majd ha vasbetonból fogják készíteni az összes hajókat, talán nem lesz annyi katasztrófa — szólt a bácsim.

— Vasbetonból? Ugyan bácsikám!

— Úgy bizony — vágott a szavamba a kormányos —. Olaszországban nem egy hajót láttam vasbetonból, vagyis portland-cement, kvarc-homok és gránitliszt-keverékből.

— Hiszen ez összetörik!

— Ellenkezőleg, sokkal szilárdabb és rugalmasabb, mint a fa. És ami a legfőbb, minél tovább járja a vizet, annál erősebb. Lássá, kérem, ez a teherhajó mellettünk alig tíz éves és már hasznavehetetlen. Míg a vasbetonhajó megél száz esztendeig is! Aztán ha véletlenül megrongálódik, könnyen megy a javítás. Egyszerűen újraöntik a hajó megrongált részét. Különbön is a hajótörés ritka lesz, mert a vasrudacskákkal bélelt hajóbordák rugalmasságuknál fogva kiállják a nagyobb ütődést is.

— És ezt az olaszok találták ki?

— Azok. De már sokféle kísérleteznek ebben az irányban. És talán nyolc-tíz év múlva az oceánjárókat is portlandcementből építik, nemcsak a kisebb teherhajókat.

Lassankint beesteledett. Észre se vettük, hogy a nap már a nagy óceánt járja s helyébe jön a szomorú hold. A kikötőkben ezer ezer láng villant föl, pirosan, kéken, sárgán, vakító izzással. A rezgő víztükör örökösen harmonikázó ráncot vet a ráomló fényoszlopokon. A hajók megállnak, csak egy-két elkésett csónak kúszik a vizen. Hosszú evezői, mint valami lomha, fáradt szárnyak csapkodják a vizet.

Fölültünk a gőzcsónakunkra és végigsiklottunk a félelmetes tömegű barna hajók között. Valami csodás érzés ez: holdas este nézni a vizek alvó, pihegő életét. A fekete hajóváros kinyitja számtalan lámpaszemét és örökdik. A vámőrök összetolják széles kapujuk szárnyait. A parancsnoki hidakon s a fődélzetén komor matrózok járnak föl-alá.

A bácsim rágyújtott egy szivarra és szóttanul füstölt. Willkomm úr figyelmesen nézte a csónak gépezetét és kormányzott. Hanzi ábrándozva hajtotta fejét a vállamra és ezt mondta:

— Én ám úgys matróz leszek!

XVII.

Pusztuló világok fölött.

Cuxhaven, 1910 július 23.

Korán reggel fölültünk; a Cbôra-ra, a Hamburg—Amerika-Linie két-kéményes szalongözösére, hogy végigjárjuk az Elbe torkolatát s bepillantunk az *Északi-tengerbe*. Az indulási pont a *St. Pauli Landungsbrücke*, ahol most építik Európa egyik legérdekesebb alagút)át, húsz méternyire az

Elbe alatt. Úgy mondják, egy év múlva megnyitják ezt a hosszú, kettős alagutat, amelynek a félkörű boltozatai fölött öt-hat emelet magasban hajók cirkálnak.

Az út gyönyörű volt egészen *Cuxhavenig*. Az Elbe folyton szélesedett, végül mindkét partja beleveszett a napfényes ködbe s akármerre néztünk, csak vizet láttunk. Itt már 22 kilométer széles az Elbe. A víz tükrét a reggeli nap végigöntötte izzó ezüsttel. Csupa fehér ragyogás volt minden. Teleszívтам a tüdömet friss levegővel s a lelkem diadalmas szárnyalással kalandozott a nyugodt

fehér vizek fölött. A helgoland-i gőzös versenyt futott velünk. A kirándulók fiatalos, reggeli*; üdeséggel lobogtatták egymás felé a zsebkendőt. Az egyik szalonhajón szólt a zene és a „Deutschland, Deutschland über alles” dallama átszűrődött a tiszta levegőn. Távolközei büszke gőzhajók fűrték a vizet, a látóhatár fölött — mint valami nagy pillangók — íbegtek a fehérszárnyú vitorlások. A hajó orrán álltam és önfeledten élveztem ezt a sok szépséget.

Négy órai hajózás után elértük az *Északi-tengert*.

Cuxhaven egyike a legkedvesebb tengeri fürdőeknek. Végigsétál-

tunk a strandon. Minthogy apály volt, messze be lehetett menni a homokos parton. A Willkomm úr meg a bácsim a messzenyúló mólón, a kedves *Alte Liebe-η* sétáltak, én pedig a Hanzival kagylót szedtem a csendesen pihegő tenger partján. Messze-messze a látóhatár szélén föltűnt egy hajó: jött Amerikából.

Olyan édes hangulat volt ez: játszottam egy naiv kislánnyal a végtelenségek partján. Egy-egy hullám erősebben kiszaladt és visszakergetett.

Odább, a fürdőtelepen, a kosárkabinok között fürdőruhás férfiak, nők és gyerekek heverésztek a fűvön és a homokon.

Később lejött hozzánk a Willkomm úr és a bácsim is. Én elragadtatva szavaltam a tenger szépségéről.

— Sohase hittem volna, hogy ennyi poézist találok itt.

— No jó — szólt Willkomm úr —, poézis poézis! De romboló

Holland tájkép.

erő is! Épen arról beszélgettünk a bácsijával, hogy mi most egy pusztuló ország fölött sétálunk.

— Pusztuló ország fölött?

— Úgy bizony! Ameddig a szeme ellát az „isteni tenger” fölött: az mind gazdag élet színhelye volt másfélezer évvel ezelőtt.

— Ez érdekes. Hogy lehet az?

— Hát úgy lehet, hogy Angolország délkeleti része és a mai *Jutland* (Dánia) között óriási homoktenger nyúlt el, sokhelyt hegyektől, mezőktől, erdőktől megszakítva. Akkor még nem volt meg a *Calaisi csatorna*, Angliát Európával egy keskeny földszoros (isthmus) kötötte össze.

— Ez érdekes. Ha most belenézek ebbe a kék végtelenségbe, el se tudom képzelni, hogy itt egykor barangoló csordák legelésztek a dús réteken.

— Pedig úgy van. *Plinius* idejében még *Helgoland* nem volt sziget: összefüggött a kontinenssel. Egy nagy félsziget nyúlt itt az Északi-tengerbe folyóktól és cikk-cakkos öblöktől megszagatva. A történelem *Cimber-félszigetnek* nevezi.

A hagyomány szerint Kr. e. 113-ban (Hippolyt Haas adata) rettenetes geológiai katasztrófa tépázta meg ezt a vidéket. Az Atlanti-óceán délről (Francia- és Angolország között) örületes áradattal nekizúdult Európának, átszakította a Dover-Calais-i földszorost, azután rászaladt a Cimber-félszigetre. A teutonok és a cimberék hanyatt-homlok rohantak a tajtékozó habok elől délkelet felé. Sok ezren elpusztultak akkor is, mint a későbbi tengeráradatok alkalmával.

— Hát több ilyen katasztrófa is volt?

— De még mennyi! Lassankint megy az ilyen átalakulás. A történelem Kr. u. 333-mal kezdi jegyezni a tengeráradatokat. 516-ban *hatezer*, 819-ben pedig *kétezer* cimbert söpört a tengerbe a végignyargaló hullámsereg. Évszázadok alatt mint kiszámíthatatlan rém élt az emberek lelkében a *blanker Hans*, a *kék veszedelem*. Végre is kétségbeesett küzdelmet kezdtek ellene. Gátakat építettek előbb Hollandiában, majd az Elbe torkolata körül is. 1164-től 1380-ig kilencszer bástyázták körül magukat, de a tenger mindannyiszor széttépte töltéseiket.

Észak-Németország legborzasztóbb napja 1634 október 11-ike volt. A tenger átcsapott Nordfriesland legmagasabb bástyátöltésén is, kiszakított egy jókora darabot a szárazföldből s öblöt csinált belőle. A gazdag *Bungholt* város gyönyörű hét templomával és *huszonnyolc* szomszédos falu lesülyedt a tenger fenekére. Ezen a napon nemcsak itt dühöngött a tenger, hanem az egész fríz partvidéken. Az egykorúak följegyzése szerint az Elbe és a Ripeners-fjord között *kétszázezer* ember lett a dühös „kék veszedelem”, a hánytorgó tengeráradat halottja.

Azóta is évtizedről-évtizedre fenyegeti a veszedelem a gyönyörű „Nordsseeküste”-t, amelyre a németek olyan büszkék. Helgoland, melynek egy részét (*Däne*) 1720-ban tépte le a víz, valóságos csodája a természetnek, de évről-évre fogy. A gyilkos habok folyton szagatják vörös szikláit. Igaz ugyan, hogy a természetet igába hajtó ember veri a mellét, hogy *Gott schuf das Meer, der Friese seine Küsten*, mégis előbb-utóbb a tenger fog győzni.

— Mikor volt az utolsó tengeráradat?

— 1825-ben. Most az ember van előnyben, nem a víz. Hatalmas

cementbástyák védik az országot. A helgolandi sziklák szakadékait betonnal öntik ki és minden kis sziklát visszarakasztanak, amit a tenger elrabol. De nemcsak Helgolandot védik így, hanem a többi szigetet is. Valósággal cementbástyák mögé bújnak ezek a töredékes maradványai az egykori szárazföldnek.

XVIII.

Mikor a tenger kigyullad.

Cuxhaven, 1910 július 23.

A tenger, a tenger! A végtelenség analógiája; a föld pihegő keble, amelynek a mélységeiben vulkánok szíve dobog. Hányszor ültem a partjaidon, te titkok nyugtalan hordozója! Te vagy az én szerelmesem, tele vonzó, csalogató misztikumokkal. Hányszor átvadtam beléd, mikor egy-egy messzenyúló sziklatömb végére felkúsztam s kerek, mohó tekintettel lestem minden szavadat és minden mozdulatodat. Te voltál az orvosom: beteg lelkem ráereszkedett a hullámaidra s magába szívta tiszta lelked inspiráló, tisztító erejét. Gyatra *én-em* hányszor összezsugorodott nagyságod előtt! Az Isten beszélt hozzám, mikor habzó partjaidon kifeszítettem a keblemet a nap izzó sugárkévéje alá s téged néztelek, te szűz, te mocsoktalan, te isteni tenger!

A habok ezerhangú csobogása lett a zeném, a mindenség távoli üzenete. A hullámok méltóságos hánytorgása, a viharok dörömbölő Wagner-zenéje, a zavaros, sötétzöld vizek féktelenkedvű tombolása, az éggel ölelkező ingó-ringó vízsvatagon végigszántó szelek elementáris hatalma gyönyörűség volt nekem. A tenger ezeréretű, ezerhangú, ezerszínű óriás. Az Isten élő orgonája, amelyen valami titkos hatalmak a világharmónia számtalan dalát, szimfóniáját játszik el: hol lágyan, hol férfias erővel, hol viharos jókedvű tombolással.

Mikor pedig a fekete éjszaka betakarta sötét fátyolával a nyugtalan habokat s a holdtányér éles fényével, sugárecsetjével ezüsthidat festett a barna vizekre: a hangtalan csend elaltatta bizsergő idegeimet s a lelkemet a nyugalom országába vitte.

A tenger, a tenger! Az én álmaim álma, az elérhetetlen, kibogozhatatlan titkok hordozója, az érintetlenség, a tisztaság szimbóluma! Te vagy az én hazám, napsugaras légkörödben születnek a szent vágyak, a nagy gondolatok, a tisztító önutalások és a fölemelő, acélos elhatározások.

A piszok, a korom, a por, a csatornák párája a városokban lakik; a sok kicsinyes áskálódás, a hiúság színes papirostornyai, az önzés tipró harci szekerei, a sok bűn, átok, istenkáromlás, a vad dulakodás mind a föld terméke. De a tenger szent és tiszta.

* * *

Este volt. A *Hotel-Bellevae* terraszán ültünk és szótlánul néztük a tengert. A világítótorony nagy fénykereke már megindult és vakító fényküllőivel végig-végigsöpört a sötét vizén. A megvillanó fényben egy-két elkésett vitorlás tűnt föl. Messze bent a halászbárkák négyyszögű lámpái inogtak a hullám ritmusa szerint. Egy óceánjáró a látóhatáron beleveszett

a sötétségbe; az ember nem tudta: hajó-e a tengeren, vagy tán felhő az égen.

Egyszerre közel a parthoz nagy, színes láng csapott ki a vízből és csendes, tompafényű tűz úszott a hullámokon egy bárka mellett. Nem tudtuk mire vélni a dolgot. A Hanzi rögtön felugrott:

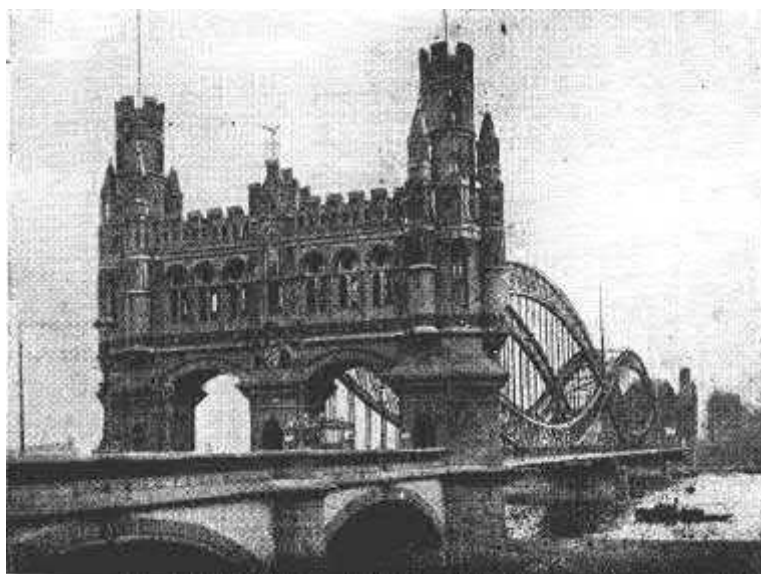
— Jém, ég a tenger! Papa, én ezt megnézem, én ám hallottam, hogy vannak ilyen csodák és ott sok arany van elásva vasfazekakban, a Mari néni mesélte a konyhában.

Míg a Hanzi odajárt, mi gyönyörködtünk a pompás látványban.

— Akárcsak a bakui tengerégek — szólt a bácsim.

— Miféle tengerégekről beszél, bácsikám?

— A *Kaspi-tenger* meseszerű illuminációiról. Az a vidék — mint tudod — az *Astrachan*, *Terek* sőt *Baku* is tele van naftaforrásokkal.

Az Elbe hídja Hamburg mellett.

A tenger feneké is, különösen a partok mellett, folyton bugyborékolja *ezt* a nyers petróleumot, amely aztán nagy mennyiségben párolog és ráfekszik a tenger színére és meggyújtható.

A Hanzi lihegve rohant föl a lépcsőn:

— Nem is aranyfazekak azok, hanem csak olaj ég. Valami angol urak ülnek egy csónakban és azt mondták a parton, hogy azok illuminációt csinálnak és azért olyan bűdösszagú olajat öntöttek a vízre és meggyújtották. Papa, odahaza én is csinállok ilyet a lóúsztatóban, majd fognak bámulni a fiúk! Ugye papa, szabad lesz nekem is illuminációt csinálni?

— Szabad, szabad, csak most hallgass, mert R. bácsi mesél az astrachani tengerégekről.

— Igazán? Ott is olajtól ég a tenger?

— Igen. Gyere szépen ide, ülj mellém és ne sokat szólj közbe. — Két évvel ezelőtt Chivá-ba utaztam Bakun és a Kaspi-tengeren keresztül. Néhány orosz nagykereskedővel és egy íróval akadtam össze Bakuban, akik Perzsia felé igyekeztek. Egy este teázás közben arról beszélgettünk, hogy ilyen szép időben, holdsütésnél milyen kellemes volna hajókézni a tengeren. Esetleg elhajókéznánk *Nargin-szigetre* egy gőzbárkán. Diktum-faktum, átsiettünk a kikötőbe, fölráztunk egy szundikáló bárkást és félóra múlva már kint hasítottuk a vizet a tengeren. Velünk jött egy török suhanc is, aki folyton vigyorgott és mulattatott. Többször égő szalmacsutakot dobott a tengerbe. A bárkás — miután kivertük a szeméből az álmod — elkezdett mesélni ennek a tengernek csodálatos naftatartalmáról, a vizén úszó petróleumpárákról és biztatta a suhancot, hogy csak kísérletezzon tovább az illuminációval, majd csak tüzet fog a víz, ha valami bő forrás fölé jutunk.

Csakugyan, egyszerre lángot kapott az égő szalmacsutaktól a víz színe. A hold épen egy nagy felhő mögött járt s a sötét éjszakában bámulatos látvány tárult a szemünk elé. Eleinte kékes, majd rózsaszínű lángok futkostak a vizen, majd rohamosan terjedt a tűz és néhány perc múlva az egész látóhatár káprázatosan színes lángtengerben úszott. Mintha a pokolban lettünk volna.

— Mondja csak, bácsi, hát maguk nem égtek el?

— Nem, kicsikém, pedig áthajóztunk a táncoló, óriási lángnyelveken. Veszedelmes kísérlet volt, de sikerült.

— Melege volt a bácsinak?

— Dehogy! Nem forró lángok ám azok, csak olyan színes, égő léggör, amelyet egy erősebb szél is megsemmisít. De mondhatom, hogy páratlan látvány volt. Mintha a viola, narancssárga, halványkék és vörös lángnyelvek a tenger titokzatos mélyéből csaptak volna ki. Óriási, fantasztikus lidércek táncoltak mindenfelé s az egész boszorkánytáncot olyan különös hang kísérte, mintha lent az óceán fenekén muzsikáltak volna.

— Jaj, de szép lehetett!

— Életem egyik legszebb szenzációja volt ez. A tenger még akkor is égett, mikor éjfélután kettőkor hazaindultunk...

XIX.

Zongora harangokból.

Amsterdam, WW Július 25.

Micsoda érdekes világ ez! Minden más itt, mint odahaza, vagy Németországban. Úgy látszik, a nagytestű nemzetek inkább elvesztik speciális karakterüket, mint a kis területen összebújó népfajok. Itt az emberek közelebb vannak egymáshoz, a szokások, a felfogás, az észjárás nem uniformizálódik, az élet sokkal lassúbb, kedélyesebb, polgáriasabb, nincs meg az a vad túlekedés, ami a budapesti, berlini, vagy a londoni ember idegrendszerét megtépázza. Elhatároztam, hogyha pihenni akarok, idejövök Hollandiának valamelyik kis városába. Talán *Monnikendamba*. (Persze, ilyet könnyű elhatározni!)

De kezdjük elülről! Tegnap éjjel érkeztünk ide. Fáradtan és lomhán

ácsorogtunk a pályaudvaron és kerestünk valakit, aki útbaigazítson. A bácsim egy holland nyelvtan nyomán mindenkit megkérdezett, hogy: „Wat is de kortste weg naar Warmoes-straat?” (Melyik a legközelebbi út a W. utcához?) Csakhogy az volt a fátum, hogy a bácsimat megértették, de ő nem értette meg a ropogós, kiabáló feleletet. Végre hozzánk csatlakozott egy hajlottnyakú, rongyos alak, aki németül beszélt. Ijesztően hosszú

kezével veszedelmesen gesztikulált, hegyes orra alatt dús bajusz lógott alá egészen a piszkos gal-lérjáig. Szeme beesett és a tekintete komikusan szentimentális. Ez volt a mi éjjeli cicerónénk. Az utcák zajosak voltak, az üzletek jórészt még be se csukták. Megkérdeztem a vezetőnket:

— Hogy van az, hogy itt még nem alusznak?

— Hja kérem — felelt a „kalauz” bámulatosan szomorú hangon, miközben egy nagyot gesztikulált — itt csak éjfélután két óraker kezdődik az éjszaka, a hajnal pedig reggel nyolckor.

A Warmoes-straaton megtaláltuk a hotelunkat. A vezető kapott egy *hal-uegulden-t* (félforintot) s miután még egyszer végignézet rajtunk azzal a szomorú, komoly, érzékeny tekintettel, amely engem folyton nevetésre ingerelt — eltűnt egy kocsmajtó mögött.

A hotelunk egy

Egy udvar a hamburgi ó-városban.

négymeletes, keskeny, holland-típusú ház; szűk és intim.

A szobák olyanok, hogy alig lehet bennük mozogni; az ablakok alsó párkánya kétségbeejtően alacsony, néhány arasznyira van a padlótól. Az ember nem mer kitekinteni. S emellett az utca felől a fal csupa ablak. A mennyezettől a padlóig minden fából van. A lépcsők olyan sötétek és szűkek, mintha oszlopban menne az ember. Félelmes elgondolni, hogy mi lenne itt, ha tűz ütne ki! Oly szűk itt minden és annyira gyúlékony, hogy lehetetlen volna menekülni,

— Kíváncsi vagyok, hogy hozták ide a bútorokat? A lépcsőn egy ember is alig bír felkúszni.

— A bútorokat az ablakon keresztül hordják az emeleti szobákba — szólt a bácsim.

— Ezt nem értem.

— Figyeld csak meg, hogy a holland házak oromzata erősen kinyúlik az utca fölé. Ezekre van erősítve a fölvonó csiga. így húznak föl mindent s az ablakokon beszedik.

— Már az igaz, hogy itt az ablak kétszerakkora mint az ajtó! Én csak attól tartok, hogy éjjel fölébredek és szórakozottan nem az ajtón megyek ki, hanem az ablakon. Az pedig baj lenne: a harmadik emeletről kilépni az utcára.

Az éjjel keveset aludtam. Az utca még mindig hangos volt és a zaj megsokszorozódva beleszövődött az álmomba. Azután meg más se hagyott aludni: t. i. a *Glockenspiel*, a poétikus harangjáték. Érdekes maradvány a múltból, tele romantikával. Amint ott hevertem a mélyresüppedő dunyhák között, az álmatlanságtól fölcsigázott képzeletem a mesék exotikus országában kalandozott. A csengők és harangok egész skálájából összeszerkesztett gépezet a *Glockenspiel*: minden órában eljátszik egy dalt vagy egyházi éneket. Elképzeltem az égbenyúló tornyok tetején egy óriás-zongorát, amelynek a húrjai harangok, a billentyűi vaskalapácsok és ezen a zongorakolosszuson minden órában játszik egy óriáskisasszony és az egész város hallja. Reggel a föltámadási himnusz csengő-bongó dallamára ébredtem föl. A nap besütött a nyitott ablakon s az utcán iskolás gyerekek kiabáltak.

Mikor lementünk reggelizni a hotel ebédlőjébe, valami szokatlan dolog történt. Már kiült az arcomra az a savanyú kedvetlenség, amellyel a pincérek Ízetlen udvariasságát szoktam honorálni és íme egy mosolygó néni fogadott. Szürke vászonruháján meglátszott, hogy otthon szőtték; arcát habos fehér főkötő körítette. Épen a konyha felől jött és kezét fehér kötényébe törülte:

— Hozta Isten, uraim — szólt tiszta észak-német dialektussal —. Az este a gyerekeket altattam és azért nem üdvözölhettem az urakat. No, épen itt jönnek a kis haszontalanok.

— Keit csótolom, mama, már megyünk a istolába!

A kisfiú könyveire egy nagy zsemlye volt odaszíjazva, a kislánynak csak egy könyve volt és egy palatáblája. Hangos csókot cuppantottak a mama kezeféjére s ránk se tekintve, kitáncoltak a szobából. A mamájuk mosolyogva nézett utánuk, aztán hozzánk fordult:

— Tessék helyet foglalni. Már hozom a reggelit.

Csakugyan telerakta az asztalt ennivalóval: volt ott kávé, lágytojás, ham-and-eggs, fölvégott, sajt, vaj, omló fehér kalács és jóízű rozskenyér. A háziasszony ott sürgött körülöttünk és folyton kínált:

— Van ám még, ha elfogy! Parancsoljanak abból a sonkából. Mari — kiáltott a konyha felé —, hozz föl egy üveg bort! Az uram, aki az este fölvezette önöket, mindjárt itt lesz. Addig is tegyék magukat kényelembe. Az uram említette, hogy önök magyarok; ugyebár Magyarország Amerikában van?

— Nem kérem, Magyarország Európában van.

— Igazán? Hiszen sok magyar vendégem volt már, de azok Amerikából jöttek.

— Hát igen — sóhajtott a bácsim —, ott is van egy kis Magyarország. Tetszik tudni, sok magyar kivándorolt oda.

Megjött a hoteltulajdonos is. Odaültek mindketten mellénk és beszélgettünk. Kérdezősködtek az otthoniakról, a magyar viszonyokról. Egy félóra alatt szívesen látott vendégeknek éreztük magunkat. Milyen jól esett ez a családi melegség annyi rideg szálloda után, ahol a pincérek megkínoztak kiállhatatlan, mesterkéltn udvariasságukkal!

Itt az emberek bőbeszédűek, kényelmesek s az életüknek van valami különös zamatja. Úgy képzelem Hollandiát az első benyomások után, hogy földműves állam mindenestül, amint van. *Földműves* itt minden: a lelkület, a szokások, az észjárás, a tudomány, a művészet. Az ország súlypontja a *föld-re* esik; az emberek gondolatai nem szállnak túl a csatornáktól áthasogatott, jóltermő határon. Ugy képzelem, hogy itt nem születnek utópiák: a polgári *jólét* az ideálja a *józan, földszagú* hollandusoknak. A világuk szűk, alig terjed túl a látóhatáron: de bensőséges, meleg; egyszerű és ősi. Legalább most ilyennek tűnik fel előttem. Valamikor más lehetett: mikor Észak-Amerikát ellepték (New-York első neve New-Amsterdam volt) vagy amikor a búr nemzetet kitelepítették magukból Délafrikába. A házak, a szobák beszélnek: amilyenek tegnap este a hotelunkat láttam, olyan a nép lelkülete is. Szűk, egyszerű, hiányzik belőle a pompa, a velencei tükör és a csiszolt márvány: de családias, vendégszerető és megnyerő. Valamikor tengeri hatalom voltak, most egy érdekes, maroknyi, öreg nép. Egy csendes parasztállam.

— Régi város Amsterdam? — kérdeztem a házigazdától.

— Hétszáz esztendő. Kezdetben persze ez is, mint minden város errefelé, — erődítmény volt. // *Gijsbrechts* alapította.

— Mondja csak, uram, az ön városuk nem szenvedett azoktól a nagy geológiai katasztrófáktól, amelyek a német Nordsestrandot annyira átalakították?

— Ellenkezőleg, Amsterdam nyert vele. A XIII. századig a Zuidersee egy kis beltenger volt: de akkor egy óriási *Sirumflui* áttörte a partokat s azóta városunk előtt nyitva áll az óceán. Három század múlva Európa első kereskedő-városa lett. Most sem utolsó ám ezen a téren.

— Mit nézzünk meg e két nap alatt, amíg itt leszünk?

— Tegyenek egy sétát a városban s nézzék meg a *Rijksmuseumot*. Ez elég lesz mára. Holnap pedig nézzenek meg egy vidéki várost. Ezt azért ajánlom, mert egyrészt bepillanthatnak a vidék életébe, másrészt a vonatról nagyszerűen áttekinthetik Hollandia csatornarendszerét.

Megfogadtuk a tanácsát és nekivágtunk a városnak. Mikor a bőséges reggelit ki akartuk fizetni, a háziasszony tiltakozott:

— Hiszen ez a lakással együtt jár! Szép is volna, ha még ezt a csekélységet is megfizetnék!

* * *

Az egész város cölöpökön épült. Ezek a hatalmas kőfundamentumok néhol tizennyolc méternyire lenyúlnak a laza iszapon keresztül a víz szilárd fenekéig. Az utcákon mindenütt csatornák vonulnak végig és ezek hajózhatók. Mintha Amsterdamot számtalan folyó járná keresztül-kasul: itt minden utca kikötő. Azt a benyomást teszi a város, mintha a tenger színe

alatt megépítették volna az alácölöpözött házakat és a magasan elnyúló járdákat, aztán ráeresztették volna a tengert a város egész területére.

— Csak azt csodálom, hogy ez a sok állóvíz nem poshad meg — szóltam egy hídon, amely a *Binnen-Amstelt* íveli át.

— Nem álló víz ez, Kali — felelt a bácsim —. Hatalmas gépezetek szívják és hajtják állandóan a csatornák vizét. Azelőtt a Zuider-seeből ömlött az utcákra a víz, újabban a Nordsee-kanal árasztja el újra meg újra friss vízzel ezeket a csatornákat. Most pedig keressük meg a *zsidónegyed*et.

— Van itt külön zsidóvárosrész?

— Van bizony! A XV. században Hispániából és Portugáliából rengeteg zsidó vándorolt ide, sőt Németországból is ide húzódtak, mert itt sikerült nekik a szabad vallásgyakorlatot kivívni. Gazdagságuk révén óriási befolyásra tettek szert. De én most főképen művészi tanulmányútra indulok a zsidónegyedbe.

— Hogy lehet az?

— Hát úgy lehet, hogy *Rembrandt* 1639-től 1656-ig itt lakott és innét szedte festményeihez a modelleket meg a színeket. Ezek az utcák azóta keveset változtak. Megtaláljuk itt *Rembrandt* házát is. Mielőtt a Rijksmuseum festményeit megnéznők, jót fog tenni egy kis séta ebben a sajátságos világban, mert ennek a kivirágzása az a reálisan markáns, izzó színekkel dolgozó művészet, amelyet a hollandusok nemzeti múzeumában látni fogunk.

A zsidónegyed a *Zwanenburgwal* és a *Houtkooperswal* között nyúlik el a *Binnen-Amstel*ig. A piszkos utcákon a magas, előrehajló házak félénken összebújnak. Az emeletek ablakain és erkélyein színes lepedők száradnak a napon; a kapuk alja, a sűrűn egymás mellett terpeszkedő üzletek csakúgy hangzanak a veszekedő alkudozástól. Az antiquáriusok, a viselt ruhák közvetítői, a gyémántcsiszolók mind igen karakterisztikus alakok: ugyanezek éltek és kereskedtek itt háromszáz évvel ezelőtt. Van bennük valami visszatartó. Nagyon hangosak és tolakodók. A lányok, fiúk összekapaszkodnak az utcán és szemérmetlenül kiabálnak, mint a részegek és elfogják a járást. A modoruk visszariasztó és szánalmas. Nem tudom, ki a bűnös fejlődésüknek ebben az eltolódásában. Ez az a zsidó típus, amelyet Schiller az egyiptomi elnyomatás és kínzatás degeneráló, vérpiszkító hatásából magyaráz ki s amelynek a szomorú alacsonyságát *Leroy-Beaulieu* is hasonló okokra viszi vissza. A többi fajtól való kiválás, az elszigeteltség, a rokonok közti házasság és a többezeréves öregség ideáltalansága teszi őket ilyené?

A *Zwanenburgwal* mellett megtaláltuk *Rembrandt* kétemeletes házát. A bácsim megállt előtte:

— Tehát itt játszott a szerencse a színek és árnyékok nagy mesterével!

— Gazdag ember lehetett, ha ilyen háza volt.

— Egy ideig gazdag volt, míg a szenvedélye csődbe nem juttatta. Az volt a mániája, hogy a legértékesebb műtárgyakkal rendezze be a házát. Volt itt *Raffa*el-, *Giorgione*-, *Mantegna*-kép, nem egy; — rengeteg antik szobor, rézkarc, elefántcsonttal berakott bútorok, kínai porcellán, japán tüfestés, perzsa szőnyeg, napkeleti ritkaságok, ébenfa, cédrusfa-remekművek

és minden, amiért egy ízléses művészember lelkesedik. Mindent meg akart venni s amellet hazát tartott.

Adósságba keveredett s egyszer csak jött a bukás s mindenét elárverezték. Oda jutott, ahonét elindult: nem maradt semmije. Előkelő barátai cserbenhagyták. Ő pedig hóna alá fogta festékesládáját és elköltözött egy harmadrangú kocsmába s ott festegetett. Kiment a divatból és korán megöregedett. Mikor meghalt (1669-ben), nem volt aki megsirassa.

— Hát bizony, az a végzete annak, akit csak a tehetsége emel ki az alacsony sorsból. Azt hiszi, őt ünneplik, pedig csak az alkotásaiért rajonganak, amiknek ő szomorú, egyedülálló orgánuma. Mi volt Rembrandt apja?

— Molnár volt; a testvérei meg is maradtak mesterembereknek. Csak őt hajtotta magasba az ambíció. Előbb szülővárosában, Leydenben, tanult, majd Amsterdamba *csalogatta* őt a dicsőség és *gazáagság* reménye . . .

A zsidónegyedből villamoson siettünk a Rijks-museumhoz, amely messzi kint van a *Singel-Grachton* (az egész várost átölelő csatornán) túl. Ezt az impozáns, vöröscifrázatú épületet *Cuypers* építette (1877—1885) abban a gyönyörű holland-renaissance stílusban, amely a XVI. század első felében volt divatos. A főbejáratot befogó két torony emlékeztet a prágai Pulverturm-ra. Az egész oromzat tele van égetett terrakotta-díszítéssel. Ez a múzeum kizárólag a németalföldi művészet és kultúra emlékeinek van szentelve s aki végignézi az összes termeit: az látta Hollandia múltját, a „régii dicsőséget” a tengeri hatalom emlékeit és mindazt, amivel a holland művészet a világot megajándékozta.

XX.

A Rijksmuseum első emelete.

Végigjártuk a Rijksmuseumot. Mikor az ember egy nagy museumot végignézi, csak általános emlékei vannak, a részletek elmosódnak. Láttam a haditengerészeti emlékeket, a régi hajók modelljeit még abból a fiatal, dicsőséges korból, mikor az „Indiai társaság” megalapítása révén (1602-ben) lassankint India, Kína, Japán és Óceánia tengeri kereskedelmét a maguk számára monopolizálták, — s midőn a híres „Concord” 65 matrózzal és 29 ágyúval soha nem járt utakon közelítette meg Indiát — láttam a régi vitéz királyok páncélöltözetét; a holland gyarmatok ajándékait; — a román és a gót stíl szobrászati elemeit; megcsodáltam a terrakotta színes égetéseit, a díszes fametszeteket, az ötvösművészet s a régi bútorgyártás remekeit és még tudja Isten, mi mindent! De legjobban érdekelt az első emelet, ahol több, mint *háromezer* festmény van kiállítva.

— Mondja, bácsikám, mi a holland festészetnek a legjellemzőbb sajáttsága?

— Először nézd meg ezeket a képeket, majd aztán felelek a kérdésre. Lehet, hogy magad is rájössz.

Átmentünk a nyugati és keleti termeken a régi és az új holland festők képei között.

— Nekem úgy tűnik fel, hogy ezek a képek mind rokonok. Mintha egytestvérek volnának.

— Ez helyes megfigyelés. Egberts, J. van Goyen, Ruisdael, Thomas

de Keijser, Frans Hals, Heist meg a többi holland művész képein is van egy sajátos karaktervonás, amely csak ebben az országban fejlődhetett ilyen erőssé s amely különösen a kisebb festők képein tűnik föl. Nyárspolgári művészet ez!

— Hogy érti ezt, bácsikám?

— Hát mit tartasz te művészetnek?

— Szerintem a művészet kiemelkedés a hétköznapi élet kicsinyes ügyei közül, az ideálok világába. Mindannak a tisztított és magasztosult bemutatása, ami az emberben szépség, nagyság, testi és lelki erő vagy valami fönséges eszme. Művészet a Sixtusi Madonna, Michel-Angelo Utolsó ítélet-e, Tizián ideális képei és Mantegna festményei.

— Értem. Szerinted a művészet a renaissance művészete. Már pedig itt nem találsz semmit abból, ami az olasz renaissanceot jellemzi. Hol van itt az a nagy stílus, az a drámai lendület, az erőnek a túlradó bősége, ami pl. Michel-Angelot jellemzi? Itt nincsenek hatalmas gondolatok, félisteni szenvedélyek, mitológiába bujtatott fönséges szimbólumok; itt nincsenek madonnák, akikbe a művész a nőről alkotott, elvont ideálját belelehelné. Nincs itt semmi abból a pátoszból, amelytől a renaissance fiatal fantáziája duzzad. Hol van itt szédítő koncepció, nagyság, erő, idealizmus, szépség, szenvedély, izzó mámor, külső hatásra számító pompa?

— Már az igaz! Itt nem lát az ember egyebet, mint anatómiai leckéket, kopasz kereskedők arcképeit, mulató falusiakat, tájképet szélmalommal, csoportképeket, rengeteg csendéletet fácánnal, korsóval, gyümölcsessel, fehérkötényes szakácsnővel, virágvázákat, terített asztalok mellett ülő kövér polgárokat s itt-ott tengeri tájképet.

— Vagyis nyárspolgári művészetet.

— És honnét van az, hogy itt a művészet ilyen különös irányban fejlődött már akkor, midőn Európa többi nemzete a renaissance hatása alatt állt?

— Ez — azt hiszem — a föld fiziológiájából következett. A holland nép élete csupa küzdelem: minden figyelmük a földre irányul, amelyei örökös aggodalommal kell védeniök a tenger ellen. Hisz' bármely pillanatban jöhet egy „Sturmflut” s tengerfenékké teheti az egész országot, amelyet annyi századon át kitaró munkával ilyen termékeny és gazdaggá tettek. A hollandok egész gondolatvilágát a csatornázások geometriai rendszere, a talaj lehető kihasználása, az állattenyésztés, a polgári ember ideái foglalják le most is. Valamikor pedig a tengeri kereskedelem intéző urai voltak. A mitológia, a klasszikusok egész világa távol esik tőlük. Szerették a tengert, a harcot, a földet, a szélalmokat, amelyek a csatornák vizét mozgásban tartják, szerették a mezei élet apró örömeit s az ambíciójuk alig terjedt tovább, mint hogy derék, becsületes és gazdag kereskedők vagy földművelők legyenek. Látod, a művészetük ebből a talajból nőtt ki. A legszebb dolog előttük nem egy eszme, emberi indulat vagy mitológiai szimbólum, hanem a *virág*.

— Most már értem. Ezért festik ezek a természetet úgy, amint látják és a népeletet, amint átéli. Egyszerűen ez az ő világuk.

— Igen! Ez a kereskedő és földműves nemzet hű marad önmagához és megteremti a nyárspolgár-művészetet, amely kezdettől fogva a *realizmus* jegyében áll.

— S csakugyan, ezek az arcképek egyáltalán nem idealizálják az eredetijüket. Meglehetősen csúnyák: az ember szinte érzi köztük a zsíros polgárok szagát. Úgy látszik, az arcképfestés divatban volt.

— De még mennyire! Miután Hollandia önállósította magát (a spanyol-németalföldi háborúk alatt), a kereskedelem föllandult s a polgárok meggazdagodtak: szokás volt, hogy mindenki le akarta magát festetni. Aki nem sajnált néhány száz aranyat, a leghíresebb festők vászna elé ülhetett és megörökíthette magát. Az arcképfestés igen jövedelmező mesterség volt akkor.

— A csoportképek is élő alakok után vannak festve?

— Hogyne! A különféle céhek, lövészegyletek, testületek, asztaltársaságok, családok, mind lefestették magukat — s ki hogyan sikerült a képen, olyan arányban fizette a részletet.

— Például ez a sok *anatómiai lecke*? Az egyik teremben öt ilyen képet olvastam össze.

— Ezek is arcképek. A boncolást akkor a nyilvánosság előtt végezték az orvosok s közben magyarázták az emberi testet. Voltak, akik a boncolóasztal mellett ábrázoltatták magukat. Ez is divat volt Rembrandt századában. Mások ismét lakoma, vadászat, olvasás, tanácskozás közben ültek modellt a festőnek. A legnagyobb holland festőnek, Rembrandtnak a legsebbe képe is ilyen csoportkép.

— Melyik az?

— A *Nachtwacht* (Nachtwache: éjjeli őrző), amely a déli *Rembrandt-teremben* van fölállítva, az *Ehrensaal* mögött. Menjünk oda, azt érdemes alaposan megnézni.

Odafurakodtunk a tömegen át, amely a Rembrandt-termet ellepte. Csodálatos kép ez. A puskaművesek céhének a tagjait ábrázolja, amint egy kapu alól kivonulnak.

A *Nachtwache* előtt méltányoltam igazán a holland festészet legnagyobb erejét, amelyet a realizmusának köszönhet: a *színezést*. Soha nem éreztem a színek csodás hatalmát annyira, mint akkor. A fénynek és az árnyak mesés elosztása, a színekkel való bűvésztétel megmészesíti ezt a realizmust. Még az árnyékok is színesek. Az ember érzi, hogy Rembrandt előtt már mellékes, hogy kit fest: a fő, hogy a félhomályból előlépő, zajos, jókedvű alakoknak a színes ruháin hogy ömlik szét a rájuk áradó sugárkéve. Rembrandt itt a színek alchimistája. Az ember elfeledkezik mindenről és átadja magát a színek csodálatos harmóniájának. Minden okoskodás, minden kritika nélkül néztem ezt a képet és éreztem, hogy a realizmus diadalában is az idealizmus ünnepe. Mert amit itt Rembrandt produkált: az több, mint a természet hú utánezata. Ez a színek elzenghetetlen költészete.

XXI.

Egy „rejtelmes sziget” a Zuider-see-n.

Marken, 1910. július 26.

A Willkomm úrék ígéretük szerint utánunk jöttek tegnap este. A mai kirándulást velük tettük meg. Korán reggel kimentünk a *De Ruyter-Kade-re*, amely a Nordsee-kanal torkolatával szemben húzódik el s fölültünk egy

kis gőzhajóra, még vagy száz kirándulóval együtt. A reggel gyönyörű volt. A fehér köd még nem oszlott szét s amint a nap belefúrta ezüst sugarait a sűrű fehérségbe, csodaszép fény ömlött el a vízen. A Hanzinak jó kedve volt és sugárzott a boldogságtól. Micsoda öröm is az: tiszta, naiv lélekkel fogadni magába mindent, ami üdeség, szépség, frissesség és újdonság! Nincs szebb, mint egy vidám, higanyvérű gyermek, ha boldog és mindenben mosolyog:

— Jaj, de örülök, hogy kirándulunk. Ugye R. úr, mi most tengeren is fogunk utazni és nem fogjuk látni a partot, csak vizet, vizet, vizet. Ugye, most előbb egy vonatra fogunk átszállni?

— Igen, Hanzikám, majd átszállunk egy vonatra s Monnikendamig szárazföldön megyünk.

— No, nem nagyon „száraz” ez a szárazföld — szólt közbe a Willkomm úr —. Csupa víz itt minden. Hiszen ez az ország nem is sík, hanem valósággal homorú a fölülete és a tenger színe alatt fekszik. Innét van az, hogy Hollandia csupa víz. A csatornarendszer millió meg millió kis területre osztja az országot s a tenger ideáradó vize úgy átissza a talajt, akár a szivacsot.

— De hiszen ez jó! Nem kell félni szárazságtól.

— Hiszen igaz, igaz! Hollandiának ez a sajátságos fekvése áldás is, meg átok is. Az ember akármerre néz, minden ház, minden szélmalom, minden város, minden erdő, mező és minden emberi arc ezt mutatja neki: memento móri. Emlékezzél a halálra! Én nem bízom az óceánban, kedves barátom. Ugyanaz a kiszámíthatatlan hatalom, a *Blanker Hans*, amely a Cimber-félszigetet tengerfenékké süllyesztette: egy gyanútlan éjszaka Hollandiát is megsemmisítheti. Ezért van az, hogy itt a legragyogóbb jökedv mögött is valami öreges melancholia lappang.

A vicinális, amelyen az utat folytattuk, kényelmes döcögéssel pöfögött végig a bámulatos mesterkedéssel termékenyített szántóföldeken és réteken. Mindenkiné a földje széles árokkal van körülvéve, amelyben a víz bősége szabályozható és erre a szélmalomokat használják.

— Nézze R. úr — szólt a Hanzi, — itt senki se őrzi a teheneket.

— Persze, hogy nem. Hiszen a rétekre csak egy út vezet: a hídon át, az pedig szöges korláttal elzárható, vagy pedig olyan, mint a középkori fölvonóhidak. A juhok és a tehenek igazi holland kényelemmel lelelészhetnek a kiszabott határon belül. Szemlátomást híznak.

Néhány falun is keresztülmentünk. A házak fából vannak építve és alacsonyak, egyszerűek, kedvesek. A bácsim mondta, hogy a házépítésük amerikai ízlésre vall. A tető meredek és keskeny; a padláson is laknak. A széles ablakokat nem kinyitják, hanem föltolják, mint a vasúti hálókocsik ablakait szokás. Látszik, hogy Észak-Amerika Hollandiából vette át e polgári szokásokat. — Az ajtók előtt fehérre súrolt facipők állanak mindenütt.

Monnikendamban nem volt időnk körültekinteni, mert indult a hajónk. Majd visszajövet jobban megnézzük ezt az érdekes kisvárost, amely ugyanolyan harangjátékkal (Glockenspiel) lepett meg, mint aminőt Amsterdamban is élveztünk. Úgy látszik, a harangjáték itt hozzátartozik a városok poéziséhez.

A tenger (*a Zuideer-see*) nagyon csendes volt. A nap már elúzta a reggeli ködöt és a távolban — mint valami másvilági tünemény — meg-

jeleni *Marken szigete*. A földzetén zajos volt az élet. A kormányosnak a kis lánya, egy érdekes, holland ruhájú csöppség incselkedett az utasokkal. Egy belga úriasszony el volt tőle ragadtatva és fogócskát játszott vele. Mi pedig neveltünk rajtuk. Egy matróz a köteleken ült és rövid, öblös pipából szipáskolt. Széles, kék nadrágja és bárkaorrú facipője nagyon különös külsőt adott neki. Sokáig elnéztem őt.

A kapitány ott ácsorgott közöttünk és barátságosan beszélgetett hol az egyik, hol a másik utassal. Kérdeztük tőle, hogy mi látnivaló van Marken szigetén.

— Látni fognak egy érdekes falut, amely háromszáz év óta nem érintkezik a nagyvilággal. Egy zárkózott kis népcsoport ez. Csak egymás-kozt házasodnak s aki ősi hagyományait megtöri, azt elűzik maguk közül.

— Kikötöttünk. Egyetlen fa sincs az egész szigeten. A partjait lapos kőpartok védik a víz rombolása ellen. Nem terem itt semmi, csak széna; még bokor is alig akad egy-kettő. Ha az ember bemegy a faluba, azt hiszi, hogy itt alszik minden élet. A bekátrányozott faházak ablakain néha kitekint egy-egy csodálkozó arc, amint a zajos idegenek végigmennek az utcán és fölverik az álmos csendet. Háromszáz éve pihen itt a fejlődés, pihennek az agyvelők, alszik a vér és alszik a szív. Bementünk a templomukba, amely rendkívül egyszerű, puritán: nincs benne semmi dísz, kép vagy faragvány. Úgy látszik, protestánsok. A durván összetákolts padokon egy-egy régi, fatáblájú, megsárgult biblia hever. A mennyezetről két kis hajómodell lóg alá; Ez ennek a tengerrel körülvevett népnek a templomában minden dísz. Talán itt imádkozik a családanya gyermekeivel együtt, míg az apa halászbárkáját a haragos tengeren vihar csapkodja.

— Miből él ez a nép?

— Halászatból. Aztán meg juhokat és teheneket tenyésztenek; szénájuk van elég — felelt a Willkomm úr.

— Érdekes. Nem lehetne bemenni az egyik házba?

— Dehogynem. Én ugyan nem tudok a nyelvükön beszélni, de azért meglátogatjuk őket.

Bekopogtattunk egy ajtón. Semmi felelet. Benyitottunk. Egy félénkszemű, fiatal asszony állt a konyha közepén és zavartan nézett ránk. A fején csipkés, sisakforma fehér dísz volt, amely alól két oldalt összefonva lógott alá a haja. A ruhája fehér, tele vörös csikkal; a blúzáat fantasztikus, színes virág- és levél-hímzések díszítették. Intgettünk neki, hogy szeretnők megnézni a lakást. Nem szólt semmit, csak bement előttünk a szobába és némán várt.

Úgy látom, gazdag nép ez mégis. A szoba belseje csupa szín és csillogás. A falba épített ágyat színes függöny takarja, a falon mindenütt cifra tálak, nagy gonddal megcsinált faragványok s bizarr képek lógnak. Ez az elhagyott nép, amelynek a hazája ilyen unalmas, kopár, egyhangú: a lakószobájába varázsolja mindazt, amit a képzelete megkíván.

Elgondoltam, hogy ez a primitív, csendes, előregedett nép milyen messze van a mi észjárásunktól és lelkületunktől! Mit tudnak ezek arról, amin pl. a francia vagy az új-orosz kultúra vajúdik?

Ezen gondolkodtam, míg a falut jártuk. A szigetet számtalan csatorna szeli át. Ezek a széles árkok áthúzódnak az udvarokon is. Minden családnak van egy széleshasú csónakja s mindent ezen szállítanak haza a mező-

ről. Egészen a konyhaajtóig csónakon mehetnek. Igás baromra itt nincs szükség.

— R. úr kérem, ez a sziget olyan érdekes, mint a Verne „rejtelmes sziget”-je — szólta a Hanzi titokzatosan és nagy komolyan, mint aki valami fontos titokra jött rá.

— Csakugyan olyan. Csakhogy itt az emberek lelkivilágában van a rejtelmesség. Ez a lelkivilág előttünk ismeretlen és idegen. „Rejtelmes sziget” az emberiség kavargó és háborgó óceánján . . .

A hajónk elhagyta Markent. A barátságos kapitány hozzánk jött:

— Nos, hogy tetszett? Ugye, milyen tarka népviselet? Milyen érdekes házak? Milyen különös életmód? Micsoda zárkózottság? Hanem nagyot

Marken sziget Egy lakószoba belseje.

fognak nézni a jó markeniek, ha egyszerre csak szárazon fogják találni magukat.

— Hogyhogy?

— Hát úgy áll a dolog, hogy 1943-ban már nem lesz itt tenger.

— Hogy jut eszébe ilyen bizarr jóslat?

— Nem jóslat ez — nevetett a kapitány —, hanem száraz tény. A modern kultúra legnagyobb csodáját valósítja meg a holland állam. Az országgyűlés már tárgyalja a költségvetést és *Lely G.* mérnök már csinálja a Zuider-see kiszáritásának a tervét.

— Ne mondja! Szinte hihetetlen. Hiszen ez óriási terület!

— Épen ez csábítja az államot. Tudja-e, uram, hogy *négyszázhatvan-ezer hektár* terület válik termőföldre, hacsak a Zuider-see sekélyebb részét tüntetik is el! Ez pedig másfél milliárd forint hasznot jelent!

— De hiszen a Zuider-see összeköttetésben van az óceánnal! Hogy lehet mégis kiszáritani?

— De nem volt ez így valamikor!

— Az igaz — szóltam hirtelen —, hiszen tegnap hallottam a házigazdánktól, hogy a XIII. századig a Zuider-see csak beltenger volt.

— Igen. Egy nagy tó volt, de 1277-ben, épen karácsony éjszakáján, az óceán áttörte azt a földszalagot, amely a nagy óceántól elválasztotta. Azon a napon Hollandia tizedrésze víz alá került. Nos, hát nekünk nem kell mást csinálnunk, mint újra el kell választanunk a Zuiderseet a tengertől.

— Épen ez az! Ezt hogy fogják megcsinálni?

— *Lely G.* terve a következő: a *Wieringen*- sziget táján egy negyven kilométer hosszú magas gátat kell építeni, mégpedig olyan hatalmas kőbástyát, amely a legvadabb hullámokat is megtöri. Mikor ez elkészül, megkezdhetik a szántást, a tengerfenék csatornázását, a talaj művelését. Harminc év múlva már gyarak füstölnek, vonatok robognak és kövér nyájak s tehéncsordák legelnek ezen a helyen. Ameddig a szemük ellát, most víz hullámszik, de három évtized múlva visszaszerezük ezt a rengeteg területet a víztől. Úgy bizony, uraim! Ez aztán a honfoglalás! Honfoglalás a tenger fenekén! Ugye érdekes?

— Hát hiszen érdekes, ha nem utópia az egész. Van hozzá pénzük?

— Hogyne volna! Mindössze *négyszáz millió* forintba kerül az egész. Nem vagyunk mi olyan koldusok, hogy ennyit ne bírnánk nélkülözni!

— Rendben van, ezt értem! - szólt Willkomm úr, aki figyelmesen hallgatta az egészet. — De mi lesz akkor, ha nem önök győznek, hanem a tenger? Hátha nem sikerül a honfoglalás? Tudja, kapitány úr, nekem mindig az az érzésem, hogy az önök erőlködése egy szorgalmas hangyaboly munkája. Szép, szép, de egy kiszámíthatatlan erő egy éjszaka tönkretetheti.

— Mire gondol, uram?

— Ugyanarra a Sturmflutra, amely 1277 karácsony éjszakáján ezen a helyen nyolcvanezer embert pusztított el.

— Ez már más lapra tartozik. A mi föladatunk küzdeni, megívni a harcot a tengerrel, nagyot alkotni, kis életünket merész tervek megvalósításával tartalmassá tenni. Különben — az Isten kezében vagyunk.

Monnikendam, 1910 július 26.

Az amsterdami vonatot várjuk. Míg megjön, körülnézünk a városban. Érdekes kisváros ez: az utcái bámulatosan gondozottak, a házak kívül-belül tiszták. A takarítás a holland asszonyoknál valóságos szenvedély. Semmi szennyet nem tűrnek, még a kapufélfát is fehérre súrolják minden héten legalább egyszer. A főutca végén áll a harangtorony a kedves *Glockenspiel*-*lel*. A Hanzinak annyira tetszett ez az óriási „harang-zongora”, hogy folyton azt leste, mikor szólal meg ismét.

— Istenem — úgymond —, mért nem tudnak ilyet nálunk is csinálni? Én ilyen toronyban szívesen lennék harangozó.

A nagy fényes ablakok nagyrészt föl voltak tolva s az utcáról be lehetett látni a szobákba.

— Micsoda csodás színkeveréket szül itt a cifra bútorok és a csillogó dísztárgyak pompája! A szoba háttere sötét és ebből a misztikus félhomályból a színek élénkségével domborodnak ki a tárgyak, a tarka öltözetű emberek és a színes terítővel borított asztalon a virágok. Hiszen ezt másolták

a nagy realista holland festők! Itt van a maga legérzékeltetőbb valóságában a rembrandti fény- és árnyelosztás eredetije! Hogy Rembrandt a színek alchimistája lehetett, ahhoz *kell*t ez a miliő.

XXII.

A kétszakállú angol úr.

Brüsszel, WW. július 27.

Ma reggel otthagytuk a mi kedves Hollandiánkat, az amsterdami háziasszonyt csendes otthonával, a hajózható utcákat, a csengő-bongó Glockenspielt, a fációs halászokat és belefűrtük magunkat újra egy zajos nagyváros tömkelegébe. Még egyszer megvendégelt a Warmoes-straati hotel háziasszonya, aztán az egész család kikísért a kapuig s kendőt lobogtatnak, szerencsés utat kívántak.

A *Central-station* várótermében megbeszélés szerint találkoztunk a Willkomm úrékkal A Hanzit kimerítette a tegnapi kalandozás. Nagyon bús volt és panaszkodott:

— Mindig is muszáj hajnalban fölkelni. Pedig ám olyan szépet álmodtam, hogy otthon voltam és a mamuskám éppen szaladt hozzám, hogy megöleljen és a papa rámkiáltott, hogy Hanzi már muszáj öltöznöd, mert nemsokára indul a brüsszeli vonat. Igazán muszáj már örökké hajnalban fölkelni!

Vigasztaltam, hogy nem baj, mert a vonaton szerzünk egy külön kupét és ott alhatik; esetleg folytathatja az álmát. De ő csak tovább zsrőlődött, hogy neki örökké mindig hajnalban muszáj fölkelni.

Az út egy kicsit fárasztó volt. A nagyobb városok, amelyeket érintettünk, ezek: Haarlem, Leiden, Haag, Rotterdam, Antwerpen, Mecheln. Közben mindenütt síkság, csak Brüsszel felé láttunk hegyeket.

A vonat büszkén törtetett előre, akár egy nemes, tüzesvérű paripa, végig a végtelennek látszó síkságon. Mikor egy-egy kisvároson futottunk keresztül, beláttunk a nagy, csillogó ablakokon. A Willkomm úr megjegyezte:

— Nem hiába voltak valamikor a hollandok Európa kertészei! Nézze csak barátom, mindenütt a gondos, pedáns kertész keznyomát látni. Még a földművelést is a kertészet intelligensebb szelleme teszi nemessé.

— Engem különösen a hollandok virágkultusza lepmeg. Minden kert tele van nárcisszal, tulipánnal, az erkélyeket, udvarokat a jácintok, anetnónák, krokusok legkülönfélébb fajai díszítik.

— Hja, ez a régi virágimádás maradványa.

— Virágimádásé?

— Hát bátran lehet így nevezni azt a különös szenvedélyt, amellyel a XV. sz.-ban Hollandia rávetette magát a virágok tenyésztésére. Exotikus virágokat próbáltak mesterséges beavatkozással nevelni. A következő században kísérleteztek a fekete rózsza tenyésztésével. Ekkor a holland jácint már világcsodája volt. Egy-egy példányért tíz, tizenkétezer forintot is fizettek. Némelyek egész vagyonukat virágokba fektették és a kereskedelem legértékesebb árucikke az illatos, pazarszínű tulipán lett. Voltak tulipán-

börzék. Hollandia történetében föl van jegyezve az 1637,-i tulipánbukás a börzén, amely valóságos nemzeti katasztrófává fejlődött. „Ízlésünket — szokták mondogatni —, amely már jóllakott a természetes szépségekkel, most bizarr orchideákon legeltetjük.”

— Milyen különös divatok teszik időnként rabbá az emberiséget! Ma már eszébe se jut senkinek ilyesmi.

— Dehogy nem! Most is volt egy pályázat soha nem létező új virág tenyésztésére.

— Igazán? És van eredménye?

— Tízezerén pályáztak és valami Fraser nevű kertész nyerte meg a 20.000 koronát egy példány *Lathyrus odoratus-sal*, amely most a londoni Kristály-palotában árasztja különös, bódító illatát. Azt mondják, hogy ez a virág csodálatos szépségű.

Már *Dordrecht* is elhagytuk és közeledtünk a *Hollandsch-Diep*-hez. Ez a Waalnak egyik mellékága, amelybe valamikor fölszaladt a tenger és erősen kiszélesítette. Mintha az óceán egyik karját belefúrta volna a szárazföldre ötszáz esztendővel ezelőtt. Az a híd, amelyet 1868 — 1871 között a *Hollandsch-Diep* fölé építettek, a leghosszabb egész Hollandiában. Tizennégy óriási íve olyan pillérekre támaszkodik, amelyek tizenkilenc méternyire nyúlnak le a talajba. Amíg a vonat végigment az 1432 méter hosszú vashídon, mi átadtuk magunkat az óriási víz-sivatag csodálatának.

Essenen állomásán volt a vámvizsgálat, ami nem tartozik a kellemes multságok közé. A sörtebajszú, vizslaorrú fináncok még a szennyesünket is átvizsgálták, nincs-e benne dohány.

Mikor *Antwerpent* is elhagytuk, már nemcsak a Hanzi aludt, hanem a *Willkomm* úr és a bácsim is. Alvó emberekkel nem lehet társalogni, tehát kimentem a folyosóra és néztem a tájat...

A brüsszeli *Garde du Nord* (Északi pályaudvar) csak úgy önti magából az emberek fekete hullámáradatát. A belga főváros ünnepele ezen a nyáron, vendégül látja az egész világot. Itt van a viláagiállítás. Brüsszel frakkba öltözött, fölhúzta a zászlóit, kisöpörte az utcáit és díszbe öltöztette a házeit.

Az első benyomás elkápráztatott. A *Place Charles Rogier-en*, mindjárt a pályaudvar előtt az összetorlódott bérkocsik, villamosok, automobilonok és recsegő társzekerek közt egy nagy ringlispilszerű, tengeri betegségcsináló futóhinta áll és örült lendületekben himbálja a naiv embereket. Akinek nincs módjában tengerre szállni, az itt is tönkretelheti a gyomrát.

A *Boulevard du Jardin Botanique-en* a komédiásbódék, fotográfusok, mézeskalácsosok beláthatatlan sora terpeszkedik. Néhol vakító acetilénláng lobog, másutt színes villanylámpák tarkállanak. Villamoson mentünk a *Boulevard du Nord-on* végig: ez a széles utca különösen fel van cifrázva. A szembenéző emeleteket színes villanykörtekből megkonstruált nagy ívek hidalják át. Fölöttük valóságos zászlófelhők lebegnek, még jobban tarkítva a pazar színpompát. Mikor este ez a sok százezer cifra lámpa kigyullad, az ember azt hiszi, hogy a napkeleti regék országát álmodja. Pedig ez nem is tartozik a kiállításhoz! Ez csak a vendégszerető gazda önértetes, dicsekvő pazarlása.

A *Württembergi Hof-ban* szállottunk meg. Ezt a polgári német hotelt az amsterdami házigazdánk ajánlotta. A szűk falépcsőkön fölbortorkáltunk a

második emeletre: itt voltak a szobáink. Lemostuk magunkról az úti port és a kormot. A Hanzi már nem volt álmos, hanem megfogta a kezemet.

— Ugye, R. úr, mink most direkt a ringlispielhez fogunk menni? Menjünk már!

Késő délután volt, mire rendbejöttünk a kipakkolással. Mi ketten, a Hanzi meg én, csakugyan visszamentünk a Boulevard du Jardin Botanique-ra ahol egyszerre elnyelt bennünket a hullámzó emberáradat.

A bódék falait ijesztő plakátok borították: „Elevenen eltemetve, vagy a kripta titkai.” — „Küzdelem a tenger fenekén.” — „A lábbal zongorázó művész.” Ilyesféle föliatok csalogatták a népet. Volt itt rengeteg mozi, cirkusz és a legképtelenebb csodalények mind itt mutogatták magukat. Észre se vettük, hogy ránk esteledett. Nagynehezen kijutottunk a tömegből. A Boulevard du Nord-on már kigyulladtak a fényívek s az utca torkolatánál impozáns látvány volt a kolosszális belga korona égő villanylámpákból összeállítva. A Hanzi oda volt a csodálkozástól:

— Én még sohasem láttam ilyen érdekeset. Nahát, mennyit fogok én otthon erről mesélni! Majd fognak bámulni a többi fiúk!

Késő este lett, mikor az utcánkba, a *Rues des Pierres-re*. értünk. A „Württemberg Hof” vendégszobájában vígan voltak: szólt a zene és a szivarfüstöt bicskával lehetett vágni. Siettünk föl a lépcsőn. A szűk falalkotmányban egyetlen lámpa sem égett. Úgy látszik, a brüsszeliek csak az utcát világítják, de a lépcsőházat nem. Szegény Hanzi háromszor el-esett, míg följutottunk.

Amint benyitok, elfog az ámulat. A szoba félhomályában egy érdekes öreg urat látok, aki ingujjra vetkőzve teát főz. Különös látvány volt. A szobát valami öreges hangulat töltötte be, az asztalon barátságosan búgott a szamovár és az öreg úr éppen a csészét készítette elő. Amikor az ajtó kinyílt, megszólalt:

— Nos, ki az?

— Bocsánat — feleltem —, azt hiszem tévedés. Botrány, hogy itt nem világítanak! Mi itt lakunk a második emeleten.

— Csakhogy ez az első emelet s így önök fölöttem laknak. No, jöjjenek csak be egy pillanatra!

Olyan közvetlen ember volt, hogy tíz perc alatt megbarátkoztunk. Dr. John Gilman-nek hívják és angol professzor, aki a világkiállításra jött. Aranyos bácsi; azok közül való, akik meg vannak elégedve a világ folyásával s mindenki iránt barátságosak. Ez a legjobb életfilozófia. Úgy bánt velünk, mintha régi ismerősök lettünk volna.

— Üljenek le, no! Hogy hívnak téged, kicsikém? Aha, Hanzinak. No jó, hát Hanzi! Csücsülj ide a díványra. Egy csésze teát csak elfogyasztanak velem, ha már így összehozott bennünket a sors. No.

Még két csészét szedett elő, mialatt beszélt.

— Látták-e már a várost? Nem? No jó, majd megnézzük együtt. Én már két hete vagyok itt és eléggé kiismerem magam.

— Már tetszett a ringlispielt is látni? — kérdezte a Hanzi naiv ábrázattal. Qilman úr elnevette magát.

— Persze, persze! Ha akarod, rá is fogunk ülni. Jó?

— Bizony, az jó lesz, csak majd megengedje a papa!

— Mit gondol, miszter Qilman, hány nap kell a vilákiállítás megtekintésére? — kérdeztem teázás közben.

— Ha alaposan meg akar ismerni mindent, három hét.

— Az sok. Mi csak néhány napig maradhatunk.

— Akkor csak általános impressziót kaphat. De ez is nagyszerű ám! impozáns látvány, mikor a nemzetek összehordják alkotásaiknak a színéjéjét. Olyan ez, mint egy vizsga, csak hogy itt nem drukkoló diákok vizsgáznak, hanem a legkülönfélébb népfajok felelnek a történelmi fejlődés szigorú kérdéseire. Mennyi hírnév, rang, pénz, műveltség, mennyi gögös önértzet, mennyi nagyszabású gondolat, hányféle ízlés, világfölfogás, észjárás található itt! Az ember egy tömegben látja a kultúrákat és pedig a legújabb fejlődési fokon. Amit a technika, a tudomány, a kereskedelmi és ipari szorgalom alkotott: az mind ott pompázik, büszkélkedik a kiállítás területén és hirdeti öndicsőségét a gépek bugásában. Itt meglátszik, hogy melyik nemzet tért le a haladás országútjárói és melyik szunyókált az útszéli fák árnyékában a lázas előretörtetés helyett.

Még vagy félóráig beszélgettünk; ő az angolok dicsőségéről és világhuralmáról, én Magyarország fiatal nekilendüléséről és jövőjéről. Azzal búcsúztunk el, hogy másnap együtt megyünk a kiállítás területére.

XXIII.

A vérnélküli népcsata.

Brüsszel, 1910. /alias 29.

Reggel villamosra ültünk. Velünk jött miszter Gilman is, aki magára vállalta a vezetést. A villamoskocsik tele voltak már s a kalauz lázasan kériálta a jegyet: szilvuplé möszió, szilvuplé!

— Az ember alig hall belga beszédet. Úgy látszik itt a francia a társadalmi nyelv.

— Bizony — szólt miszter Gilman — a XII. század óta különösen az intelligensebb belgák franciául beszélnek; 1830-ban pedig ez lett a közgazgatás, a hadsereg és a kereskedelem hivatalos nyelve.

— Tulajdonképen miféle nyelv a belga nyelv?

— Két dialektusát kell megkülönböztetnünk. A *wallon* nyelv ősfraancia, tele kelta és germán elemekkel. A *vlám* tájszólás pedig hasonlít a némethez, de csak szerkezetben, anélkül, hogy a németek megértenék. Ez a nyelv valóságos élet-halálharcot vívott egészen a legújabb időkig, azóta, hogy Alba herceg parancsára az egész vlám irodalmat elégették. De nem olyan könnyű ám egy nyelvet megsemmisíteni! A nemzeti nyelv a szívekbe van zárva és oda nehéz bejutni a zarnokoknak. A vlám nyelv is tovább élt a nép ajkán, míg a XVIII. században ismét fölütötte fejét a vlám mozgalom egy sereg költővel az élén. Ettől kezdve folyton szaporodik a vlám könyvek és folyóiratok száma, legújában pedig a drámairodalom is termelt néhány kiváló alkotást ezen a nyelven.

— Nálunk, magyaroknál is volt ilyen nyelvharc.

— Igen, olvastam róla. Az önök nyelve is örökös szabadságharcot vívott hol a latin, hol a német nyelv uralma ellen.

Az *Avenue Louise*-n át eljutottunk a *Bois de la Cambre*-hoz. Ez az erdőnagyságú park szegélyezi délnyugatról a kiállítás pavillon-tömegét: a fehér palotákat, a magasbanyúló új tornyokat és impozáns oszlopcsarnokokat. Megnéztük a főbejáratot, *Van Ophem* imponáló alkotását s a rengeteg tarka, lármás tömegben odafurakodtunk a *Grande Terrasse*-ra, ahonnét át bírtuk tekinteni a kiállítás egy részét. Mögöttünk van a nagy belga pavillon, a *Grand Palais* s előttünk pompázik a *Jardin de Bruxelles*, ez a gyönyörű félkörbe hajló kert egy zúgó, mesterséges vízeséstől kettészakítva. Velünk szemben egy magasbatörő szökőkút fűródik a kék levegőbe, mint valami égbenyúló, eleven vízből megépített gót torony.

Brüsszel: A király háza a Grand Place-on.

A kert olyan, akárcsak valami olaszországi buja tájkép: csodásszínű virágok, lombos bokrok ölelkeznek benne.

A nagy gonddal épített belga paloták és tornyok között húzódik el a *Nemzetek utcája*, amely a spanyol, francia németalföldi pavillonokhoz vezet és keresztben nekivág a francia, holland, német parkoknak és a csodaszép *Parc du Solbosch*-nak. Ezek mögött van a német birodalom, a „*Deutsches Reich*” palotája.

Az ember beleszédül a színek és a lármás sokadalmak tarkaságába. Mialatt káprázó szemmel utat fűrtünk a soknyelvű emberáradatban, Gilman úr folyton beszélt:

— Egyelőre talán tekintsük meg a belga kiállítást és az olaszok szobraikat. A jelentéktelenebb népeket csak futólag nézzük meg. Az a fő, hogy a tanulságot levonhassák.

Hogy a pavillonokban mi mindent láttunk, azt nem tudom leírni. Voltunk a japánok között, akiknek a különös, törekeny, áttetsző művészetét és tőlünk idegen kultúráját már láttam a Grassi-múzeumban is; — megnéztük az Egyesült-Államok. Canada, Uruguay, Tunis, Perzsia, Orosz-

ország, Törökország, Dánia, Khína, Brazília, Görögország, Ausztria technikai és művészeti alkotásainak a színe-javát. Magyarországot egy fabódé képviselte: egy budapesti kereskedő elhozta ide az üzletét.

A kiállítás nagyrésze szakemberek számára való: mégis például az elektrotechnikai, az aviatikai, az automobil, a hadászati, az orvostudományi és higiéniai kiállítás a laikust is érdekli.

Az olaszok idehozták sajátos művészetüknek a legjavát. Látszik rajtuk, hogy művészcímük van, és hogy azoknak a lelke él bennük, akik a renaissanceot megteremtették. Mikor az ember közéjük lép, földerül az arca a rengeteg fehér márványszobor láttára. Más pavillonokban gépek zakatolnak, elektromos motorok búgnak; itt pedig a jókedvű, gondtalan, cigányvérű művészet mosolyog ránk.

— No, itt megpihenünk — szólta a bácsim —, mert alig állok a lábamon. Az embert kimeríti ez a sok ácsorgás!

— Mit szól hozzá — nevetett miszter Gilman —, én már két hete itt ácsorgók ezen a csatamezőn s a történelmi filozófia szenvedélyével figyelem a nemzetek modern háborúját. Lássák kérem, ez a leggyönyörűbb népcsata, amit valaha vívtak. Középen áll a belga pavilonok négyszögű hadoszlopa hármas csarnokával. Körülötte sorakoznak a többi hadoszlopok: a hollandi, az angol az amerikai meg a többi. A német és a francia kultúra farkaszemet néz: mintegy szimbolizálja a két faj eltérő műveltségének az örökös küzdelmét. A nemzetek versenyének ez az egyedül intelligens módja, méltó a huszadik századhoz. Nem ágyúkat és villogó szuronyokat állítanak szembe, hanem szikrázó gondolatokat, világgyűrő akaratot, a művészetekben testet öltő lelki intelligenciát. Itt nem folyik vér. Vidám, mosolygó csatátér most a Solbosch területe.

A vegetáriánusok vendéglőjében megebédeltünk és folytattuk, tovább a kalandozást, öreg este lett, mire ismét a Jardin de Bruxelles-hez jutottunk vissza. A villanylámpák kigyulladtak és fehér fénybe borult minden. Most láttuk csak, hogy a park tele van óriási, tarka pillangókkal, pávákkal s virágokkal s mikor az este leszáll, mindez kigyullad, mint a fénybogár: villanykörtékből vannak. A sok pavillon belül izzó fényben ég; kupoláik, falaik mintha tejből volnának, olyan áttetszők. A hófehér fény át meg átissza magát mindenben. A fehér fényvilágban a karcsú szökőkutak, mint valami hótornyok, úgy fűródnek a levegőbe. Balra óriási szélmalom hadonászik fénylapátjaival, távolról pedig egy torony tetejéről fénykévék ömlenek végig a zsebongó tömegben.

Miszter Gilman megfogta a karom és ünnepélyes hangon így beszélt:

— Nézze barátom, mintha ebben a pazar fényözönben millió és millió szellem olvadna egybe, mintha számtalan kipattanó gondolat szikrája tenné ilyen vakítóvá az éjszakát, mintha a nemzetek megértő lelke egyesülne itt valami egyetemes, a faji diszharmóniakon tülemelkedő harmóniába. Mintha ez a sok pavillon egy hatalmas dómmá tömörülne: az egyetemes kultúra dómjává, melyet a népek közösen építettek.

Mintha a fajok közelednének egymáshoz, mintha nagy nemzetközi érzések áradnának végig Európán. De nekem mást is mutat ez a kiállítás! Az ember itt érzi igazán, hogy minden fajnak más hivatása van a világtörténelemben. Nemcsak a pavillonok külsején, hanem minden kiállított munkán, a legutolsó hamutartón is ott van a nemzeti lélek, a faj speciális karak-

tere. Engem ez a kiállítás arra tanított, hogy például a belga kultúrát csak a belga faj, az angol kultúrát csak az angol faj teremthette meg, mint ahogy a magyar kultúra is csak a magyar vérből virágozhatott ki. Minden fajnak van speciális képessége. Jegyezze meg magának ezt a tanulságot: az internacionalizmus legszebb cáfolata a világkiállítás. Gyönyörűség nézni hogy micsoda más kincseket hoz föl a lelke mélyéből a japán, mint pl. a holland vagy a francia. Én hiszem, hogy minden fajnak van külön hivatása és egy nemzet akkor teljesíti kötelességét, ha a saját külön kultúráját megteremti.

Brüsszel, július 30.

A brüsszeli igazságügyi palota a XIX. sz. legnagyobb építménye. Már a vonatról láttuk, hogy ráfekszik az egész városra hatalmas tömegével és uralkodik a házakon. Ma délelőtt ebbe vezetett Gilman úr:

A brüsszeli igazságügyi palota.

— Nézzék csak ezt az álomba illő kőömeget, amely 24600 négyzetméter területet foglal el! Mióta Brüsszelben vagyok, legalább tízszer megnéztem.

— Mi van rajta néznivaló?

— Nem tudom magam se. Ez a palota csodálatos hatással van rám. Akárcsak az egyiptomi, vagy az asszír építmények tövében állnék. A Sassa-
nidák óriási palotájára nézhetett ilyen csodálattal a perzsa zarándok Ktesiphonban.

— Csakugyan szédítő arányok ezek! Képzelem, milyen sokba került!

— Negyvennégy milliót költöttek rá és tizenhét évig építették. A talaj előkészítése, a fundamentum alábástyázása maga is rengeteg munkába és időbe került.

Igaza van miszter Gilmannek. A *Palais de Justice* az igazság temploma. Olyan, mint egy közénk dobott örök törvény: hatalmas, erős, súlyos; kemény, merev vonalakból van megkonstruálva. Mindennél nagyobb,

mindennél lenyűgözőbb és föltétlenül imponál. Merev, egyenes vonalai belevesődnek az ember lelkébe és alakítják a tiszteletreméltó egyenesség és erő hatalmával. A méretei szédítően nagyok. Ezt csak akkor látja az ember igazán, ha fölmegey a kupolára, ahonnét minden irányban gyönyörű kilátás nyílik. A kupola körül szoborkolosszusok ülnek: az *Igazság*, az *Erő*, a *Törvény* és a *Királyi kegyelem* allegóriái. A csúcsát 104 méter magasban aranyozott korona díszíti. A görög és a római stíl tiszta egyszerűsége meg-nemesíti a kötömeg nagy arányait. *Poelaert*, aki a Palais de Justicet tervezte, örök emléket állított magának. Aki ezt az alkotását egyszer látta, nem felejtí el soha.

Fölmertünk a kiugró épületszárnyak között az óriási lépcsőzeten s előkerítettük a vezetőt, aki bevitt az épület középső termébe. Ez egyszerűsmind a lépcsőház is. Még soha sem láttam ilyen magas termet: fölnyúlik a kupoláig, tehát több mint száz méter magas. A térhatása szédítő. Megnéztük az épület többi részét is: van itt huszonhét nagy tanácsterem, kétszáznegyvenöt irodahelyiség a bírák és a törvényszéki tisztviselők számára. A palota szárnyait nyolc udvar tagolja. A termek falait részint márvány, részint tölgyfaburkolat földi. Minden stílszerű itt: a falak színe, a festés, a szőnyegek. Az ünnepi kihallgatások terme másként hangolja a belépőt, mint pl. az idézések terme. Amazt a derűs nyugalom és a pazar pompa jellemzi, emez sötétzöld, zord terem, olyan, mint a nyugtalan lelkiismeret. És ebben van a művészet: minden képzet hangulat-burokban támad: az igazi művész ezt a hangulati árnyalatot is szolgálja.

Az épületek is beszélnek, akár a festmények, vagy a zene: De míg pl. egy szonátában a művész egyéni lelke szól hozzánk: egy hatalmas építményből valami egyetemes, egész kort, vagy nemzedéket átölelő gondolat tekint ki. A római Szent Péter bazilika a renaissance kőbe merevült vérmérséklete. A brüsszeli *Palais de Justice* az *igazság* mindennél fönségesebb eszméjét sugározza szét. Föltűnő rajta a merev, szögletes, nyíl-egyenesen futó vonalak uralma. Lágyan hajló ív, misztikus gót homály, barokk kacérkodás itt nincs. A mennyezet mindenütt lapos és kazettás, a pillérek négyszögűek. Egészen a kupola aljáig minden szögletes. Olyan egyenes itt minden, akár az igazság. Nagystílu gondolat volt kitalálni a *Palais de Justice-t*. Hiába, a mi korunk is tud nagyokat gondolni!

XXIV.

„A fekete ország” titánjai.

A *Place Royale* egyik vendéglőjében ebédelünk. A nagy tükörelakokon át kilátok a tarka népáradatra, amely úgy hullámszik előttem, mint valami kinematográfban. Az asztalok között fürgén siklanak tova a pincérek; egy magasabb pódiumon zenészek játszanak. A népszerűbb darabokat az étkező publikum megtapsolja. Miszter Gilman a fekete-kávét után megropogtat egy szivart, rágyújt és kék füstöt eregetve beszélget.

— Ma délután el fogom önöket vezetni a *Palais des Beaux Arts-ba*, a szépművészeti palotába, amelynek a jobb épületszárnya idelátszik. De előbb beszélgessünk a *fekete országról* és a fekete ország titánjairól.

— Bácsi, mi az, hogy fekete ország? Ez olyan érdekes lehet! Mér' fekete ország az? — kíváncsiskodott Hanzi, a jóllakott gyerek élénkségével.

Mister Gilman mosolygott:

— Hát meséljek róla? Na jó! Mielőtt Brüsszelbe jöttem volna, megnéztem *Mons* környékét. *Tourmai-nà* délkeletre kanyarodott a vonat a gyönyörű, kövér legelők között, amelyeket minden irányban csatornák szelnek át. Itt is, ott is barangoló csordák legelésznek. A sok szélmalom — mint valami hóbortos színész — furcsán gesztikulált hosszú lapátjaival; a kertek virágoktól illatoztak. Mindenütt madárdal, mindenütt virág, mosolygó, üde élet. Szinte elfelejtettem, hogy Belgiumban, a gyárak és a bányák hazájában vagyok.

De hirtelen megváltozott minden. A vonatom belefúrta magát a *Borinage* komor világába. Jobbra-balra számtalan barna gyárkémény mered az égnek s éjjel-nappal ontja magából a fekete füstöt. A gyárak szenes, mocskos lehellete betakarja az ég mosolygó arcát; mintha gyászfátyolt borítana rá örökkön gomolygó füstből. Ide a nap nem tekinthet be soha. Hiába is tenné; nincs aki sütkérezne meleg ezüstözönében. Az egész tartomány lent lakik a föld gyomrában, vagy a hatalmas hámorok, olvasztók, gyárak zakatoló gépkolosszusai közé beékelve dolgozik. Igazán különös látvány! Mintha ezer és ezer óriás vakond túrná a hegyeket. Mindenütt földhányás, magasba tornyosuló szén- és kőrákás terpeszkeedik. Még sohsem láttam ilyen sivár országot. Innét a természet minden szépsége megszökött: elsorvadtak a fák, meghaltak a növények, a tarka kis virágfejek szomorúan lekonyultak s behunyták kicsi, mosolygó szemüket. Az ember megdöbben, ha idejön. A tüdejét megfekszi a nehéz, sűrű levegő s a kedélyét lehangolja a nagy sivárság. Mintha a föld szíve itt lázasan dobogna: örökösen tompa bugást és dobogást hallunk. Alattunk eleven emberek vulkanikus ereje tépi, boncolja a föld keblét, hogy kincseit elszedje. Ez a Borinage, a „fekete ország”, ahol a föld tele van szénnel.

— Borzasztó lehet egy egész életet ott végigélni!

— Nem mondhatnám. Néhány nap alatt megszerettem azt a különös tartományt. Megérezte a lelkem a gyárak és a bányák poézisét.

— Nagyon szomorú poézis lehet az!

— Ellenkezőleg. Tele van heroizmussal és erővel, ön téved, barátom, ha azt hiszi, hogy csak a mezőnek, az idillikus falunak van költészete s hogy csak a századok óta megszokott szépségek az esztétikai érzések forrásai. Igaz, hogy a Borinage csontosarcú, mélyszemű munkásai alig látnak napfényt, mert életük legnagyobb részét az olvasztókemencék előtt és a bányákban töltik; de vannak ideáljaik, tehát van az életüknek nemes tartalma. Mikor a makacs természeti erők, a föld alatt lakó titkos hatalmak ellen csákányaikkal harcba szállnak, ugyanaz a hév tölti el őket, mint amely a csaták buzogányos hőseinek a keblét feszítette valamikor. Meg fogja látni, hogy nemsokára kialakul egy új művészet: a bányák, a gyárak és a nagyvárosok művésze. Vagy azt hiszi, hogy egy Edison-féle találmányhoz, egy monoplán megteremtéséhez vagy egy komplikált gép kitalálásához nem kell annyi intuíció és genialitás, mint pl. egy dráma megírásához? Lássá, kérem, a tehetségek a mi korunkban egészen más téren pattannak ki, mint azelőtt. És ez nem baj. Valahányszor egy mozdony-kolosszust látok, amint két villogó lámpaszemével belevág a fekete éjszakába; vagy ha a telefonba beszélek; ha az elektrotechnika csodáit nézem; ha bemegyek egy gép-

terembe, ahol ezer és ezer kerék forog, bűg, zakatol és általuk megfoghatatlan erők szolgálják az embert: olyankor mindig különös érzés tölt el. Több ez, mint csodálat és kíváncsiság: ez már esztétikai élvezet. Egy hatalmas óceánjáró az újvilág hőskölteménye és minden gép az emberi elméből kipattanó ötlet művészi megtestesítése.

Meunier szobra: a Zsákhordó — Antwerpen szimbóluma.

— Ez érdekes. De akadt-e már művész, aki megértette az idők jelét, aki olyan szemmel nézte a technika harcosait, mint ön?

— Akadt bizony! Ebéd után a *Palais des Beaux Arts*-ban meg fogja csodálni a Borinage költészetét, amint azt Meunier szobrokba faragta. Az ő művészete a *fekete ország* szénfejtő munkásainak a lelkéből virágzott ki. Köztük élt, az érzéseiket érezte, az ideáljait magába szívta és

mindazt, ami az életükben nagyság, szépség, erő, idealizmus: beleteremtette a csodálkozó világba.

— Emlékszem egy kiállítására — szólt a bácsim — 1907-ben, két évvel a halála után elhozták hozzánk is a szobrainak egy részét. Budapest műértő közönsége nem bírt betelni művészetének a megragadó föntségével. Aki így meg tudja érteni a munkást, annak csakugyan össze kellett nőnie vele. Azt hiszem, maga Meunier is Mons környékén nevelkedett.

— Nem, kérem, ő Brüsszel egyik külvárosában született. Apja adószedő volt és korán meghalt: nyomorban hagyta hat gyermekét és a feleségét. A kis Konstantin (ez volt Meunier keresztnéve), vézna, nyafogó fiú volt még akkor is, mikor *Fraikins* szobrász műhelyébe került inasnak. Senki sem gondolta, hogy az a sápadt kis fiú, aki csodálkozó tisztelettel néz híres mesterére: valamikor egészen újszerű művészet megteremtője lesz és hogy abból a kicsi koponyából a munka titánjai fognak kiugrani.

— De tudtommal — szólt Willkomm úr — nem ő volt az első művész, aki a munkásnép súlyos problémáit ilyen komolysággal és megértéssel használta művészete anyagául. Ott van *Eugene de Block*, *Courbet* és elsősorban *Charles de Groux!*

— Az igaz. Belgiumban a múlt század második felében oly erős volt a szociális áramlat, hogy a művészetet és irodalmat is megtelítette új tartalommal. Lám, a *Peuple-be*, a legnépszerűbb szocialista lapba híres belga írók dolgoztak és előkelő művészek rajzoltak. Belgium a munka országa, itt a szocializmus egészen más, mint pl. Németországban. Itt a munkásvilág tele van előkelő öntudattal és lelki kultúrával, önnek igaza van, mikor azt állítja, hogy Meunier nem elszigetelt jelenség; de ő a legerősebb azok között, akik koruk szociális küzdelmeit beharsogták a világtörténelembe.

Meunier Charles de Qroux-val együtt barangolt Brüsszel külvárosaiban. Együtt nézték a szűk lakásokba összezúfolt népet, azt a rengeteg szennyes nyomort, azt a sok alacsony durvaságot, amit a brüsszeli *Modem Múzeum* Groux-képei olyan borzasztó realitással örökítettek meg. Zord, komor, szinte fekete képek ezek: nincs rajtuk semmi derű és napsugár. Kezdetben Meunier is a munkáséletnek ezt a sötét oldalát festette. (Meunier csak később, 1886 táján lett szobrász, addig festő volt.) De később, mikor intuíciója erejével belemélyedt embereinek a lelkébe, megérezte azt a sok komor szépséget, lelki nagyságot és nemes heroizmust, ami az élet legsalsóbb rétegében születik. Innét kezdve teljesen a munkások közt és a munkásokért élt. Sokáig volt a Lüttich mellett levő *Val de SaittiLambeit* cisztercita kolostorban. Itt van most Európa legnagyobb üveggyára. Mintegy ötezer munkás dolgozik benne. Sokat tanulmányozta a belga vasgyarak főtelepét: *Seraingot*. Járt *Antwerpenben* is, hogy a világforgalom rabszolgáit, a kikötőmunkásokat, a zsákhordókat megismerje. Mégis legkedvesebb tanyája volt a Borinage. — Hanem most már: pincér, fizetünk és átmegyünk a Palais des Beaux Arts-ba. Hadd beszéljenek helyettem a Meunier-szobrok a fekete ország titkairól.

* * *

A *Palais des Beaux Arts* középső nagy csarnoka a szobrok számára van berendezve; a többi terem és csarnok falait festmények borítják. Előbb ezeket néztük meg. Érdekes hatást tettek rám *Rubens*, *Jordaens*, *Crayer*,

Van-Dyck pazar színezésű festményei. Van bennük valami közös vonás: a mitológia szeretete és az ünnepesség: de leginkább a színek csodás kihasználása. Rubens mintha mézet kevert volna a színeibe, mikor a „Mennybenetelét megfestette. Madonna-arcai, angyalfejei tele vannak bájjal: méz-édes arcok tekintenek rám mindenütt a Rubens-teremben. Csupa édesség minden képe: a szemekben tiszta mennyország tündököl. Máshol ismét mintha vérrel festett volna. Legnagyobb bravúrral használja, alakítja, keveri

Normandiai hatás. - Meunier szobra.

úrnak lenni és ezt tudni önmagáról. Régente a fönséget csak azoknak az arcán lehetett látni, akik piramisokat állítottak öndicsőségükre s akik letiport nemzetek testén állították föl a trónjukat. Meunier ráfaragta a bányászok, kikötőmunkások és kőfaragók arcára. Ok uralkodnak a természetben, ők a föld urai és *ezt* tudják önmagukról. Érzik önméltóságuk szentségét és ezért cészárok. *Cézári* lelkek.

Szembe nézek ezekkel a vas- és köemberekkel, akik hideg fölénnyel tekintenek a vézna, fehértestű publikumra. S minél tovább járok köztük, annál jobban beletapad a lelkembe minden vonásuk.

Megállok az előtt a szobor előtt, amelyben Meunier a kikötő és a világforgalom városát, *Anuernt* (Antwerpent) szimbolizálja. Ez az ércbeöntött

a vörös színt: *ezer* és *ezer* árnyalatot tud neki adni. Az ő palettáján a vörös festék életre kelt és érzett.

Tele volt a lelkem azzal a csendes' megindultsággal, amit a finom, à tiszta szépség, a báj mindig kivált belőlem. A mézédés szépség szinte elolvaszt s vele szemben nyomorultnak és szegénynek érzem magam. Még előttem mosolygott a sok angyalfej, a kedves madonna-arco, a csodás színekben életet nyert mitológiai alakok: a „Venus Volcan műhelyében”, a nimfák és mind az a sok szépség, amit a görögök ifjú képzelete a napsugaras görög ég alatt megteremtett; még káprázott mindettől a szemem, mikor belépünk abba a nagy csarnokba, ahol *Meunier* szobrai *vannak*.

Mily csodás változás! Az édes szépségek, a mosolygó arcok, a mézzel kevert színek káprázata eltűnt. Mintha csak álmodtam volna: s az ébredés végigöntött hideg valósággal. Óriások közé jutottam, akiknek az alakjait, arcát ismerem, de a lelküket rémes törpeséggel csak sejtem a jövőben.

Meunier szobrai a jövő munkását mutatják be. És ezek a munkások cészárok: ott az arcukon a királyi méltóság: kitekint a szemükből, kifejeződik minden mozdulatukon. Cézárnak lenni annyi, mint

büszke öntudat, ez a magabízó hatalmas erő mintha megszólalna. És ez a beszéd rettenetes. Végigkorbácsol az ember lelkén:

„Mi hozott ide, ti festett koporsók, ti selyemnyakkendő, lakkecipős vakarcsai a természetnek?

Menjetek a kávéházaitokba! Idegeitek elfinomodott hálózatát márt-sátok a mámorba, míg szét nem mállik.

A ti légkörötök parfüm, szivarfüst, teaillat, idegbizsergető zene.

Minek jöttök ide? Itt az izmok vasszerkezete feszül s az önmagát kormányzó sziklazúzó erő új világa bontakozik ki. Mi a jövő előhírnökei vagyunk: bennünk testesült meg az öntudatra ébredt, világkormányzó munkások ideálja.

Remegjétek, mert ha elevenszülött másaink is eljönnek, jaj nektek! Lesöpörnek a történelem színteréről, hogy még emléketek se marad!...”

Miszter Gilman elragadtatva beszélt:

— Nézzék ezeket az új titánokat! Micsoda más világ ez, mint a görög szobrászat derűs, elegáns világa! Egy egész munkástársadalom van itt kőbeparagva és ércbeöntve: öregek, férfiak, ifjak, asszonyok és leányok. Ott egy antwerpeni *kikötőmunkás*, amott két *hegylakó*, odább a *magvető*, az *ivó munkás*, az *üvegfüjő*, a *humoros*, a *kötőrő*. A görög művésznek, aki a Diszkoszvetőt vagy a Milói Vénuszt megfaragta, eszébe se jutott, hogy lehet más szépség is mint a gyönyörűvé kinevelt emberi test. S íme, a múlt század második fele megteremtette az erő komor szépségét, amelyből hiányzik ugyan a báj, a finomság, de a modern szem meglátja a durva idomokon a karaktert, a formák csodálatos összhangját.

Egy szoborgrupphoz értünk, amelynek a neve: *Le Grisou*. Leültünk vele szemben és sokáig néztük. Miszter Gilman elmondotta a szobor keletkezésének a történetét:

— Egyszer *Mons* közelében, a *fekete ország* legkomorabb völgyében rettenetes bányakatasztrófa volt. Az emberek rémülten, hangtalan fájdalommal futkostak ide-oda és megállott a szívük verése, mikor a föld mélyéből tompa, szokatlan moraj és fájdalmas üvöltés hallatszott föl. Tudták, hogy odalent a halál belegázolt a vérükbe.

Hozzáláttak a mentéshez. Mire a nap lenyugodott *Mons* fekete várfalai mögé, száztizenöt halottat hoztak föl a bányából. Ezeket keskeny deszkákra fektették egy óriási csűrben. *Meunier* akkor a munkások közt élt s egész éjjel ott virrasztott a halottak komor csarnokában. Pislogó lámpa mellett az iszonyat eme jeleneteiről szénnel vázlatokat készített s ezek alapján megfestette hatalmas képét: a *Hekatombát*. Én láttam ezt a festményt és most is megborzad a hátam. Rajta van a borzalmas éjszakának minden komorsága. Néhány lámpa világítja meg a csűr: a sárga fény kísértetiesen szóródik a halottakra, amelyeknek egy része még le sincs takarva. Asszonyok ülnek itt is, ott is és varrják a halotti lepleket — száztizenöt testvér, fiú, férj számára. A nyitott ajtón át betekint a sötétkék éjszaka . . .

— Most már sejtem, hogy a *Le Grisou* is ennek a katasztrófának az egyik jelenetét ábrázolja!

— Igen, ez a *Hekatombának* egy részlete bronzba öntve. Egy anya keresi a fiát és ráismer a megszenesedett halottak egyikében. Maga *Meunier* így mondja el ezt a jelenetet: „Ez az asszony, aki modellem volt, azon a rémes éjszakán óráig járt-kelt a halottak között s én vérző szívvel figyeltem

öt az egyik sarokból. A borzalmas helyen ide-oda ingott az öregasszony szilhuettje, amint a halottak eltorzult arcát vizsgálta, a megégett lábak és kezek, a kifolyt szemek, az eltorzult arcok között, míg össze nem rogyott”.

Nézzék meg jól. Itt fekszik a félig összeégett bányamunkás, ökölbeszorult keze a mellén nyugszik, épen a szíve fölött. Az anya följe hajol, kezeit összefogva és szótlanul, könnytelen szemmel rámered. Nem omlik a fiára, nem is tépi a haját, de *érezzük*, hogy remeg a teste, a térde inog és az egész alakon jéghideg borzalom fut végig.

S lássák kérem, így készült Meunier minden szobra! Viszonyban élt azokkal, akiket mintául vett. Alakjai a szívéből születtek. Sohasem a hideg, számító művészet, hanem az eleven élet dolgozott benne, amelynek fájdalmi, szenvedései, erőfeszítései és csalódásai vannak. És ez jellemzi az igazi művészt!

Egyik legszebb alkotása a *Tékozló fiú*. Az atya megragadja elébe boruló fia fejét és merően a szemébe néz. A megbocsátó szeretetnek olyan elementáris ereje él ebben a szoborban, hogy az embernek eszébe jut minden tékozlása, életpazarlása és szeretne a „tékozló fiú” mellé térdelni.

— Volt fia Meuniernek?

— Sőt *tékozló fia* is volt, aki itthagya apját, tengerész lett s messzevilágok kalandoraként pusztult el. Nem tért vissza soha. Ugyanakkor meghalt Meuniernek a másik fia is, legnagyobb megértője az ő művészetének.

E csapások fájdalmát testesítette meg a *Tékozló fiú-ban* s az *Ecce homo-ban*.

Élete végén csinálta azt a kolosszális relief-sorozatot, amelynek néhány részletét itt látják; ezek a *Munka szobraihoz* készültek. De nem bírta befejezni. Mikor nála voltam, épen a *Marokszedő-n* dolgozott.

— Igazán? Hát Gilman úr volt Meuniernél?

Miszter Gilman láthatólag élvezte csudálkozásunkat. Mosolyogva folytatta:

— Úgy bizony, meglátogattam őt. Akkor a *Rue de la Consolation-on* lakott és nagy volt a hírneve. A világ minden részéből jöttek hozzá látogatók, pedig a műterme dolgozóműhely volt, nem pedig elegáns atelier. Nem szerette a kíváncsiskodó tétleneket, de engem szívesen fogadott, mert ismerte azt a könyvemet, amelyet a modern művészetekről írtam.

Nem találtam a szobájában, azt mondták, hogy a műteremben van reggeltől estig. (A halál is munkaközben lepte meg 1905 április 4.-én.) Átvezetett hozzá az egyik kis unokája, akiről oly sok reliefet csinált.

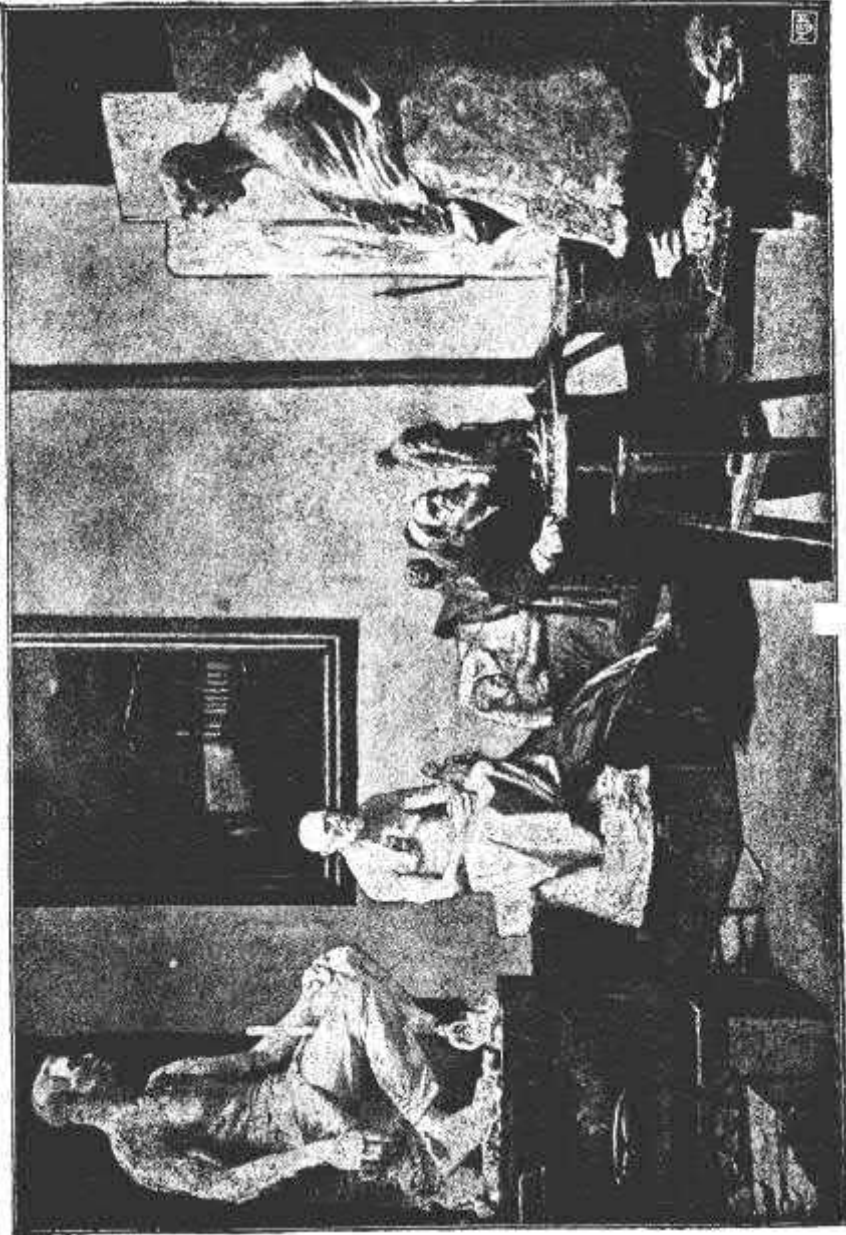
Beléptem a nagy terembe: egy szélesvállú, rövidnyakú kis ember fogadott. Fehér szakállával, hátrafésült, őszülő hajával sajátságos hatást *tett* rám. Nem ilyennek képzeltem a bányászok és teherhordók művésztét.

A kötényéről *leverte* a gipszet és leültetett egy hosszú padra; beszélgettünk arról, ami őt legjobban érdekelte, t. i. a művészek a korához való viszonyáról. Szürke szemei lelkesen csillogtak, mikor levonta beszélgetésünk eredményét:

— Én csak azt mondom, hogy minden művész legyen korának a gyermeke. Az teszi őt naggyá, ha megérti a körülötte nyüzsgő milliók szenvedéseit, vágyait, örömeit és ezeknek ad művészi kifejezést.

Lássa kérem, ez adja meg az én művészetemnek is a jogosultságot. Mi lett volna belőlem, ha megmaradok azon az úton, amelyen egykori

mesterem: *Fraikins* vezetett! Kőbe faraghattam volna én is a letűnt korok meghalt ideáljait: a széptestű atlétákat; vagy előkelő államférfiakról min-

táztam volna szobrokat. És lássa, *Rodin* hatása alatt mivé lettem! A cson-
tostestű munkások munkása vagyok!

Ezzel fölkelte és kezébe vette a vésőjét. Tudtam róla, hogy nem szereti vesztegetni az időt s nem sértődtem meg amiatt, hogy kicsi pipájából nagyokat szipákolva nekilátott a munkának. Körülnéztem mégegyszer a nagy műteremben. Megkezdett és félbenhagyott szobrok, gipszöntvények és kész művek heverték mindenütt a padlón és az állványokon. A falakon néhány keretnélküli kép lógott. Íróasztalán száz meg száz vázlat volt papírra vetve.

Búcsút vettem a modern világ egyik legnagyobb művésztől, akinek a jelentőségét még csak ezután fogják igazán megérteni. Benne szólalt meg a jövő lelke.

Eddig tartott Misztr Gilman elbeszélése. Még sokáig ott maradtunk abban a teremben, amelyet méltán nevezett a mi angol professzorunk a jövő előcsarnokának.

XXV.

A Hanzi veszedelme.

Brüsszel, 1910. augusztus 1.

Esteledett. Egyedül ültem a szobában és olvastam. A szomszédban valaki zongorázott. Megszállta a lelkem az a csendes, finom szomorúság, amely a zenés magány perceiben születik és eszembe jutott Byron Manfred-je, aki a magasbanyúló sziklabércen a távoli furulyaszót hallgatja s így kiált föl: „Mért nem lehetek ily élő zengzet, testetlen gyönyör; lehellő összhang dallamban születve s a bájos hanggal csendesen kimúlva!”

Ez az édesen szomorú hangulat egészen eltöltött és a lelkem a zene kalandozó dallamán ringatózott. Az inas hirtelen megzavart: hívnak a telefonhoz.

— A telefonhoz? Brüsszelben a telefonhoz? Ki ismer itt engem?

Odamegyek.

— Halló! Ki beszél?

— Halló! Halló? R. úr? Igen? Kérem szépen ittend a Willkomm Hanzi beszél és én mostand egy kínos zavarban vagyok és pedig egy cukrászdában vagyok a Saint Jean utcában az innenső sarkon és kérem szépen szíveskedjék értem gyönni, mert nagyon nagy bajban vagyok — halló, tetszik hallgatni? — ugyanis a papától kaptam egy frankot, hogy emléket vegyek a kiállításon, azonban én nem vettem emléket a kiállításon, hanem — halló, tetszik a telefonból érteni? — hanem titokban idegyöttem egy cukrászdába és gondútam, hogy ittend jóllakok tortával és — halló! — mikor meg akartam fizetni a hat darab tortát, amely igen finom volt — hát akkor vettem észre, hogy én buta voltam, mert a lyukas zsebembe tettem a pénzt és alighanem kipottyant, mert sehol se találok — halló, halló! — és így most én egy kínos zavarban vagyok, mert nem tudom megfizetni azt a hat darab csokoládés tortát és — halló, még ott tetszik lenni a telefontól? — és kérem szépen, legyen szíves idegyönni és engem kiváltani a kínos zavarból, de úgy tessék szíves lenni idegyönni, hogy a papa ne tudjon róla semmit, mert a papának ezt nem muszáj megtudni, mert ő ilyenkor igen heves természet — mér' tetszik nevetni a telefonba?

— Téged nevetlek Hanzikám! Látod, így jár az, aki a papát be akarja csapni!

— Én már meg is bántam, mert már drukoltam, hogy egy rendőr bekísér és már sírni akartam, de eszembe jutott maga és legyen szíves elgyönni.

— Rögtön megyek, csak maradj ott nyugodtan!

Siettem abba a cukrászdába, amely a Saint Jean-utca innenső sarkán van. A Hanzsi csakugyan ott ült egy kerek márványasztalnál, amelyen három üres tányér és két vizespohár búsongott. Ő pedig szétvetett lábakkal és hátraszegett nyakkal újságot olvasott, de félszeme folyton az ajtót leste.

Miután kiváltottam a Hanzit, megkerestük a *Grand Place*-t, ahol esténként zenét lehet hallgatni. Nagyon érdekes tér ez: azt mondják, hogy a világ legszebb terei közé tartozik. Különösen így este szállja meg az embert a múltak varázsa, ha idejön. Ez a régi Brüsszel középpontja, egy darab a múltból, keskeny, magasbanyúló, ódon házak közé szorított középkor.

Középen van egy kis emelvény és a zenészek itt játszanak. A Faust-opera nyitányának az ütemei szétfutnak és betöltik a teret. Brüsszel polgárai hallgatagon sétálnak föl-alá s a misztikus holdfényben olyanok, mint a visszajáró lelkek. A múltak emléke ott lappang a házak homloka mögött.

Olyan jól esett ez a csendes esti séta ezzel a holdfényes, halk, zenés hangulattal!

De megzavartak a bácsimék, akik szintén ide jöttek a mai program utolsó pontja szerint. Találkoztunk velük a *Maison du Roi* előtt. Éppen Willkomm úr beszélt:

— Bizony, a XIV. századtól kezdve egészen a múlt század közepéig nagy események színpadja volt ez a tér: nagy tragédiák és nagy komédiák játszódtak itt le, amiket a Sors ődirektorsága rendezett, — vaskezü fegyelmet tartván színészei között.

— Jaj de jó — ujjongott a Hanzsi erőltetett jókedvvel (a bűne tudatában) — most fog mesélni a papa a színészekről, akik itt játszottak!

Willkomm úr elmosolyodott és folytatta:

— Lám itt egy szemmelátható, megtapogatható história vesz körül: a *Grand Place* a történelemnek egy fejezete. Itt vannak a céhek palotái: keskeny, holland-belga típusú háromemeletes házak, homlokukon a céhek aranyozott kövű címereivel.

— Papa kérlek, mér' lógnak itt annyi zászlók? — érdeklődött a Hanzsi.

— Ezek a céhek ősrégi, arannyal és ezüsttel áttört értékes zászlói. S most a kiállításra idesereglett idegenek tiszteletére tüzték ki őket. — A házak oromzatát s az emeletek közeit különös régi cirádák, pilaszterek díszítik. A *Grand Place* palotáinak a legnagyobb részét már a XVII. században restaurálták.

— Az a tornyos palota odaát, — az a legszebb.

— Igen. Az a tanácsház, a *Hotel de Ville* a XV. század elejéről. *Kilencven* méteres gót tornya (1454-ből való) gyönyörű látvány, csúcán a majdnem ötödfél méter magas szent Mihály-szoborral. Szt. Mihály Brüsszel patrónusa.

Ezt a gyönyörű oszlopos és szobrokkal teletűzdelt palotát cudarul

megtépázta a francia forradalom. A sansculottok 1793-ban a gót konstrukcióval velejáró szobrokat ledobálták ide, ahol most állunk s ahol 225 évvel előbb Alba herceg parancsára lefejezték — huszonöt németalföldi nemessel együtt — *Egmont* és *Horn* grófokat,

A Hotel de Ville-el szemben van a *Maison du Roi*, a „király háza” szintén a XV. századból. A város hivatalnokainak a fészke volt és most is az; de van benne egy múzeum is, a város speciális emlékeivel.

— Hiába! — sóhajtott a bácsim — nagy dolog a múlt! A múlt a jelen tényezője. A múltat nem lehet ignorálni; benne van a levegőben; az emberek vérében: az utcák, a házak arcában. Sokszor a múlt dirigálja a tetteinket: parancsol és szót kell neki fogadni. A nagy múltú városoknak más a lelke, más a gondolkodásmódja. Micsoda más a brüsszeli polgárnak a tudata a világról és összes relációiról, mint pl. a budapestinek! Micsoda más talaja van itt a nemzeti kultúrának, mint a mi szegény Budapestünk karakter nélkül való bérpalotái között!

Rám is átragadt a bácsim melankóliája és én is fölsóhajtottam:

— Bizony, a mi múltunk nagy csatatér, tele rommal. A mi nemzeti kincsünk „egy szentelt fájdalom”. A mi Budapestünk száz évvel ezelőtt olyan volt, mint egy piszkos kis város, ahol este csak lámpással és fegyverrel lehetett járni! Mikor a *Grand Place* aranyozott palotái épültek s mikor itt magas kultúra virágzott: — mi volt még akkor a mi fővárosunkban!

1810 táján a régi Nemzeti Színház helyén Grassalkovich herceg majorja terpeszkedett; a Rókus-kórház szabad mezőn állott és mellette folydogált a Rákos-patak egyik ága. A Tudományos Akadémia helyén vadkacsáztak a nádasban. Ahol most a Rákóczi-út vonul fejedelmi palotáival: ott mindössze néhány csárda lapult a földhöz. A mostani Gizella-tér és a Calvin-tér között feküdt a régi Pest három kapuval, amelyek közt a leg szebb volt még a Hatvani kapu a Kossuth Lajos-utca végén.

Pest nem tudott magyarul: aludt benne a nemzeti élet és a dicsőséges jövőről, az ébredésről, a sokatígérő hajnalról még álmodni sem mert. Magyarország még csak elszigetelt írók és ábrándos hazafiak szívében, mint határozatlan eszmény vajúdott és várta a megtestesülést.

— Igen — és ez az oka, hogy Budapest lelke nem karakteres, hogy minden idegenből idecsapó áramlat benne rakhatja ie a szemetjét. Nincs múltja, amely megvédené. Palotái, csarnokai, utcái, színházai varrnak, de féltékenyen őrzött kincsei, speciális szellemi energiái, tiszta, embernevelő jellemvonásai nincsenek, mert a szellemi és társadalmi életének nincs fundamentuma: életéből hiányzik a *múlt* . . .

Bekanyarodtunk egy szűk mellékutcába. Alig járt itt egy-két ember. A cipőink kopogása kísértetiesen hangzott a girbe-gurba kövezeten. Az utca közepén egy petróleumlámpa világított: ennek a fényétől ugyan kútba is eshattünk volna, — hanem a hold, a minden idők bánatos és hűsleges lámpája, ránk szórta kékes-fehér sugarait.

Mi ez? A házak behúzott nyakkal lapulnak a talajhoz, a pikkelyes ablakok mögül halvány árnyak lesnek ránk.

— Hová vezet minket, Willkomm úr?

— Vacsorázni. Vagy talán nem éhes?

— Bizony éhes vagyok! De ön a kísértetek tanyájára vezetett.

Kikönyököltünk a vonat ablakán és beszélgettünk.

— Ostende Európa lelegegásabb tengeri fürdője — szólott Willkomm úr —. Én bejártam már a flandriai partokat, de sehol sem találtam annyi fényűző pazarlást, mint itt.

— Sok fürdőtelep van erre?

— Hogyne! A belga tengerpart kb. hatvanöt kilométer hosszúságban csupa fürdő. A part sűrűn tele van építve elegáns villákkal s a strandon júniustól szeptemberig nyüzsögnek a boldog halandók, akiknek megadatott a nyaraláshoz a szükséges pénz.

— Képzelem, milyen drága lehet itt az élet!

— Bizony itt meg kell fizetni mindent. Tavaly a *Villa Circe-ben* laktam s 15 frankot fizettem naponként! Magánlakást (három-négy szobával) alig kap az ember havi 600-800 frankért. Hát még az ételmezés! Én csak annyit mondok, hogy nem érdemes itt nyaralni. Az előkelőségnek is megvannak a maga kellemetlenségei. Az ember örökké csak azt vigyázza,

Ostende: Palotasor a strandon.

hogy mit kíván a konvenció; hogy jól van-e kötve a nyakkendője; hogy elég divatos-e a fürdőkosztümje; hogy nem vét-e az udvariasság szabályai ellen!

— Már az igaz, hogy én többre becsülöm a széles és fesztelen kényelmet, mint az elegancia tojástancát.

— Mi csak úgy bekukkantunk Ostendébe s tovább utazunk. Néhány óra elég lesz a körütekintésre. Ostende nagyon érdekes pontja Belgiumnak. Már 1284-ben hosszú csatorna kötötte össze Brüggevel. Később, a XVI. sz. táján nagy szerepe volt, mint Hollandia végvárának. A század végén kétszer is dacolt a spanyolok haderejével. Hetven év óta európai híru fürdőtelep és a kontinens egyik kapuja Anglia felé. Mióta pedig a tengerpartot alábástyázták (1865-ben), a város bátrabban fejlődik. Ma már több mint 42.000 lakosa van s évenként átlag 45.000 fürdővendég fordul meg itt, legnagyobbbrészt franciák.

Megérkeztünk. Miután megvettük a hajójegyet Angolországba, körülnéztünk a tengerparton.

Végimentünk a *Quai des Pêcheurs-ôn*, a halászok öble mellett. Ez az érem egyik oldala, az ostendei elegancia visszája. A tüdőt megfekszi a nehéz halszag és a kátrány átható búze. A fekete bárkák lomhán ingatják mocskos vitorláikat. Durva, kérgestenyerű matrózok birkóznak a kikötői élet nehéz terheivel: zsákot cipelnek, hálót feszítenek, halat mosnak és bon-tanak. Egyik-másik rekedten dalol. Itt laknak az élet rabszolgái.

De ha átkanyarodik az ember a *Digue de Mer-re*: ott mást lát. Ott már csillog az élet szépsége. A magas töltés gyönyörűen ki van kövezve. A sétatérrel remek kilátás nyílik a tengerpartra, ahol hosszú kődongák nyúlnak be a habzó, csapzotthajú hullámok közé. Aki szeret beszélgetni a végtelen vizekkel, az kísérelheti az óriási kődongák végére és élvezheti a zúgó, bűgő, idegesen vibráló tenger harsogását. Nézheti az induló és érkező hajókat s gyönyörködhetik az új világítótoronyban (*Nouveau Phare*), amely 1858 óta mered ki a kék tengerből. Aki fölmege a tetejére (58 méter magas) *huszonkét* tengeri mérföldnyire ellát, ha jó a szeme. Ha tiszta az idő, látni innét *Nieuportot*, *Furnest*, *Dünkirchent*, sőt *Brügge* tornyait is.

A *Plage Ouest-nél* lementünk a homokos partra. A Hanzi vígan futkosott a fürdőkabinok között és a cipője sarkával „kutat” fűrt a talajba:

— Jém, R. úr, tessék nézni, ittend mindjárt víz fakad. Én ám egész a víz széléig be merek menni.

Be is ment, de a tenger nagyon hamis. A víz észrevétlenül jön ki-felé: az ember hátrál, de hiába. A víz mindig jobban kergeti. Végre is, szégyen a futás, de hasznos: biz' a hencegő Hanzi is ijedten szaladt az utána nyargaló hullám elől.

Ez a homokpart a legfinomabb mozaik a világon. Távolról nézve olyan, mint a tükör: a rajta sétálók alakját meg is látni benne. Nem süpedő, de ha sokáig állunk egy helyen, víz fakad a cipőnk körül. Apró piros, fehér, barna, tarka kagylók pislognak ki ebből a finom mozaikból, mintha művészi berakatok volnának.

Éppen apály lévén, a szabadon maradt lapos tengerfenéken rengeteg gyerek játszott. Kagylót szedtek, sárkányt eresztettek a magasba, üzenettel a felhők számára. A kicsikék várat építettek vizes homokból.

— Mondja Willkomm úr, mindig ilyen sokan fürdenek itt?

— Mindig, ha szép az idő. Ostende fürdője öt kilométer hosszú. Ezen a vonalon katonás sorfalat állanak a kerekesebb kabinok. Ezeket beviszik az embert a víz széléig, nehogy a kavics megnyomorítsa drága talpait. Nézze csak, hogy élvezik a hullám csapásait!

— Meddig szabad beúszni a tengerbe? Azt hiszem, ez itt is meg van szabva, mint Cuxhavenben.

— Hogyne! Hetven-nyolcvan méternél nem szabad tovább menni a parttól. Ha valaki beljebb úszik, rögtön megszólal a strand-őrök kürtje s az illetőnek vissza kell fordulnia. De most már siessünk, mert egy félóra múlva indul a hajónk. Még megnézzük a *Kursaalt* s aztán hajóra ülünk.

— Mi az a *Kursaal*?

— Ott a *Digue de Mer* kanyarulatánál, az a gyönyörű palota: az a *Kursaal*. Ott találkoznak az elegancia fejedelmei. Barátom, ez a világ közepe. Itt még az inasok is nagyobb urak, mint mi vagyunk! Az étkezője, a billiard- és olvasótermei a keleti fantáziát is lefőzik. Délután és este zeneszó mellett unatkoznak a milliomosok és a grófok. Úgy ám!

Még egyszer végignéztünk a *Galerie Royale* impozáns palotáin, aztán siettünk a kikötőbe.

A hajón az utasok lázasan sűrögtek: mindenki kényelmes helyet akart magának biztosítani. Az első födélzetén valami 70 — 80 diák nyüzsgött. Megkérdeztem egyik hajótisztól, hogy kik ezek?

— Ezek kérem a windsori Eton-kollégium növendékei közül valók.

— Tehát angol diákok?

— Igen. Tegnapelőtt jöttek megnézni a flandriai partvidéket néhány tanárjuk vezetése mellett. Ma utaznak vissza.

— No, ezekkel megismerkedünk, ugye Hanzi?

— Ojjé! Persze, hogy meg! Azok ám érdekesebb diákok, mint mi vagyunk, mert ők egészen másképp tanulnak és az angol kollégium az más, mint a többi!

Elhelyezkedtünk a födélzetén. A hajó még egyet túlkölt, aztán dolgozni kezdett a hatalmas gépezet. Félóra múlva kint voltunk a nyílt tengeren. A nap gyönyörűen ragyogott, az ég kék volt és felhőtlen. Vidáman, tele mohó várakozással hajóztunk Anglia felé.

XXVII.

A Boy-Scout-ok.

Dover, 1910. aug. 2.

Micsoda különös érzés az, mikor a szárazföld lesüllyed a látóhatár alá és csak vizet meg eget látunk! A hajó, mely a kikötőben büszkén hirdeti az emberi ész dicsőségét hatalmas tömegével és bűgő gépeivel: itt, a nyílt tengeren, egy végtelen kis ponttá zsugorodik össze. Alig különbözik a parafadugótól, amelyet a játszó fiúk vízre dobnak. Egy kis úszó sziget a hajó: s rajta összetömörülnek a legkülönbözőbb nemzetek fiai. Összebújnak, megbarátkoznak, testvérüknek érzik azt, akitől harminc-negyven lépésnyire sem távolodhatnak el a szűk födélzetén; ez az egyedüli száraz terület a végtelen vizek fölött.

Fölmentem a felső födélzetre a parancsnoki híd mögé és élveztem a tengert. Csodás hangulat az: nézni a hánytorgó hullámokat, amint szilajon kergetik egymást. Mintha halványpirosba játszó kék fátyolt borítana rá a tenger abból az áttetsző, finom párából, amely ott terjeng a nagy vizeken.

Egyszerre csak jön hozzám a Hanzi, három angol fiúval:

— R. úr kérem, én már összebarátkoztam ezekkel a fiúkkal és én mostan be fogom őket mutatni, mint jóbarátaimat. Eztet úgy hívják, hogy Edward, áztat meg úgy, hogy Henry, téged hogyan is hívnak? — fordult a harmadikhoz.

Ez meghajtotta magát és igazi angol komolysággal kivágta:

— Davy Corbin, ez a nevem, miszter!

Mindegyiken volt valami imponáló. A gyerekes öntudat a naívságukon is áttört. Én is angol pózba vágtam magam s helyet mutattam nekik:

— Üljetek le fiúk!

Volt ott néhány fekvőszék; azokat elfoglaltuk. Az angol fiúknak a sorsa irigylendő. Az angolok tudják, hogy a gyerekek külön társadalma, külön poézise, külön morálja van, tele komolysággal; csak a felnőttek

érik meg benne a humort. De a fiú komolyan vesz mindent, szemlélődik, okoskodik s amit mi játéknak nevezünk, az a kicsikék társadalmában életbevágóan komoly! Az angol fiú sohasem érzi, hogy ő tudatlan, rendetlen s hogy emiatt lenézik; sohasem érzetik vele, hogy gyermek, hanem úgy szólnak hozzá, mintha felnőtt ember volna: udvariasan, finoman és komolyan, nem pedig bolondozva és bizonyos leereszkedő vállveregetéssel, mint nálunk. Ha Angliában egy kis diák látogatóba megy ismerős családhoz, olyan fogadtatásban részesül, mint a felnőttek. Innét van az a bájos előkelőség és aranyos gyerekkomolyság, amely az angol fiúkat jellemzi. Sehol a világon nem értik meg annyira a gyerekvilágot, mint Angolországban! Itt születnek a leggyönyörűbb ifjúsági regények, itt törődnek legtöbbet a diákokkal, itt szeretik legjobban a gyermekeket.

— Mondd csak Davy, mit csináltak a belga partokon? — kérdeztem az én szöske, kékszemű kis ismerősömet.

— Hát kiránduláson voltunk. Mert tudja meg, miszter, hogy mi a *Boy-Scout-ok* közé tartozunk!

— És kik azok?

— Hát nem tudja, miszter? Ugylátszik, Magyarországon nincsenek *Boy-Scoutok*. Ezek olyan fiúk, akik mindig a hegyek között és az erdőben laknak, amikor nagyvakáció van, de azért máskor is tesznek kirándulásokat.

Erre a másik kettőnek a szeme is fölcillant. A kis Henry egyik térdét átvette a másikon és büszkeséggel nézett rám:

— Kérem, mi erős fiúk vagyunk ám! A *Boy-Scout* tagjai mind erős fiúk, akik nem ijednek meg holmi zivatartól, sem a nélkülözéstől. Mi hűek vagyunk a *mafekingi* elődeink elveihez s azért szeretjük a szabad életet és a bátorság a jelszavunk. Bizony!

— De édes Henrym, kik azok a mafekingi elődök?

— Még azt se tudja, miszter? Hiszen ezt minden fiúnak keli tudnia Angliában! — szót a legnagyobb, az Edward, aki napbarnította arcú, gesztenyehajú és villogó szemű fiú volt. — *Mafeking* az egy város Dél-Afrikában, amelyet az angol-búr háború alatt a búrok körülzártak; de elfoglalni nem bírták, mert a város kapitánya, *Baden-Powell*, nagyon vitéz ember volt. Az egész őrség csak ezer emberből állott s ezek közül is sokan elesetek. A katonák egy része kénytelen volt tábori szolgálatot teljesíteni s alig harcolhattak néhány százan. Ekkor, látván a veszélyt, — előállottak a mafekingi fiúk és kijelentették, hogy ők is katonák akarnak lenni. *Lord Edward Cecil* szervezett belőlük egy kis hadsereget, ettől kezdve kint laktak a táborban, előőrsi s tábori szolgálatot teljesítettek. Ők bonyolították te a postát is, ami a háború idején sok veszedelemmel jár. Ezek a mi hős elődeink és mi méltók akarunk lenni hozzájuk. Mi is meg akarjuk szokni a veszélyt, a tisztánlátást, a nélkülözést, hogy alkalomadtán mi is szolgálhassunk a hazának. A mafekingi fiúk voltak az első *Boy-Scoutok* s azóta mindig vannak angol diák-testületek, amelyek nyáron tábori életet élnek a hegyek között vagy a tengerparton.

— Hisz ilyen tábori élethez nagyon sok fölszerelés kell!

— Az mind megvan nekünk. Mi tudunk sátozt csinálni fél óra alatt; ha valami patakhöz érünk, olyan furfangos hidat építünk néhány karóból és három kötélből, hogy gyönyörűség rajta átkúszni; ha pedig nagyobb folyó állja utunkat, azt is lefűleljük; csónakot rögtönzünk. Nincs az a

római légió, amely ügyesebben rendezte volna be táborát! Van újrendszerű tábori konyhánk; — van külön orvosi tudományunk és mi magunk gyógyítjuk ki azt aki megbetegszik közöttünk; — ismerjük a természet minden titkát: a növénytant, az állattant a mezőn, az erdők mélyében tanuljuk meg tapasztalat útján; a csillagok járása az óránk. Aztán tudunk vadászni, úszni, szakadékos hegyeket megmászni, mert ez is hozzátartozik a *Boy-Scout-ok* erényeihez.

— Hát még mik a Boy-Scoutok erényei?

— Először is a bátorság és az önmegtartóztatás. Közénk csak az jöhet, aki nem ijed meg a saját árnyékától s aki többre becsüli a közérdeket, mint a saját apró-cseprő ügyeit. Továbbá a katonás fegyelem, az udvariasság a gyöngébbek iránt, az önfeláldozás. Úgy nézzen ránk, miszter — szólt kipirult arccal Edward —, egy sincs köztünk olyan, aki meg ne mentette volna már valakinek az életét!

— Jaj, Istenkém — ujjongott a Hanzi, kezét összecsapva — milyen jó az angol diáknak! Mondd csak Davy, te is tudsz hidat meg csónakot csinálni? Te is megmentettél már valakit a veszedelemtől?

— Persze! Nekünk van egy könyvünk, azt minden Boy-Scoutnak meg kell venni, mert abból meg lehet tanulni mindent. Ott a diákok tábori életének minden szabálya és kötelessége megvan, ha eljössz hozzánk *Windsorba*, hát elolvashatod. Tudod, *Windsorban* van a leghíresebb angol kollégium és mi ott lakunk az internátusban.

— De most már — szólt Edward - vége lesz az iskolaévnak és hazamegyünk. Remélem, miszter, hogy *Oxfordba* is ellátogatnak majd s akkor nem kerülük el házunkat. Ugyanis tudnia kell, miszter, hogy az én szüleim *Oxfordban* laknak és önt barátaival együtt szívesen látják. A címet rögtön átadom.

Még sokat beszélgettünk az angol diákéletről, amelyet alaposan szeretnék megismerni. Egyszerre az alsó fedélzetről felkiáltott a bácsim:

— Kálmán, gyertek csak ide!

Lesietünk. Odalent egy angol tanár lelkesen magyarázott valamit. *Blériot* bravúrjáról beszélt.

— Nézzék uraim, a repülés egyik legnagyobb hőroza ezen a helyen vette észre, hogy a délnyugati szél eltérítette a helyes irányból.

— Miről van szó? — kérdeztem a bácsimat.

— Arról, hogy *Blériot* francia mérnök 1909 július 25.-én kora reggel ezen a helyen repülte át a *La Manche*- csatornát huszonhárom perc alatt. Nézd, ott a látóhatár végén már feltűnik az a meredek part, amely visszaveri a légáramlatot és forgószelet csinál. *Blériot* beletévedt ezekbe a veszedelmes régiókba és majdnem lezuhant. De sikerült neki délfelé kanyarodni és *Doverben*, fittyet hányva az angol flottának, amely alatta gyakorlatozott, nyílegyenesen odaszökkent, ahol *Fontaine* nevű barátja lobogtatta feléje a francia zászlót.

— Ugy látszik, egy francia mérnök adta meg *Dovernek* a jelentőségét: abban a pillanatban, mikor *Blériot* átrepült a hatalmas angol flotta acélbástyái felett, Anglia fölszisszent. Uj nagy hatalom tűnt föl a stratégia terén — a levegőben.

— Tudod-e, Kálmán, hogy *Doverhez* a magyarokat is ideköti egy finom szál? — kérdezte a bácsim.

— És pedig?

— Egy finomlelkű asszony: *Győry Ilona*, aki Győry Vilmosnak, a kiváló műfordítónak és írónak a leánya; most pedig Mr. Arthur Ginevernek, egy angol tudósnak a felesége lett és itt laknak Doverben. Nemrégén nagy feltűnést keltett Angliában a magyar nemzetről tartott lelkes előadásaival, írói tehetségét és nagy tudását itt, a messzi idegenben is hazájának szenteli ez az asszony. Egy magyar gyarmat ő a nemzeti lelkek idegen területein.

Bizony, nekünk csak ilyen gyarmataink vannak! A magyar kultúra egész fejlődését jellemzi ez az idegenjárás. Mindig úgy volt, hogy valamely nyugtalan, idegenbe vágyó írónk vagy művésznk beletelepedett Nyugat-Európának egyik központjába, de magával hozta a nemzet szívének minden vágyát, minden őszinteségét és szeretetét. Magyar gyarmatot alapított a lelkek országában; pénz nélkül, föld nélkül, hajók és katonák nélkül.

Mire kikötöttünk, leszállott az est. Most a londoni gyorsvonaton ülünk és várjuk az indulást. A szomszédos kupékban a windsori diákok zajonganak.

XXVIII.

Föld fölött és föld alatt.

London, 1910. aug. 3.

Új világba jutottam. Ez a szigetország sok-sok század óta külön fejlődik Európától. Mégis, mintha ismerősök integetnének felém, amint kinézek a holdvilágos éjszakába. Egy ideig még látom a tengert magas, fehér sziklapartjával. Ott lehet valahol Pegotty bárkája: — amott jár a kis Copperfield Davy; mindenütt egy-egy regényhősöm alakját látom kibontakozni a félhomályból. Anglia, a gyermekkorom hazája; ismerem minden zegét-zugát a sok kedves regényből, melyek mellett éjszakákat virrasztottam át, a diákszoba pirosernyős lámpája alatt. A vonat zöld mezőkön, alacsony dombok közt fut tova. Van ezeken a hullámzó vidékeken valami zordonság; a zöld szín nem olyan világos, mint Olaszország kacagó ege alatt, — hanem komorabb, teltebb. Olyan az éghajlat, akárcsak Shakspeare drámái: néha ezüstössé varázsolja a napsugár a sűrű ködöt, néha a természet komor fátyolt borít magára, mintha megmozdulna a lelkiismerete.

Földművelést nem láttam eddig, csak réteket, alacsony bokroktól bozontos dombokat, amelyeken juhok és lovak legelnek. Ezek, úgy látszik, éjjelre is kint maradnak; itt *tán* még a birkáknak is nagyobb a szabadságuk.

Azt hittem, hogy Anglia csupa város; — hogy egymást érik az égbenyülő gyárkémények. — Dover és London között elég csendes az élet, az ember szinte kedvet kap leszállani a gögösen prüszkölő gőzparipáról: jó volna itt, ezen a mélylelkű vidéken, egy elhagyott régi kastélyban megpihenni!..

Késő éjjel érkezünk Londonba. Beültünk egy zötyögős négykerekű „bárká”-ba és kerestük a hotelt, amelyet egy brüsszeli ismerősünk ajánlott. Mintha álmvárosban jártunk volna; a lámpák, mint valami fáradt óriászemek, úgy bámultak az éjszakába. Minket pedig egy idegen kocsis vitt egy széditően nagy idegenségben olyan emberek közé, akiket sohse láttunk. A *Hyde-Park* mellett haladtunk el, amelyben a padokon egész családok

aludtak. Ez itt érdekes divat. A vastagbőrű kocsis rájuk mutatott az ostor-nyéllel:

— Jól tennék az urak is, ha keresnének egy üres padot és itt aludnának, mert aligha találunk nyitott szállodát a közelben.

Így enyelgett velünk a kocsis.

A *Hotel St. Ives* a *Paddington* állomás közelében van; ide szálltunk. Két kedves nő fogadott bennünket, az egyik a háziasszony volt. Bevezettek a szalonba és megkérdezték, mit parancsolunk?

— Talán ennénk valamit — felelt Willkomm úr —. De én, őszintén szólva, irtózom az angol konyha húsproduktumaitól s azért, *if you please*, hozzon nekünk reggelit.

— *Ham and eggs-et?*

— Igen.

Míg szobáinkat rendbehozták és a vacsoránkat elkészítették, mi körülnéztünk a szalonban. Kedves, családias szoba volt, kényelmesen berendezve, a két ablak közt nagy könyvesszekrényvel.

— Lássák — szölt Willkomm úr —, ez az igazi angol házirend. Az angol udvarias és amellet őszinte. Nem fogjuk érezni, hogy hotelban vagyunk. Az ember azt hiszi, hogy valami kedves családba csöppent bele. Az érintkezésnek, az étkezésnek vannak megcsontosodott formái, ezeket ősi hagyományként őrzik és megtartásukat az idegenektől is elvárják.

Bejött egy fehérkötényes lány és udvariasan jelentette:

— Uraim, terítve van, parancsoljanak átvonulni az ebédlőbe.

Az étkező nagy szőnyeggel díszített szoba. Az ablakokon földigérő csipkefüggöny omlik alá; a puha karosszékek és a dívány derűsen mosolyognak reánk, mintha azt mondanák: Hozott Isten! A fehér asztal tele volt rakva étellel, a tálak és tányérok közül vázák nyúltak föl, tele illatozó virágokkal. A leány köszönt s magunkra hagyott. Willkomm úr jókedvre derült:

— Akárcsak otthon! Az angol a vendég elé rakja az összes fogásokat, aztán magára hagyja: tessék azzal kezdeni, ami jobban ízlik.

A *ham and eggs*, amit az angolok reggelire esznek, jól esett vacsorára is. Kaptunk teát, vaját, sonkával összesütött tojást, sajtot, mézet és valami egészen különös ízű, szirupszerű ételt. Bor helyett *dzsindzserét* ittunk. Csípős, de jóízű ital, az édesnek és a keserűnek sajátságos vegyülete: tulajdonképen indiai ital, az angolok onnét szokták meg.

Érdekes, hogy az angoloknál mindenféle intézménynek a *család* az alapja. A hoteltól kezdve az iskoláig mindenütt ott lakik a család gényusza.

London, 1910. aug. 4.

Istenem, micsoda háztenger! *Háromszáznegyven négyzetkilométer* területen *nyolcezer* utca darabolja kockákra ezt az irdatlan kötömeget. Madártávlatból nézve főséges mozaik lehet ez, *hatszáz ezer* palotából összerakva, amelyek közül több mint *ezeröttszáz* templom nyújtja ég felé toronykarjait s *hétezeröttszáz* nyilvános épület hirdeti Anglia fővárosának gazdagságát. Londonban majdnem *ötmillió* ember lakik, nem számítva azt a *kétmilliót*, akik a külvárosokat lakják. Ennyi ember rendbentartása, ügyeinek az elintézése: szóval a közigazgatás évenként körülbelül *tizenötmillió* font sterlingbe kerül.¹

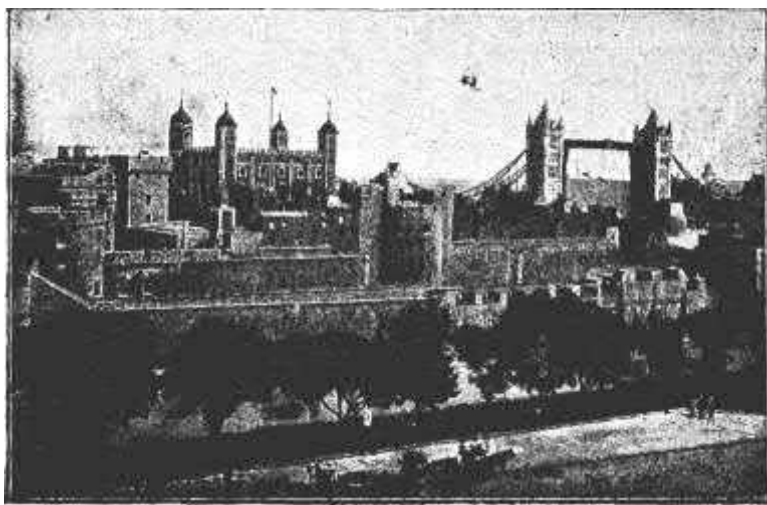
¹ Egy font sterling kb. 24 békebeli korona.

Ma reggel magával ragadott a sűrű emberáradat, amint az utcára léptünk. Ezer meg ezer társzekér, fiáker, automobil, autóbusz kergeti egymást a főutcákon. A gyalogjárón pedig vastag emberoszlop vonul szakadatlanul. Aki ehhez a tolongáshoz nincs hozzászokva, az belebódul a londoni forgalom chaoszába.

— Hogy megyünk át a másik oldalra? — aggodalmaskodott a Hanzi, erősen szorongatva a papája kezét.

— Mindjárt meglátod. Ott az utca végén középen van egy szabad terület: olyan, akár egy sziget a kocsitengerben.

Azon a „szigeten” áll egy rendőr és ha int a kezével, akkor az úttest jobboldalán egyszerre megáll minden kocsi és automobil. A közönség rátódul a „szigetre” s ekkor a baloldali úttesten robogó kocsikat állítja meg a rendőr s a gyalogjárók egy perc alatt a túlsó gyalogjárón vannak.

A londoni Tower-vár. Jobbra a Tower-híd.

— Érdekes, hogy itt nincsenek villamosok — szóltam a veszedelmes átkelés után.

— Hogyne volnának! — nevetett Willkomm úr — csak hogy a föld alatt vannak a városi vonatokkal együtt. Hiszen amit az utcákon lát, az London forgalmának csak egyharmada! Az igazi közlekedés az utcák és házak alatt van! Ott robognak a *Metropolitan Railway* s a *M. District Railway* vonatjai és az összes villamosok (*Tube Railways*) azokban az óriási csövekben, amelyek egymás mellett és egymás alatt keresztül-kasul járnak a földet 20-60 méter mélységben London alatt.

— És hogy jut le oda az ember?

— Liften. Ahol az utcán egy csokoládébarna táblán ezt a fölírás látja: *underground*, ott mindenütt állomás van. Nézze, éppen itt van a *Cici and South London Railway* „underground „-ja; ez a Themséhez visz, ezen fogunk utazni. Ez átmegy a Themse alatt is a *London-Bridge* (London-híd) táján.

A váróteremből nyílik a lift; olyan nagy, mint egy szoba. Hatvan-hetven ember elfér benne. Amint beléptünk, a *liftman* megnyomott egy gombot s elkezdtünk sülyedni negyven-ötven méter mélyre, ahol gyönyörűen kivilágított nagy csarnokba jutottunk, a villamosvonatok megállójához.

Alig kellett várni néhány pillanatig: tompa bugás jelezte a vonat közeledését.

— Milyen hosszú villamos! — kiáltott a Hanzi. — Hisz' ez olyan, mint egy gyorsvonat! A kupék is milyen hosszúak! Nem volt időnk a csodálkozásra. A kalauz megrántott egy rugóra járó kapcsolót, mire egy pillanat alatt az összes ajtók szétpattantak. Az utasok félperc alatt kiszálltak, mi beugrottunk s máris rohant tovább a vonat.

A *Themse* partján jöttünk ki a föld alól. Kelet felé az ősi *Tower-vár* bástyái barnállottak, a folyó fölött pedig a gyönyörű *Tower-híd* hatalmas gót tornyai gyönyörködtették a szemet.

— Ezt a hidat meg kell néznünk, mert ez a modern technika egyik legszebb csodája — szólt Willkomm úr.

— Csakugyan szép híd! Nemcsak praktikus, hanem az esztétika követelményeit is kielégíti.

— De a legfontosabb mégis az a forgalmi probléma, amelyet *Horace Jones*, a híd tervezője, megoldott. Ugyanis a tengeri hajók egészen a London-Bridgeig följárnak, mert az árúraktárak kettős sorfala addig terjed. Olyan hidat kellett tehát tervezni, amely a legmagasabb vízállás mellett sem akadályozza a hajóforgalmat. A leghíresebb mérnökök bajlódtak e nehéz problémával 1867-től 1878-ig. Némelyek óriási kompot ajánlottak, mások úszóhidat, amely megadná a hajók számára szükséges hatvan méter széles utat. Végre is H. Jones tervei szerint készült el a Tower-híd, London egyik büszkesége.

A partokon épített íves tornyok alá van bekapcsolva az a két hatalmas lánc, amely fölnyúlik a középső tornyok gránittestébe és kifeszíti azt a függőhidat, amely ötven méter magasban köti össze a két tornyot. Az alsó híd, amely a kocsik közlekedésére is szolgál, a középkori várak fölvonó-hídjainak a mintájára készült, csakhogy a kétfelé nyíló híd 1200 tonnás acéllapjait nem láncokkal, hanem víznyomással lendítik föl, ha tengeri hajónak kell utat csinálni. Ilyenkor a kocsiforgalom néhány percig szünetel, a gyalogjárókat pedig hidraulikus liftek segítségével szállítják a felső hídra.

A forgalom nagyságát jellemzi az az adat, hogy naponként átlag *ötvenezer* ember és *tizenkétezer* kocsik megy át a Tower-hídon.

XXIX.

Bellamy úr kocsimája a parlamentben.

London, 1910. aug. 4.

Fönt állunk a *Tower-híd* tornyának a legfelső ívei alatt és nézzük a várost. Ameddig a szem ellát, mindenütt irdatlan háztömeg. Balra a *Tower-vár* tömör, zömök falai barnállanak; alattunk ezer meg ezer hajó cirkál, füstöl, túlköl a *Themse* vizén. A városi és kikötői élet lármája, a kocsik zörgése, a gépek bugása és a hatalmas emelő-daruk kattogása tompa

hangzavarrá egyesül. *Az Ember tragédiájában* (amelynek a XI. jelenetét a Tower-re képzelte Madách) erről a zsongó chaoszról mondja *Ádám*:

„Az élet áll most teljesen előttem:
Mily szép, mily buzdító versenydala!”

Csakugyan szép az élet így, a magasból nézve. Innét mások a szempontok. Az ember önkénytelenül is belepillant a történelmi távlatokba; érzi maga alatt az élet mélységeit, amelyeknek a szintjén habzik, hullámzik, fehér fodrokat vet a napfényben csillogó jelen. A nagy múltak titkai kezdenek kibontakozni.

A bácsim megfogta a karomat:

— Nézd, Kálmán, alattunk él a modern Róma. Innét indul útnak a modern világ száz meg száz consula, hogy a messzi tartományok idegen életébe belefúrja magát és fészket rakjon az angol kultúrának. Most ez a világ központja; itt van annak a mérlegnek a nyelve, amelyen a kultúra kincseit lemérik. Pedig tizennégy századdal ezelőtt még a mesék országában élt Anglia. Mikor a bizánci udvar színpompás miliójében *Simplicius* bölcsész Aristotelest és Epiktetost magyarázta a VI. sz.-ban, még komolyan hitték, hogy a brit szigeteken förtelmes kígyók és sárkányok laknak s hogy ide, ahol a levegőt nem bírja ki ember, az elkárhozottak lelkeit a kontinensről elátkozott halászok szállítják. *Procopius* történetíró szerint viharos éjszakákon hallani a halottak nyögését és jajveszékélését, amint mélyen belenyomják a vízbe a bárkákat. A cifra Bizánc ennyit tudott a VI. sz.-ban a mai Angliáról.

— Persze, a brit szigetek nagyon távol estek a kultúra akkori központjaitól. Hiszen ha jól tudom, a rómaiak se sok művészetet hoztak ide. *Caesar*, *Claudius*, *Agricola* kítűzte ugyan a Themse partjára is a római hatalom jelvényeit, de a latin szellem idegennek érezte magát a ködös északon s a világhódító műveltség nem tudott gyökeret eresztetni ebbe a talajba.

— Ez igaz. Innét van, hogy az angol nemzet nem a görög és a római kultúra emlőit szívta, mint az európai nemzetek. Angliát nem az antik művészetek iskolájában nevelte a Világtörténelem.

— Lássá, bácsikám, ez az, amire nagyon kíváncsi vagyok! Hogy született és micsoda hatások alatt nevelkedett az angol nemzet? Mi az, aminek karakterét, erejét és sajátosságos lelkületét köszöni?

— Nehéz kérdés, Kali, de talán sikerül rá felelnem.

— Már erre én is kíváncsi vagyok! — szólt Willkomm úr és levette szeméről a messzelátót, amellyel az utcák forgalmát vizsgálta.

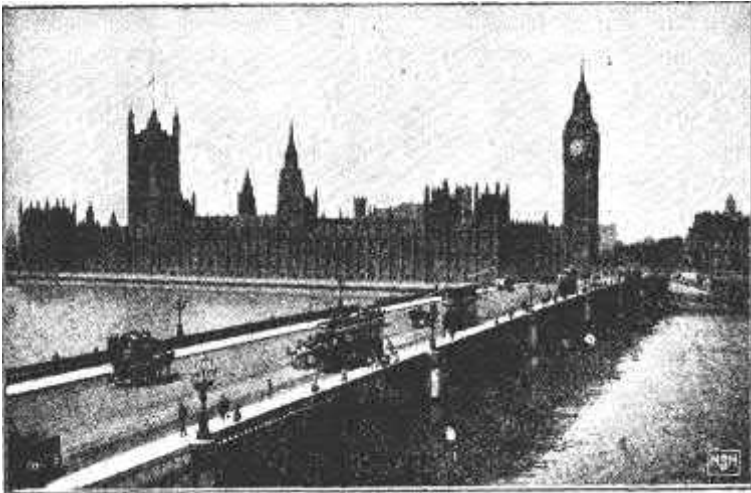
— Én azt hiszem — folytatta a bácsim —, hogy az angol nemzetet a franciák tették nagygyá. Helyesebben a *normannok*, ez a harcokban acélossá edzett nép, amely Skandináviából indult ki nemzeteket típró diadalútjára, majd megteremtette a Szajna partján és Bretagne-ban a francia kultúrát. Az angolok normann uralom alá jutottak 1066-ban.

— Várjunk csak! — szóltam hirtelen — 1066-ban volt a *hasüngsi csaiá*, amelyben a normann *Hódító Vámos* (William the Conqueror) megölte *Harold-ot*, elfoglalta az angol trónt és erős kézzel összerterelte az ángel, szász, jüt és dán törzseket, amelyek az előző hat nemzedéken át elkeseredett küzdelmet vívtak egymással.

— Úgy van! S *Hódító Vilmoossal* együtt a normann nemesek is el-
 árasztják Angliát. A *Westminster-palotában* franciául beszélnek s a félvad
 törzsek fővárosában az új király fölépíti a *Fehér-Towert*; Londonba be-
 vonul a fényűzés, az elegancia, a komor falakat pazar szőnyegek teszik
 barátságossá; a Tower és a Westminster között díszes paloták emelked-
 nek, divatba jönnek a gyönyörű paripák, a kinevelt vadászsólymok. Szípor-
 kázik a szellem, a kard ékessége a híres francia l'esprit lesz.

A szellem minden kiválóságával fölruházott vasmarkú hatalom lenyű-
 gözte Angliát. A földbirtokok, a legmagasabb hivatalok normann kézre ju-
 tottak. Írország, Skócia meghódolt előttük.

— De hiszen — szólt Willkomm úr — nem volt az őszinte meg-
 hódolás! Maga az angol *nép* mindvégig gyűlölte a büszke hódítókat; el-
 rejtőzött az erdők mélyébe s titkos barlangokból intézte éjjeli támadásait

London: Az angol parlament épülete.

a normann földesurak kastélyai ellen. Ekkor élnek az angol balladák hősei,
 akiket a nép képzelete később félistenekké növel.

— Igaza van, Willkomm úr. Szomorú másfél század volt az. Anglia
 jövedelmét a Szajna partján pocsékolták el.

-- De hát kedves bácsikám, így tették nagygyá a normannok Angol-
 országot?

— Ne vágj a szavamba! Az acél a tűz gyermeke! Az a sok szét;
 húzó faj, amely a britt szigeteken összeverődött, ennek a borzasztó küz-
 delemnek a tüzeben olvadt össze és a csaták viharától kapta jellemének
 az acélosságát. A normann uralom pedig elültette a műveltség magvait a
 félvad angolok földjén.

— De mégis csak a szabadság tehet egy nemzetet nagygyá! Mit ért
 Angliának a kultúra, ha szolgaságban sinylődött?

— Ez a szolgaság csak másfél századig tartott. Ez idő alatt Nor-
 mandianak és Angliának ugyanaz volt a királya. De a XIII. század elején

egy nagy fordulat fölszabadította az angolokat. No, te híres historikus, mi is történt *Bouvines-nél*?

— Várjunk csak! Talán *Földnélküli János* . . .

— Hát persze! A haszontalan *Földnélküli Jánost* II. Fülöp Bouvines-nél legyőzi és kiveri Normandiából. János király elveszti Normandiát s Angliára szorítkozik azokkal a nemesekkel együtt, akik vele tartanak. Ezzel a mozzanattal kezdődik Anglia élete. Az ittrekedt normannok lassankint elfelejtik Bretagne-t, a Szajnát, a Maine-t, összebarátkoznak a sziget szülötteivel s közös erővel védik a zsarnok királyok ellen közös érdekeiket. Földnélküli Jánost rákényszerítik a *Magna Charta* kiadására (1215-ben). Ez az angol alkotmány alapja, a nemzet szabadságának a biztosítója, de egyszersmind századokig tartó borzalmas háborúknak a fúriája.

— Ezt nem értem.

— Pedig érhető. A kard a királyé de az erszény a nemzeté. A király a hadak ura, de meg se tud moccanni, ha a nemzet nem ad neki katonát és elsősorban pénzt. Innét az a sok polgárháború és az a sok küzdelem a király és a nemzet közt. Hozzá az a testvérgyilkos villongás, amelyet a *fehér és piros rózsza küzdelmei* néven ismer a történelem s amelynek leghatalmasabb emlékei a *Shakspere-tragédiák* („VI. Henrik” három része. „III. Richard”).

De nagyon előre futottunk. Maradjunk csak a XIII. századnál, amely megszülte a mai angol nemzetet.

Akkor nyert örök formát az angol alkotmány, amelyet — mint Maculay büszkén hirdeti — a világ minden szabad nemzete mintául vett; akkor lett öntudattá a kontinenstől való elkülönülés, a helyzetnek és viszonyoknak megfelelő önálló fejlődés; akkor alapították a két legrégebb angol főiskolát. Megszületett az angol nyelv, amely aztán Shakspere költészetében üli diadalát: az a sok erő, öntudat, nemes büszkeség, önállóság, amely az új nemzetet teljesen eltöltötte, faji irodalomban virágozott ki. *Montforti Simon*, aki franciából lett az angolok legnagyobbika, 1265-ben megalakítja az angol parlamentet.

Fölvonja vitorláit a legelső angol flotta: a durva bárkák, a mostani acéltestű dreadnoughtok ősei, már akkor félelmissé teszik az angol nevet a tengeren. Csakhamar fordul a kocka. Anglia föltámad egykori tirannusai ellen s fényes diadalokat arat a franciákon. Megesett, hogy egy francia királyt fogva vittek Londonba.

— Tehát röviden: az angol nemzet jellemét a létért való szakadatlan küzdelem tette sziklaszilárddá. Míg a finomság, az erőben is élő gyöngédség a beléje olvadt normann-franciák szelleméből ered.

Hanzi megszólalt:

— A papa meg a R. bácsi mindig ilyen unalmas dolgokról filozofiroznak. Én már szeretnék érdekeset látni. Menjünk is innend!

* * *

Az angol parlament épülete a Themsérről nézve gyönyörű látvány: itt nyúlik el a 275 méter hosszú nyitott előcsarnok, amelyben az angol királyok ércalakjai állanak sorfalat *Hódító Vilmostól* kezdve *Viktória* királynőig. A Westminster-hídról néztük *Sir Charles Barry-nak* ezt a nagy művét, amely 1840 óta hirdeti az angol nemzet nagyságát a régi parlament helyén.

— Milyen stílusban épült ez az országház? — kérdeztem a bácsimat.

— Abban a gót stílusban, amely az angolokat különösen jellemzi. A díszítés pazarságáról, a Tudor ívekről és a kiugró négyszögű tornyokról ráismerhetsz. Ez itt az „óra-torony”, amely 97 méter magas, ott túl pedig a 103 méteres Viktória-torony mered az égnek: a király arra vonul be, mikor az országgyűlést megnyitja vagy elnapolja.

A *New Palace Yard*-ról nyílik a parlament egyik bejárata, amelyen át egy szédítően nagy terembe jut az ember: a tölgyfával burkolt falakat gerendás mennyezet köti össze.

— Ez a világ egyik legnagyobb és legérdekesebb terme, — szólt a bácsim — egy része a híres Westminster-palotának, amelyet még az angolszász királyok építettek majdnem ezer évvel ezelőtt. Meglepő, hogy egyet-

A parlament kocsmájában sutorognék a sertésszeletek.

len oszlop sem támasztja alá a huszonegy méter széles és hetvenhárom méter hosszú terem mennyezetét, amely a fafaragás igazi mesterműve.

— Mire használták ezt az óriási szobát?

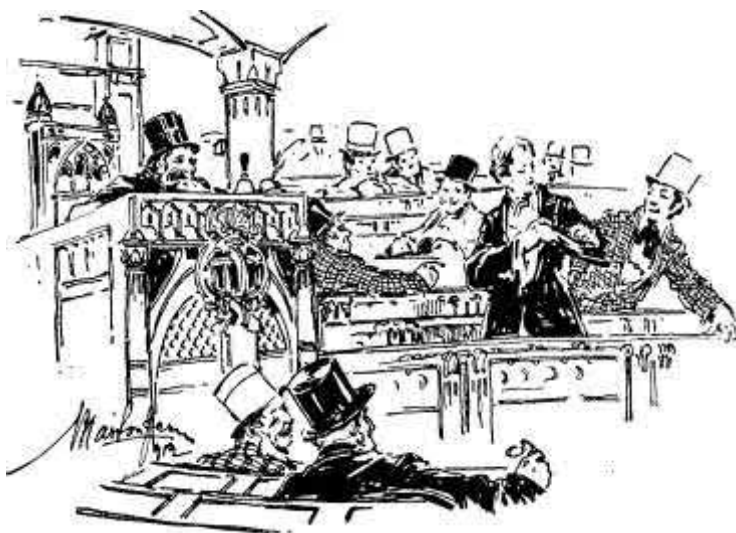
— El kellene mondanom az egész angol történelmet, ha felelni akarnék a kérdésedre. Ezek a barna falak hallották a legrégebb országgyűlések érhangú és ércmellű szónokait: látták *Oroszlánszívű Richárd*, *I. Edward*, a *Lancaster-ház*, a *York-ház*, a *Tudorok*, a *Stuartok* fényes ünnepeit és pazar lakomáit; itt folytak le a koronázások pazar ünnepélyei is. 1653-ban a nagy *Cromwell* hermelinnel díszített bíborban, egyik kezében aranyozott pálcát, a másikban a bibliát tartva ezen a helyen mutatkozott be, mint Lord-Protektor és nyolc évvel később ugyanide hurcolták a holttestét, itt vágta le és tűzték póznára a fejét. Láttak ezek a falak remegő királyokat, büszke szabadsághősöket: itt ítélték halálra *William Wallace*-ot, Skócia szabadságharcának a legnagyobb bajnokát; *Mórus Tamást*; *Somer-*

set-protektort; *Wyatt Tamást* stb. El se lehet sorolni mindazokat, akiket a nemzet és a királyok rettenetes küzdelme roppantott össze. Az angol történelem legnagyobb eseményei folytak le ebben a teremben, amely most a parlament előcsarnoka.

— Hol van a *St. Stephans Court*, ahol a régi alsóház századokon keresztül gyűlésezett? Úgy tudom, azt is megőrizte a kegyelet, mikor az új parlament elfoglalta a réginek a helyét?

— A híres *Szent István-terem* még megvan: azt hiszem, ez a szűk folyosó visz oda. Magam is kíváncsi vagyok erre a hatszáz éves kápolnára, ahonnét hosszú időn át intézték Anglia és Amerika sorsát a parlament vezető emberei. Aki forgatta a *Hansardot*, annak ez a hely nagyon rokonszenves.

— Mi az a *Hansard*?

Mikor a kalapjára ült, a feje nem volt benne . . .

— A *Hansard* az angol parlament működésének hű tükré *ötszáz-huszonhárom kötetben*. Én egy kivonatát olvastam és mondhatom, érdekes olvasmány. Közli a parlament intimitásait, a történelem hőseinek az apró félszégeit, szokásait. Igazi angol mű, amely a humor derűjét sugározza az olvasó lelkére. Az ember odaképzeli magát *Bellamy* úr parlamenti kocsmájába . . .

— Miféle kocsmába?

— Rögtön odaérünk. Nézd, ez a *St. Stephans Court*, a *Sz. István-terem*; a falak mellett láthatod azoknak a szobraikat, akik itt hosszú éjszakákon át vívták a politikai harcokat. Itt van *Pitt*, *Walpole*, *Fox*, amott *Burke*, *Chatham*.

A parlament ülései mindig este voltak és belenyúltak az éjszakába. S minthogy nemcsak bölcs igével él az ember, hanem időnként megkíván egy szép ürücombot, egy adag *beefsteaket*, esetleg egy darab sertéspásté-

tomot, sőt egy palack portói bort is: tehát az alsó- és felsőház megbízta Bellamy urat, a kiváló vendéglőst, hogy lássa el a politikus gyomrokat az előbb elsorolt javakkal. Bellamy úr vendéglőjét így írja le Sheil Lalor Richard száz évvel ezelőtt:

Ezt a kocsmát egy folyosó köti össze a nagy gyűlésteremmel. A „konyha”-ban vígan pattog a tűz, sisteregnek a sertésszeletek. A tarka-terítős asztaloknál vitatkoznak a képviselők. Némelyik (akinek nem jutott hely) állva teázik. A kiszolgálást két virgonc cseléd végzi: mulatságos nézni, hogyan tolongnak a hercegek, lordok és húsz-harmincezer font jövedelem tulajdonosai e két kisasszony körül és hogy esedeznek egy csésze teáért.

Az előteremből fölvezető lépcsőn egy pincér áll és harsány hangon referál az országgyűlés mozzanatairól, pl.: „Pitt úr fölállt” — „O’Connel Dániel úr szót kér”, „Bumbleton úr támadja a javaslatot”. Ha Fox úr, a lompos honatya ¹ emelkedett szólásra, sietve kiitták borukat és bevonultak a terembe.

— Hiszen akkor nagyon kedélyes társaság az angol törvényhozó testület!

— Hogyne! Az angol parlament valamikor büszkén viselte ezt a nevet, hogy: *Európa legjobb klubja*. Itt gyűltek össze Anglia legtöbb eszű és legnagyobb szívű emberei, akik politikus voltak mellett nem tagadták meg embervoltukat sem, minden gyarlóságával, jóságával, humorával együtt. Az angol még az országházba is bevitte a *család* szellemét. Családias, kedélyes volt itt az élet s innét van az a sok furcsaság, amit a *Hansard* épen oly hűséggel jegyez föl, mint a nemzet sorsát intéző szónoklatokat.

— Én is sokat hallottam az angol parlament szokásairól. Például, hogy divatban volt sokáig a narancsszopogatás.

— Persze. Még a múlt század elején is szokás volt végigfeküdni a padokon és narancsot szopogatni. A szónok mellett egy hosszú köcsöskalapban hámozott narancs állott s ezzel nedvesítette a torkát, ha kiszáradt a hosszú beszéd alatt. Hum József, aki Anglia pénzügyeit rendezte, mielőtt a parlamentbe ment volna, mindig telerakta a zsebeit körtével és egész ülés alatt egy oszlopnak támaszkodva azt majszolgatta.

Érdekes az is, hogy csak 476 ülőhely van az országházban, pedig a képviselők száma 670. S így csak annak van joga leülni, aki az imádságnál ott van.

— Az imádságnál?

— Igen. Az alsóház minden ülését imával nyitja meg a parlament lelkesze. Aki erről hiányzik, nem kap ülőhelyet. Pitt és Fox korában a köcsöskalappal kellett jóelőre lefoglalni a padokat. A köcsöskalapnak különben is nagy a szerepe a Házban. Mindenki tudja, hogy az angol képviselők még a Westminster palotában is föltett kalappal járnak. De a gyűlésteremben-külön etikett uralkodik. Ha a honatya ül, kalap legyen a fején, de ha föláll, a kalapját tegye az ülőhelyére. Aki ez ellen vét, azt az elnök rendreutasítja. Persze akárhányszor megesik, hogy a saját szónoklatuktól megsédült képviselők a kalapjukra ülnek. Mac Donagh beszéli,² hogy egy

¹ Fox semmit sem adott a külsejére, mintha ebben is ellentéte akart volna lenni nagy ellenfelének, az elegáns Pittnek. A tory sajtó egyik orgánuma egyszer így írt róla: „Fox úr ma tiszta zubbonyban jelent meg.”

² „Az angol parlament szokásai”-ról

újdonsült képviselő leült új selyem köcsögkalapjára és mikor bánatosan vizsgálta tönkrelapított koponyatakaróját, egy írországi képviselő fölállt és így szólt: „Elnök úr kérem, engedje meg, hogy szerencsét kívánhassak a tisztelt képviselő úrnak ahhoz a szerencsés körülményhez, hogy mikor a kalapjára ült, a feje nem volt benne!”

De a régi, kedélyes élet lassanként megsavanyodik. Mióta a régi parlament leégett (1834-ben) s föléje épült az új, ezeken a barna falakon s a padlóba illesztett bronz emléktáblán kívül alig emlékeztet valami azokra az aranyos öreg urakra, akiket *Dickens* is leír a parlamenti *Vázlatok-ban*. Bellamy úr kocsmája helyén fölséges gót ívek terjesztik ég felé karjaikat. Most már van az országháznak három ebédlője s ezeket a „konyha bizottság” vette a kezébe. Azóta megdrágult a beefsteak és a sertéscomb. Hum József úr, a régi parlament legfukarabb tagja, összecsapná a kezét, ha látná a szörnyű költekezést. A Ház tagjai most *tizenkétezer koronát* költenek hetenkint ételre és italra. Mondják, hogy a parlament pincéjében rejlő borok megérnek *százhuszezer koronát*, a szivarkészlet értéke pedig *negyvennyolcezer* koronára rüg. Azóta már fürdőszobákat is rendeztek be a képviselő urak számára! Mit szólna mindehhez Hum József úr? Hát még Bellamy úr, aki annakidején elég olcsón adta a sertéspástétomot Anglia legnagyobb államférfiainak! . . .

Otthagytuk a Sz. István-termet, ahol a múltat életrekeltő fantázia igazán otthon érzi magát s átmentünk az új parlament mesés termeibe.

Tudja Isten, engem ez a pompa, a legapróbb részletekig gondosan kidolgozott, fáburkolatú falak, a tékozló gazdagság művészete nem tudott úgy megragadni, mint a St. Stephans-Court mosolygós, de amellet tiszteletet keltő emlékei.

Végignéztük a *Norman Porch-ot*; a *Dyce* festményeivel díszített *Kings Robing Room-ot*; a tündéries *Prince's Chamber-t* s a felsőház ülés-termét (*House of peers*), amelynek a vörös bőrfoteljeibe ötszázötven peer süpped bele. Megálltunk a király és királynő aranyozott trónja előtt. A bácsim rámutatott egy hosszúkás, támlanélküli padra:

— Nézd, ez az a híres „gyapjúzsák”, a felsőház elnökének, a lord-kancellárnak a helye. Erre a gyapjúval bevont padra helyezi a gyűlés alatt Angolország nagy pecsétjét.

— Miféle pecsét az?

— A „nagy pecsét” Angliában a királyi hatalom szimbóluma. Ez a zsömlenagyságú ezüstdarab a legnagyobb tisztelet tárgya itt. A király tehetetlen nélküle, minden joga hozzá van kötve. A kinevezések, a királyi parancsok, a városoknak, gyarmatoknak adott kiváltságlevelek, az idegen államokkal kötött szerződések, a követek megbízó levelei mind érvénytelenek, ha a *nagypecsét* viaszlenyomata hiányzik róluk. Hódító Vilmos óta a századok folyamán sok tisztes hagyomány fűződik hozzá. Valóságos személy lett, tisztelettel és hódolattal körülvéve.

— Hiszen ez akkor olyan, mint nálunk a szent korona! Azt is valóságos személy gyanánt tisztelték mindig és úgy beszéltek róla, hogy: „a szent korona hadat visel”, „a szent korona birtokot adományoz”.

— Persze, Angolország nagy pecsétje a tulajdonképeni király. Van egy angol közmondás: *A király sohasem hal meg*. Sir Blackstone Vilmos, a nagy törvényismerő az angol nemzet századokon át kikristályosodott fel-

fogásának ad kifejezést ezen szavakkal: „Henrik, Edward vagy György meghalhat, de a *király* nem hal meg soha!” A királyi jog és hatalom értendő itt, amit a *nagy pecsét* képvisel.

— Érdekes! Most már értem azt a híres jelenetet, amely Windsorban 1829. január 29.-én este 8 órakor lejátszódott.

— Miféle jelenetet?

— Akkor halt meg *III. György*. Mihelyt kilehelte a lelkét, egy herold jelent meg a palota erkélyén s miután a kürtösök odacsóditették a népet, ezt kiáltotta: „*A király meghalt! Sokáig éljen a király!*”

— Igen. Anglia egy percig sincs király nélkül. A nagy pecsétnek ott kell lenni mindenütt, ahol a „halhatatlan” király tesz valamit: a felsőház ülésein s az országot érdeklő ügyek intézésénél.

— Milyen régi a nagy pecsét? Hódító Vilmos korából való?

— Dehogy! Hiszen mikor új király lép a trónra, a régi pecsétet összezúzzák s újat csinálnak. A lord-kancellár legfontosabb föladata, hogy a *nagy pecsétet* őrizze és a felsőház üléseire (legalább a selyemtartóját) magával vigye.

Megnéztük az alsóház újtermét is, a *house of Commons-t*.

Érdekes, hogy az angol parlament épületének van *tizenegy* udvara, *száz* lépcsőháza és *ezerszáz* terme.

XXX.

Fekete lelkek tanyáján.

London, 1910. aug. 5.

Ma délután a Themse partján sétáltunk. Egyszer csak a Hanzi elkiáltja magát:

— Nini, ott megy miszter Gilman, az a kedves bácsi, aki Brüsszelben olyan jó citromos teát adott!

Csakugyan ő volt, a miszter Gilman, a mi brüsszeli angol ismerősünk, aki a világhiállításon kalauzolt. Észrevett bennünket ő is:

— Micsoda szerencse, uraim! Hozta Isten önöket az én hazámba! Szervusz pubi, hogy tetszik ez a nagy város?

— Ojjé — felelt a Hanzi — tetszene csak a földalatti vonatokon menni, azok ám érdekesek! Mikor tetszett meggyónni Brüsszelből?

— Tegnap este. És most belevetem magam a londoni forgalom szédítő áradatába, hogy egyedül lehessenek.

— Ez furcsa — szóltam — ön, miszter, egyedül akar lenni és ide jön?

— Természetesen! Mikor nyugalom és elmélyülés kell a lelkemnek, otthagynom a barátaimat, a tanítványaimat, a családomat és engedem, hogy a néparadat magával sodorjon: mintha egy magányos csónakban ülnék és a nyugtalan tenger ringatna. Itt senki sem ismer, ez a száz meg százezer ember előttem idegesen vibráló lélek-óceán: a zsongása elaltatja a gondjaimat s a lelkem elrejtőzhetik, senki se zavarja. Higyye el, az ember sehöl sincs annyira egyedül, mint ott, ahol sokan vannak. De most hagyjuk a filozófiát! Látták a *London-Docks-ot*?

— Még nem. Azt se tudom, mi az?

— Pedig az London legérdekesebb látványosságai közé tartozik.

Épen arra visz az utam, jöjjenek velem. A Dock-ok London kereskedelmi kikötői. Az egész világot átölelő angol kereskedelemnek a gócpontja ez a hely.

— Hisz' ez akkor óriási kikötő lehet!

— A *London-híd-tól* a Themse torkolatáig terjeszkedik. Ide futnak a világ összes nemzeteinek a hajói. Persze, mi csak egy dock mellett megyünk el, de ebből is láthatják Anglia kereskedelmének a nagyságát.

A *New Gravel Lane*-*re* át eljutottunk a *London-Docks*-hoz. Olyan ez, mint egy négyszögű fürdőmedence, amelyben négyszáz hajó tolong. A Themse-ről idetorkolló három csatorna folyton ontja és nyeli magába a hajókat. Köröskörül éhes raktárak tájtják a szájukat és várják a mesés India, Ausztrália, a két Amerika s a legelrejtettebb szigetek produktumait.

A Tower borzalmaiból: Lady Jane Grey királynő lefejeztetése.

A partról óriási vasdaruk nyújtogatják be a karjukat s grációzus könnyűséggel lendítik a raktárakba az áruk rengeteg tömegét.

Gilman úr magyarázott:

— Nézze, kérem, itt *háromezer* ember dolgozik naponkint a világ minden részéből: van itt néger, kínai, japán, arab, török, maláji, pápua; a fehér, a sárga, a rézbőrű, a fekete fajok legsajátságosabb versenye ez. Csak ezen az egy négyszögű telepen, több mint *kétszázhatvanezer tonna* árut forgat a világkereskedelem csodálatos, eszes gépezete. A föld alatt ezen a helyen *hétsszázezer hektoliter* bor van^ elraktározva, de ez holnap, vagy holnapután már tudja Isten, hol lesz. Én nem tudom önnek elmondani, mi minden van itt. Mindaz, amit az angol gyarmatok termelnek: ide jön. Azaz, dehogy ide! Ez csak egy része a londoni kikötőnek. Ha ön aviatikus volna és végigrepülne a Themse fölött a *Sheppey-szigetig*, akkor tiszta képet kaphatna róla. Látná, hogy a folyótól jobbra és balra, a száraz-

földbe épített *dock*-ok (vízzel teleeresztett óriási medencék) mögött egész városok nyúlnak el raktárakból és magazinokból. Es e raktár-városok alatt keresztül-kasul van fürve a föld s az irdatlan nagy pincék nyomott ivü boltzatai millió és millió hektár bort, olajat s mindenféle folyadékot takarnak.

Elámultam. Mi elmélyedünk a Forum Romanum törött oszlopainak a csodálatába, végigjárjuk Pompei halott utcáit, foglalkozunk a Luciusok, a Marcusok ügyeivel s fogalmunk sincs arról a világot behálózó mechanizmusról, amely egy új emberiséget nevelt kemény dresszurával a jelen számára. Elgondoltam, mennyi világhatalom, mennyi nagy elme, mennyi szív, mennyi akarat, érzés, vágy, öröm, mennyi tragikum kavargoz ezen az egy dockon is itt a szemem előtt! Mennyi idegszál fonódik itt egy eleven gordiuszi csomóba! Ki fogja az idegszálak fájdalmas gordiuszi csomóját megoldani? Ezt kettévágni nem lehet!

Esteledett, mikor a *Trinity Square-re* értünk. Egyszerre kigyulladtak az ívlámpák s fehér fényük átszűrődött a park sűrű fáinak a lombzatán. A Themse nagyot sóhajtott és hűvös lehelletétől megborzadtak a *Tower Public Gardens* bokrai és virágai.

— Itt elvélünk, miszter Gilman, köszönjük a szíves kalauzólást.

— Tudja mit, ne menjenek most haza, hanem jöjjenek velem *Viscount Dillon*-hoz egy csésze teára. *Dillon* gróf a *Tower* fegyvertárainak a gondozója, nekem jó barátom. Ilyenkor este szívesen elbeszélgetünk a *Tower* komor falai között, ahol a nagy idők szellemei gubbasztanak. Ha velem jönnek, sok érdekes dolgot fognak hallani. *Viscount Dillon* kitűnően ismeri azokat a borzalmas eseményeket, amelyek ebben az ősrégi várban folytak le.

Hanzinak megcsillant a szeme:

— Bizony papa, gyerünk a miszter Gilmannel, mert ő olyan érdekeseket mutat mindig és nem filozofiroz! Menjünk is már és legyen szíves megmondani, miszter Gilman, hogy milyen kapu az ottand?

— Az, fiaskám, a *Ltons-Gate*, az „oroszlánok kapuja”. Az a *Tower* bejárata.

— Bácsi kérem, mér' oroszlánok kapuja?

— Mert valamikor volt itt egy kert, amelyben az angol király oroszlánokat tartott.

— Ugye, azok őrizték a bejáratot? Mert az ilyen nagy-nagy várnak a kapuját nem őrizheti egy kutya! Ugye bácsi? Azt is legyen szíves megmondani, hogy most hol vannak az oroszlánok?

— Átvitték őket a *Regents Park*ba, mert ott van az állatkert. És most ott mutogatják.

— A *Middle Tower*¹ kerek bástyatornyai között a *Byward-T.*-on át bejutottunk az *Outer-Ward*-va. Ez a tornyokkal határolt, széles árok teljesen körülveszi a várat. Azelőtt, ha beleeresztették a Themse vizét, nem volt emberi hatalom, amely a Towerbe erőszakkal bejuthatott volna. 1843 óta állandóan el vannak zárva a zsilipek és az árok fenekén a *Waterloo-Barracks*-ba (a vár egy része) szállásolt angol katonák gyakorlatoznak. Az *Outer-Ward* (*Autör-Ward*) a külső őrzőhely. Innét látja az ember

¹„Tower” annyit, mint bástyatorony. Az egész várat is így hívják Londonban.

a vár kemény tömörségét és megdöbbentő erejét. A hatalmas kockakövekből rakott vastag falakat megbarnították a századok viharai. Míster Gilman rámutatott a barna kötömegre, amelynek a cik-cakkos falai és kerek tornyai már beleolvadtak a homályba:

— Az ott közepén a négyszögű *White-Tower* (Fehér-Tower), a vár legősibb része. *Hódító Vilmos* építette 1078-ban azon a helyen, ahol a római uralom alatt is volt már erődítmény. A vár többi része a későbbi századokban épült. Itt jobbra láthatják a Wakefield-Towert, amely a koronázási ékszereket és jelvényeket őrzi; balra emelkedik a Beauchamp-Tower (olv. Bihtsem-T.), amelyet III. Edward építtetett (1327-77): a többi Tower a várárok mentén bevehetetlen sorfalat áll a középső, a Fehér-Tower körül.

Viscount Dilton nagyon szívesen fogadott. Beszélgetésünk erősen belenyúlt az éjszakába. A nyomott ívű, alacsony szobát, amelyben megvendégelt bennünket, egészen betöltötte a teailat és a szivarfüst.

— Ha van kedvük, elvezetem önöket egy romantikus körútra — szólt Dillon úr. A várórség alszik, a cselédek is lepihentek: ráfeküdt a csend az angol történelem legnagyobb kriptájára, a Towerre. Fáklyát gyújtunk és végigmegyünk az ódon termeken. Jó lesz?

Hanzi izgatott kíváncsisággal drukkolt:

— De ám nem lesz semmi bajunk, ugye gróf úr? Én is tudom, hogy nincsenek kísértetek, de azért nem jó ám éjszaka ilyen várban járkálni, mert hátha mégis előgyönnék, ugye papa?

Megnyugtattuk a Hanzit, fáklyákat gyújtottunk s nekivágtunk az érdekes útnak. *Viscount Dillon* magasra emelte a fáklyát és elül ment. Nyúlánk alakját — mint valami fekete fátyol — körüllebegte a fáklyafény elől bujdosó sötétség. Beesett, villogó szemével, sápadt arcával és fehér szakállával olyan volt, akárcsak egy középkori lovag, aki most lépett ki a sírjából:

— Mielőtt a londoni vár legrégebb és legérdekesebb részét, a Fehér-Towert megnéznénk, vessenek egy pillantást ebbe a sötét, boltozatos üregbe: ez a *Traitors-Gate*, az „árulók kapuja”, amely a Themsére nyílik. Ha Dante fölírhatta a pokol kapujára, hogy: „Ki itt belépsz, hagyj föl minden reménnyel”,¹ hát erre a fekete boltozatra is bátran föl lehetett volna írni ezt a híres mondatot. Valamikor ez a kapu nem volt befalazva s a Themse vizén a St.-Thomas's Towerig bejöhettek a hajó. Az állam foglyait, a halálraszánt árulókat, lázadókat, trónkövetelőket, szabadsághősöket, a szenvedélyek és a fejedelmi bűnök átkos áldozatait ezen a kapun hozták a Towerbe.

— Tehát a Tower elsősorban börtön volt, ugye?

— A XVII. századig itt laktak az angol királyok is. Onnét kezdve a múlt századig csak állami börtön; most pedig fegyvertár, kaszárnya és múzeum. Ezen a kapun hozták be *Boleyn Annát*, *Cromwell Tamást*, *Howard Katalin* királynőt, *Sommerset* lordot, *Lady Jane Grey* királynőt, *Northumberland* hercegét, *János* francia királyt, aki Poitiers mellett esett foglyul,

¹ „Lasciate ogni speranza, voi, che entrate.”

Cranmer prímást, *Wyatt Tamást* és még száz meg száz herceget, lordot, nemest, fejedelmet és trónkövetelőt, akiket önök alig ismernek. Hogy fogalmuk legyen arról az életről, ami itt lefolyt, talán válasszunk ki egyet a Tower áldozatai közül és kísérjük őt az *árulók kapujától* a vérpadig. Ez a misztikus éjszaka varázsolja vissza önöket a legörültebb királyok egyikének, VIII. Henriknek a korába.

1534 áprilisában *Morus Tamást*, az aranyos kedélyű vértanút, az angol humoros világnézet egyik legkedvesebb alakját hozták ide.

— Én úgy tudom, hogy *Morus Tamás* lordkancellár volt és VIII. Henriknek a kedvence.

— Oh kérem, VIII. Henrikben a szenvedélyek vadállatai őrjöngtek. Hiszen a feleségeit is kivégeztette, nemcsak a kedvenceit! Tudják róla, hogy a római egyházzal való rettenetes küzdelmének is undok érzéki motívumai voltak. Feleségül akarta venni *Boleyn Annát*, az udvarhölgyet s követelte a pápától, hogy bontsa föl első házasságát. A pápa ellenállt. Erre ő *Cranmert*, a Boleyn-család házikáplánját kinevezi canterbury-i érsekké, megcsináltatja vele az angol egyház szertartáskönyvét¹ és szakít a római egyházzal. Elrendeli, hogy ismerjék el őt a vallási ügyekben is a legfőbb bírónak s imádkozzanak a pápa ellen. Aki ezt nem teszi, az vérpadra jut. *Morus Tamás*, a sziklajellemű lordkancellár ellenszegül és így kerül a Towerbe.

Mondják, hogy szelíd humorát még akkor sem vesztette el. Mikor a Traitors-Gate-n belépett, így szólt a börtönőrhöz: „Uram, megígérem, hogy a lakás, étel és kiszolgálás miatt nem fogok panaszkodni. Ha pedig ezt az ígéreteket megszegném és bármiképpen terhére volnék önnek, előre is fölhatalmazom, hogy a Towerből minden teketória nélkül kidobjon”. Pedig ekkor már tudta, hogy sohse fogja viszontlátni chelseai házát és kedves rokonait.

Odaértünk abba a sötét cellába, ahol *Morus Tamás* utolsó napjait élte s ahol utoljára látogatta meg őt *Alice*, a felesége és legkedvesebb leánya, *Margit*. Mikor kérték őt, hogy tegye le a király szupremáciájára az esküt, a szentéletű kancellár ezt mondta: „Ugyan, édes *Alice*, meddig élnék én még köztetek?” — „Legalább húsz évig” — felelte a felesége. *Morus Tamás* elmosolyodott: „És ez a húsz év megéri, hogy elveszítsem miatta az örökkévalóságot? ...”

Ebből a szobából vitték a bíróság elé, ahol meghallotta a szörnyű ítéletet, amely legjobban jellemzi VIII. Henrik korát. Képzeljék el az ősz, becsületes férfiút, amint komoly méltósággal hallgatja utódjának, *Audéley* kancellárnak a szavait:

„*Morus Tamás* térjen vissza a börtönbe, ahonnet idehozták; onnan pedig vezettség a vesztőhelyre, ott húzassék bitóra, de mielőtt meghalna, vettessék ismét a földre; beleit saját szemeláttára tépjék ki a gyomrából. Azután vágják le a fejét, négyeljék föl a testét s az egyes részeket aggassák föl a város azon helyein, ahol a király parancsolni fogja. Lelkének pedig Isten legyen irgalmas!”

Hísz' azok az emberek tigrisek voltak! És csakugyan így végezték ki *Morus Tamást*?

Nem. A király különös kegyelemből egyszerű palloshalálra enyhí-

¹ Ma is ezt használják az angol egyházban.

tette a büntetést. De száz meg száz előkelő nemesen hajtották végre az említett ítéletet. Ezek a folyosók és kamrák, amelyeken most átmegyünk, borzasztó lelki gyötrelmeknek és haláltusáknak a színhelyei. A XV. és XVI. század angol élete csodálatosan vad volt. Féktelen erők csaptak össze, a szenvedélyek olthatatlan lánggal lobogtak, a gonoszok ekkor valóságos ördögök. Gondoljanak csak III. Richárdra, aki halomra gyilkolja mindazokat, akik útjában állnak, irgalom nélkül orozva megöleti V. Edwardot és a Yorki herceget (IV. Edward kis fiait) 1483-ban. Shakspere híres mondata, amelyet III. Richárd szájába ad, úgy látszik, egyetemes elv volt: „Elvégezem, hogy gazember leszek!” Csak maga VIII. Henrik *tizenkét* herceget és grófot, *százhatvannégy* nemest, *két* bíborost, *tizennyolc* püspököt, *tizenhárom* apátot, *ötszáz* szerzetest, *harmincnyolc* teológiai és jogi doktort végeztetett ki, nem is számítva az egyszerű polgárokat, akiknek a vérét akkor nagyon könnyen csapraütötték. Vérpadra került Boleyn Anna, Cranmer, Howard Katalin, akik pedig szintén sütkéreztek a király kegyeinek a sugárözönében. *Mária* királynő 1553 és 1558 között *kétszáznyolcvan* embert végeztet ki, *Erzsébet* pedig körülbelül *tízszáz annyi*.

Föllázadt pokol volt akkor Anglia. Más volt az emberek idegrendszere, vérmérséklete, lelkülete. Hihetetlenül vad és duhaj. A fanatizmus ördöge véres karddal és tüzes fáklyával száguldozott végig az országon. Ma el se tudjuk képzelni azokat a viszonyokat. Akkor egy-egy tömeges kivégzésről alig vettek tudomást az emberek.

Lenyűgözve jártuk a Tower fekete, vastagfalú termeit: Lady Jane Grey szobáját, amelynek a rácsos ablakán keresztül nézte első férjének a lefejeztetését ez a rövidéletű, szerencsétlen szép királynő; azt a termet, ahol Gloucester herceg leszúrta VI. Henriket; azt a csillagalakú alacsony toronyszobát, amelynek a falába kétségbeesett föliratokat véstek evőeszközeikkel a foglyok.

Mindez, ha nappal látom, talán nem tesz rám ilyen hatást. Szinte kábultan, szótlanul jártuk végig a fegyvertár hatalmas csarnokait, ahol Viscount Dillon lelkesedéstől csillogó szemmel magyarázott. Ez volt az ő birodalma. Ismerte az összes páncélok, kardok, csatabárdok és ágyúk eredetét. A fegyvertár berendezése érdekes: minden díszlet, minden kerítés, cifrázat kardokból, hosszúcsövű pisztolyokból és törökből van megszerkesztve.

Mielőtt búcsút vettünk volna Viscount Dillontól, megnéztük a *Tower-Hill-i* is, a kivégzések helyét a vár falain kívül.

Szomorú emlékek! A múlt árnyéka rávetődik a jelen életére. Ott hagytuk a fekete lelkek tanyáját és nekivágtunk a modern világ palota-tömegének. Az úton hazafelé megcsináltuk a holnapi programot: kimegyünk *Windsorba*, megnézzük a király lakását és az angol diákéletet.

XXXI.

Ahol a diák a legnagyobb úr.

Eton, 1910. aug. 6.

Londonból egy óra alatt ideröpített a villanyvonat az angol diákok fővárosába. *Eton* a Themse balpartján bújik meg, szemben *Windsor-ral*, ahol a tömőrfalú királyi kastély nézegeti magát a Themse sírna tükrében.

Egyenesen miszter *Gaffrey*-hez, a kollégium egyik tutorához mentünk. A vörös téglából épített ház falai borostyánnal voltak befuttatva, az ablakpárkányokról pedig tarkafejű virágok mosolyogtak felénk. Annál kevésbé mosolygott a tutor úr, aki épen csomagolt. Egy nagy láda előtt térdelt és könyveket préselt az ingek közé. A szomszéd szobában a felesége utasította a cselédet nagy hangon, a folyosóról pedig egy bájos kislány futott be: mindkét keze tele volt játékkal: volt ott baba, miniatűr konyha, babakocsi és sok minden, ami egy ilyen kis miss kicsi életéhez hozzátartozik: tehát színes ruhadarabok, kötökosár, piros szalag, kék szalag, sárga szalag...

— Mivel szolgálhatok? — kérdezte a kollégiumi tutor, miközben talpraállt és leporolta a térdét.

— Mi, kérem, az intézetet szeretnők megnézni. Sokat hallottunk az etoni kollégiumról, a világ legnagyobb iskolájáról, amelyre az angol nemzet olyan büszke. Ismerjük Gladstone híres mondását is: „Aki Etont nem látta, Angolországot sem látta”. Nos, hát mi ezen az egy délelőttön meg akarjuk nézni egész Angolországot, mert Gladstone szavaiból az is kitűnik, hogy aki Etont látta, Angliát is látta.

Miszter Gaffrey elmosolyodott:

— Önök peches emberek, miszter. A júliusi vizsgáknak már vége, a fiúk nagy része szétrebbent, mint a nyitott kalitkából a madarak; amint látják, én is csomagolok és megyek nyaralni Európába, a Bajor-Alpok közé.

A Hanzi a sarkára állt és hátratett kezekkel nagy bátran fölneézett miszter *Gaffrey*-re:

— Csakhogy ám nekünk vannak itt jóbarátaink, akik mindent meg fognak magyarázni, ha a miszter csomagol és nem ér rá.

— Aztán kik azok?

Három fiú és pedig az egyik a Davy Corbin, a másik az Edward Gerling, a harmadik a Henry Fielden, akik ittend járnak iskolába és nekünk jóbarátaink, mert együtt utaztunk Ostendéből Londonba a tengeren is, mikor ők cserkésző kiránduláson voltak a belga tengerparton.

— Igen? Csakhogy az Edward és a Henry már hazamentek, mert ők oxfordiak. A Davy azonban idevaló Windsorba és talán most is itt játszik a kertben. Bizonyosan meglátod őt, ha végigmegy a játszótéren. — Tudják mit, uraim? Tessék csak a főépületben megkeresni miszter Walker kollégámat, ő bővebb felvilágosítást ad. Bocsánat, én csomagolok.

Megköszöntük az útbaigazítást. A lépcsőn lejövet még hallottuk, amint a nagyszemű, tejképű kislány vexálta a papáját:

— Papa kérlek, a babukámnak külön koffer kell, meg a szalagjaimat se szabad ám összegyűrni, mer' akkor mit kötök a hajamba vasárnap?...

***

Walker urat, akihez miszter *Gaffrey* utasított, a játszótéren találtuk. Egy nádszéken ült és mesélt annak a tizenöt-húsz fiúnak, akik körülötte álltak és ültek a fűben. Különös, mondhatnám komikus egyenruhájuk volt: rövid fekete kabát, széles gallér és cilinder. Érdekes látvány: az apró, komoly gentlemanek között ott mosolygott az öreg miszter Walker. Az arca csupa ránc, kerek pápaszemén át szépnék láthatta a világot, mert folyton mosolygott.

Elmondtuk, hogy mi járatban vagyunk.

— A legnagyobb örömmel fogom önöket kalauzolni. Tudom én, hogy az urak mire kíváncsiak! Oh, ismerem én a magyar iskolákat: azok egészen mások, mint az angolok. Az önök iskolái kaszárnnyák. Sőt a francia iskolák is! Ott van pl. a párisi *Lycée Louis de Grand*, amelyben több mint ezer diák szenvedí át a tudományokat! Az önök budapesti iskolái is kaszárnnyák, miszter, túlszűfolt kaszárnnyák! Nem lehet ott nevelni!

Az öreg úr egészen kikelt magából erre a gondolatra. Megigazította a pápaszemét, kézenfogta a legkisebb növendékét és intett a többinek:

— Várjatok meg! Látják, miszter, ezek az én helybeli növendékeim. Még a vakációban is bejárnak hozzám.

— Tehát miszter Walker nem megy nyaralni?

— Minek? Ez az én hazám, itt az én gazdagságom! Az etoni intézet diákváros, tele virágos házakkal, hangos játszótérekkel, illatos rétekekkel, tavakkal, amelyeket hús erdő koszorúz. A mi intézetünk több, mint ötven épületből áll. Ahol most járunk, ez a *boarding houses*, az internátusi házak utcája. Mert tudnia kell, miszter, hogy az etoni kollégium diákjai kétfélék: van itt **hetven** „colleger” (ezek az egyenruhás alapítványosok) és körülbelül ezer „oppidans”. Nos, hát ezekben a házakban laknak az *oppidansok*.

Minden ilyen háznak az élén áll egy *tutor*, aki a *feleségével* együtt gondoskodik a fiúk erkölcsi neveléséről. Mikor a fiú belép az intézetbe, választ magának a tanárok közül tutort, aki az ő második atyja, állandó nevelője lesz.

Tessék belépni, itt az én „házam”.

Bementünk. Mint a kollégium többi épülete, ez is kopott, régi kétemeletes ház volt. A falait megbarnította az idő, De a lapos eresze, a szögletes ablakok, a kiugró ablakos erkélyek tele voltak virággal. Úgy festett

Az Eton-College fala tele van vésve névvel.

az egész, mint egy tiszteletreméltó maradvány a nagy múltból, amelyet a virágos jelen megkoszorúzott. Őszintén szólva, az első benyomás kellemetlen volt. A szűk falépcsőkön alig lehet fölbotorkálni, a folyosók keskenyek és homályosak.

De mikor Walker úr megmagyarázta a ház beosztását, megbarátkoztam a „boarding house”-rendszerrel.

Minden fiúnak van egy szobája, amelyben ő föltétlen úr. Az iskola törvénye kimondja: „*A boys study is his castle*”. A tanuló szobácskája az ő kastélya, Őda még a tanárok is csak mint vendégek léphetnek be. Miszter Walker kopogtatott az egyik ajtón. Selymes gyerekhang mondta a „szabad”-ot. Benyitottunk.

Elénk tárult egy tipikus angol diákszoba. Balra egy nagy kandalló tátotta a száját; fölötte kerek falióra ketyegett. Volt a szobában egy ágy, egy asztal, néhány szék és egy szófa. A falon Wellington és Franklin Benjámín arcképe és néhány történelmi jelenet hirdette a nemzeti és az emberi nagyság dicsőségét. Az ablak piros függönye átszűrte a nap sugarait és különös színt adott mindennek. A könyvespolc mellett a szófán ült egy kis fiú és csodálkozva nézett ránk. Amint közelebb jött, hirtelen megragadta miszter Walker karját és így szólt:

— Miszter, én ezeket az urakat ismerem! De Uram-Isten, hol is találkoztam velük?

Mutató ujját a szájára tette és összeráncolt homlokkal gondolkodott. A Hanzi pedig odament hozzá és hátra vágta őt:

— Szervusz Davy! Én ám tudom, hogy te a Davy Cor bin vagy! Te meg gyönyörű jóbarátom vagy, meg se nem ismeresz, hogy én vagyok a Willkomm Hanzi.

Lett erre nagy barátkozás és öröm. Hát persze! Együtt hajóztuk át a La Manche csatornát. Davy, a mi szöske kis barátunk leültetett és háziúri szívességgel társalgott velünk, ami igen jól állt neki. Aranyos kis fiú volt tudákos naívságával. Megmutatta a könyvállványt, amelyet maga esztergályozott és a lombfűrészrel megmunkált képerketeket.

— Látod, Hanzi, ezeket a faműhelyben csináltam a kollégiumban.

— Hát van itt faműhely?

— Persze! Te nem is tudtad? Van itt acélműhely is, meg kertészet is, mert mi a kéztügyességet is tanuljuk, meg a munkát is, amely nem szégyen, ugye miszter Walker? Meg a szobánkat is mi rendezzük be.

Elnéztem ezt a kedves kis háziurat. Minő önérzetes öröm és munkakedv lakik benne! Szőke, félrefésült hajával, eleven csillogó szemével, lélekkel átítatott finom arcával maga a bájos ártatlanság, de már tele van nagy tervekkel, büszke öntudattal és komolysággal. Angliában minden kis fiú azzal a gondolattal indul neki az életnek, hogy nagy ember lesz: ott még nagyon sok a lehetőség. Angolország szerencséje, hogy gazdag, sok gyarmata van és el tudja helyezni a fiait. Lehet, hogy a kis Davy valamikor alkirály lesz az óceánon túl vagy a világkereskedelem főembere, vagy kiváló úttörő, nagy technikus. Nyitva áll előtte a világ. Nálunk mi lehet az ember klasszikus műveltségével? Szűk keretek közé szorított kiséletű hivatalnok, aki aktákat másol és iktat, míg végre betelepszik a nyugdíj puha karosszékébe!

Angliában az egész nevelés a praktikus életet szolgálja. A labora-

toriumi munka külön tantárgy. Minden fiú a maga kis asztalánál dolgozik, kísérletez, a fiókja tele van srófokkal, finom fűrészekkel, fogókkal, kémiai eszközökkel. A kémiai asztalon a diákok „bűvészkednek”, nem a tanár. Az angol múzeumok, gépkiallítások, természettudományi kiállítások mindig nyitva állanak a diákok előtt. Ha a vidéki fiú meg akarja nézni a londoni *British-múzeumot*, a *Natural History*-, az *Architectural-múzeumot*, ingyen kap vasúti jegyet, ellátást és kalauzolást. Mindenütt a diák az első: tőle várják a nemzeti fejlődést, a jövő nagyságát. Megesik, hogy a géptermekben 8—10 éves fiúk vitatkoznak a gépek szerkezetéről.

Ezek a gondolatok forrtak bennem, mialatt Walker úr és a kis Davy végigvezettek a ház könyvtárán és a közös ebédlőn.

Az ebédlő fala tele van fotográfiával: itt egy csoport fotbalista, amott egy evezős-csapat, ott egy úszóbajnok, egy sereg gyorsfutó, birkózó képe látható. Ezek a *boarding house* sportgyőzelmeinek az emlékei. Szépen berámázva ott lógnak a díszoklevelek is. Az a „ház” a legbüszkébb, amelynek az ebédlőjében legtöbb ilyen fotográfia és oklevél tarkítja a falakat. Az asztal[közepén] nyolctíz arany- és ezüstserleg áll sorfalat. A kis Davy ragyogó arccal beszélt:

— Nézzék, miszter, ez a mi csapatunk, amely az oxfordi versenyen leverte Anglia összes csapatait, ez meg a

Davy Berkeley arcképe, aki az én druzám és az idei cambridgei úszóversenyen az első lett. Ezeket a serlegeket is mind mi nyertük, ugye miszter Walker? És mikor nagy ünnep van, akkor ezekből a szép ezüst és arany serlegekből szabad inni, ami ám nagy dicsőség!

A bácsim elgondolkozva nézte a szoba elegáns, de egyszerű, polgáris berendezését, aztán miszter Walkerhez fordult:

— Az összes növendékei itt étkeznek, miszter?

— Igen. Az asztalfőn ül a feleségem, aki most Windsorban van, itt jobbra ülök én, aztán következnek a növendékeim, összesen huszonötén. Minden *boarding house*-ban 20—25 növendék lakik. Itt aztán én vagyok a nevelő, az apa, a tutor. Ez az én birodalmam. A fiúk is *otthon* érzik

A kis Davy Corbin szobája az Eton-College-ben.

magukat, sokkal inkább, mint az Önök kaszárnya-iskoláiban. Amint látjuk, az angol nevelési rendszer a *családot* vette alapul. Nagy igazság rejlik *Beaconsfield* szavaiban: „*A család a civilizáció fészke, azaz középpontja, mindazon érzelmeknek, amelyek az embert emberré teszik*”. önállóság és felelősség: ez az etoni fiúk, az *Eton-boys* két főerénye! Egyéniség és testületi szellem! Úgy látszik, mintha e kettő nem férne össze, pedig összefér ott, ahol minden kiválóság érvényesülhet és kivívhatja a társak szeretetét és nagyrabecstülését. A mi diákjaink nincsenek tömegben, külön szobájuk van, személyiségük önálló s emellett mindenik büszke arra, hogy pl. ezen, vagy azon a versenyen a mi csapatunk győzött.

— Ugyebár a sportot nagyon szeretik az angol fiúk?

— Természetesen! Eton az atlétikai fetisizmus hazája. Tudja-e uram, hogy a mi diákjaink *hetenként harminchárom órát játszanak és treníroz-zák magukat!* Azt mondtam: „játszanak”, pedig ez rossz kifejezés. Nálunk a testgyakorlás az élet komoly feladata és nem játék. Mondhatom, hogy egy kis „Eton-boy” szemében a világ legnagyobb dicsősége a regatisták kapitányának lenni.

— Lássá, miszter, ezt már nem tudom helyeselni, önök a sportot túlhajtják. Pedig megmondotta Payot, hogy a nagy emberi győzelmeket sohasem az izmokkal vívták ki, hanem a szellemi és lelki erők kinevelésével és munkába állításával.

— Hagyja kérem! Tanulunk mi latint, görögöt is eleget! A természettudományok terén sem vagyunk az utolsók. Nálunk a sport életszükséglet. A mi diákvárosunkban lakik több mint ezer fiú: s ezek között alig van olyan, aki nem számítana a világ beutazására. Ahhoz pedig, hogy valaki Ausztrália, Délamerika, Nyugat-India, hogy ne mondjam a Déli- és Északi-sark éghajlatának a végleteit kibírja, erős szervezet kell. Aztán meg, mondhatom önnek, kedves miszter, hogy az angol a játéktéren szerzi meg világhírű *lélekjelenlétét és nyugodtságát*. Egy-egy játékevezér úgy intézkedik, úgy parancsol, akár egy igazi hadvezér. Nem emlékszik *Wellington* mondására? „*Here Waterloo was won*”. Itt, az etoni *játszótéren* nyertük meg a Waterlooi csatát! Hagyja csak az angol sportot! Tudjuk mi, mit csinálunk.

A lakóházakból átmentünk a tulajdonképeni kollégiumba, ahol az iskolaépületeket két hatalmas udvar zárja körül. Az egyiknek a közepén ott büszkélkedik VI. Henrik bronzalakja. Ő alapította a kollégiumot 1440-ben. A másik oldalt azon fejedelmek, világhírű hadvezérek, politikusok, tudósok és költők szobrai koszorúzzák, akik ebből az iskolából léptek át a világtörténelembe. Csupa *múlt* már az udvaron is. A gótstílusú kápolna, amely az *Outer Quadrangle* déli oldalát zárja el, ősi fametszeteivel, színes ablakaival és remek mozaik képeivel, a nagy múltak költészetét őrzi; a főépület cikk-cakkos bástyatornyaival, foszladozó falaival és szögletes, mélyszemű ablakaival úgy áll ott, mint valami ősi, elhagyatott kastély. Ilyen a *collegerek* lakóháza és az egész *Inner Quadrangle* is.

Egyik ámulatból a másikba estem, mikor miszter Walker bevezetett bennünket a tantermekbe.

Elhagyatott falusi iskolákban lát az ember ilyen piszkos, alacsony és szűk termeket megbarnult, átluggatott, össze-visszafaragott deszkapadokkal. A katedra szűk, vézna asztal és szinte fekete a régiségtől. A vizsga-

terem faburkolata telistele van vésve azoknak a nevével, akik itt tanultak és vizsgáztak. Davy és az a néhány fiú, akik az udvaron hozzánk csatlakoztak, áhítatos tisztelettel mutogatták a neveket:

— Látják, miszter, Angolország legnagyobb emberei ültek ezeken a padokon. Ahol most vagyunk, ez a história-terem. Ennek a gerendái a Trafalgarnál elfogott ellenséges hajók bordáiból valók: ez a középső oszlop valamikor árboc volt. Miszter, érti-e ön, mit jelent az, hogy *Coleridge, Fox, Gladstone, Shelley* és egy sereg miniszter, gyarmatalapító ült ezeken a padokon! Ezek mind idevésték a nevüket. Tudja meg miszter, hogy én a természetrajz-teremben a nagy Coleridge helyén ülök!

— Mondja csak, Walker úr — szólt a bácsim —, nem lehetne ugyanilyen kitűnő rendszerrel modern iskolát csinálni? Minek így ragaszkodni a múlthoz még külsőségekben is?

— Isten ments! Nem veszi észre, hogy ezeket a barnafalú, rozoga termeket megszentelte az a sok tradíció, ami hozzájuk fűződik? Minden nagyság, minden nemzeti heroizmus és tudományos nekilendülés innét indul ki! *Ilyen durva, érdes keretek között nevelkednek Anglia nagyjai a múlt-nak szinte kiabáló példáin.*

Az egyik szobában a kis Davy diadalmas örömmel (ahogy a gyerekek szoktak valami érdekes dolgot megmutatni) állt meg egy hosszúkás faalkotmány előtt:

— Találd ki Hanzi, mi ez? Úgyis tudom, hogy nem találod ki! Ez a deres. Aki nagyobb kihágást követ el, azt ide kötözik és megvesszőzik.

— Ojjé, az rossz lehet! Hát ittend olyan szigorúak a tanár urak?

— Most már szelídebbek az iskolai büntetőtörvények — mosolygott miszter Walker —, hetenkint csak néhányszor fordul elő a vesszőzés. Hanem valamikor kemény fegyelem uralkodott az etoni kollégiumban. De hisz' ez természetes is. Sok diák-generációnak kellett a kegyetlen dresszúra gyötrelmeit érezni, hogy ilyen fegyelmezett, komoly, rendszerezett diákélet kifejlődhessék.

— Tessék szíves lenni mesélni a régi diákokról! — könyörgött a Hanzi.

— No jó! Elmondok egyetmást a kollégium történetéből. VI. Henrik, akinek a szobrát kint láttuk az *Outer Quadrangle*-on, különös eszmét valósított meg. Csinált egy intézetet 1440-ben és elrendelte, hogy huszonöt kis diák és huszonöt aggastyán éljen itt együtt. Egy szobába zárta a tavaszt meg az őszt. A kis fiúk öreg lakótársaik példáján nevelkedtek s az öregek ifjúságuk tavaszát látták maguk körül megelevenedni. Ugye, érdekes ötlet? Csakhogy az aggház még a király életében megszűnt, az iskola pedig századokon át Anglia legnagyobb és leghíresebb nevelőintézetévé fejlődött. Az őszt otthagya a tavaszt és a tavasz még most is virul és mosolyog az ódon falak között...

Boldog volt, aki ide juthatott, mert együtt nevelkedett a királyi hercegek, a lordok, az arisztokraták fiaival. Minden évben volt a növendékek között 1—2 herceg, 20—25 lord és marquis, több gróf és baronett, akik szintén alávetették magukat az edző fegyelem dresszuráinak épúgy, mint akármelyik falusi gentleman gyermeke. III. György angol király fia, aki egy hadihajón mint egyszerű matróz szolgált, legérdekesebb produktuma az angol szellemnek. — Pedig a *fagging* megviselte a fiúkat.

— Mi az a fagging?

— Úgy lehetne nevezni, hogy az engedelmesség iskolája. Valamikor az volt a szokás, hogy a kisebb diákok kiszolgálták a nagyokat. Még a múlt század húszas éveiben is a fiatal növendék szobát söpört, ágyat vetett, vizet hordott és mindenben alá volt rendelve az „öregek”-nek.¹ Adams azt mondta, hogy ez a rendszer tette erőssé Angliát.

A Hanzi elfintorította az orrát:

— Nahát, én bizony nem fogadtam volna szót olyan vén kamaszoknak!

— Hiszen voltak elegen, akikben föllázadt a büszkeség. Ne gondold ám, hogy az angol diákok gyáva szolgák! A jogtalan parancs kihozta sodrából a kis *fag-ot* és visszavágott. *Byron*, a világhírű költő, a „Don

Lakóház az Eton-kollégium területén.

Juan”, a „Manfréd”, a „Kain” szerzője pl. igen sokat birkózott a harrowi kollégiumban föllebbvaló diáktársaival. Makacs, büszke természete nem tudott megalázkodni!

Aki aztán nem fogadott szót, azt lepedőbe kötözték és úgy dobálták kézről-kézre, miközben ezt a latin pentametert énekelték; „Ibis ab excusso, missus ad astra sago”. Vagy pedig a kandalló tüzehez oly közel tartották, hogy esz-

méletét vesztede. Legtöbbet szenvedett Shelley, aki szintén itt járt iskolába.

— Shelley költő volt, ugyebár?

— Igen. Költő és filozófus. Betegesen izgékony gyermek volt. Tizenhat éves korában írt két regényt s az ezekben hirdetett atheista elvei miatt kizárták az intézetből. Az apja is kitagadta, az oxfordi egyetemen sem tűrték meg. Istentelenné tette a sok megalázás és küzdelem. Olaszországban halt meg: a tengerbe esett. Nos, hát ez a Shelley a makacssága miatt annyi nyaklevest kapott, hogy a „Shelley-féle nyaklevesek”-et, mint a kollégium specialitását emlegették.

A vesszőzés történetében külön fejezetet érdemel dr. Keatenek, aki száz évvel ezelőtt az Eton-College igazgatója volt. Mikor a fiúkkal beszélt, minden mondat után odatette: Ezért pedig megvesszőzlek. Mondják, hogy egyszer a keresztény erényekről magyarázván, így végezte erkölcsi intelmeit:

„Ha pedig nem lesztek tisztaszívűek, hát megvesszőzlek!” Nem csoda, ha az erős, temperamentumos fiúban forrott a fiatal vér. Egyszer a derest megrohanták, kihurcolták az udvarra, tüzes vassal sütögették (mintha érezte volna!), aztán darabokra zúzták. A hálószoba,² a híres „long chamber” sok lázongó éjjeli gyűlésnek volt a színhelye,

¹ Nálunk is dívott ez. Pl. a sárospataki kollégiumban „dárdások”-nak hívták a kis szolgáló-diákokat.

²1868-ig közös hálószobájuk volt. Ekkor osztják a long chambert kisebb szobákra.

— Hiszen ez borzasztó nevelés volt!

— Igaz. De minden nagy dolog a kegyetlen küzdelmek, izzó erőmegfeszülések tüzeiben születik.

— Ezekután az etoni kollégiumról is áll az, amit Arany János mondott Attila-várról: „Az erőnek szolgált kirepítő fészke, — Nem a pulyaságnak puha menedékül?”

— Még csak egyre volnék kíváncsi — szólta a bácsim —: milyen a kollégium szervezete és tanterve?

— Röviden elmondhatom. Az igazgató vezetése alatt tíz tagból álló tanács intézi a kollégium ügyeit. A tanács tagjait az oxfordi és a cambridgei egyetem nevezi ki. Ugyancsak ezen egyetemek küldik ki a vizsgáló bizottságot. Az intézetbe csak azt a fiút vesszük föl (12—15 év között), aki számtanból, görögből és latinból leteszi a fölvételi vizsgát. Azonkívül a fiúk évenként háromszor vizsgáznak. A vizsgáztató testület mindig más, mint amely tanított.

Ami pedig leginkább jellemzi az angol nevelést, az a teljes szabadság. A mi célunk nem az, hogy a gyereket mindenáron végigvezessük a tudományok tövises mezein, hanem a tehetségüknek megfelelő irányban képezzük ki őket: vagyis a *szabad nevelés*, amelynél a fiú tehetsége az irányadó, nem pedig a tanterv.

Elbúcsúztunk miszter Walkertől és hűségese növendékeitől s nekivágtunk a városnak. A kis Davy kalauzolt. Eton egyszerű, barátságos: olyan, mint egy nagy család. Az érdeklődés központja a diák. Érte van minden. Hiányzik mindaz, ami pl. Budapesten a nevelést lehetetlenné teszi: hiányzik a sok pornografikus kirakat, a sok lármázó, idegromboló aszfalt-újság, a sok színház, kávéház és mindaz a sok rossz példa, amit a fölnöttek adnak az ifjúság mohó tekintete és fehér lelke elé.

XXXII

A legfőnségesebb angol család.

Windsor, 1910. aug. 6.

Mikor az Úristen elhatározta, hogy megteremti a családot: — az volt a teremtés legszebb gondolata. Szép a szárnyaló sas, az eget fűró szirtorom, szép a lángész eszmeszóró lobogása, a korhadt világokat emésztő s új acélt keményítő tűz, de százszor szebb a tűzhely szelíd fénye, amely egy komoly férfiarcot, egy mosolygó asszonyarcot és piros gyermekarcokat világít meg. Ez a legszebb költemény, a világmindenség eleven poézise. Amerika nagy bölcse, Emerson, megírta a családi élet apotheozisát. Ha a tölgyfáknak öntudata volna — úgymond —, repeső örömmel jönnének le a hegytetőről, odanyújtanák kemény törzsüket az ács fejszéje alá, hogy a család számára tanyát építsenek belőlük. Olyan tanyát, amely nyitott ajtóval várja a hazatérőt; amelyet a kölcsönös őszinteség tisztasága tesz meleggé s amelyet a szeretet teljes odaadása tesz napsugarassá. A család a világtörténelem kulcsa. Ott készül a fejlődés, az emberi nem tökéletesedése. Róma viláгурalma a családi istenek oltárától indult útnak s gyökeret eresztett Hispániában, Galliában, Pannóniában. Nem poétikai ötlet az, hogy a „pius

Aeneas” féltő gonddal hordozta bolyongása közben a Penates-t. Ahol a római a házioltárt, a családi ősök viaszfiguráit lerakta, ott volt számára a világ közepe. Megindult az öntudatos munka, lázasan, tevékenyen, ihletett lélekkel. Az ősztön, a művészet, a tudomány mind a család felé gravitál. A méhek, a hangyák titkos élete a család öntudatlan, de csodaszép *himmusza*. Minden világhatalom bukása a családi tűzhely szétrúgásával kezdődött. Mikor az apa, anya s a gyermek hármassága szétfoszlott, Róma homlokára kiültek a hullafoltok. Franciaország védőangyala az az „*Angelus Galliae*”, akinek Krisztus a párizsi Pantheon boltozatán hazája sorsát magyarázza,¹ — most keserűen zokoghat, mert a család láthatatlan,

Az etoni diákváros egyik utcája.

de végzetesen fontos kapcsolatok kezdnek meglazulni a franciáknál is.

Anglia nagyságának a titka a *család*. Ezek a kis windsori házak befelé fordítják a szemüket: nem kíváncsiak az utcára. Minden háznak van lelke, karaktere, eleven élete. Aki ezen házak valamelyikéből kilép, az magával viszi a család lelkét és ha föllép a parlament-

ben, ha csatára indul

messze Indiába, ha hajóra száll: — benne van annak a kis háznak minden őszötné, hagyománya, minden vágya, öröme, jellemvonása, minden érdeke. Az angol parlament egy nagy család. Az angol iskola pedagógiai apa és anya kezében van; az angol hotel családot pótol. „Kérlek, édes nőm — mondja Emerson férfitípusa —, az én vendégemnek ne készíts gazdag lakomát, ne ékesítsd föl a szobáját: ezeket, — ha kell neki, egy dollárért megkaphatja minden útszéli kocsmában. Hanem mutasd meg neki a lelkedet, amint az arcodon átsugárzik, a hangodat tegye zenéssé a szív melege. Ezt csak a családban kapja meg s ezért érdemes húsz mérföldet gyalognia esőben és szélben!” . . .

* * *

Ma délután megkértük miszter Walkert, hogy vigyen el a királyi kastélyba, amely a Themse jobbpartján kemény tömörséggel emelkedik a város fölé. A domb, amelyre ráfekszik, gyönyörűen parkírozott. A művészet megnemesítette itt a természet pazarságát.

— Kevés királynak van ilyen palotája — jegyezte meg Willkomm úr —. Persze, ez is a nagy múltak egyik emléke! Mikor építették?

— Úgy nézzon ide, miszter, hogy ennek a kastélynak az alapjait

¹ Szemben a bejáratl. A kép fölírata: „*Angeltim Galliae Custodem Christus parriae*”

még a hastingsi csata előtt (1066) rakta le a szász Edward; ugyanaz, aki a *Westminster* is építette és Londont Anglia fővárosává avatta. Csakhogy persze, azóta sok minden megváltozott! III. Edward újraépíti, IV. György kibővíti, Viktória királynő befejezi a világ legszebb kastélyát. Csak maga Viktória több mint kilencszázezer font sterlinget költ rá.

De a sok műkincsnél értékesebb kincset is rejtget ez a kastély: a legfőnségebb angol családot, amely az év nagyrészét itt tölti. V. György mindig szívesen jött ide walesi herceg korában is, most pedig Mary királynővel s gyermekeivel együtt éli itt a meleg, befelé kiépült családi életet. A windsori park, az *East Terrace Garden* hangos a kis hercegek lármájától s a tömör kastély, mely évszázadok terhét hordozza barna bástyavállaival, nem a hideg ceremónia hivalgó palotája, hanem meleg, családi fészek, önök éles ellentétet fognak tapasztalni a *Lower Ward* és az *Upper Ward* hangulata között.

— Bácsi kérem szépen mér¹ mondja, hogy Lower Ward? Mi az?

— kíváncsiskodott a Hanzi, aki eddig hallgatagon aprózta a lépteit mellettünk.

— A windsori kastély két részből áll. Az Eton felé néző bástyatornyok, ősrégi kápolnák és palotaszárnyak alkotják a Lower-Wardot; a hatalmas kerek tornyon, a *Round-Toweren* túl tömörülő *Private Apartments* (ahol a királyi család szokott tartózkodni) s a külföldi vendégfejedelmek lakosztályai pedig az Upper Wardot. Tessék csak utánam jönni. Itt a Viktória királynő szobránál bekanyarodunk a *VIII Henrik-kapuhoz*, s a „windsori lovagok” lakosztálya mellett a Lower Ward udvarába jutunk.

Mikor a szűk kapun beléptem a várba, megcsapott megint a múlt idők szele. A londoni Tower tett rám ilyen hatást. A becsukódó vastag várkapu kizárta a zajos, színes jelent s ott éltem ismét a páncélos, keménytestű, villámszemű történelmi hősök között, akiknek oroszlánszívük volt és ereikben a vér izzó lávaként zuhogott.

Misztér Walker megfogta a karomat és intett a bácsiméknak:

— Nézzék itt balra azt a kiszögellő tornyot. Ez a híres *Bell Tower*, ahol Boleyn Anna utolsó éjszakáját töltötte és végigálmodta lázálomban a halál minden borzalmát.

— És ez a gótstílusú templom?

— Ez itt a *St. George's Chapel*, a térdszalagrend lovagjainak a kápolnája.

— Ugyebár, ezt a rendet III. Edward alapította? — kérdezte a bácsim.

— Igen. És tudnia kell, uram, hogy ez a több, mint hatodfélszáz éves lovagrend a legelőkelőbb testület Angliában. Tagjai csak uralkodó hercegek lehetnek és még huszonhat főnemes. Ezek, évenként Szent György napján itt összejönnek. Festői látvány az, mikor Angolország legelső nemesei és hercegei a király vezetése alatt bevonulnak ősi kápolnájukba s fölrajják színes jelvényeiket.

— Azt tudom, hogy a jelmondatuk ez: „Honny soit qui mal y pense”,¹ de a jelvényüket nem ismerem. Milyen az?

— Egy ellipsziszalakú érem: a kerülete arany s ide van vésve III.

¹ Gonosz, aki rosszra gondol.

Edward híressé vált mondása. A közepe kék bársony s aranyfonalakból rá van hímelve Szent György lovasszobra a sárkánnyal.

Ez az érem égszínkék szalagon függ, amelyet a bal térd alatt szoktak fölérősíteni aranycsattal. Képzelve hozzá a drágakövekkel ékített Szent György-pajzsot, amely a balvállon átvett kék szalagra van erősítve, a bal mellre tűzött sugaras, piroskeresztes ezüstcsillagot s akkor fogalmat alkothat a térdszalagrend április huszonharmadiki fölvonulásának a színpompájáról.

A György-kápolna belül csupa előkelő érték. A súlyos kincsek nemes egyszerűsége kapja meg az embert, ha végigtekint az üvegre festett lovagok, fejedelmek hosszú során, a rend tagjainak pompás fegyverein, amiket itt őriznek; — az oltáron, VIII. Henrik s IV. Edward síremlékein, amelyekről lebüszkélkedik az alabástrom, arany- és ezüstburkolat.

Megcsodáltuk az ezerszínű *Albert-kápolnát* is, amelybe csak benézni szabad, de belépni nem. A sok velencei email-mozaik, színes márvány, az aranyozott cirádák, a villogószemű drágakövek, a királyi család tagjainak nagy gonddal és művészettel kidolgozott relief szobrai, a sok malachit, porphyrt elkápráztatják a szemet. Itt minden fenéig érték. Az oszlopfők, a cirádák, a szobrok mind nemes anyagból valók s az a tudat, hogy itt semmi se készült a látszat kedvéért, semmi sincs aranyozott gipszből vagy fából, — különös és nemes esztétikai gyönyörűség forrása.

Misztér Walker siettetett:

— Siessünk, uraim, mert elmulasztjuk a zenét!

— Hát ittend van zene is? Akkor minek kukucsálunk ilyen öreg szobákba, ahol csak szobrok meg kőkoporsók vannak? — szólt Hanzi s máris fogta Walker úr kezét.

Misztér Walker a *North-Terrace-on* át elvezetett az *East-Terrace-ra*, ahol a testőrség zenekara kora délután játszani szokott. A North-Terraceről gyönyörű kilátás nyílik Etonra.

— Látják, misztér, — lelkesedett Walker úr — itt, közvetlenül a király ablakai alatt virágozik az angol ifjúság legszebb kertje. Ezeket a messzenyúló zöld réteken tornáztatják az „Eton-Boys” egyenruhás csapata s a király szemeláttára hasítják a fiúk versenycsónakjai a Themse vizét.

— Törődik is a király a diákokkal! — szólt a Hanzi szokatlan pesszimizmussal.

— Hát persze, hogy törődik! Mikor valami nagyobb mérkőzés van a kollégium játszóterén, a király akárhányszor lemegy közéjük és a győztesrel kezét fog. Ez a legnagyobb dicsőség, amely egy Eton-boyt érhet, így van ez századok óta. Az angol királyok századokon át erről a kiszögellő bástyáról gyönyörködtek legkedvesebb kincsüknek, a tüzesvérű ifjúságnak a játékaiban. III. Györgyről följegyezte az Eton-kollege krónikása, hogy sokat sétált az iskola épületei között és ha savanyúképző diákkal találkozott, megkérdezte tőle: Nos, mi baj fiam? Rendesen az volt a baj, hogy büntetés várt az illetőre: vagy vesszőzés vagy szobafogság. Ilyenkor a király föl szokott menni az igazgatóhoz és kérte, hogy így-úgy, mindnyájan voltunk diákok, mi sem voltunk angyalok, tehát „most az egyszer” engedje el a fiúnak a büntetést.

— Jaj Istenkém — csodálkozott a Hanzi kerek tekintettel — én meg ám azt gondútam, hogy a király nem is ember és csak örökké mindig

egy nagy aranyos trónon ül és senkihez se nem beszél, csak integet a fejével!

— Dehogy is ül mindig trónon! Látnád csak a mostani angol királyt, V. Györgyöt meg Mary királynőt, mikor a kis főhercegekkel játszanak, akkor nyílna csak kerekre a szemed!

— Hát a király is játszik? Tessék lenni szíves lenni róla mesélni!

No jó. Tudd meg Hanzi, hogy Anglia királya ebben a szép palotában épen úgy él, mint akármelyik előkelő angol, akinek családja van. A király minden idejét a családja körében tölti, amikor nincsen államügyekkel elfoglalva. Délelőtt kilenckor reggeliznek, akkor a kis *John*, a legfiatalabb herceg is elkészül a mosakodással meg az öltözéssel. Ez a családnak a legkedvesebb órája; nincs itt semmiféle ceremónia; a tea és a lágytojás mellett bizalmasan elbeszélgetnek. A „mama” szobája hangos a vidám kis „fenségek” kacagásától s a királynő velük nevet, mert tetszik neki, hogy

A High-Holborn Street, az ősi London legérdekesebb maradványa.

a fiai pajkosak. A „jókedv az egészség jele — szokta mondogatni — és a jellemet is erősíti az öröm”. — Gyerekes ötletekkel mulattatja a gyermekeit, a család kedvence, a kis John fölmászik a „mama” hátára és onnét ingerli Györgyöt és Mary királykisasszonyt, akinek a nevelését a királynő vezeti. Tanítja őt cizellálásra, szőnyegszövésre és — férfiaságra. Mint minden angol lánynak, a serdülő Marynak is ez a jelszava: „Szabadelvűség és szerénység”. Nyoma sincs rajta a kényességnak és a kiállhatatlan szeszélynek. Édesanyja úgy neveli őt, hogy minden iránt érdeklődő, gyakorlatias szelleme megtalálja majd az utat az egész angol nemzet szívéhez. Reggeli után a király beletemetkezik a munkába. Sok gondja van: vállalni pihen a fél világ. De nemcsak a parlamentnek és a lordok házának a magas határozatai és a messzi Indiák vagy a távolfekvő szigetek alkirályai érdeklik őt, hanem személyesen törődik cselédjeivel is. Tudja, kinek mi gondja van és segít rajta. A királynő pedig odaül a háztartási könyvek

közé, számadásokat készít, a női cselédséget rendezi, közben fiaira is jut valami a figyelméből. A bárom legidősebb herceg már nincs otthon, a trónörökös a külföldet járja, Albert herceg Darthmouthban van, Henry herceg Broadstairsban jár iskolába. De annál több gondot okoz a mamának a többi!

Mielőtt sétára mennének, ott kell lenniök az őrsváltásnál. Kedves látvány ez! A katonazene ütemeire táncol még a napsugár is, amint a díszbe öltözött őrseg elvonul. A kis hercegek tisztelegnek a zászló előtt.

— Jaj, de aranyos lehet — mosolygott a Hanzi —, én úgy szeretném látni őket! Én tudnék ám velük barátkozni.

— Csakhogy most nincsenek ám Windsorban!

Megnéztük a *State Apartments* — érdekes termeit. Előkelő, bútorszattal kényelmessé tett szépművészeti múzeumhoz hasonlít ez az épület-szárny. Ide szállásolja a király az országos ünnepségek alkalmával fejedelmi vendégeit. Rubens, Holbein, Rembrandt, Tizian, Van Dyck festményei, régi fegyverek, drága gobelin szőnyegek ékítik a szobák falait . . .

Este érzékeny búcsút vettünk miszter Walkertől és a kis Davy Corbintól, aki velünk jött a vonatig. A Hanzi és a Davy erős fogadást tettek egymásnak, hogy sűrű levelezéssel teszik szilárddá az amúgy is erős barátságukat.

XXXIH.

Hullámzó lélekóceán.

London, 1910. aug. 7.

A Paddington állomás nagy csarnokában állunk. Egymásután futnak be a fekete vonatok s a mozdony-kolosszusok behúzott nyakkal, forrongó erejüket visszafékezve állnak meg. A sötétvörös és fekete kocsik vastagon ontják a népet. Cilinderes gentlemanek, hosszúkabátos, vastag esernyős, tipikus öreg urak, szótalan asszonyágok, kézzubonyos munkások ezrei hullámszerűen előttem. Hullámzó lélekóceán! Ki tudja, mennyi világ hömpölyög itt, hisz' minden koponya egy külön világ égboltozata. Idegen arcok, idegen ruhák, idegen szívek, mégis meleg érdeklődéssel nézek rájuk. Minden mozdulatuk, még a hallgatóságuk is egy-egy adat nekem ahhoz a képhez, amelyet Londonról és népéről megfestek a lelkemben. S közben hallgatom a bácsim és Willkomm úr beszélgetését:

— Nézze kérem ezeket a szürke, csendesen tovasuhanó alakokat: mindmegannyi centúriója a modern angol világalomnak! Nem vette észre, hogy ezeken nem kiabál semmi: sem a ruha, sem a modor?

— Oh, hogyne! Épen a balkáni utamra gondoltam és összevettem magamban e két végletet. A félművelt népek nagyon szeretik a színt, az egyenruhát, a nagyhangú, föltűnő, rikító eleganciát. Románia és Szerbia testén cifra egyenruha van; Sinaiába luxusvonat jár és íme, a szellem és hatalom hazájában minden egyszerű, igénytelen, szerény. A vasúti tisztviselőket csak a sapkájuk különbözteti meg az utasoktól. Itt mindenki harmadosztályon jár. A fő az igazi tartalom és az igazi gazdagság. Vannak itt is cilinderes koldusok, de sokkal kevesebben, mint nálunk.

— A bácsim elmosolyodott:

— Tudja, mi jutott eszembe? 1837-ben egy föltűnően érdekes jelenet folyt le ezeken az utcákon, úgy hogy a selyemszörkalapos, bárkacipős angolok megállottak a csodálkozástól sietős útjukban. Egy fényes hintó járt erre, amelyet négy gyönyörű ló húzott. A kocsin elől-hátul négy zsoké feszengett két kabátban és kürtöt fújt. A hintóban gróf Zichy Manó ült (a későbbi szabadságharc vitéz őrnagya), tehát egy magyar mágnás. A szürke angolok mosolyogva csóválták a fejüket: — „Ej, ej, ezek a magyarok! Micsoda fényezés!” Mít gondol kedves Willkomm úr, ez nem „Balkán”?

— Igaz bizony! Mi is „Balkán” vagyunk egy kissé. Szeretjük a külső csillogást, azt a papírpénzt, amelynek nincs ércfödözete, — és ami a legnagyobb baj — a kávéházi életet. Előbb, hogy végigjártuk a *City* keskeny utcáit, az Oxford-Streetet, a Piccadillyt, föltűnt nekem, hogy az emeletnyi magas ablakok mögött sürgő-forgó kereskedők, iratok fölé görnyedő könyvelők izzadnak. Pesten a Rákóczi-utat vagy az Andrássy-utat mindkét oldalon keleti ragyogással berendezett kávéházak szegélyezik. Ez a sok márványsztal, villanyfényben csillogó komfort a nemzeti élet temetési szertartásának a fényűzése.

Sohasem éreztem ezt annyira, mint most, Angliában, ahol a család szent csöndje és tisztasága, az egyszerű polgári erények adják meg az élet színét, egészségét és zenéjét. A pesti élet zenéje — cigányzene. Az angol élet zenéje a szívek rithmikus dobogásában ünneplő lelki harmónia ...

Ma délelőtt az utcákon kalandoztunk; hol gyalog, hol pedig omnibuszautón és élveztük a londoni forgalom gyönyörű izgalmát. Érdekes nézni ezt a nagy lendületű életet. Nálunk minden lassabban folyik, mint náluk. Ami Budapesten félórát tart, azt London elintézi tíz perc alatt.

Az omnibuszokat, városi vonatokat naponként több mint *egy millió* ember használja és a száz meg százezer kocsi, mintha valami chronometer gépezete volna valamennyi, olyan pontosan jár. Senki se késik el, senki se ácsorog.

— Várj, Kali — szólt a bácsim a *Fetter-Street-en* —, ne siess úgy! Itt látok valami étkezőt, — bemegyünk. A Willkomm úr is velünk tart, ugye?

— Hogyne, ha nem húst tálalnak. Már gróf Széchenyi Lajosné beírta naplójába hetven esztendővel ezelőtt itt jártában, hogy: „az angol konyha rémes! Minden étel túl van fűszerezve és a főzelékbe vizet öntenek”. Hát még a hús! Olyan az, mintha deszkadarabot ráгна az ember.

Míg a Willkomm úr így zsörtölődött, már bent is voltunk az „étkező”-ben. A magas pulpitus mellett fehérsapkás, kétszakállú tiszteletreméltó gentleman állt és előkelő nyugalommal nyújtogatta a ki s bejáró éhezőknek az ételt lapos tányéron. Azok állva megették, amit kaptak s tovasiettek dolguk után. Oldalt magas, keskeny székek álltak: aki öt percnél tovább ráért, az fölkapaszkodhatott ilyen székre. Mi a sarokban meghúzódozó kerek asztalt leptük el s keleti lassúsággal vagdaltuk a nagy szelet beefsteaket. Meg is bámúlt mindenki: kik lehetnek ezek, akiknek ilyen sok az idejük? Bizonyosan nem angolok, nem ismerik a közmondást: „Time is money” az idő pénz! London nincs berendezve a hosszú üldögélésre. Még gondolatnak is szörnyű, hogy ott valaki délutánokat áthenyéljen egy füledt kávéházban szivarfüstbe burkolózva, egy pohár víz mellett.

Végigmentünk a híres *High Holborn-on*. Ez az ősi London legérde-

kesébb maradványa, tele régi házakkal. A városnak ezt a részét megkímélte az 1666.-i nagy tűzvész, amikor 460 utca, 89 templom, 13.200 ház lett a lángok martaléka.¹

Itt volt *Milton* háza is, amelyben az *Elveszett paradicsom* hatalmas kompozíciója megszületett.

Ezen az utcán vezették végig valamikor a kivégzendő gonosztevőket a *Tyburn-ba*.

*
* *

London, 1910. aug. 7.

Este tíz óra. A *Hotel St. Ives* egyik második emeleti kis szobájában ülök. Rámfeküdt a csodálatosan gazdag, ezerszínű, ezerhangú, mélységekkel és sejtelmekkel teli csend. Ilyenkor a lélek titkos ajtóinak a lakatja zajtalanul lepattan s előjön az a sok rejtett gondolat, érzés, vágy és önvilágunk halavány kísértetei, amelyek az utca zajában, a napvilágnál szűk celláikból nem mernek kilépni.

Az ablak nehéz függönyével kizártam az *Eastbourne-Terrace* lármáját, a kocsik, autók, társzekerek tompa dübörgését. A lámpa piros ernyője az asztal lapjára szűkíti a fényt; — a szoba bútorzata erős félhomályba vész.

S itt messze, nem tudom én, hány ezer kilométernyire attól a kis háztól, amelyben gyermekreményeimet átálmodtam s attól a néptől, amelynek a vére ereimben pezseg — egy angol hotel kicsi szobájában ülök és hazagondolok. Eszembe jut, hogy mily büszke lekicsinyléssel néztem végig még Budapest palotáin is, mikor elindultam erre az útra. S most csodálatos melegség tölt el az én szegény kis fajom iránt, amely elvész a népek kavargó örvényeiben. Most érzem, hogy magammal hoztam nemzetem lelkét, vajúdó küzdelmeinek, büszke diadalainak, elszánt heroizmusának minden örömét és bánatát. Az éjszaka csendjében értem nyúlt messze hazulról egy kar és megragadta a szívemet és nem ereszt. Visszahúz. Most igazán tudom, hogy a fajomban élek és a nemzetem énbennem él.

Megvillan előttem sok vértanú-lélek szeme, amelyből nemzetem géniusza néz rám.

Mintha itt látnám a szoba sarkában Apácai Cseri János szomorú, sovány alakját, amint rongyos kabátját összegombolva kilép az utrechti egyetem kapuján. Sápadt arcából két villogó szem tekint rám. Szinte hallom is a szavait: „Mi légyen az oka, hogy minket tanultság dolgában egyéb nemzetek annyira fellyülhaladnak? Ez annyira furdalja bús szívemet, hogy ezért gyakran nem is alhatván egyedül e nyugtalanító gonddal vesződöm, vájjon miképpen lehetne segíteni szegény hazámon?...”

Micsoda erő az, amely e száműzött tanító keblét feszítette? Ez a magyar kultúra titka. Nemcsak a XVII. sz. e nyugtalan vándora sírta el e panaszt, hanem mindazok, akik a magyar kultúra idegenjáró apostolai voltak, akikben nemzetünk elmaradottsága váltotta ki a fájdalmas ambíciót. Apácaitól Széchenyi Istvánig számtalan magyar szívét markolt meg a hazulról értük nyúló kar.

Gróf Széchenyi Lajosné, mikor Birminghamban meglátogatta az egyik

¹ Ennek az emléket hirdeti a *Monument*, ez a hatvanegy méter magas oszlop, amelynek a tetejéből tizenhárom méteres aranyozott „lángnyelv” csap föl.

legnagyobb angol gyártelepet, *Watt* gyárait (1837), így sóhajtott föl: „A mi szegény hazánk, melyet nem az akarat hiánya, hanem a körülmények súlya tartott meg műveletlenségében, csak két század után fogja ezt a kultúrát elérheti”.

Egy angol, egy német vagy francia elmehet Svájcba havasokat megmászni, bejárhatja Itália antik tájait, élvezheti Norvégia zord szirtfokainak a panorámáját, végighajókázhat az Alduna fenékpadjai között: ő utazik, élvez, szórakozik és impressziókat gyűjt. S egy magyar, ha külföldre megy, kínzó mardosás közt féltékenyen keresi a nemzetek fejlődésének a titkát és visszatér bele Apácai vajúdo lelke: „Vájjon miképpen lehetne segíteni szegény hazámon?”

Ez az a „szentelt fájdalom”, a mi legnagyobb és legszebb kincsünk, amely kultúránk és fejlődésünk titka.

XXXIV.

Miszter Gilman automobilja.

London, 1910. aug. 8.

Ismét *Gilman* úr, a mi napsugaraslelkű londoni barátunk vezet, akivel olyan különös módon ismerkedtünk meg a brüsszeli világiállításon s akinek a kíséretében az angol történelem legnagyobb kriptáját, a *Towert* is megnéztük. Ma korán reggel bekopogtatott hozzánk:

— Hamar uraim, az autó vár: ma sok néznivalónk akad!

— Micsoda autó? — kérdezte a *Hanzi* s egyszerre kiszaladt a szeméből az álom.

— Hja, máma nem magyarosan sétálgatunk s meg-megállva pihengetünk, hanem angolosan, autón robogunk: — innen a *Hyde-park-ba*, onnét a *Westminster Abbey-be*, onnét a *Natural-History-múzeum-ba*, azután a *British-múzeum-ba* és így tovább. Rövid az élet — gazdag a világ s csak két kis ablakon át kukucskálhatunk ki rá.

— Bácsi kérem, miféle ablakokról tetszik beszélni?

— A szemekről; — például a te kerek ablakszemeidről. A lelked ott lakik abban a gömbölyű palotában, amelyet buksi koponyának neveznek és minthogy mindenre kíváncsi, hát a fényes, kerek ablakokon kinéz és mindenről tudomást vesz, mindent lefotografál és a palota kicsike szobácskáiban halomra gyűjti a lemezeket s mikor azután mesélni akarsz odahaza Londonról, akkor van mit „előhívni”! Bizony. Hanem keresd elő a sapkádát és menjünk, mert az idő pénz!

A puhajárású hatalmas automobil zajtalanul siklott végig a *Gloucester-terrace-on*. A *Hanzit* gyönyörűség volt nézni. Rendkívül imponált neki ez a rohanás. Peckesen ült és büszkén nézegetett körül, azt gondolván, hogy egész London őt irigyli. Egy-kettőre elértük a *Viktoria-kaput*, amely a *Hyde-park* egyik bejárata.

— Nézzék ezt az érdekes temetőt — szólt *miszter Gilman* —. Ez a legelőkelőbb londoni kutyatemető. Mondhatnám, hogy London kutyaaarisztokratái temetkeznek ide. Ez a nyolcvan-kilencven sírhalom itt a *Viktoria-Gate* mellett csupa pincsit, doggot, vizslát s agarat takar. íme a *Hyde-park* első nevezetessége!

— Tulajdonképen mi ez a Hyde-park — kérdeztem, miközben a park fáai között a Buck-Hill-Walk-on végigsiklottunk.

— Ez kérem, egy gyönyörűen parkírozott mező, erdőkkel és tavakkal tarkítva London közepén. A sivár háztömbök Szaharájában egy oázis, sok évszázad óta a lázas londoni élet pihenője, amelynek a története kitűnő tükre a londoni társadalmi- és népelet fejlődésének is.

— Hogy érti ezt, miszter?

— Úgy értem, hogy ez a civilizációtól körülözlött nagy vadon szabad terület a népgyűlések tanyája; a testületek, klubok gyülekezőhelye, szabad játszótér. A nép örömeinek és elkeseredésének a zuhogó áradata itt szabadon hömpölyöghet szét. Amikor Londonnak kenyér, jog és igazság kell: itt teletorokkal követelhetik. Egy-egy fanatikus népszónok vagy piaci filozófus fölugrik valamelyik szobor talapzatának a párkányára, odacsődíti az ácsorgó vagy sétáló közönséget és harsány hangon hirdeti népboldogító elveit. Egy virágokkal, fákkal, mezőségekkel, vízesésekkel és alleekkel megszépített óriási Forum Romanum: — ez a Hyde-park, amelynek a kalandokban gazdag története visszanyúlik a XVI. századba. VIII. Henrik (meghalt 1547-ben) kerítette körül ezt a területet s még Erzsébet királyné korában is vadászkiáltók harsogásától visszhangzott a környék. A Hyde-parkban, a Westminster-apátság egykori csendes birtokán, szarvasgímek és őzikek tanyáztak Száz év múlva pedig páncélos lovagok, deli angol lordok, nehézkarú levették keltek itt nemes versenyre az udvar színe előtt.

A XVII. század végén divatba jött, hogy London népe álarcot öltött és úgy járt ide sétálni. Micsoda bizarr ötlet: az összeboruló fák alatt egy zajos, tarka korzó, amelyen senki sem ismeri a másikat. Napról-napra megújuló álarcosbál volt ez, érdekes maradványa annak a kornak, amely Shaksperet és fantasztikus drámahőseit szülte. Csakhogy persze, komolyodott a világ s 1695-ben kemény törvényt hozott a város tanácsa, hogy senki se merjen ezentúl álarcban sétára menni.

— Érdekes — szólt Willkomm úr —, amint az ember ezt hallgatja, bepillant a tömeglélek fejlődésébe.

— Úgy van, miszter! A következő század elfordult a Hyde-parktól. A bozót benőtte az utakat, a fákat senki sem gondozta, a nép szeszélye máshol keresett magának komédiát. Ahol most járunk, ez a hely bujdosó koldusok tanyája és hírhedt párbajok színhelye lett. Itt vívott meg lord Mohun és Hamilton herceg s mindkettő elesett. A párbajok korszakát ismét a szórakozás korszaka váltotta föl, mikor II. György felesége a park közepén azt az óriási mesterséges tavat vájatta, amelynek a vize itt csillog előttünk. Ez a *Serpentine-River*, amely a Themzéből kapja a vizét.

— Hogyan, ez a nagy tó mesterséges medence?

— Igen. Idegenek számára páratlan látvány a Serpentine-River környéke este nyolc óra után.

— Mért éppen akkor?

— Pont nyolc órakor egy zászló libben föl annak az oszlopnak a tetejére. Ez azt jelenti, hogy elérkezett a gyerekek órája. Száz meg száz fiú lesi ezt a jelet s amint a lobogó föltűnik a rúd tetején: hajrá, csónakokba ereszkednek, lehányják magukról a ruhát, fejest ugrálnak, hancúroznak, úszóversenyt rendeznek. Látnák csak, uraim, azt a féktelen jókedvet! A sétáló közönség kendőt lobogtat, kiabál és buzdítja a lubickoló gyerek-

hadat; ki ennek, ki annak a nevét kiáltja, De kilenckor megszűnik a multság. A zászló lesiklik s egyszerre apadni kezd a tó vize. Tíz-tizenöt perc múlva már se hire se hamva a Serpentine-Rivernek. Megnyitják a vízlehajtó csöveket és a hatalmas tó visszaszalad a Themzébe. Így megy ez nyáron napról-napra.

— Ojjé, papa — szólt lelkendezve a Hanzi —, én otthon szólok a Muki bácsinak, aki főmérnök, hogy csináljon ilyet nálunk is! Ő fog ám csinálni, ha megkérem!

Gilman úr mosolygott és folytatta:

— Amerre most megyünk, ez a korzó, önök tudják, hogy ha parkról van szó, velünk a világ egy nemzetének a kertművészei sem vetekedhetnek. Nos hát tessék megnézni ezeket a facsoportosításokat és virágágyakat, amelyek a Serpentine-korzót szegélyezik!

Ide jár London előkelősége kocsikázni, sétálni, lovagolni délutánon-kint. Pompás látvány ez, uraim! Az angol gentleman is ki tud rukkolni, ha reprezentálni kell. A Rotter Row széles útján elegáns fogatok robognak tova, a tó északi partját pedig a lovasok és a gyalogjárók népesítik be. Aki látni vagy láttatni akar, ide jön . . .

Misztér Gilman automobilja a Victoria-Streeten végig ideröpített a *Westminster-apátság* templomához. A remek gót templom ódon, megbarnult ívei alatt állok. A lelkemet áhitatos hangulat nemesítette át, amint beléptem. Ismerem én ezt a helyet, hiszen gyermekkorom legköltőibb órai kötik hozzá a szívemet. Elfut előlem tizenöt év keserves terhe s tíz éves gyermek vagyok újra. Visszafojtott lélekzettel nézek körül: hisz itt koronázták Tomot, a „Koldus és királyfi” hőst. Hol vannak a gyémánttól csillogó peer-hölgyek, a tarkadíszű országnagyok, hol a lord protektor s a királyi testőrség acélvértes gárdája? Kigyulladnak a képzeletem színes lámpái és benépesedik a gót homályú templom. Föltűnik az ajtóban Tom gyönyörű alakja, nyakán hóféhér fodor, vállán hosszú aranypalást, mellén a térdszalagrend jelvénye, lábán arannyal áttört topánka. A canterburyi érsek fölemeli a koronát és a fejére teszi. A koldusfiú sápadtan áll...

Eltűnik minden káprázat. A bácsim karonfog és tovább vezet, én pedig nagyot sóhajtok, hogy visszarántott a csúnya jelenbe. Misztér Gilman már javában magyaráz:

— A Westminster-Abbey Anglia pantheonja, a halhatatlanok csarnoka. Ide vannak temetve az angol nemzet királyai és legnagyobbjai, akik nem a szűk jelen, hanem az örökkévalóság számára dolgoztak. Itt koronázzák Angolország királyait s ez a tömérdek szobor, relief, emlékmű, ami a templom fülkéit és falait zsúfolásig megtölti: mind egy-egy világtörténelmi mozzanat emléke.

— Én — szólt Willkomm úr — sokkal fényesebbnek képzeltem a Westminster-Abbey-t.

— Igen, mert ön az emberi nagyságot a fényvel, csillogó pompával tudja csak elképzelni. Bizony, a Westminster-apátság temploma meglehetősen kopott: megtépázta az idő, megöregítették a századok. Magasbatörő ívei megfeketedtek a vénségtől. De az angol imádkozni jön ide és erőt gyűjteni az élet nagy harcaira. Ez a mi lelki kincstárunk. Ami lelki nagyságot,

hősiességet, nagyrahatottságot csak termeit az angol faj *hét* száz év óta annak a kézzelfogható emlékét ide hordták össze.

— Olyan régi ez a templom?

— Bizony régi. III. Henrik építtette föl a mai alakjában Edgar király (985) temploma helyén. Azóta folyton bővítik, javítják, gazdagítják. Legutóbb 1895-ben, hogy a templom egész pompájában kibontakozhassék a nézők szeme előtt, az *Old Palace Yard* palotáinak egy részét lebontották.¹

Akit az angol nemzet ideálul akar önmaga elé állítani, azt ide temeti: ez a legnagyobb elismerés, ami halandót érhet.

Végigjártuk a templomot és a töredezett falú kolostort s belekáprázott a szemem ennyi pazarságába az emberi szellemnek. Hiszen láttam én már

A Trafalgar-Square. London legszebb tere a Nelson-emlékkel.

világhírű monumentumokat más nemzeteknél is: gyönyörű szobrokat, égbetörő épülettömböket, amelyek megfekszik az ember lelkét, láttam nem egy helyen a dicsekvő nemzeti géniusz pazarlását, de az angol túltett valamennyin, íme, egy pantheon, amelynek a pazar gazdagságát a vezető nem úgy sorolja föl, hogy: itt egy aranyozott szarkofág, ott egy mozaikmedaillon, amott egy művészien színezett ablak, ennek vagy annak a műve, hanem komoly büszkeséggel ezt mondja:

— Nézze, miszter, ez itt *Newton*, a világmindenség nagy kutatója és törvényhozója, mellette *Herschel*, az Uranos felfedezője, a nagy távcsőkészítő csillagász, fölötte *Stephenson*, akinek a vasutat köszöni a világ; azon bronzrelief alól *Darwin* szelleme néz ránk; amott *Nope* generális, Quebec kormányzója: sírja fölé egy gyászoló indiánt vésett a művész. Akarja látni *Chatam* lordot, az okosság és jókedv nagy művészt, *Gladstone-t Pitt-et, Fox-ot*, akinek a halálát (e szarkofág szerint) a szabadság

¹A Westminster-Abbey helyén valamikor bozóttal körülnőtt medence volt. 616-ban az angolszász Sebért király templomot és kolostort építtetett ide a bencések számára. Ezt a templomot a dánok lerombolták.

szelleme teszi édessé; *Macalay-t*, aki a legszebb történelmi monográfiákkal ajándékozta meg a nemzeteket; *Garrick Dávidot*, a püpos színészt, aki Shaksperet föltámasztotta? Nézze, ott lebbenti szét a függönyt és előlép, mint III. Richard halhatatlan alakítója. Itt van *Händel*, a nagy zenész, *Milton*, az „Elveszett paradicsom” vak költője, *Thomson*, aki az „Évszakok”-at írta. Itt van a melegszívű *Dickens*, akit az egész világ megsíratott, mikor az az egyszerű márványlap eltakarta mosolygó arcát előlünk, ő az ifjúság legnagyobb írója. Odább *Thackeray*, aki Dickens-sel vetekszik a humor ibolyakoszorújáért és *Shakspere*, aki könyveire támaszkodva a *Vihar* egyik szerepét tartja kezében.¹ Akar ön királyok közt sétálni? Itt van *Stuart Mária*, *Erzsébet királynő*, *II. Károly*, *III. Vilmos*, *VI. Edward*, stb. El kellene sorolnom az összes világbíró angol királyokat. És még azt mondja ön, hogy „fényesebbnek” képzelte a Westminster-Abbeyt? Hát kell ennél nagyobb fényűzés?

Ahová most jutottunk, ez a sokat emlegetett *VII Henrik-kápolna*, a templomnak az a része, amely késői gót stílusban épült (1502—20) s a Tudor-dinasztia megalapításának, a York- és Lancaster-ház egyesülésének az emlékét őrzi. Eszünkbe jut a „fehér és piros rózsza” rettentő küzdelme. A *Henry VII's Chapel* mesébe illő alkotás azzal a száz szoborral, gyönyörű ívköteivel, fametszeteivel, tölgyszekeivel, amelyek elkápráztatják a szemet, ha belépünk.

Megnéztük még a Szt.-Edward-kápolnában *I. Edward* (1307) koronázási trónját.

— Nézze csak — szólta Gilman úr —, ezen a kopott tölgyfa-trónon ült VII. Edward is 1902-ben, mikor megkoronázták.

— Jé, hát nem tudott szebbet csináltatni? — csodálkozott a Hanzi.

— Nem bizony, mert ez a szüette szék nagyon értékes. Látod benne ezt a nagy követ?

— Az ám! Egy szögletes nagy kődarab!

— A hagyomány szerint a bibliai Jákob, mikor Bethelen keresztült ment s útközben elnyomta az álmot, erre a köre hajtotta le fejét és akkor volt az a csodálatos álma, hogy éjig nyúló létrát látott, amelyen angyalok jártak föl-alá.

— S hogy került ide ez a kő?

— A keresztes háborúk alkalmával hozták magukkal a Szentföldről visszatérő lovagok.

— Persze ez csak legenda? — kérdeztem.

— Igen. Tulajdonképen a skót hatalom jelképe, egyszerű homokkő. I. Edward hozta magával Skóciából 1297-ben. De mégis értékes ereklye ez, mert a haldokló szent Columba rajta pihentette fejét a iónai kolostorban.

* * *

„Angliának vége, ha tizenkét óráig ura vagyok a Calais-csatornának” — mondta Napoleon 1805 októberében Boulogne alatt, amint végignézett döbbenetesen nagy seregén. *Százhetvenkétezer* gyalogos, *kilencezer* lovas várta azt az órát, amelyben a készenálló *kétezernégyszázötvenhárom* hajó

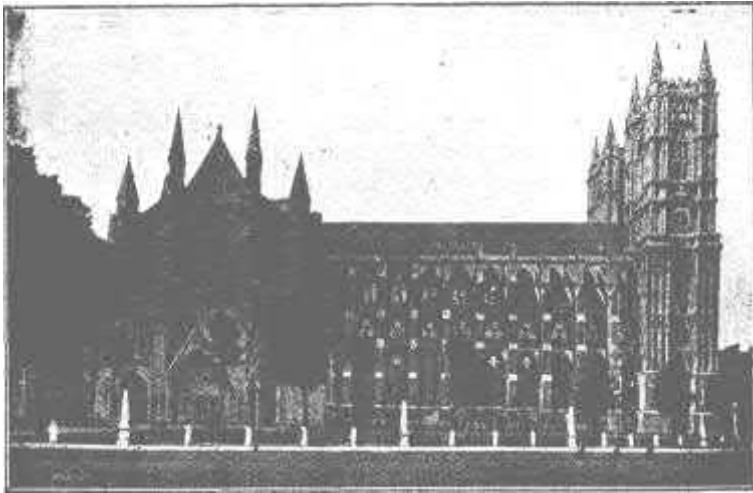
¹ Shaksperenek csak az etnlékszobra van itt. ő maga Stratfordban, a Szt.-Háromság-templom szentélyében van eltemetve.

átszállítja őket Angolország partjaira. A szeptember 17-i nagy újoncozás kiegészítette a császár hadait. Most csak egy napóleoni gesztusra várt a remegő Európa s akkor — „Angliának vége!”

Így kezdte a beszédet miszter Gilman, amint a *Trafalgar-térre* ért az autónk.

— És melyik az a „napóleoni gesztus”, amely úgy látszik, elmaradt, mert Anglia még létezik? — kérdeztem kíváncsian.

— Kedves barátom, a napóleoni gesztusok új korszakot kezdenek a hadászat történetében. Azelőtt éveken át rendszeresen vezetett hadak küzdöttek egy-egy kis terület birtokáért. Egyszerre kiáltott a korzikai hadnagy: Napoleon szédületes hadakat összpontosított a kezében és határozott, kemény gesztusokkal szórta az ezredeket és hadoszlopokat. Egy pontra tömöríteni minden hadat és ott a végletekig megfeszíteni minden erőt —

London A Westmister-Abbey. — A halhatatlanok csarnoka.

merészen, kemény, fegyelmezett előretöréssel és föltétlen hittel a győzelemben. Ha a napóleoni gesztus akkor Angliára zúdítja azt a fanatikus hadsereget, most nem tudom, hol vagyunk. S hogy Angolország virul, azt *Nelson* admirálisnak köszönjük, akinek a szobra itt áll előttünk, ezen az ötven méter magas gránitoszlopon. Trafalgarnál ő verte meg az egyesült francia-spanyol hajóhadat, amelytől Napoleon az Angliába vezető tengeri út megnyitását várta. A földközítengeri hajóraj élén *Nelson* üldözőbe vette a harminchárom spanyol francia sorhajót s Trafalgar hegyfokánál megütköztek. Borzasztó csata kezdődött 1805 október 21.-én reggel 9 órakor: két világ kelt birokra. *Nelson*, aki számtalan csatában elkerülte a halált, most gyilkos golyótól találva összeesett. Mielőtt elszállt volna hősi lelke, ezt mondta: „*England expects every man will do his duty*”. (Anglia elvárja, hogy minden fia megteszi a kötelességét.)

Meghalt, de győzött. S ez a győzelme biztosította Angolországnak a tengeri hatalmat.

— Ojjé, ahhoz nagy bátorság kellett ám, hogy Napóleontól sem ijedt meg, — ugye miszter Gilman? — szólt a Hanzi.

— Bizony. De ő már kicsi korában sem ijedt ám meg a saját árnyékától! Egyszer a nagymamája házától elkalandozott nagyon messzire és eltévedt. Már kezdett sötétedni. Odahaza kétségbeesve keresték, végre az erdőn túl, egy tó partján rátaláltak. A nagymamája reszkető karjaiba fogta és kérdezte: „Édes Horatióm, nem féltél?” — A kis öt éves Nelson arca kipirult és büszkén így felelt: „Nagymama, kérem, én még sohasem féltém!”

Ilyen fiú volt Nelson Horatio. De lett is belőle igazi hadvezér! Beutazta Nyugat-Indiát, részt vett egy sarkvidéki expedícióban, ott küzdött az amerikai háborúban mint tengerészkapitány, járt Olaszországban s Calvi ostroma közben elvesztette egyik szemét, mint ellentengernagy elfogott egy ezüsttel megrakott spanyol hajót a santa-cruzi öbölben. Itt vesztette el jobb karját. Az abukiri csatában megsemmisíti a francia hajóhadat és megnyeri a „Nilus bárója” címet. Most ez a tér hirdeti dicsőségét.

A *Trafalgar-Square* London legszebb tereinek egyike s az idegenforgalom központja. A Nelson-oszlop talapzatát négy kőbevésett oroszlán díszíti, az emlékmű alsó négyszögű lapjain pedig bronzreliefek örökítik meg a nagy admirális életének néhány jelenetét.

XXXV.

Ötezer éves titkok kulcsa.

London, 1910. aug. 8.

A *British Múzeum* déli épületszárnyában vagyunk, az egyiptomi emlékek álomszerű, idegen csodái között. A *Southern Egyptian Gallery* a legújabb kor maradványait tartalmazza. A „legújabbét”, mert hiszen ezek a fekete szarkofágok, titokzatos képekkel televésett oszlopok, merev pózban ülő oroszlánfejű istenszobrok alig háromezer évesek. Pedig az egyiptomi kultúra visszanyúlik harminc dinasztíán keresztül, több mint ötezer esztendőre.

Miszter Gilman leült egy őskori kőpadra, mi körülálltuk őt és hallgattuk:

— Bizony, ötezer éves titkokat rejtnek ezek a termek: egy meghalt nép vallásának, államéletének, műveltségének, művészetének és egész gondolatvilágának a dokumentumait! Nézze, kérem, azt az oszlopot; tele van vésvé figurákkal. Ezek a furcsa háromszögek, áthúzott körök, görbe kanál- és villaalakú metszések, fésűs karcolások, madár- és emberfejek mind jelen-tenek valamit. Gondolat rejlik e figurák mögött. Három-, négy-, ötezer év előtt egy ember, akinek olyan szíve volt, mint önnek, érzett valamit, agyában gondolatok villáma cikázott s kezébe vette a vésőjét és a lelke tartalmát ezekbe a hieroglifákba öntötte át.

Az emberi történelem mécsese elaludt az egyiptomi múmiák kriptájában. Azok a mohó lelkű tudósok, akik a Nílus iszapos völgyében kutattak, akik a *dér-el-bahari-t*, a *karnaki* templomokat, a *hammani*, az *el-kabi*, a *Beni-Haszani* sírokat s a gúlák iszonyatos tömegeit áttúrták: Pierius Valerius, Kircher, Buchard visszafojtott lélekzettel, reszkető kézzel simogatták e hieroglifák mélyre vésett figuráit. Mi lehet itt? Mennyi lehetőség rejtnek ezek az emlékek a kutató emberi elme számára! Előttük volt

egy könyv, amelyet nem tudtak olvasni, egy érdekes arc, amelyen az ajak megmerevült és egy hangot sem adott. Szétlebbent előttük egy függöny, de semmit sem láthattak, mert vak sötétség meredt eléjük. Tudták, hogy aki itt világot tud gyújtani, az négy-ötezer éves titkokat fog a modern kor elé tárni.

— És akadt-e olyan „mécses”, amely a fekete éj érthetlenségébe bevilágított? — kérdeztem kíváncsian.

— Igen, itt van előttünk az a „mécses”!

— Ez a fekete kődarab?

— Úgy van. Ez a töredezett bazalt-tábla! öt arasz széles és hat arasz hosszú az egész. Az üveg alatt jól látni a fekete kőbe élesen vésett fehér betűket és — hieroglifákat. *Ptolemeus Epiphanes* király egyik rendeletét tartalmazza: ugyanazon szöveget háromféle írással. A legfelső ó-egyiptomi hieroglif, a középső a továbbfejlődött démotikus, a legalsó pedig görög írás.

— Most már tudom — szóltam hirtelen —, ez az a híres *Roseüei kő*, amelyet Napoleon egyiptomi hadjárata alkalmával *Buchara* francia mérnök talált (1799-ben) a Nilus torkolatánál. De hogy került ez ide? Én azt hittem, hogy valami francia múzeumban van!

— Az alexandriai békekötés értelmében megkapták az angolok s azóta a mi múzeumunk büszkesége.

Champollion hosszú fáradozás után megfejtette a hieroglif-írás ábécéjét a görög szöveg segítségével. Legelőször is e két bekerített királynevet sikerült kibetűznie: Ptolomaios és Kleopátra. Ez 1815-ben történt. Azóta már megcsinálták az ó-egyiptomi nyelv nyelvtanát és ismerjük Egyiptom irodalmát, bepillantottunk egy rég kipusztult emberiség lelkébe.

— Képzelem, micsoda mámora lehetett ez az emberi értelemnek! Soha nem látott titkok között vájkálni és a legszínesebb valósággal táplálni a mohó fantáziát! Fölnyitni egy hét lakattal elzárt kaput és kiereszteni egy sereg eleven gondolatot, meleg érzést, rég eltemetett vágyakat, ötezer éves megnyilatkozásait az „ember”-nek!

Míg én így filozofáltam, miszter Qilman már az *Egyptian Central Saloon-ban* magyarázott:

— Aethiopia és Syria nagy leigázójának, // *Ramsesnek* a korát eleveníti meg ez a terem.

— Mikor élt II. Ramses?

— Krisztus előtt a tizennegyedik században s a tizennégy Ramses-fáraó között a leghatalmasabb volt. Ő szerepel itt legtöbbit. Az ő nevét vési föl amott *Thot* isten, az írás föltalálója és melléje rója azon évmilliókat, ameddig halhatatlan családja uralkodni fog.

— Évmilliókat?

— Bizony, a fáraók nem adták alább! Nekik halhatatlanság kellett. Látja ezt a kolosszális gránit-szkarabeust? A galacsinhajtók ezen őse szent volt az egyiptomiak előtt, mint a megújuló élet és a halhatatlan erő szimbóluma. Ha ön olvasni tudná e kőbe vésett és papirusztekercsekre festett gondolatokat, az első és legerősebb benyomása volna: kiáltás a halhatatlanság felé! örökké élni, újra élni, belenyúlni az örökkévalóságba! Az *Egyptian Vestibule*-ből följutunk a halhatatlanságért való erőfeszítő küzdelmek termeibe. Ott vannak kirakva a *múmiák*, a visszatérő lélek számára

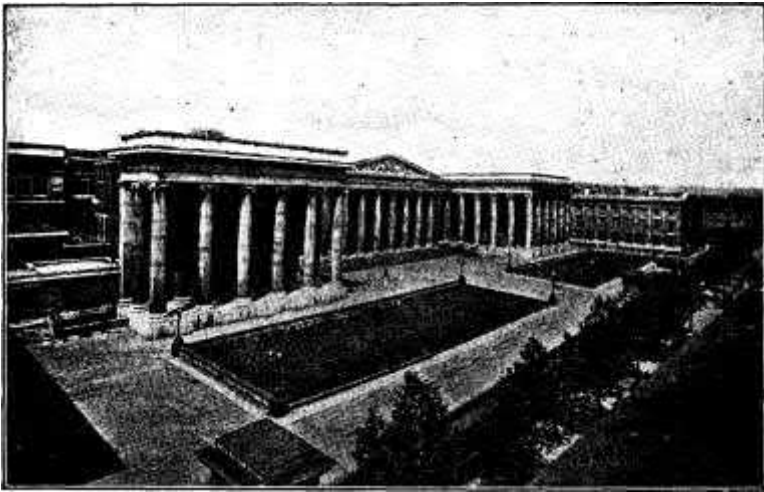
preparált holttestek. Ott meg fogja csapni önt a kriptaszag, de érezni fogja a hit erejét is, amely az évezredek sötét rétegein is átcsillan.

Végigmentünk az *Északi csarnok-on*: jobbra-balra az állatfejű istenszobrok, a mereven ülő vagy térdelő fáraók, a semmiségbe meredő sphinxek titokzatosságát növelte a gránit feketesége. Elmentem a thebai sírok reliefjei előtt és az első tizenkét dinasztia relikviái között s fölmentem az emeletre, a múmiák izgatón érdekes termeibe.

— Nézze ezt a négyezer éves koporsót — szól mizster Qilman —, itt láthat egy részletet a „Halottak könyvé”-bői is.

— Hol van itt a halottak könyve? Mi az?

— A koporsó belső falára van vésve. A „Halottak könyvé”-t maga *Thot* isten írta a papok számára, akik a főbb fejezeteket sok-sok példányban lemásolták és a temetésnél a halott mellé tették. E könyv tartalmazta

London: A világhírű British-Múzeum homlokzata.

a könyörgéseket, amelyek nélkül a halott nem tudott volna eligazodni a másvilágon. Hű tükre ez az egyiptomi világnézetnek. Olvassuk csak el egy részletét, a magyarázó táblán angolul is megvan!

Mikor a halott belép az igazság csarnokába, ahol mérlegre rakják a szívét minden nemes és nemtelen tartalmával együtt, így könyörög *Osiris-hez*:

„Nem tettem rosszat, nem ismertem a hazugságot, nem öltem meg és nem kínoztam senkit, nem gyötörtem rabszolgát, nem okoztam szomorúságot senkinek, nem hamisítottam meg a mértéket. Tiszta vagyok, tiszta vagyok, tiszta vagyok! Szabadíts meg engem a gonosz szellemektől.”

Hasonló szöveg olvasható az *el-kab-i* és a *beni-haszan-i* sírokon is.

A Hanzi lelkendezve futott ki a szomszéd teremből, ahová előrement:

— Jé, mizster Gilman, mik vannak ottand! Nagy pólyásbabák üveg alatt, de már olyan régiek és olyan rongyosak! Fogadjunk, hogy azok is egyiptomiak!

Nem pólyásbabák azok, hanem múmiák.

— Tessék szíves lenni róluk mesélni!

— No jó! Először is itt van a legrégebbi múmia, a neolith korból, guggoló helyzetben. Hétezer esztendővel Kr. e. preparálták. Ezek az üveg-szekrények itt jobbra-balra mind múmiát rejtenek, ön most látni fogja Katebet, Heru, Kleopátra, Kandake holttestét és azt az érdekes muzsikust, aki még a kripták magányába is magával vitte citeráját. Megpattant húrú hangszerével együtt találták. A következő terem kutya-, majom-, krokodilus- és macska-múmiákat tartalmaz: ugyanis kedvelt állataikat is preparálták.

— S hogy történt ez a preparálás?

— Mikor az egyiptomi meghalt, megkezdte merev, kriptabeli „életét”. Rokonai mellét és gyomrát fölvágták és kitöltötték valami fekete szurokkal, aminek a kémiai összetételét mi már nem ismerjük. Azután a tagjait bedörzsölték, bekenték ismeretlen olajakkal, szemét, ajkát megaranyozták s megkezdődött a bepólyázás. Vettek egy hosszú vászon- vagy pamutszalagot (néha 300—400 méternyit is elhasználtak) s ezzel a halottat körülköztették, miközben titkos imákat mormoltak. A kinyújtott, keresztbefont karú halottat befektették az alakja szerint faragott kőkoporsóba, hóna alá tették a „*Halottak könyvé*”-t, teleaggatták drága ékszerekkel, amulettekkel, szkarabeusz-szobrocskákkal, azután elhelyezték a kriptába. A thebai múmiák — amint látja — nem is feketedtek meg, sárgaszínűek és még most is hajlékonyak. A hajuk bámulatos épségben maradt. Egy-egy ilyen preparálás belekerült négy-ötezer koronába, a mi pénzünkön számítva.

Különös megilletődés vett rajtam erőt. Csodálatos ösztöne az embernek, amely megérzi az örökkévalót és szomjúhossa. Meg akarja hódítani a halál sötét országát, le szeretné gyúrni a másvilág ismeretlen erőit a maga módja szerint. A léleknek ez a szent ösztöne építette a fáraókkal a piramisok nyomasztó tömegeit, ez tette találékonnyá az akkori orvostudományt a holttestek megőrzésében. Az örökkévalóság rájuk lehelt.

S íme, piramisait eltakarja a sivatag homokja. Lucifer föltárja Ádám (Fáraó) előtt a lesújtó jövőt:¹

„Nem érzed-e e lanyha szelletet,
Mely arcodat legyinti s elröpül?
Vékonyka porréteg; marad, hol elszáll,
Egy évben e por csak néhány vonalnyi.
Egy századévben már néhány könyök:
Pár ezredév gúláidat elássa.
Homoktorlaszba temeti neved,
Kéjkertjeidben a sakál üvölt . . .”

Amen Hotep, Thothmes, Sargon s a többi nemzeteket tipró fáraó szobrai belepotyognak a megáradt Nílus mocsaraiba vagy a szétterpeszkedő vizek nyugtalan hullámaiba, a tarka kagylók befufúrnak hegyes héjukat a büszke szobrok arcába, szemébe s eltakarja őket az iszap . . .

Miszter Gilman megnézte az óráját:

— Uraim, ugorjunk át négyezer esztendőt és térjünk vissza egy kicsit a jelenbe. Itt az Egyptian Central Saloon közvetlen szomszédságában van az étkező.

— Hogyan, idebent a múzeumban?

— Természetesen. Az angol, ha egyszer bekerült ebbe a rengeteg

¹ Madách Imre: „Az ember tragédiája” IV. szín,

épülettömegbe, aligha jut ki virradattól estig. Tehát csinál magának „restaurációt” is!

Csakugyan: közvetlenül II. Ramses relikviái közelében tányércsörgés ütötte meg a fületem. Betelepedtünk egy kerek asztal mellé. Jobbra a British Museum könyvtára, balra a kilencvenkét méter hosszú egyiptomi csarnok nyúlt el s a fejünk fölött a római vázak gyűjteménye díszelgett. Mi pedig illatos beafsteeket szeleteltünk és átengedtük magunkat a jóízű, puha pihenésnek.

— Mondja csak, miszter Gilman, sok látnivaló van még itt?

— Ha úgy ácsorgunk, mint az egyiptomi termekben, épen három hónap múlva jutunk ki innen. Azért ajánlom, hogy siessünk.

— Kinek jutott eszébe ilyen óriási gyűjteményt összeállítani?

— A British Museum az angol nemzet tulajdona. Ha akarja tudni, hogy készül nálunk egy nemzeti intézmény, elmondok néhány adatot e múzeum keletkezéséről.

1753-ban meghalt *Sir Hans Sloane*, a nagy régiség- és könyvkedvelő tudós. Mikor a végrendeletét fölbontották, azt találták benne, hogy vegye meg a könyvtárát és múzeumát az angol nemzet. Potom áron adja, húsz-ezer font sterlingért, pedig négyszer annyit ér. A parlament nagy örömmel vett tudomást e különös végrendeletről, gyűjtést indított meg s rövid idő alatt az angol nemzet nem 20.000, hanem 100.000 font sterlinget adott össze. Így vetették meg ez intézmény alapját. Ebből az összegből megvették London legszebb épületét a múzeum számára, 1823-ban pedig megkezdték ennek a monumentális épülettömbnek az építését, amely negyvennégy ión oszlopú homlokzatával, kemény tömörségével s szédítő gazdagságával méltán büszkesége Angliának. Hihetetlen arányokban nőtt az antik, természettudományi, a könyvtári gyűjtemények tömege s gondoskodni kellett a British Museum egyes osztályainak a kitelepítéséről. Megvették *Hamilton* híres klasszikus gyűjteményét, 1801-ben beleolvasztották mindazt, amit III. György Egyiptom kultúrájából összeharácsolt. Megszerezték Lord Elgin szobrai, amelyek az aténi Akropoliszról kerültek ide, Toronley márványműremekeit stb.

Önökét aligha érdeklik a részletek. De egy vérbeli angol nemes büszkeséggel néz itt végig, mert e sok kincsét az emberi művelődésnek hangyaszorgalommal és óriási áldozatok árán szereztük meg.

Ébéd-után folytattuk az „ácsorgást, — mint miszter Gilman mondotta. Sietnünk kellett, egyik terem a másik után úgy szaladt el a szemünk elől, akárcsak egy színes kaleidoszkóp tarka, ámulatot keltő figurái.

Az asszír-babilon terem ősrégi emlékei ismét visszavittek az évezredek titkos homályába. A babilóniai *Gudea* fejnélküli fekete gránitszobra itt mintegy szimbóluma *Nebukadnezar* (Nabukodonozor), *Assurbanipál*, *Szalmanasszar* három négyezer év előtti érdekes világának. Titokzatos, nekünk idegen itt minden: mintha csak egy más bolygóról hullottak volna ide ezek a vörös és fekete írással televesett kőlapok.

— Itt — szólta Gilman úr — elég, ha a régi asszír és babilóniai könyveket és leveleket nézzük meg.

— Hol vannak a könyvek?

— Itt! Ezek a cserépdarabok és lapos téglák; van belőlük vagy *ötvenezer* darab, mind az ékírás emlékei. Nézze csak, ezek a lapos, tenyéryni cserepek *Nabu Balacsu Ibni*, *Burnabariasz* és más babiloni királyok levelei.

Az egyik tégladarabkán *Kuduru* megköszöni a királynak, hogy küldött hozzá orvost, aki meggyógyította s bocsánatot kér, hogy személyesen nem teheti tiszteletét. A mellette levő cseréplevelet egy csillagász írta és mentegeti magát, hogy mágikus könyveiben nem talál a jósláshoz elég alapot. — *Nabu Sum Sishir* ezen a sűrűn televéssett téglán jelentés tesz a királynak az ellenség hadállásáról és taktikájáról s egyszerűsre panaszodik, hogy elvesztette azt az aranygyűrűt, amelyet a királytól kapott. . .

Számtalan apró adat van itt a babiloni élet intimitásaiból, egyes családok viszonyairól, a királyok, világrengető hadvezérek személyes ügyeiről. Megérzi az ember a történelem lelkét. E sok megnyilatkozás visszavarázsol az emberiség gyermekkorába.

Végigjártuk a görög-római emlékek, szobrok, vázák csarnokait, a mikenae-i régiségek kincstárát, az ephesusi termet; a sémi népek, a ciprusiak, a keleti kultúrák emlékeit mind megnéztük. Szinte beleszédültem a tarka panorámába. Ez a múzeum évezredek kincseit markolta össze és tömte magába.

XXXVI

Utazás a múltba Wells időgépjén.

London, 1910. augusztus 8.

Mikor a *British Museum* könyvtárába beléptem, megrendült a lelkem. A folyosók és termek labirintusában annyi könyv gubbaszt merev némasággal, hogyha valaki egysorba rakná őket, *hatvanöt kilométer* hosszú könyvgárda sorakozna előttünk.

S mindegyik könyv egy-egy lélek tartalma: minden mondat egy darab élet, amely valamikor meleg vérben lakott. Átélt percek, nemes megindulások, kínos kétségek, tépelődő önutalások, riadó, éles fájdalmak vagy csendes örömök, lobogó elmék kriptái ezek a szekrények. Meghalt itt minden, ráfeküdt az eszmék temetőjére a feledés ködfátyola.

De odamegyek az egyik állványhoz, kihúzok egy kötetet s olvasni kezdem. Csodálatos, hangoktól rezdül meg a lelkem. Egy halott kinyitja a szemét, rámtekint, ajka megmozdul és beszélni kezd. Föltámasztottam egy holtat. Megszólt, átkiáltott hozzám a végtelenség fölmérhetetlen mezőiről. Hol innét, hol onnét szedek le egy könyvet s mohón idézem a szellemeket. Titkaik kulcsát — a megsárgult, poros kötetet — a kezemben tartom. S megvillan a lelkemben egy gondolat:

íme, a halhatatlanság misztériuma! Minden perc, amelyet lélek tett élővé, a végtelenség zengő lelke lett. Az idő tovasuhanó mozzanataira a lélek teszi föl a babérkoszorút és a lélek vezeti át az örökkévalóságba. Amely óra megfürdött a lélek feneketlen tűzfolyamában s ebből a fehér folyamból telemerült: az már kiemelkedett az időből és része lett a soha el nem múlnak. Ami *gondolat, érzés* volt, az sohase vész el; testet ölt az időben és átlép az örökkévalóságba...

* * *

A kéziratok hatalmas terme különösen érdekelt. Üvegszekrényekben látni itt a világ legérdekesebb és legnagyobb embereinek a kézirateit. Rám mindig különös hatást tett egy-egy nagy ember kézírása. Mintha a nyomda

lelketlen gépei már profanizálnák a kerekék közé préselt gondolatot. De a kéziratnál elgondolom például: Lám, Dickens ezt a kékes papírt a kezében fogta, a szeme rátapadt a kerek betűk fűgén sorakozó gárdájára. Talán reszketett a keze, talán könny homályosította el a szemét, amikor ezt a lapot írta.

Láttam *Nelson* befejezetlen levelét, amelyet Lady Hamiltonhoz írt közvetlenül a híres trafálgári csata előtt; azután az abukiri ütközet tervét kuszált vonalakból összeróva. — Itt van a *Magna Charta* (1215) kópiája, mellette III. Ince pápa levele Jánoshoz, melyben Angliát hűbéres tartományul elfogadja; — odább *Michelangelo*, *Racine*, *Tiziano Vecelli*, *Corneille*, *Luther*, *Galilei*, *Arioslo*, *Melanchton* írásai, *Kant* német levele, *Goethe*,

London: A British-Múzeum világhírű könyvtárának az olvasóterme-

Heine, *Schiller* kéziratai stb. Lehetetlen elsorolni mind. Az egész szellemi világ képviselve van itt. *Wagner* finom, apró kottái, *Mozart*: „De profundis”-ának az eredetije, nagy festők vázlatai, nagy írók magánlevelei. *Kant* egy levelében panaszkodik, hogy beteg, érzi ereje lankadását, pedig még sok terv kavargok alaktalanul lelke mélyén: „Milyen nehéz lesz azt megvalósítanom, amit kötelességemnek ismertem!” *Thackeray* kézírata mellett fekszik a melegszívű nagy mesélőnek, *Dickens*-nek utolsó levele, amelyet halála előtt való napon írt Kentnek (1870 július 8.-án): „Holnap rossz napom lesz — írja halaványkék papíron —, mégis remélem, fogadhatom önt három órakor...”

Láttam az egyik legrégebb görög kéziratot: *Plato*: *Phaedonját* (egy múmia koporsójában találták), *Homeros* több fragmentumát, az *Ilias* egy kéziratát *Aristarchus* jegyzeteivel *húsz* láb hosszú papirusztekercsen.

A British Museum könyvtárával csak a párizsi *Bibliothèque nationale* versenyez. Az az ötvenezer kötet, amit John *Sloane* adott el az angol nemzetnek, százhusz év alatt több mint egy millió kétszázezerre szaporodott. Az angol királyok gyűjteményét II. György beolvastotta. Megszerezték *Moll* müncheni báró, *Burney*, *Cracherode*, *Ginguene*, *Banks* könyvtárát, ajándékkal kapták III. György hatvanötezer kötet könyvét. Azóta rendszeresen fejlesztik, úgy hogy az évi gyarapodás ötvenezer kötet. Az összes irodalmak színe-java megtalálható itt. Ami könyvet Amerikában, Ausztráliában, Európában nyomtatnak és megérdemli a földi örökkévalóságot, az mind megtalálható itt.

Mikor miszter Gilman bevezetett a kupolás olvasóterembe, elfogott az ámulat. A kerek termet harminckét méter magas és negyvenhárom méter széles üvegupola fődí, amelyet óriási vasváz oszt gerezdekre. Közepén áll a felügyelő emelvénye, ahonnét, mint a kerék küllői, futnak szét az asztalok és székek, több mint négyszázötven személy számára. Ugyancsak itt van a könyvtár kétmillió kötetének a címjegyzéke *nyolcszáz kötetben!*

Van itt kéznél húszezer olyan könyv, amit kérés nélkül bárki használhat. Az olvasóteremből minden irányban hosszú termek nyúlnak szét. Az a terem, amely III. György könyvtárát tartalmazza: *kilencven* méter hosszú és tizenkét méter széles.

Most itt állok az előcsarnok ión-oszlopai között és tele vagyok impresszióval. Ilyen múzeumot csak az a nemzet tud csinálni, amely Nelsonokat, Hastingsokat és Cliveket szül.

* ##

A British Museum természettudományi ágának már külön palotát kellett építeni. A *Natural-History* múzeum azon termeit járjuk, amelyekben a föld fiatal korának az emlékei vannak kiállítva. Miszter Gilman végigvezet a mammutok, az archeopterixek, a mastodonok csontvázai között és magyaráz:

— Én most önöknek különös élvezetet szeretnék szerezni. Felejtsek el, hogy a romantika világa már letűnt s üljenek fel velem Wells *időgépére*.

— Bácsi kérem, hol van az a gép? Én úgy szeretnék egy gépre ülni! — szólt a Hanzsi!

— Magam is kíváncsi vagyok rá, milyen lehet az! — szóltam.

— Wells, a mi színes képzeletű regényírónk egyik könyvében azt mondja: ha lehet utazni a térben, mért ne lehetne utazni az időben is! Az idő épen olyan kiterjedése a létező világnak, akár a tér. A térben tudunk már mozogni, előre, hátra, fölfelé, lefelé: —vonatok, autók, liftek, repülőgépek segítségével. Eljön az idő, mikor egy genialis feltaláló (a jövő század Edisonja) megépíti az időgépet, amely nem mozdul ugyan a helyéből, de hihetetlen gyorsasággal száguld végig az évszázadokon a múltba is, a jövőbe is. Aki e gépre ül s egy elefántcsont-billentyű megnyomásával megindítja a végtelen finomságú kerekek, csapok, rugók csodás szerkezetét, az elől egyszerre csak eltűnik a jelen és abba az évszázadba vagy esztendőbe utazik, amelyikbe akar. Nos, hát — hókusz-pókusz — én varázsigéket mondok, színes köd vesz körül: itt az időgép, tessék beszállni, utazzunk visszafelé, a föld fiatal korába.

A gép finom kerekei halkán berregnek, az évek, mint a vonat mellett

a bakterházak, elmaradoznak. Ez itt Napoleon kora, az Nagy Sándoré; — most robogtunk el a fáraók dicsősége mellett; már olyan évezredek homályába fűrődünk, amikről írás vagy szó hagyomány nem beszél.

— Harmincegyezer év! — kiált a láthatatlan kalauz. Az őseMBER korában vagyunk, a legújabb geológiai korszak küszöbén, ahol az alluvium és a diluvium ölelkezik. Most futunk át a jégkorszakon. Nem érzik a dermesztő hideget? Mínusz hetven fok London helyén, míg az északi sarkon buja növényzet zöldéi. Talán egy nagyot billent a föld, kikökkent a világ abban az örült küzdelemben, amelyet a többi égítettel kellett megvívnia? Tán önállósága forgott veszélyben, magához akarta ragadni valamelyik kóbor bolygó? Vagy üstökös szakította el a nap tűzhelye mellől? Vagy a nap izzó szíve fagyott jéggé néhány ezer évre? El innen e meredt vakító-fehér világból! Szágulunk visszafelé a pliocén, miocén, oligocén és eocén forró korszakain keresztül. Ez már az őstermészet ifjúkora, itt érdemes megállni egy percre. Fiatal minden. Az a sok erő, amit a meleg talajba, a langyos óceánok nyugtalan hullámaiba rejtett a Teremtő, pazarul kiárad. A természet most bőkezűen szórja kincseit. Nem bír magával, olyan mint egy gyermek, aki megrészegetett erejének, szépségének és gazdagságának a tudatától. Amit alkot, az mind nagy, túlzott, kövér, hatalmas. Gulliver érezhette így magát az óriások országában, mint én ebben a fantasztikus ősvilágban.

A földet (akkor még nincs „öt világrész”, csak kettő: az egyik északon, a másik az egyenlítő tájékán terpeszkedik szét, tengerekkel, óriási tavakkal megszagatva) csodálatos őserdő borítja, aminőt ma elképzelni sem tudunk. A virágok akkor embernagyságúak, a fű puha, ingó-rengő erdő, a fák égbenyúló, dús koronájú hajladozó tornyok. Ez a növényzet részint eltörpült, részint kipusztult. Kivesztek azok az állatok is, amelyek e kor őserdőit végigtaposták: a mammut és a többi vastagbőrű szörny: a sivatherium, a mastodon, a megatherium — a jégkorszak fagyos lehellete megölte a barlangi hiénát, a süvöltöző hylobatest, a lajhárok őst, a krokodilfarkú, lófejű, madárcsőrű ramphorhinchust, amely röpködni is tudott, a félelmetes pterodactylust, ezt a kígyónyakú, denevérszárnyú szörnyszülöttét a teremtésben tapogatózó természetnek. Óriási teknősbékák, páncélos gyíkok mászkálnak mindenütt. A tenger lakói akkor bújnak elő a szárazföldre s némelyik még hordja a víziélet szerveit.

De ez még nem az élet kezdete! Szálljunk még visszafelé! Elfut előlünk a babérfák, a harasztok, a korongalakú foraminiferák s az erdőket típró vastagbőrűek színes korszaka, amikor Európa nagy részét tenger borította. (Az oligocén hajnalán Magyarország helyén is tenger volt.) Eltűnik a *fehér* égboltozat, az *izzó-vörös* óriási napkorong, az oxigéntől terhes, sűrű levegő, amelyben minden élet gyorsan és mohón lobog; amikor az egész anyatermészet csupa temperamentum és féktelen kiélése önmagának.

Befűrjük magunkat a még régebbi hulló-korszak titkai közé. Ekkor élnek a cephalopodák s ekkor építik ki a *kréta* és a *tűzkő* finom rétegeit azok a parányi állatkák, amelyek még ma is működnek az óceánok feneketlen mélységeiben. Innét átsapunk a jura palarétegeibe.¹ Itt találjuk a

¹ A bajor litográf-kövek a jura-korban keletkeztek.

félmadarak exotikus társaságát. Itt röpköd a legrégebb madár, az archaeopterix és a gyíkalakú madarak óriási, lomha csapatja.

Már a Rhaethi és triász dolomitszikláit és fehér sóhegyei fölött száguldundunk.¹ Föltűnik a carrarai márvány hőszerű teste, amelyből évmilliókkal később a görög szobrászat remekeit hívta elő a föld legcsodálatosabb kincse, az ember. De itt, a triászban még nincs emberi lélek, hogy magába szívja a teremtő pazar alkotásait és megérezze a vizek és földek szétválasztásában, az élet ezerféle változatainak a gazdagságában a genialis Alkotó szerető lelkét. Sőt minél tovább repülünk visszafelé, annál ritkábban bukkan föl az állat. Már csak tengeri csigák, molluskák, korallok s trilobiták nyüzsögnek előttünk, amint a diasz carbon, devon, silur évmillióin átfutunk. Elérkeztünk a föld gyermekkorához, amikor „megparancsolá Isten: tűnjék elő a szárazföld”.²

Ez a fiatal, nedves, élettől forró talaj buja növényzettel lepi meg a kezdetleges csúszó-mászókat. A természet lerakja Északamerika petróleumtelepeinek a fundamentumát.

Ezután már csak a vulkán alkotásai következnek, a gránit, a porfir, amelyeket a „tűz istene” kalapált keményre. A gránit alatt lakik a kálium, a nátrium, a kalcium, a magnézium, még mélyebben vas- és nikkelszemek villognak felénk. A legvégső titka a föld keblének a gyémánt. Mondják, hogy ahol a föld szíve dobog, ott a szén gyémánt alakjában van meg.

Most már megállíthatjuk az időgépet. Körülöttünk nedves chaos gomolyog, ködös fény, amelyből a mindenség örvénylő forgása csillagokat és fiatal bolygókat szakít ki és belehelyezi őket a világmindenség erőrendszerebe. Ezt az egészet pedig az Isten keze tartja. Itt az idők küszöbén megáll az ész, meginog az emberi térd! Az *ember* szemben találja magát az *Istennel*.

„In principio creavit Deus coelum et terram. Terra autem erat inanis et vacua et tenebrae erant super faciem abyssi.” („Kezdetben teremté Isten az eget és földet; a föld pedig pusztá és üres vala és sötétség takarta el a mélységes mindenség arcát.”) — (A Genesis könyve I. 1.)

. . . Már nem hallok az időgép berregését. Kinyitom a szemem és körülnézek a hatalmas üvegszekrények között. A nap bemosolyog a terem üvegfüdelén, a Hanzi ámulattal néz miszter Gilmanre és kéri őt:

— Ugye, miszter, még tetszik szíves lenni mesélni a föld történetéről és pedig, hogy micsodák ezek a nagy csontok ittend!

— Ezek, fiacskám, a föld legénykorának az emlékei, amelyeket a diluvium, pliocén, kréta stb. földkorszakoknak a rétegeiből ástak ki. Látod, itt a 31. szekrényben ezt a borzalmas bőrtömeget? Ez a híres szibériai mammut bőrének egy része.

— Kérem szépen, miért tetszik mondani, hogy szibériai mammut? Mi az? — kérdezte a Hanzi, miközben a szekrény üvegtetejét próbálta apró kezével fölfeszíteni, de nem sikerült.

— Azért nevezik úgy, mert a Jeges-tenger partján, a Néva torkolatánál találták 1799-ben. Egy halász vette észre a leszakadt jégtorlaszban az idomtalan tömeget. Csak 1806-ban kereshette föl ezt a helyet egy

¹A Gellérthegy, a Vértes és a Bakony e kor szülötte.

²„Et vocavit Deus aridam terram contretacionesque aquarian appellavit maria...” (Liber genesis I. 10. Moses.)

kiváló tudós, *Adams*, de már ekkor a vadállatok kikezdték a sok-sok ezer éves jégbefagyott mammothúst. A bőrdarabok és szőrpamatok közt ott hevert a szörnyű ósállat csontváza, amely jelenleg a pétervári múzeumban látható. A szőrét szekérszámra hordták szét. A feje agyarak nélkül négy mázsát nyom; az agyara pedig kilenc láb hosszú.

— És 1799 előtt nem is tudtak a mammutról?

— De igen. E háznagyságú állat csontjai sok helyen fölbukkantak, hol a folyómedrekben, hol a löszrétegekben¹ De a naiv néphit a rég kihalt óriások, vagy az égből letaszított bibliai lázadó angyalok csontjait látta bennük.

Itt balra, a 13. szekrény üvege alatt láthatják a legelső madárnak, az *archaeopteryx*nek a csontvázát. Mellette Ausztrália kihalt kenguru-fajainak érdekes példányait csodálhatják meg. A mastodonok a pterodaktylusok, az *ichthyosaurus*ok, a repülő félhalak, páncélos gyíkok, krokodilfejú madarak hosszú sora izgatja itt a képzelőerőt. A londoni *Natural History Museum* a világ legérdekesebb gyűjteményei közé tartozik. A föld történelme ez, kézzelfogható, szemmel látható bizonyítékokkal.

— Ezekután azt hiszem, öreg legény lehet a mi földünk! — szóltam miszter Gúmanhez.

— A természettudósok nagyon ingadoznak. Van, aki csak 73 millió évet mond, de mások szerint földünk nem kevesebb, mint 680 millió esztendő. Akármelyik véleményt fogadjuk is el, annyi bizonyos, hogy már a végét járja. Megöregedett, tápláló nedvei kezdenek kiszáradni. Még néhány millió év és kihül. Vagy újjászületik. Tán egy forradalom a világtestek mechanizmusában fölpezsdíti a vén föld véréit is.

XXXVII.

„A világ szíve.”

London, 1910. aug. 9.

Ma reggel tovább akartunk utazni Oxford felé, de miszter Gilman visszatartott!

— Még ma ne menjenek. Elvezetem önöket „a világ szívéhez”, délután pedig fölme gyünk a *Szent Pál* kupolájára, onnét a lenyugvó nap sugarainál búcsút vehetnek a legnagyobb város zúgó palotarengetegeitől. Meglátják, poétikus búcsú lesz. Ami Rómában a *San Pietro*, az nálunk a Szent Pál katedrális.

Tehát maradtunk. Miszter Gilman puha járású autója még egyszer végigsiklott velünk az Oxford-Streeten s a Holborn ősi palotái között. A *Mansion-House*² előtt, ahol kilenc utca fut össze, a londoni autóbuszok útjainak a kereszteződésénél megálltunk. A forgalom félelmetes. A hosszú utcák, mint valami nagytor kú sárkányok, mohón nyelik el a beléjük zúduló embertömegeket és nyüzsgő kocsisorokat. Az utcák torkában áll a kék-

¹ Nálunk Nagymaroson, Zebegényben és a Tisza medrében találtak mammut-csontot.

² Itt lakik London polgármestere, a *Lord-major*[^] egy évi működése alatt A Lord-major valóságos fejedelme London belvárosának, a *Citynek*. Ha az angol király belép a Citybe, ősi szokás szerint még mindig a Lord-major fogadja s átadja a város kulcsait. A király átveszi, de azonnal vissza is adja a hatalom jelvényeit. így őrzí az angol a hagyomány szentségét még az üres formalizmusban is!

ruhás rendőr. Egyetlen fegyvere a pálca. Szótlan méltósággal dirigál: a zsvajgó utcai és üzleti élet zavaros szimfóniáját dirigálja. Kardja nincs, de annál nagyobb a tekintélye. Mindenki érzi, hogy rászorul. Utbaigazít, tanácsot ad, megállítja a robogó kocsit, ha gyilkolni akar, átvezeti az embert az utca veszedelmes forgalmán. Mondják, hogy a tizenhatalmas főből álló rendőrsereg nélkül megakadna Londonban az élet.

— Itt vagyunk a *világ szívé*nél — szólta Gilman úr. — Látják azt a tömör épülettömböt a tér túlsó oldalán?

Földszintes, barnafalú palota: mintha a föld vak titánja gubbasztana az öt-hatemeletes nyurga, sokszemű paloták között. Ablaka egy sincs. Mintha félne körültekinteni s vastag kőfalaival tiltakozik minden kíváncsiság ellen. Nos, hát ez a *világ szíve*, az Angol-bank.

— Mért nevezik ezt a „világ szívé”-nek?

London: „A világ szíve”. (Balra az angol bank ablaktalan palotája.)

— A *Bank of England* a világkereskedelem, a nemzetek életét intéző politika, a hadászat, a világforgalom központi szerve. Nemcsak azért, mert ha valamely ország kölcsönt akar fölvenni, ha valamely király háborút akar viselni, ha valamely világraszóló pénzügyi műveletet kell lebonyolítani: — akkor ez az Angol-bank útján történik, hanem főképen azért, mert ez az ablaktalan palota láthatatlan megtestesülése és vaskos szimbóluma mindannak, ami az angolt nagyvá, világbíró hatalommá teszi.

— Rengeteg pénz lehet itt összehalmozva! Hiszen a pénz kormányozza a világot!

— Téved. A pénz sárga vagy fehér anyag és gyűrött papiros: ha nincs lelke, karaktere, ha a kerek aranyakban nem lakik nemes szív, józan értelem, jellem-szülte tekintély, akkor nem ér semmit a csengése! Igaz, van itt pénz elég: odabent vékával mérik az aranyat. Az az egymillió kétszázézer font sterling, amellyel William Paterson 1694-ben részvényalapon megszínálta a *Bankót*, azóta tizenkétszeresre nőtt. Több, mint húsz

millió font sterling forog itt aranyban és ezüstben, a papírpénz értéke pedig huszonöt millió. A hétszázhetvennégy millió font államadósságot is az Angol-bank kezeli.

— Hát csinálthat a Bank papírpénzt is?

— Hogyne! És ez kizárólagos joga még most is. Van külön nyomdája, amely naponként körülbelül ötvezer új bankjegyet készít: innét röptülnek ki India bankjegyei is. Érdekes, hogy azt a papírpénzt, amely a forgalomból visszakérül a Bankba, öt évig megőrzik, azután elégetik. Én láttam azt a három méter széles, alacsony kályhát, amelyben örökösen lobog az értékes láng. A legutóbbi öt év alatt körülbelül nyolcvan millió ropogós bankót égettek el abban a kályhában. Képzelmek, hogy micsoda hangyamunka folyik odabent. Ezer tisztviselő dolgozik, az egyik pénzt vált, a másik váltókat kezel, a harmadik leszámol, szortíroz, jegyzőkönyvet vezet, letétjegyekkel bajlódik a vakító villanyfény mellett. Éjjel a Bank of Englandot tarkaruhás, csillogó sisakú katonák őrzik, nehogy az 1780-iki nagy rablóhadjárat megismétlődjék a „világ szíve” ellen.

— Miféle rablóhadjárat volt az?

— A protestáns harcok idején a lázongó, fegyelmetlen tömeg szenvedélye nem elégedett meg a templomok kifosztásával: az Angol-bankot is ostromolni kezdték. Már a vaskapukat feszegették, mikor a bank tisztviselőikara elkészült a védelemre. A nagy óntintartatókból golyókat olvastottak s az épület tetejéről sortűzzel söpörtek végig a rablóbandán.

— Most már sejtem, hogy mért a „világ szíve” ez. Angliának annyi a birtoka a földkerekség minden részén elszórva, hogy ha a területüket összeadnák, *tizenkétfélmillió négyzetmérföld* jönne ki. Angolország gyarmataiban *négyszázmillió ember* lakik: maga az uralkodó anyaország pedig alig harminchárom millió embert ölel ötvezer négyzetmérföldnyi kebelére. De ebben a kebelben dobog a *világ szíve*. A szív uralkodik, benne laknak a legnagyobb hatalmak. Érdemes volna egy pillantást vetni ennek a lázasan lüktető kis erőforrásnak a redői közé. Az egész földet behálózza ennek a szívnek a véredényrendszere. Micsoda , erőket hordanak szét a láthatatlan vératómok!

— Majd én megmondom! — Vágott közbe lelkesen miszter Gilman. — Az angol határozott, komoly és mindig saját célját követi. Józan, és főereje, hogy nem ábrándozik, hanem mindent éles körvonalakban lát. Erejét nem pazarolja Don Quixote-i szélmalomharcokra s beteges álmokra, hanem konkrét célokat tűz maga elé és törhetetlen becsületességgel törekszik ezen célok felé. Abban a robogó-recsegő, füstös lokomotívban, amely az angol kultúrát hordja szét a világ négy tája felé, a szeretet tüzével fűtenek. Innét van, hogy ez a harminchárom millió ember uralkodni tud négyszázmillió emberen. Talán észrevette, hogy nálunk az utcai élet s a társadalom is a *bizalom*, a *kötelességtudás*, *fegyelmezett elme* sziklatalapzatára van építve. Akárhová megy a világon — ahol angol uralkodik —, mindenütt kemény vasmarok fogja a zabolátlan, félvad népek gyeplőjét, de ez a vasmarok szívnek engedelmeskedik. És lássák, a Bank of England az angol temperamentum, józan uralomra törés, céltudatos ambíció és becsületesség szimbóluma. Ha ön elmegy India csüskére, Canada valamelyik farmjába, vagy az óceánok bármely szigetére és fölmutatja az Angol-bank papírjegyeit, befogadják, minthacsak arannyal fizetne.

— És mi lenne akkor, ha megbukna az Angol-bank?

— A Bank of England akkor bukik meg, ha Anglia szívéből kifogy a meleg, piros vér. Ez az irdatlan világbirodalom rombadül, mihelyt az angol fajból, az anyaországból kivész az a lelki fölény és magas öntudat, aminek a neve egyszóval összefoglalva: erkölcs.

London leszebb temploma: Szent Pál Katedrális.

A *Szent Pál katedrális* kupoláján vagyunk: alattunk zúg a világ legnagyobb városa, fölöttünk a sötétkék ég sátora feszül. A nap már lehanyatlott és elveszett a komor füstfátyol mögött, amelyet London huszonnyolcezer gyárkéme nye sző a látóhatárra.

— Ezen a helyen, a City közepén, Diana temploma állott valamikor; most pedig a modern Anglia egyik büszkesége, *Sir Christopher Wren* hatalmas alkotása tekint szét innen a világ négy tája felé.

— Úgy látom, a római Szent Péter bazilika utánezata az önök katedrális — szólt a bácsim.

— Úgy van. Annak a mintájára készült, de kisebb. A hosszúsága csak 152 méter s a kupolája 110 méternyire emelkedik ki a Church-Yard palotái közül. De így is London legimponálóbb épülete.

Ez is valóságos Pantheon, akárcsak a *Westminster-apátság*. Anglia tengeri hatalmának a hőrszait és tengeri harcainak a vértanúit temetik ide. Itt fekszik *Wellington* herceg, *Gordon* tábornok, a khartumi hős, *Nelson* admirális, akinek a szobrát a Trafalgár-téren látták . . .

Az est észrevétlenül ránk terítette barna fátyolát. Távol Dulwich mögött kigyulladnak a tündéri szépségű *Kristálypalota* vakító lámpái és a tejszínű fény átszűrődik a hatalmas üvegfalakon. Ameddig a szem, ez az

eleven fotografáló gép ellát: minden irányból millió és millió lámpacsillag fénye vetődik érzékeny ideglemezére. Odább, ahová már csak a messzelátónk szeme ér: azok a falvak és városok gubbasztnak a sötétben, amelyek valamikor London háztengerével össze fognak olvadni. Valaki azt jósolta, hogy Cambridge és Dover között egy végeszakadatlan háztömeg lesz. Londonnak szédítő tere van a terjeszkedésre.

— Búcsúzzunk, uraim, mert a toronyór már türelmetlenül csörgeti a kulcsokat! — szólt miszter Gilman, miután a katedrális történetét elmondta.

A Hanzi, aki eddig szótlánul nézte a kupola cink-cifrázatait, oda-simúlt miszter Gilmanhez:

— Ugye, miszter, mink mostand utoljára beszélgetünk, mert holnap a papával tovább muszáj utazni? En ám sohase nem felejttem el, hogy annyit mesélt és fogok írni Oxfordból is, meg otthonról is és a papa is alá fogja írni a nevét, ugye papa?

Gilman úr mosolygott, megsimogatta a Hanzi szösze fejét és a távolba merengett. Az arcán valami fájó, finom szomorúság ült és a szeme a végtelent kereste, míg keze a kis fiú fején nyugodott. Ez a perc nagyon szép volt.

Isten veled, London, a modern világ Rómája! Falaid között az élet hullámai magasra tornyosulnak és mélységeiben kavargó örvények forgataga szédít. India, brit Ázsia, Ausztrália, Afrika, Amerika messzefekvő védekeiről száz és százmillió létek száll feléd és a nemzetek lelkei napod bolygóiként körülötted futják pályájukat. Ami téged naggyá tett: az egyszerűség, a morális fegyelem keménysége, a józan bölcsesség s a naiv akarat egyenes becsületessége: — az mind itt vibrál a Szent Pál-katedrális kupolája körül. S nekem úgy tűnik föl, hogy most a földi élet legmagasabb sziklaormán állok és az egész világ alattam kavargó . . .

XXXVIII.

Vak vezet világtalant.

London és Oxford között, 1910. aug. 10.

Már elhagytuk *Sloughot*, *Reading* tornyait is elnyelte a ködös messzeség s robogó vonatunk, ez az ideges, megbokrosodott vasparipa másodszor szeli át a Themsét, amely Londonban még tengeri hajókat hordoz a hátán, itt pedig szerény folyócskává keskenyedik. Ide már nem túrja föl magát a tenger vize, amely a Themse torkolatát olyan szélesre terjeszti.

A vasúti kocsik apró, puha fülkéi külön vannak választva s egyikből a másikba nem lehet áttolakodni. A falakon színes képek hirdetik az angol „vidék” szépségeit. A szelíd hajlású halmokra és a sötétzöld mezőségekre ráfeküdt a kissé súlyos angol levegő. A mi kupénkban más nem is ül s jóleső kényelemmel élvezzük a robogást.

A Hanzi, akit a vonat, a mozdony, a vidék szaladó panorámája élénkké és jókedvűvé tett, ujjongva ugrált egyik ablaktól a másikhoz és búcsút integetett mindennek:

— Isten veled London! Szervusz Themse! Szervusz te mező és kis csikó, amely legelsz! Ojjé, mink már sohase nem látunk téged. És ugye

papa, nekem adják a jegyeket, majd én adom oda a kalauz bácsinak?

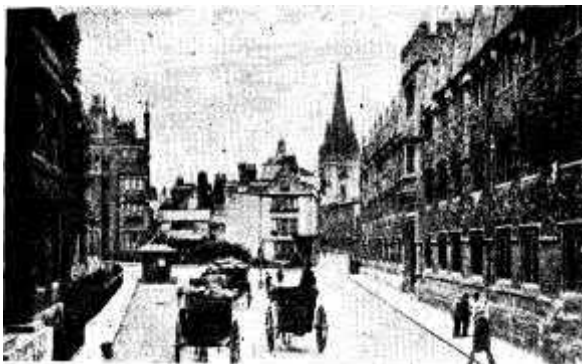
— A kalauz bácsit ugyan elvárhatod. Nem jár az erre!

— Nem jár? — kérdeztem csodálkozva.

— Minek ide kalauz? A legkitűnőbb ellenőr a becsületesség. Itt senki se teszi föl az utasról, hogy svindler. Az a bizalom, amely fölöslegessé teszi az egymást kajánul ellenőrző hivatalnoksereget, benne van az angol élet levegőjében. Hogy a villamosra, a vonatra nem kell ellenőr, azt itt természetesnek érzi minden angol.

A bácsim elővette hosszú pipáját s jóízű, kék füstkarikákat pöfögött ki. S közben megeredt a szava. Mindig így van, ha a hosszabbik pipájára gyújt.

— Tudod, mi jut eszembe, Kali? Amikor Magyarországon még híre sem volt a vasútnak, a múlt század harmincas éveiben, gróf Széchenyi Lajosné ugyanezekben a halmos mezőkön utazott keresztül — vonaton.

Mindenesetre érdekes, hogy egy magyar aszszony hogy nézte a modern világ eme korszakos találmányát. A naplójában leírja, hogy mikor először váltott jegyet a vonatra, nem mert ráülni: „Szép a vasút, mint találmány, de nézni csúnya dolog!” Később megbékült a robogó-recsegő vasszörnyeteggel s a Greenwich felé száguldó vonaton így ujjongott: „Mintha vágatna az

ember! A távollevő tárgyakat tisztán lehet látni, de ha a földre néz az ember, elszédül. Az ember olvashat, sőt tán írni is tudna”. Kellemetlenül érinti őt, hogy nem állhat meg, ahol akar.

— Milyen különös ámulattal olvashatták odahaza Magyarországon ezt a levelekből összeállított naplót! Az első pilóták beszéltek így, akik legelőször merészelték elhagyni a szilárd talajt.

— Hát még a manchesteri vasutazásról milyen naiv elragadtatással ír! „Diadalmasan szállok le trónusomról, a vasútról, melyen 97 mérföldet utaztam 3 óra 42 perc alatt. Úgy szeltem a levegőt, mint a madár, minden fáradság és félelem nélkül . . . Hintonkat egy lapos deszkájú vasúti kocsira tolták föl és odaerősítették kötelekkel. Halkan jobbra-balra ringatódzva röptünk két acélsínen, hol csatornákon keresztül, melyeken nagy tengeri vitorlásokat ringatott a hullám, hol hidak fölött, alagutakon át, sziklahasadékokon keresztül, mocsarakat, legelőket szelve . . . Mily merész varázslat így utazni!”

Persze, legjobban félt az alagutak csörömpölő sötétségétől, mint az a másik magyar utazó is, aki Birmingham felé ment vasúton. *Goroue István*, aki beutazta egész Európát, a vonatok fülsiketítő zörgése és az alagutak sötétsége miatt panaszkodik. A múlt század első évtizedeinek az

embere más idegzetű volt: nem ismerte a modern ember ezerbenyomású, ezerhangú és chaotikus, lázas életét. Neki egy vonat idegromboló izgalom volt: pedig az akkori vonatok kezdetleges vicinálisok lehettek ehhez a vasparipához képest, amelyen most robogunk. Gorove ijedten ugrik föl, mikor vonatjuk alagúthoz ér: „Képzeltetek magatoknak egy hosszú vonatot 12 szekérrel s ezek mindenkében 24 személyt, két szenes szekeret s a lokomotívot. Mint nyíl, hajt be a sziklák közé a lokomotív, hosszan s élesen süvölt a vezető a nyílásnál s enyészik a világ, mind sötétebb lesz, önmagatokat és szomszédokat sem látjátok, a kerekek robogva járnak! Mi lesz itt, ha a katlan megreped, ha tengely törik s ki se lehet ugrani? Ily borzasztókat ne is képzeltetek, mert akkor sohasem ültök vasútra.”

S kívánja, hogy az állam törvény útján tiltsa el a szűk alagutakat és azt szeretné, ha csöveken keresztül fölülről világosságot eresztenének a tunnelbe.

Így beszélt nyolc évtizeddel ezelőtt egy magyar ember a vasútról. Mi pedig, a következő generáció, élvezzük a száguldó vonatot, amint belefűrődik a messzeségbe s eszi a kilométereket. Még egy negyedóra és föl-tűnnek az oxfordi *Magdalen-Tower* barna falai és a virággal befuttatott kollégiumok.

Oxford, 1910. aug. 10.

Amikor egy 18—20 éves ifjú kilép az iskola kapuján, teleszívja tüdejét szabad, friss levegővel s földuzzad a keble a reménységtől; naiv, de mélytűzű szemével, becsületes, nyílt tekintetével szembenéz az étellel: — van-e ennél gyönyörűbb dolog a mi szomorú sárgömbünkön? Istenem, mennyi merész terv, mennyi őszinte mámor, mennyi szent lelkesedés lakik egy ifjú keblében, amikor kilép az élet színpadára, szívére teszi a kezét és beszélni kezd azzal a kedves páthosszal, amely csak az ifjúság tulajdona! Az ifjúság szép, mert fehér palotájában lakik a jövőnek minden lehetőségé.

Oxford az egyetemi hallgatók városa: előcsarnoka a brit világnak. Itt kalapálják az angol acéljellemeket és itt izmosítják a lelket a test kultuszán keresztül. Előbb tanácstalanul jártuk az utcákat. Csendes itt minden, nem a piaci lárma, hanem a magábamélyedés tanyája ez: ilyen hallgató csendben, láthatatlanul épül a tölgyfák törzse is.

Az első, ami föltűnt, hogy a sport a nevelés egyik fő tényezője. Séta közben megfigyeltük a *Magdalene*- és a *New-College* rétjein, sporttelepein s odább a *Cherwell* és *Themse* önelkezésénél azt a komoly testnevelő munkát, amely még a szünetek alatt is folyik. A hosszú versenycsónakok grációzus könnyedséggel siklanak a Themse vizén; gyönyörűség nézni a fiatal izmok acélrugóinak a működését.

— Hallottam — szólalt meg Willkomm úr —, hogy az angol ifjúság egy része egyenesen a sport és a társasélet miatt jön ide. Van, aki istállót tart s inkább csónak-versenyek rendezésével foglalkozik, mint a filológiai vagy a fizikai tudományok gordiuszi csomóinak az oldozgatásával. Amit az etoni kollégiumban láttunk kicsiben, ugyanazt látjuk itt nagyban. Az angol a sport által tanulja meg a test és a lélek fegyelmzését, erőinek a rendszerezését és céltudatos munkábaállítását. Hanem jó lenne valami vezető után nézni, aki aztán megmutatná a kollégiumok belsejét is,

Tehát kerestünk vezetőt. Mintha a középkor romantikus miliójébe csöppentünk volna: mindenütt mély hallgatás, hosszú árnyékok, különös zengésű óráütések, nyomott-gót stílusban épült kápolnák, tornyok és kollégiumok. Az angol gótika nem oly misztikus és égbetörő, mint a német. A világosan látó, konkrétumokra nevelt, földönjáró angol értelem magához idomította a gót stílt is.

A Hanzi, aki hátramaradt, lelkendezve kiabált utánunk:

— R. úr és papa, én már találtam egy vezetőt, aki vezet, csak három shillinget muszáj neki adni, mert kér!

A Hanzi mögött föltűnt a „vezető”. Bizonytalan járású, savószemű, töpörödött emberke, volt, meglehetősen kopott és bő ruhában.

— Ön ismeri a város nevezetességeit? Meg tudja nekünk mutatni a kollégium épületeit is? — kérdezte a bácsim?

— Hogyne, csak három shilling . . .

— Azt megkapja. Nos, mindjárt mondja meg, milyen épület ez?

— Ez itt jobbra? Ez uraim, egy kollégium. De az odább, a kollégium mögött, már legkevésbé sem kollégium, hanem kápolna. Oda szoktak járni imádkozni.

A Hanzi — mint-hogy ő szerezte a vezető

tőt és erre rém büszke volt — előszedte a noteszét és ceruzaszopogatások között jegyzett: „kollégium, kápolna, amely imádkozást céloz . . .” A vezető pedig kínos csendben ballagott mellettünk. Rögtön láttuk, hogy kevesebbet tud, mint mi. Bizonyosan omnibuszon volt kalauz. A bácsim türelmetlenkedett:

— De uram, hát mutasson már valamit! Melyik kollégiumot lehet meglátogatni? Kíváncsiak volnánk az egyetemi életre, a fakultások beosztására és arra a miliőre, amelyben az angol ifjúság nevelkedik.

A „vezető” megszeppent ily nagy igények hallatára:

— A kollégiumba nem lehet bemenni, azt nem ajánlom, mert nem tanácsos. Ellenben itt ez egy érdekes régi ház, a falakról lepotyogott a malter, amott is vannak régi falak és omnibuszon kivihetem az urakat a parkba a városon kívül.

A Hanzi bejegyezte a noteszébe: „kollégium. Bemenni nem tanácsos. Vezető mondta. Park omnibuszon”. A bácsim pedig egy shillinget nyomott a gyámoltalan vezető markába és elindultunk új vezetőt keresni.

Kollégiumi épület Oxfordban.

Hanzi a homlokára üt.

Oxford, 1910 aug. 10.

A *Merton-Street-en* járunk. Semmi nyoma annak a rohanó, minden percet kiaknázó életnek, amely London utcáin recsegő társzekereket, bűgő autókat, fekete vonatokat kerget végig s amely a világ legnagyobb városában a föld alatt és föld felett, vízen és szárazon egyforma lázzal dolgozik és láthatatlan célokat kerget. Csendes és nyugodt világ ez: itt lakik a hallgató elmélyedés, amely leszáll az élet háborgó, tarajos vizeinek a mozdulatlan mélységeibe. Az egész város — úgy látszik — arra van berendezve, hogy az angol ifjúságot semmi se zavarja, mikor az eszét élesíti és jellemét acélozza. A fantázia színesszárnnyú madarai elülnek, a figyelem ezerágú fonalrendszere egy csomóba fut, a lélek fehér tábláját a zavaros élet nem szórja tele sárral. Ide nem ér el a gyárak tülkölése, a villamosok csengése, a mentőkocsik szirén-sivítása, a kereskedelmi zaj — és semmi, ami a figyelmet szétszórja, mint a forgószél a polyvát.

Szembe jött velünk egy alacsonytermetű úriember. Hatalmas, vastagtalpú cipője, ernyős sapkája és a szája széléből kilógó, görbeszarú, kövér pipája elárulták, hogy tipikus angol „gentleman”. A bácsim megszólította:

— Bocsánat, uram, hogy így nyílt utcán megállítjuk. Mi magyarok vagyunk és szeretnénk egy pillantást vetni az oxfordi diákélet érdekes világába. Az angol egyetem bizonyára más, mint a mienk. Nem tudna ön tanácsot adni, kihez forduljunk?

— Ah yes! Csak azt nem értem, hogy mi különöset akarnak itt látni? Szobákat? Könyveket? Falakat? Kápolnákat, előadó-termeket? Mindez megvan a magyar egyetemeken is, nemde?

— Igaz, igaz, — de talán megszólal az angol ifjúság *lelke* is e falak között és mi megértjük e lélek különösségét.

— Yes — bólintott az angol, akinek, úgy látszik, ez volt a kedvenc szava.

Megnézte az óráját, gondolkozott egy darabig, a pipáját áttolta a szája másik sarkába, azután így szólt:

— Yes, miszters, még van egy félórám, én meg fogok önöknek mutatni egyet-mást.

Előszedtük a névjegyünket és udvariasan bemutatkoztunk neki. Ő is turkált a zsebeiben, de nem talált névjegyet. Végére is kivett a tárcájából egy neki címzett borítékot, kiszedte belőle a levelet és átadta a bácsimnak, a címzésre mutatva:

— Ez a nevem, miszter R. és *proctor* vagyok az *Oriel-College-ban*, ahová el fogom önöket vezetni.

És vezetett, azzal a jóleső, természetes udvariassággal, amely az angolt annyira jellemzi. Az angol gentleman szavai nem csöpögnek a méztől, a kifejezései nem belső ürességet takargatnak: tud szótlan és száraz lenni, sőt unalmas is, de amit mond, azt érzi; amit tesz, azt szívből teszi.

— Bárhová néznek, itt mindenütt kollégiumot látnak. Most állunk a *Merton-College* kettős épülete előtt. Yes. A négyszögletű, gótablakos torony a XV. század közepén épült, de a kollégium épülete és a kápolna sokkal

régibb: még III. Henrik lordkancellárja, *Walter de Merton tette* le az alapkövét 1264-ben. Yes, miszters, itt a kapu ívezete fölött az alapító és III. Henrik reliefszobra látható.

— Ilyen régi egyetem ez?

— Régi itt minden. Tudniok kell uraim, hogy Angolország fundamentumai ezek a kopott falak s a virágzó *jelen* a *múlt* talajába mélyen ereszti a gyökereit. Látják ott jobbra a *St. Marty's Church* zömök, hegyes tornyát? Mellette van az *Oriel-College*, annak a II. Edwardnak az alapítása (1326), akit a skótokkal és írekkel való eredménytelen harcai után elűzték a trónról s akit a Berkeley-kastélyban gyilkoltak meg. Yes. De ez önöket nem érdekli. Hanem az épület érdekes, ugye? Magas bátyatornyával, ívekre aprózott homlokzatával úgy fest, akárcsak egy középkori várkastély. A gazdag, előrenyúló erkélyeket gyönyörű kőhímezés díszíti. Tessék utánam jönni!

Bementünk. Míg Williams úr a kulcsokat előkereste, mi körülnéztünk a kapu alatt. Keskeny léckeretekben rengeteg bicikli állt ott. Az egyetemi hallgatók rendes közlekedő eszköze a bicikli. Az udvart poétikussá teszi a kopott falakra felfutó sötétzöld repkény és a virág; a római oszlopok, az ablakokat keretező kőrözsák s a mindent átölelő nyugalmas csend.

— Mondja csak, miszter Williams, most is vannak itt előadások?

— Nincsenek, de az itt lakó egyetemi hallgatók bejárnak dolgozni a szakkönyvtárakba. Most van a nagy vakáció, a „long”, amely *huszonöt hétig* tart, vagyis félesztendeig.

— Lehetetlen! Hát micsoda tanítás folyik itt?

— Önök ezt nem értik. Mikor a parlamentben negyven évvel ezelőtt szóba került, hogy szűkebbre kell vonni a nagy vakációt az oxfordi és cambridgei egyetemen, mindenki felzúdult az indítvány ellen. „Mikor dolgozzunk, ha nincs elég szünet?” — zúgolódtak az egyetemi hallgatók. Az oxfordi munkát nem Oxfordban végzik, hanem a messzi Wels vagy Devonshire egy-egy eldugott falucskájában és Anglia hangulatos vidéki kastélyaiban. Itt az egyetemen az előadások miatt nincs idő az elmélyedésre, az anyag tervszerű földolgozására és átértésére. Akárhányszor hallottam ezt a panaszt: „Oxfordban a tanuló idejét a sok előadás teszi tönkre”. Olyan ez az egyetem, mint egy virágos kert: a szorgalmas méhek megszedik magukat a tudomány nyers virágporával, azután hazaröppennek s az otthon sötét csendjében dolgozzák át mézzé azt, amit itt kaptak.

— Délután is vannak előadások?

— Hogyne! De tessék elhinni, nem sokat adnak már a katedrára. A jobb tanulóknak szívesen elnézik, ha meg se jelennek az órákon. Többet is ér, ha a szaktanárok és a tutorok vezetése mellett a könyvtártermekben tanulmányozzák a vizsgára kitézött könyveket. Nézzék, itt van egy ilyen közös stúdium-szoba.

Beléptünk. A magas szekrényekben szépen elrendezett könyvtár áll készen a mindenkori használatra. A kisebb-nagyobb asztalok, zöld posztója tele tintafolttal. A magas, gót ablakokon benevet a napsugár és az ablak cifra kőrözsáinak az árnyékát ráveti a padlóra.

— Yes. Ilyen kis könyvtárszobákba vannak beosztva a növendékek: egybe jut tizenkét-tizenöt hallgató. Közöttük ül a tanár és velük dolgozik; bármikor hozzáfordulhatnak tanácsért vagy fölvilágosításért, A verseny itt

is erősen ki van fejlődve ép úgy, mint az angol középiskolákban. S ezért lázas munka folyik itt. Jegyzeteket csinálnak, kivonatolnak, gyűjtik az anyag áttekintésének a szempontjait, azután a nagyvakáció, a *long* alatt mindezt földolgozzák, hogy a vizsgán a jó bizonyítványt az elsőség dicsőfénye ragyogja körül.

Végigjártuk a nagy előadó-termet, a kollégiumi lakoszobákat, a kápolnát (amely az angol iskolából sohase hiányzik, mert mindennap kötelező az istentisztelet) s a szórakozásra berendezett termeket. Minden egyetemi hallgatónak van két szobája: az egyik a hálószoba, a másik a nappali.

— Hiszen itt valóságos otthonot talál a növendék!

— Yes. Majd néhány szóval elmondom, mit kap itt az egyetemi hallgató azért a száz font sterlingért, amibe egy éve kerül. Mikor az ifjú idejön, keres magának lakást valamelyik kollégiumban és „bérel” két szobát: ez belekerül 18—20 fontba. A régi tradíció szerint az elsőéves vesz egy fekete talárt (gown), egy négyszögletű sapkát (cap), egy teakészletet, üveges porcellánfölszerelést a szobájába és egy asztalkészletet. Azután megváltja a közös étkezés jogát, *tutort* (nevelőt) választ a tanárok közül, aki második atyja lesz s lelki ügyekben is vezetője. Yes. De mindezt megelőzi a felvételi vizsgálat.

— Még az is van? Nálunk ennek híre sincs!

— Van bizony. Aki egyetemi hallgató akar lenni, annak 1. tudnia kell Euclides első és második könyvét; 2. a számtant alaposan; 3. a latin és görög nyelvtant kifogástalanul; 4. részletesen kell ismernie egy latin és egy görög író műveit és 5. fordítania kell angoltól latinra. Azonban a legfontosabb mégis a morál! Az angol egyetemek elsősorban a *nevelés* szolgálatában állanak és nem a tudományok őrlő malmai.

— Igaz — szól Willkomm úr —, a kollégium berendezésén látni, hogy itt minden a becsületes munkaszeretetnek és a jellemképzésnek ad keretet.

— Európában, különösen a németeknél, az egyetem központja a tudós tanár. Annak a kedvéért sereglenek oda a hallgatók ezrei. Lássá, minálunk a tanuló az első személy s az összes tanárok csak eszközei, szolgálói az angol karakter kinevelésének. Hiába, igaza volt Pattisonnak: „A berlini egyetem hírneve nem a rengeteg hallgatójának nevelésén alapszik, hanem tanárai tudományos működésén.” Yes.

Nálunk pedig nincs kedvesebb dolog, mint az a régi hagyomány, hogy a növendéket éjjel-nappal ellenőrzik s rendre szoktatják. Egy becsületes cselekedet többet is ér, mint Homéros egy versének újabb interpretálása.

— És milyen itt a fegyelmezés?

— Elég szigorú. A *dékán* mindent tud a növendékről s ha nem megy templomba, ha névsorolvasásnál hiányzik, ha kapuzárás után kimarad, ha a napi munkáját elmulasztja: bünteti. Igen érdekes volt az úgynevezett „proctori rendszer”, mellyel az egyetem (nem a kollégium) elüljárósága ellenőrizte az ifjúságot. Elmondok egy régi jelenetet.

Holdvilágos éjszaka van. A városra már ráfeküdt a csend. Az egyetem kapuja megnyílik és kilép rajta egy érdekes csoport. Hosszú köpenyű, szögletes kalapú alakok, kezükben a hivatal cifra botja és egy pislogó lámpás. A két főproktor és néhány alproktor tíz óra után körüljár a városban. Minden kocsmába bekukkantanak: nincs-e ott valamelyik egyetemi hallgató, aki alvás helyett biliárdozik, dalol vagy dohányfüstbe burkolódzva rontja

az egészségét? Jaj annak, akit ilyesmin rajtacsípnek! Ha valamelyik növendék tíz óra után kintreked a városban, bezzeg lapul a kerítések mellett, ha távolról föltűnni látja a hivatalos csoportot: a proktort, a marshalt és a „segéddek”-et, akiket az ifjúság *bulldog-oknak* csúfol.

— És mi az ilyen éjjeli baglyoknak a büntetése?

— Másnap az egyetem elüljárósága magához idézi őket ad audiendum verbum. A büntetés vagy öt shillingtől tíz fontig terjedő pénzbírság, vagy kemény szobafogság, vagy pedig az, hogy ideiglenesen hazaküldik az ifjút. És ez a legnagyobb büntetés, mert itt kell hagynia barátait, szórakozásait, tanulmányait s ezt a meleg kollegiális életet.

— Hiszen egy fiatalember talál barátot máshol is!

— Nem áll. Az angol nemzet jellemével szorosan összefügg a kollegiális nevelés s az itt kötött barátság. Azt szokták mondani, hogy az otthon nevelt angolnak csak rokonai, ismerősei vannak, de barátai nincsenek. Az egyetemi évek az igazi, egész életet betöltő, férfias barátság éveit s ezt az igazi angol gentleman nem tudja nélkülözni.

— De ilyen hatalmas, nemzetnevelő intézményt csak a világbíró Anglia bír föntartani!

— Yes. Az angol társadalom és az angol arisztokrácia tudja kötelességét. Tudnia kell, uram, hogy az oxfordi egyetemnek *több mint kétszáz-ezer hold birtoka van az alapítványokból.*¹ Az egész brit világnak a szeme Oxfordon függ és a brit nemzeti lélek aggódó szeretettel kíséri, irányítja az ifjúság minden lépését.

— S az Oriel-College, amelyet ön megmutatott, csak egy része az egyetemnek?

— Természetesen! Menjenek csak végig a *Parks Road en*, a *High-Str.-en*, *7url-Str.-en* vagy a belváros bármelyik utcáján: mindenütt régi, kastélyszerű kollégiumok tűnnek a szemükbe. Több, mint huszonöt az oxfordi egyetem kollégiumainak a száma s legnagyobb részük a XIII.—XVI. században épült. Ilyen régi tradíciók légkörében neveljük mi az ifjúságot. Yes. Most sietnem kell, ugye megbocsátanak? Emléül jegyezzék meg a jó öreg *dr. Pusey* bácsi szavait: „*Mi nem könyveket készítünk, hanem férfiembereket!*”

* * *

A Hanzi, miután a „vezető”-vei fölsült, szótlánul kullogott utánunk. Mikor az Oriel-Collegeből kiléptünk s a High-Streetre értünk, hirtelen megállt és a homlokára ütött:

— Jém, papa, de nagy csacsi vagyok én!

— Ugyan!

— De! Nem is jutott eszembe, hogy ittend lakik a Edward.

— Miféle Edward?

— Hát a Edward Gerling meg a Henry Fielden is, akikkel a ostendei hajón összebarátkoztunk és a Edward a High-Streeten lakik, mert a noteszomban is megvan a címe és pedig most odamegyünk, mert ő igaziasan fog vezetni, nem úgy, mint az a lógósbauszú kocsis, akinek a képe olyan volt, mint egy féligsült beefsteak. Bizony.

¹ A cambridgei egyetem birtoka 130000 hold,

És rohant is mindjárt az Edwardék háza felé. Mire a New-Roadra értünk, már jött utánunk a két fiú. Megálltak. A Hanzi kezében egy nagy térkép volt s a gesztenyehajú, komolyarcú Edward lelkesen magyarázta neki a város nevezetességeit:

— Tudod, Hanzi, ott van a *Paradise-Square* és mögötte folyik a *River-Isis*, amelynek a partján szoktuk a scout-boy gyakorlatainkat végezni . . .

Mikor utolérték bennünket, Edward, aki az etoni iskola egyenruhájában volt, udvariasan meghajtotta magát, mint igazi angol fiúhoz illik, kezét fogott velünk és így szólt:

— Uraim, önök nem kerülhetik el a házunkat, mi szívesen látjuk, a szüleim is.

— Igen ám, de húsz perc múlva megy a vonatunk.

— Még ma tovább utaznak, miszter?

— Igen. Ma este Shakspere szülőhelyén *Stratford-ban* akarunk lenni.

— Sajnálom, hogy sietnek. A vasútig elkísérem önöket, csak bejelentem a szüleimnek. A Hanzi velem jön s néhány perc múlva itt leszünk. Igen?

Visszamentek. vMi pedig siettünk az állomás felé. Mégegyszer végignézttem az ódon utcákon, az ősi kollégiumpyakok virággal befuttatott épületein és hazagondoltam arra az ifjúságra, amelynek a sziklajellemén hazám sorsa fölépül. És bizony, szórtlan szomorúság feküdt a lelkemre. Hogy gondoskodik a magyar nemzet, a magyar társadalom az egyetemi ifjúságról? Ád

Oxford. Kollégyumi épület.

neki egy szűken mért épületet, faragott padú termeket s ez az egész. Beledobja az ifjút egy lázas, bűnös, szívtelen főváros chaoszába; ad neki olyan környezetet, amely kiszívja testéből és lelkéből az élet nedveit. Lihegő, zavaros szemű, szomorú ifjúság ez, amelynek nincs tanácsadója, nincs támasza, nincs nevelője. Sajat lábára állítják, de a lábai gyöngék, összeroskadnak az élet súlyos terhe alatt. A tanárokat és az egyetemi hallgatókat csak az éveleji és évvégi jelentkezés köti össze. Az egyetemi ifjúság egyik része — ahol az ősi vagyonból még futja — a kávéházak füstös, romlott, agyvelőt bomlasztó levegőjét szívja s az abszint kódén át nézi az életet; a másik része kenyeret keres, irodákban görnyed és ideg-sorvasztó munkával, éjszakai tanulással készül pályájára. Mire kivívja a társadalom elismerését, már beteg a tüdeje, halott a lelke, karikásak a szemei. Hol van itt a nevelés, gondtalan elmélyedés a tudományokba, hol itt az öröm, derű, szeretet, amelynek a napsugara mosolyogva neveli a jellem tölgyeit?

Búcsút vettünk az egyetemek városától. Mire az ősrégi Oxford-

Castle-hez értünk, utolért a Hanzi és az Edward is. A Hanzi már megszűröl kiabált:

— Papa, és R. úr, az Edward is eljön velünk Stratfordba, mert a szülei megengedték, én kértem és csak holnap este muszáj neki visszajönni, hiszen Stratford nincs is olyan messze és ő már nagy fiú, ugye Edward?

— Igen, miszter, ha megengedik, elkísérem önöket. Nem egyszer voltam már Shakspere szülőhelyén. Úgy mondják, az az angolok Mekkája, oda minden angolnak el kell mennie.

Egy negyedóra múlva már a vonat ablakából néztük Oxford ködbevesző, barna falait és zömök tornyait. Kicsi kupénkba, mint valami meleg, puha szobába belopódzott a mosolygó béke. A Hanzi és az Edward egymáshoz simulva mesélték apró élményeiket, a bácsim Anglia közgazdaságáról vitázott Willkomm úrral, én pedig a szelídarcú vidéket néztem és a lelkem ráereszkedett a sötétzöld mezőkre s titokzatos erdőkre. Oh, édes hangulat, mikor az embert elfogja a szépségek csendes szomorúsága, mikor a lélek a lélekbe olvad át!

XL.

A brit óriás hazájában.

Stratford on Avon, 1910. aug. 10. este.

Mire a nap hanyatlóban volt, már hotelt is kaptunk Stratfordban, a Windsor-Streeten, Edward kalauzolása mellett. Ez a kis angol bájos komolysággal csinált mindent, kocsit rendelt, szobát választott s tanácsokat osztogatott ennek is, annak is.

— Amíg a szobáinkat rendbe hozzák, menjünk egy sétára, urak!

Kimentünk a város határába. Fönt jártunk az enyhe hajlású hegyek (inkább dombok) oldalán és élveztük a gyönyörű estét. Alattunk piheg a csendes, zajtalan város, fölöttünk az ég végtelen titokzatosága, amelyből itt-ott már kikandikál néhány csillag. Odább az *Avon* kanyargó vize csillog a fák és bokrok ölében. A nap utoljára csókolta meg a stratfordi *Trinäy-Church* tornyának a fényes gömbjét s lehanyatlott. A határt lefátyolozza valami ügyes dekoratőr, élénkszinű felhőket rak az ég peremére s megszólaltatja a csendet Titkokat sűgő, lágy fuvallat sóhajt végig a gyönyörű sötétzöld tájon, az enyhe völgyön, az északra elnyúló *ardeni erdőn*. Ilyenkor a színek megvastagodnak, az árnyékok megnőnek; a lélek kinyitja ezüstös kapuját és kibocsátja rajta a melegvérű, izmos képzeletet, amely erőteljes lendülettel járja be a múltat. *Shakspere* ezt az eget nézte, ezt az erdőt járta, ezt a levegőt szívtá. Most is itt jár a szelleme: teste a Trinity-Church oltára alatt pihen, de lelke itt suttog az esti fuvallatban. Az *Avon* partján idelátszik a Shakspere-színház, amelyet emlékének emelt a kegyelet s amelyben időnkint életre hívják gigászi hőseit. Valamikor tán ennek a helyén halászott a gyermek Shakspere. Azonban legtöbbet barangolt az *ardeni erdőn*, néha éjszakákat töltött ott és leste, feszült idegekkel hallgatta az éjszaka titkait; Titánia tündéreit,¹ a sötétlelkű barbár lovagokat,

¹ „Szentivánéji álom.”

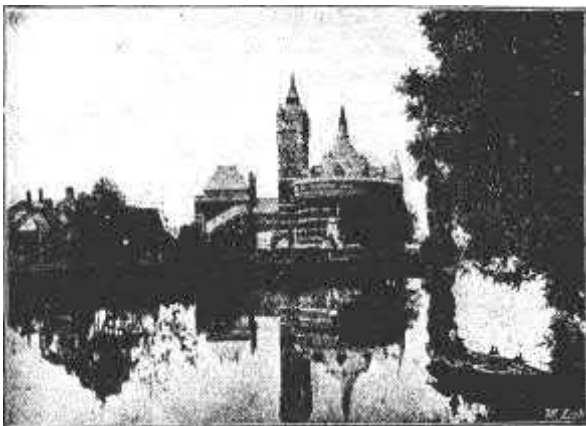
véreskező királyait a stratfordi nép mondái alapján itt szülte elevenekké izgékony, színes képzelete.

Brit óriás! Eljöttem a te országodba, hogy levett kalappal, teli lélekkel üdvözöljelek. Messzi idegenből jöttem, annak a fajnak a messzenyúló szerveként, amelyről a jó stratfordiak talán azt se tudják, hogy létezik. Magamba akarom szívni lelked erejét, szíved ezer érzelmét, meg akarok semmisülni a te nagyságod lenyűgöző erejétől, hogy felemeltessem és megtisztuljak. A te világot három évszázad vastag kérge fedi; hanem itt, a születésed helyén a te országod fölött megáll az idő. Itt még te uralkodsz, itt élsz még s a te haláloed óta nem történt semmi, ami fátyolként ráfeküdhetne a te színes, gazdag, óriásokkal telt országodra . . .

Stratford on Avon, 1910. aug. 11.

Willkomm úr féljézsakán át Stratford térképét és történetét tanulmányozta:

— Most én le-
szek a vezetőjük, —
szólt ma reggel, amint
kiléptünk az utcára. —
A város, mint látják,
alig változott évszázadok óta. Néhol egész házsor megmaradt olyan-
nak, aminővé a XVII. század építette; csak az idő rogyasztotta meg a vállukat és barnította meg a falaikat. A feketére kátrányozott gerendaváz mindenütt kilát-
szik a téglák közül. Az Öregesen pici emelet ki-
nyúlik az utca fölé vagy

A Shakspeare-Színház. Szülővárosa emelte nagy fia emlékére.

félméterrel s a háztető — mintha élne — kíváncsian előrenyújtja a nyakát s végigles az utcán. Most tessék elfelejteni a XX. századot, a szénevő lokomotívokat, a villanyt, a repülőgépet és jöjjenek velem vissza a múltba.

1552-ben egy érdekes család telepedett meg Stratfordban, a poétikus Avon partján. A családfő keményfejű, villogószemű kisnemes volt, a felesége pedig, hír szerint, Alfréd király egy elfelejtett sarjadéka. A szelídarcú nőn meglátszik az előkelő vér öntudatlan finomsága s az a titokzatos, érzékeny lélek, amely minden benyomásra élénk visszhangot ad, mint valami hangszer. Az asszony csupa előkelő lágyság, a férj csupa erő és törhetetlen akarat.

A jó stratfordiak megcsodálták ezt a vad temperamentumot, amely nem néz se jobbra, se balra, hanem megy a maga útján. A különös jövevény juhokat vásárolt, gyapjúval kereskedett, mészárszéket nyitott, kesztyűt gyártott s mindezt egyszerre. Nyakassága veszekedésben tört ki; csakhamar a félvárossal pörben állott. Tülekedett, kapacitált, fáradhatatlanul dolgozott, spekulált, birtokot szerzett s házat vett a Henley-streeten. Az ilyen akaratérő

még az angol renaissance acélveretű embereinek is imponált s vezető szerephez jutott. Előbb sörvizsgáló, majd rendőrtisztviselő, esküdt, pénztáros, városi tanácstag lett, végül tizenhat évvel ideköltözése után elérte a kisvárosi dicsőség tetőpontját: békebírónak és főpolgármesternek választotta meg a köztisztelet.

De a magasból, ahová jutott, csakhamar lebukik. Szenvedélye: a másokkal való összetűzés, a pörösködés társadalmi és anyagi romlásba dönti. Fizetésektelen vádlottként áll a bíróság előtt. Kemény dac lakik benne. Ettől kezdve templomba se jár s a jámbor stratfordiak ujjal mutogatnak rá, mint istentelenre. A nyugtalan, kalandos, spekuláló szélsőségekben hánykódó köznemes visszatér első mesterségéhez a mészárszékre.

A különös alderman neve *Shakspere János*, atyja annak a Shakspere Vilmosnak, akiről másfél évvel ezelőtt a hivatalos Anglia is újra meg újra ezt konstatalta:

Shakspere szülőháza Stratfordban.

„Shakspere nekünk több, mint India és minden megmarkolható kincsei!”

— Willkomm úr —
— szóltam hirtelen —
egy érdekes gondolatom támadt!

— Halljuk azt az érdekes gondolatot!

— Nem lehetne-e keresni Shakspere drámáiban apjának és anyjának a lelkületét? Nekem mindig feltűnt, ha Shakspert olvasom, hogy nála a leggyöngédebb finomság

egyedül a földrengető férfiakarat megfeszülésével!

— Igaza van. A stratfordi mészárosot én is ott látom Shakspere mögött. Ő volt az első ember, akinek minden cselekedete, minden szava belenyomult a gyermek-Shakspere lelkébe, aki imponált neki, akitől legelőször hatást vett s akinek a vérén át temperamentuma is átömlött a költőbe. Ugyanaz a sokoldalú erő, eleven tevékenység, amely az apát az élet sokirányú, merész megdolgozására vitte, — a fiúban megtisztulva, intelligenciával párosulva, egy gazdag, eleven költői élet megteremtője lett. S viszont, a királyi vérből származó anya el nem sajátítható, csak örökölhető finomsága át meg átszövi a Shakspere-drámák vad eseményeit. Az anya lelke mintegy illata és napsugara e költészetnek.

Megérkeztünk. Most a *Henley-Streeten* vagyunk, Shakspere szülőháza előtt.

— Anglia büszkesége ebben a házban élte át gyermekkorát? Még elég jókarban van.

— Igen, mert restaurálták 1856-ban. Azelőtt bizony meglehetősen siralmas állapotban volt. A tűzfalat korhadt deszkaszálak helyettesítették,

a háztetőn becsurgott az eső, az ablak apró, négyszögű tábláin átjárt a szél s a falakról lepotyogott a vakolat. A múlt század közepén, mikor a feledékeny kegyelet figyelme végre idefordult, kijavították a ház külsejét, a kertbe fákat, virágokat varázsoltak s a falakat befuttatták örökzölddel. Belül azonban minden a régi.

Áhítatos lélekkel léptem a küszöbre, amelyen át a kis Shakspeare elindult világhódító útjára. Mit fogok itt találni? Milyen volt az emberi szív, az emberi szenvedélyek e nagy művészenek a környezete, mikor kicsi szíve kapuját először kitérte? Micsoda színek, alakok, hangok, micsoda események vetülete jelent meg először e kicsi lélek fehér lapján? Mert bizonyos, hogy az ember életében a legfontosabbak az első benyomások.

Itt vagyok annak a hatalmas folyamnak a forrásánál, amely az ember-milliók őserdein keresztül, sivatagokat termékenyített meg, hajókat hordozott s amerre végighömpölygette büszke hullámai: ott tündérligetek virágoztak ki a talajból, ott búza termett, kultúra fakadt. A zúgó folyam forrása kicsi, fölfoghatom a két tenyeremmel.

Az a gazdag világ, amelyet a *Shakspeare* név takar, nagyon igénytelen házikóban született. A kis Vilmos itt szokott ülni, ezen a deszkapadkán s innét nézegette a nyugodt kisváros apró eseményeit a pikkelyes ablakon keresztül. Az alacsony szobák mennyezetét görbe, keskeny, toldozott-foldozott gerendák alkotják. A két szobát elválasztó fal gerendaváza füstös, befelé görbülő s a meglazult téglák félénk óvatossággal lapulnak egymáshoz. Itt vannak a Shakspeare-relikviák: az a megfaragott iskolai pad, amelyben a tíz-tizennégy éves Vilmos a latin grammatikát s a reális tudományok elemeit tanulgatta. A stratfordi *Grammar-School*-ból hozták ide. Itt van Shakspeare pecsétgyűrűje, kardja, egy kehely abból a fából faragva, amelyet Shakspeare ültetett s amelyet igen szeretett; — a szülei, testvéreire, leányára vonatkozó adatok, okmányok, levelek gyűjteménye; — kéziratok; — üveg alatt a „Velencei kalmár”, a „Lear király”, a „Szentivánéji álom” legelső (quart) kiadásai 1600-ból és az 1623-ki gyűjteményes fölió kiadás, amelyet a költő legjobb „cimborái”: *Heminge János* és *Condell Henrik* rendeztek sajtó alá; — ide van halmozva mindaz, ami Shakspeare korát jellemzi s ami művei megértéséhez hozzátartozik: tehát az Erzsébet-kori fegyverek, „szarvastintatartók”, pénzek, házieszközök, egykorú festmény a windsori kastélyról (Falstaff), a Shakspeare-színpad rajza stb. stb. E két alacsony szoba kriptája lett az angol renaissance pezsgő, eleven életének.

— Most menjünk az emeletre, — szól Edward, a kis komoly angol, aki hűségesen kitarzott s ahol segíthetett, nagy örömmel adott útbaigazítást. — Az emeleten, misters, megtalálják azt a szobát, amelyben Shakspeare született.

Fölmentünk a keskeny falépcsőn. Az emeleti szoba olyan alacsony, hogy a kezemmel elértem a vaspántokkal fölerősített mennyezetet. Edward megragadta a kezemet:

— Nézze csak, az ablak, a fal, a mennyezet tele van vésve névvel.

— Miféle nevek azok?

— Aki ide zárandokol, az fölírja a falakra a nevét. Anglia legnagyobb fiainak a bicskája működött e falakon s ablakdeszkákon. Látja, itt *Carlyle* nevét? Itt van *Thackeray* neve. Ő volt a serdülő kor szívének a leg-

alaposabb ismerője és megértője, míg nagy kortársa, Dickens, a gyermekszív titkait, szenvedéseit s örömeit tárta föl regényeiben. Akarja látni *Scott Walter* bicskája nyomát? Az is itt van . . .

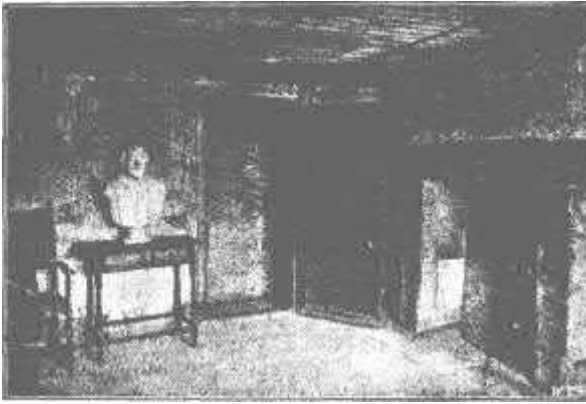
— Hát ezek miféle képek a falon?

— Mind Shakspere-re és családjára vonatkoznak. Ha érdekli, megnézhetjük azokat a könyveket is, amelyekből Shakspere tanult s ahonnan megismerte a világot. Érdekes, hogy mik voltak az olvasmányai. Ovidius, Holinshed krónikái, Painter olasz novellái, de leginkább *Plutarchos* Életrajzai. Ez hatott rá legjobban . . .

— Kali, gyere csak ide! — kiáltott a bácsim, aki egy bekeretezett iratot olvasott.

— Nos, mi az?

— Itt az a díszokmány, amelyet Shakspere születésének háromszázadik évfordulóján Németország küldött Stratfordnak. Igen érdekes! így találkozik e két ellentétes, egymást féltékenyen féltő faj!

Stratford: Az a szoba, amelyben Shakspere született.

Az aranyozott, színes, nagy művészettel kidolgozott okmány tartalma körülbelül ez: „Gondoljunk vissza, hogy az angol és a német nemzet egy tő hajtása s nem hiába tisztelte úgy Goethe, a nagy és kis világok megértője Shaksperet, az emberi szenvedélyek legnagyobb rajzolóját. Erezzük, hogy egyek vagyunk. Azért

legyen rajta mindkét nemzet, hogy a szász vér tengereken innen és tengereken túl a régi tűzzel buzogjon s a szász faj még sok dicső tettel gyarapítsa dicsőségét.”

Íme a költészetben ölelkezik e két nép. Mintha Németország nem azért építené a tengeri „darazsakat”, hogy Angliát gyarmataiban halálra sebezze s mintha Anglia nem azért dolgozna az európai háború vérfagyasztó borzalmainak az előkészítésén, hogy Németországot szétmarassa . . .

Kinéztem az ablakon. A nap szelíd mosolya fénybeborította az utcát, amelyen alig járt valaki. Idebent, ahol a „brit óriás” bölcsője ringott, néhány idegen nézegette a barna, foltos falakat s megszállotta lelküket a kegyelet áhítata. Odamentem Willkomm úrhoz:

— Ugyancsak egyszerű lehetett Shakspere gyermekora!

— Mint akármelyik falusi gyermeké. Csakhogy a lángész a hétköznapi apró mozzanatait is másként éli át, mint az élet napszamosai. A lángész reflektora mindenre vakító fényt szór s nagyító lencséje a kicsiben is meglátja a végtelenségek kikezdéseit. Ahová a zseni lép, ott a virág, fa, bokor nyelve megoldódik, a mezők, erdők tündérei előjönnek s a természet titok-

zatos lelke kiárad. A zseni eleven összekötő kapocs a láthatatlan valóságok és a reális élet közt. *Aubrey* említi, hogy Shakspeare tizenöt éves korában apja mellé állt és borjút vágott, húst mért.

— Mindenestre jellemző egy tragédia-íróra, akinek a színdarabjaiban egymást mérszárólják az angol történelem vad királyai és nemesei.

— De mikor a taglót kezébe vette s a lefogott borjúhoz lépett, elfogta őt valami feszült páthosz. Verseket mondott s a barbár műveletet a vers ütemei kísérték. Azután beszédet intézett bámészkodó pajtásaihoz. A gyermek élénk képzelete ki tudja mivé színezte a mérszárosmesterséget. A borjúkat és birkákat „egész pompával” magasabb stílusban öldöste... Az *Avon* északi partján sétálunk, amerre az *ardent erdő* kezdődik. A víz csendes kényelemmel nézi a fölője hajló bokrokat és a tükrében kacérkodó virágokat. Willkomm úr az erdő felé mutat:

— Ez volt a kis Shakspeare gyerek-kalandjainak a színtere. Mint tíz-tizenkét éves fiú, tele volt romantikával. Akárhányszor elkerülte az iskolának még a tájkát is: tán a tanító pálcája jelent meg a kis iskola-kerülő élénk képzetében.¹ Ilyenkor ide jött s az ardeni erdő titokzatos homályában hallgatódzott. Figyelte az állatokat, utánozta a madarak hangját. Ha londoni nemes urak jöttek erre kezükön vadászó sólyommal, oldalukon csillogó fegyverrel, a kis fiú egy sűrű bokor mögé bujt s onnét leste a vadászatot. Nagy szemei kerekre tágultak és szíve hevesen dobogott. Erős érzéke volt a mozgalmas élet, a zajos események, a vadászat izgalmi iránt. Ilyenkor bódultan hallgatta a vadászkürtöt, amíg hangját a távolság el nem nyelte s azután parittyát csinált s nagyzó pózban célozgatott a lombok közt surrogó madarakra. Akárhányszor ráesteledett s hiába várták odahaza. Az erdő előhívta a kis Shakspeareben a *brit óriást*, az óriások királyát.

A homályba takaródzó fatörzsek és bokrok megelevenednek. Eszébe jut az a sok király és hős, akiről otthon hallott, a falusi nemesek házában. Szokás volt a stratfordi öregek között, hogy a hosszú téli estéken összejöttek a festetlen falú, lefüggönyözetlen ablakú házak egyikében, amelyek a XVII. század angol életére olyan jellemzők, odaultek a kődarabokból összeállított tűzhely mellé s a kákából font, gyapjúval leterített székeken kényelmesen beszélgettek a közelmúlt eseményeiről. Rágódtak apáik dicsőségén s az unokák büszkeségével verték a mellüket. S a kis Shakspeare mohón leste a szót. Tőlük tanulta meg Anglia történelmének legizgatóbb fejezetét, amely a *York- és Lancaster-ház* borzalmas küzdelméről, a középkori Angolország bukásáról szólt. A „*fehér és piros rózsza*” gyilkos harcainak a borzalmi még éltek a nép ajkán és képzetében. Shakspeare éhes fantáziája betelt. S ilyenkor, ha az erdőben ráesteledett, fölvonultak előtte az 1451—1485.-i polgárháború acélveretű, sötétlelkű hősei.

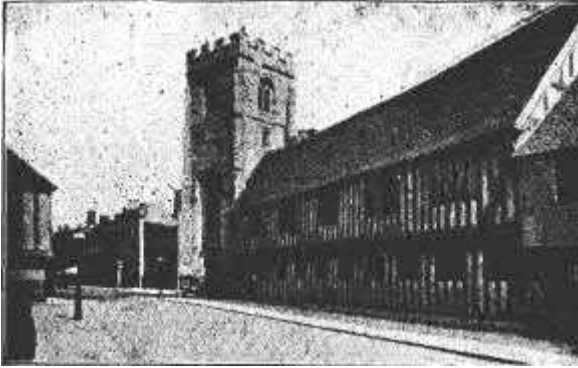
Itt jön a glosteri herceg, a későbbi *III. Richárd*, a csaták rettenhetetlen hőse. Arca rút, megjelenése visszataszító. Sántít és púpos, de karja hatalmas. Kardjára üt és beleordít a történelembe: „Elvégezem, hogy gazember leszek!”² Nézi, mikor IV. Edward öccsét, Györgyöt, a Tower

¹ Shakspeare ifjúkorában (1570—1580) *Roche Walter, Hunt Tamás és Jenkins Tamás* tanítottak a stratfordi Grammar-School-ban.

² „III. Richárd” I. felvonás I. jelenet.

pincéjében malvasiai borba fojtják.¹ Kivégezteti Rivers grófját, Lord Grey-t s Hastingsnak fejét véteti.² Vérbenforgó szeme csak a koronát látja. Érte

A stratfordi iskola, melyben Shakspere az ábécét tanulta.

küzd. Életét semmire sem becsüli, de a hatalmat szomjazza. Két unokaöccsét, a tizenhárom éves Edwardot s a kilenc éves Richárdot a Towerbe zárja s a kis ártatlanokat bérelt gyilkosokkal június 26.-án éjjel a vánkosaikba fojtatja. Végre király lesz, a gazemberek királya, a rettegek démona. A gonoszságok félelmes, eleven kolosz-

szusa III. Richard ahogy

Shakspere sötéterejű fantáziája megteremti. Bukása olyan, mint egy villámtól lehasított sziklatömb félelmetes legördülése a föld sötét szakadékaiba. A szenvedélyek villogó fénye be-bevilágít az örvénylő mélységek homályába.

Nyomában *Henrik* mered felénk, akit a vértől párolgó bosworth-i csatatéren koronáznak meg, nyögő sebesültek között. Körülötte lord Stanley, Tudor Henrik, Erzsébet . . . Csupa komor hős, akiknek a lába alatt reng a föld, akikben a szenvedélyek ciklonjai dühöngenek. Fölbukkan *Macbeth* és felesége, akit „olthatatlan vágy égetett a királynői címért”. Bennük a lelkiismeret kígyói a kísértetek fehér lepedőjébe burkoltan rémítgetnek. A háttér csupa homály és döbbenetes boszorkányság. A lélek vágyai, a szív mocskos erői megtestesülve lépnek elénk.

Fölbukkan *János király*, a „Velencei kalmár” *Shylock-ja*, akiben a kaján bosszú tragikuma csodás módon keveredik a komikummal. Itt van *Romeo és Julia*, a renaissancekori túlzó, egyoldalú, a félelmetes Niagaraként zuhogó szenvedély erejével; *Othello*, a féltékenység döbbenetes őrvénygésével s a mesebeli *Lear* király szomorú emberi sorsával. Van a végzetében valami komikum. Hiszen Shakspere drámáiban is — mint az életben — a tragédia és a komédia egy tő hajtása. A sors játszik velünk s mi Don Quixote módjára hadakozunk a szélmalom ellen, amelynek a lapátja felkap és földre sújt. A *Lear király* egy adomát mélyít el tragédiává. Az emberi hiúságok, nagyzó érzések, meleg vonzódások, csendes letörések s borzalmas lélekmardosások játéka ez, a zseni nagyítója alatt. *Julius Caesar*, aki a világtörténelem széles folyamát új mederbe terelhette volna, ha sikerül neki a provinciák fiatal, félbarbár népfajait fölszabadítani és a latin vért beléjük oltani; *Coriolanus*, a népgyűlölő arisztokrata; *Antonius* és *Cleopatra* is itt kísértenek, mint a nagy múltak hosszúra nyúlt, óriási árnyékai a hold éles fényében.

¹ 1478. február 18.

² 1483. június 13.

Ebben a nagy fölvonulásban a mi lelkünkhöz legközelebb férkőzik a kételkedő tépelődések örök típusa: *Hamlet*, amint a sírásók között áll és rámered a végső titok szimbólumaira, a koponyákra. Sójában a minden idők filozófiája sír föl:

„Fejdelmi Caesar, ha föld röge lett,
Lyukat töm, hogy kizárja a szelet;
Oh, hogy ki a világ félelme volt,
E sár, most egy repedt falon a folt!”

„Nagy Sándor meghalt; Nagy Sándort eltemették s porrá vált. A por föld. A földből sárt csinálnak és így azzal a sárral, mely öbelőle lett, miért ne dughatnának be egy lukat?” *

Egyszerre, mintha Berylune tündér gyémántforgóján fordítanánk egyet, elröppennek a sötét alakok s vidám kacagástól hangos az erdő. Fűszínű manók gördülnek a földön, Titánia tündérhada lebben elő a bokrok mögül s a virágok szirmai alól. A pajkos *Puck*, éles egészséges nevetése hol itt, hol ott csattan föl. A *Szentivánéji álmom*, *Vízkereszt*, *Windsori víg nők* s a többi Shakspere-v/gjáték bohó, féktelenkedvű, ragyogószemű hősei mintha nem is e földön, az önkínzó Hamletek hazájában élének. Kacagásuk olyan, mint az olimpusi isteneké: olthatatlan.

E gazdag világ a renaissance világá. Az ardeni erdőt járó kis Shakspere lelkében már alakot nyer az angol renaissance ifjú, erővel teljes életé-

A Shakspere-ház kertje Stratfordban.

nek minden érzése és minden eredeti gondolata. Benne született meg az „új világ” kvintesszenciája. Későbbi, hányatott élete ennek az éjszakai, kalandos kis léleknek a kifejlése.

¹ „Hamlet” V. fölvonás 1. szín.

Hangverseny az utcán.

Stratford, 1910. aug. 11.

Visszajöttünk a városba. Végigmentünk néhány „modern” utcán is, amelyekben az újabb angol élet rakott magának puha fészket. Willkomm úr megszólalt:

— Olyan ez a város, akár egy villatelep. Nézze csak ezeket a keskeny, különálló házakat a gyönyörű virágos kertek közepén! A ház középső része kiszögellik, úgy, hogy az élből találkozók ablakokon át végig lehet nézni az utcán mindkét irányban. A kapu állandóan zárva. A kilincs mellett rövid láncon hatalmas fa- vagy rézkalapács lóg a kopogtatásra. Látszik, hogy ide a gazda pihenni jár. Az angol a világot hódítgatja valahol a földgömb túlsó oldalán, azután ha kifáradt, visszatér ebbe a virágos, tiszta, kedves otthonba pihenni.

Tovább mentünk a *Trinity Church* felé. Shakspere lányomait kerestük képzeletben; erre járt bizonyosan. Emitt a hosszú, hajlottvállú iskola, a *Grammar School*, ahol az ábécét tanulta: az alacsony gerendás tanterem olyan, mint aminő háromszáz évvel ezelőtt volt. Odább Shakspere feleségének, *Hathaway Annának* a háza. Anna egyszerű parasztleány volt, mikor Shakspere elvette őt.

A *Trinity-College* táján a Hanzi nagy örömmel kiáltott föl:

— Nini, mennyi angol fiúk szaladnak ottand!

Csakugyan, valóságos csödület. Igazi angol népjelenetet láttunk. Egy erőteljes fiatalember — mint valami négykerekű talicskát — egy kerek zongorát tolt maga előtt. Időnkint, ha volt elég publikuma, megállott, felnyitotta a zongorát, a mögötte baktató fuvolás karjáról levett egy összecukható botszékot s leült a rozoga hangszekrény elé. Miután gondosan végigsimogatta mindkét kezével bozontos hajzatát s körülnézett a gyermekekből és cselédekből álló publikumán: mind a tíz ujjával rácsapott a billentyűk megsárgult gárdájára. A félvak fuvolás is munkához látott s közösen igyekeztek túlharsogni a hangverseny harmadik szereplőjét, azt a kerekaszájú, villogószemű énekest, aki ide-oda lóbálván felsőtestét, rettenetes hangon igyekezett a közönség szívét és erszényét megnyitni. Az utcán föl-alá karikázó biciklik megálltak egyidőre. Itt is, mint Oxfordban, mindenki biciklin jár. A szakácsnő a piacra kerékpáron repül, a fiúk, suhancok, kereskedősegédek szintén ezt a kedvelt járművet használják.

Elértük a *Trinity Church*-öt. Ősrégi gót íveivel, négyoszlopos ablakaival és magasra nyúló vékony tornyával ott emelkedik az *Avon* partján. Sűrűlombú fák és titokzatos bokrok veszik körül. Ide hozták Shaksperet keresztelni. A sekrestyés megmutatta a kétfelé hasadt keresztkutat, amelyből az angol irodalom királyát megkeresztelték. Jó ideig víztartó medence volt a templom udvarán, csak 1860-ban avatta ereklyévé a kegyelet. Láttuk az anyakönyvet, amelybe Shakspere születésének és halálának az adatai be vannak vezetve. Az oltár előtt van eltemetve a brit óriás; kriptája fölött balra látható az a szobor (terrakotta-maszk), amelyet hét évvel a költő halála után csináltattak a stratfordiak. A merev, viaszbábszerű, kopaszfejű alak a balkezevel egy párnán papírt tart s a jobbában lévő tollat írásra emeli.

Sejtették-e Stratford egyszerű polgárai, mikor ezt a szobrot meg-

faragtatták, hogy városuk szülöttét nem fogja eltemetni az idő? Bizonyára nem gondoltak rá, hogy három évszázad múlva a gyöngetestű és fáradt-lelkű utódok néma áhítattal keresik e szobor arcán annak a mozgalmas életnek a nyomait, amely e koponyában lezajlott. Azt se tudták, hogy az izgága mészáros fia valami nagy dolgot alkotott. Csak hallották, hogy a londoni színészek barátja, a lovagok, lordok, sőt maga a királyné is — leereszkednek hozzá, mert hangzatos dikciót tud hömpölygetni hőseinek az ajkáról. Meg talán meg is szerették élete végén, amikor visszament közjük s elfeledve a színház lármás dicsőségét, a királyi udvar kegyét s a szív-morzsoló főváros zaját, velük élte a béke napjait.

Épen istentiszteletre gyülekeztek a hívek. A fából faragott mennyezet alatt a gót félhomály tompa színei ősrégi hangulatokat ébresztettek föl.

Shakspere feleségének, Hathaway Annanak a háza.

A tört ívű ablakokon át bágyadt sugarakat küldött be a lenyugvó nap. A szentélyben jobbra és balra fehér ruhába öltöztetett kisfiúk állottak s lány hangon énekelték a zsoltárokat. Gyönyörű volt ez a tompított színpompa, amelyből selymes hangok szálltak az ég felé. Megszállotta a lelkemet az áhítat édes hangulata s miközben a váltakozva felcsendülő strófákat hallgattam, Dickens és Montgomery gyermekalakjai jutottak eszembe, akik annyiszor szerepelnek a templomban zsoltárral az ajkukon.

Itt pihen a szenvedélyek viharos lángolásának a legnagyobb ismerője s fölötte kerek szemű, fehér ruhás gyermekek énekelnek. Az erő és a gyöngéd szépség összeolvadása: ez Shakspere emléke.

XLII.

Bepillantás a világ tükrébe.

Itt ülök a színház sötét nézőterén egy puha széken. Körülöttem homálybavesző szótlán alakok gubbasztanak, mint az élet eleven sphinxei.

A színpadon — mintha a történelem háromszázados kárpitja meghasadt volna — Shakspere hatalmas erejű, színes, szenvedélyes hősei mozognak. S én úgy érzem, hogy az esztendők összezsugorodnak, annyira, hogy a múltak széles szakadékain (amelyekben az idők folyama hömpölyög) áthallom az angol renaissance alakjainak a hangját. Talán soha nem olvadt úgy össze a valóság és a színpad világa, mint ekkor. A XVI. század szomjazta a cselekvést. Az erők még frissek, a képzelet naiv és féktelenül csapongó s a lehetetlenségek határán mozgó. Valóság és költészet összeolvad: nincs köztük éles határvonal. Az ember egyik legerősebb szenvedélye, a cselekvés ösztöne nyer itt szabad teret a csalódások, apró letörések, kicsinyes szomorúságok reflexiói nélkül. Csodás hatalom a színpad! Néhány gyalultatlan deszkaszál, festett bokrok, spárgával felkötözött vászonfalak és papír-tornyok, egy színes függöny és néhány pislogó lámpa, amelyek előtt kifestett arcú alakok deklamálnak. Ez a színpad. Mi ebben a varázslatos? Hány lángész pazarolja lelke tüzét arra, hogy a kopott deszkákat felékesítse! S az ember ideül a sötét nézőtérre, begubózik, elfelejti a barátait, testvéreit s minden apró-cseprő ügyeit és nyitott szívvel nézi a költészet realizált világát.

Az ember cselekvésre született. A könyv a gondolatok koporsója, de a színpad az eleven élet képe, a való világ tükre. Amit a képzelet formába és színbe öltöztet, az itt megjelenik, mint élet. Látjuk az akaratok összeroppanását, a szenvedélyek szikrázó szemét, a félelem remegését, halljuk az öröm, a kétségbeesés rezgő, *igazi* hangjait. Ami szépet, megrázót a lélek megszüli, azt mind cselekvő, élő emberek szavaiba és mozdulataiba viszi át a drámaíró. S én, a közönség, aki hivatalban görnyedek s a társadalmi rend merev malomkerekei között őrlődöm, este rohanok a színpad elé s mohón élvezem a cselekvést, a szabad, a korlátlan, az erőket érvényesítő cselekvést, amely nem elmélet, nem filozófia, hanem mozgás, akarárok pattogása, szívek lüktetése. Amit vissza kell fojtanom: a legősibb ösztönömet elégítem ki; önálló cselekvéseket látok s a bepíngált színészek mozdulataiban élvezem önerőmet...

Vége a felvonásnak. A függöny összefut s kigyullad fölöttem a lámpa. Willkomm úr megtörlí a szemüvegét és hozzám fordul:

— Lássá kérem, Shakspere nem avulhat el: ő minden kor számára írt, mert *cselekvéseket* teremtett s a gondolatai élnek; a vér lüktet bennük. Minden század és minden nemzet izgatott kíváncsisággal nézi az ő heroikus hőseit. Csak a keret változik: a díszletek lesznek szebbek s a színpad mechanizmusa lesz tökéletesebb. Tudja-e, hogy ezeket a drámákat először a londoni *Globe*-színház udvarán játszották?

— Igazán? De hát hogy változott a színtér? Hogy lehetett ott kulisszákat fölállítani?

— Akkor még híre sincs a mostani színházi apparátusnak! Ha érdeklí, lefestem néhány szóval, milyen volt a színház, mikor Shakspere Londonba szökött.

— Szökött?

— Igen. És pedig különös módon. *Sir Thomas Lucynak*, Stratford gazdag földesurának a vadaskertjébe járogatott Shakspere néhány rakoncátlan barátjával vadászni. Egyszer rajtakapták a vadorzáson és börtönbe csukták. De az ügyes fiatalember megszökött s Londonba futott, ahonnan

gúnyos verseket írt a meglöpött földesúrra. S a *brit óriás* beledobta magát a „fekete Babilon” zajos életébe. Eleinte abból élt, hogy a színház kapujában a nemesek lovait őrizte, mialatt azok odabent szórakoztak. Közben a falusi, fürgeszü suhancok mohóságával figyelte a londoni utcát, amely képzeletének a színes fényében színpaddá változott. Új típusokat, érdekes

Jelenet Skaksperé „Othelló”-jából. — így játszottak a Shaksperé-darabokat a 300 év előtti kezdetleges színpadon.

alakokat ismert meg. Sokszor hallgatta a tolvajok és verekedők jajveszékését. Ezeket akkor VIII. Henrik, Erzsébet korában, nyilvánosan szokták megkorbácsolni. A zajos utca eleven mozgalmassága volt a nagy drámaíró első iskolája. Ez megfelelt természetének is.

— De milyen volt a színház?

— A színház kettős volt. Nappal az udvaron folyt az előadás, este pedig a földött teremben lámpafény mellett. A kapualja volt a színpad, vagy

pedig a fal mellett állították föl a kezdetleges tákolmányt. Az emelvényvel szemben padokon ült vagy állt a közönség. Páholyokul szolgáltak az ablakok; itt foglalt helyet az előkelőség. A nézők kezében hatalmas söröskancsók voltak s így vitatták meg hangosan a darab értékeit vagy hiányait. A „stinkardt” a „büdös” nép almán vagy körtén rágódott s megdobálta a színészeket. A nemes lovagok nem mentek le a nép közé, hanem a színpadon s a kulisszák mögött őgyelegtek, meg-meglökvén az útjukba kerülő színészeket. Lármáztak, civakodtak és gőgös büszkeséggel fitymálták a darabot, ha valami nem tetszett nekik.

— Hát ilyen publikum nem is érdemel jobb színházat!

— Akkor még a képzetnek nem volt szüksége annyi sülyesztőre, festékre és oly nagy színházi ruhatárra, mint most! Ha változott a színtér, ezt egy táblára írták föl s a közönség tudomásul vette, hogy például most nem Angliában vagyunk, hanem Dániában. Két keresztbe tett kard csatát jelentett; a lovagot úgy maszkírozta a színész, hogy inget húzott a kabátjára. Találtam egy érdekes adatot az egyik londoni színház leltározásáról. Jellemző a kor ízlésére s a színpadművészet akkori állapotára a színház kellékraktára, amely a következő tárgyakból állott: „Szerecsen-tagok, egy sárkány, egy nagy ló lábaival együtt, egy kalitka, egy kőszikla, egy törökfő Mohamed fejével együtt, egy ágyúkerék London ostromára, egy pokolorok”. A ruhatár és öltöző a sarokban volt, lepedővel bekerített helyen. E mögött pirosították magukat a színészek téglaporról s itt készítgették mesterséges szakállukat és bajuszukat.

És mennyit kellett Shaksperenek küzdenie, amíg a színház kapujától eljutott a színpadig! Fordulópont volt életében, mikor megkapta első szerepét: Apragando óriásnak kellett átnyújtania a süveget.

— Az ember alig hinné, hogy ily viszonyok között szülte meg e hatalmas lángész örökértékű drámáit!

— Igaza van. Olyan színpadon, ahol a bohóc volt a társulat legjobban fizetett tagja, olyan közönség előtt, amelynek a kötél-táncosok, rög-tönző Tarltonok voltak a kedvencei, nehéz volt Shakspere helyzete. Sokat engedett a közönség ízlésének. Komoly drámáiban a tragikus jelenetek közé bohókás ötleteket dobott, bolondokat szerepeltetett. De „a kényszerűségből erényt kovácsolt” — mondja Raleigh Walter. A verekedést, vívást, tömegek zavargását s mindazt, ami az angol renaissance nyers embereinek annyira tetszett, ő magasabb eszmék keretévé tette. Isten adománya volt: virág volt a lelke s illatával betöltötte a sziklás szakadékokat s a mocsaras réteket. Ugyanaz a talaj táplálta őt is, mint a bogáncsot s a muszkatövist, mégis virág lett belőle.

— Most egészen más képet alkotok magamnak Shakspereről — szoltam —. Azt hittem, hogy ő egy magas nivójú drámairodalomból nőtt ki ^{na}aggyá; hogy tudósok, költők barátsága és kedvező milió készítette őt előtüneményes pályájára.

— Dehogyan. Shakspere a nép szülötte, neveltje és tanítványa: művészetét pedig a komédiás színpadok erősen alakították. Akkor nagy szerepe volt a kocsmai életnek. Írók, színészek, műkedvelők találkozója volt akkor Londonban az *Apolló-kocsmá*. Itt ismeri meg a kezdő Shakspere Deckert, Formant s a színház és irodalom akkori kedvenceit. Ide jöttek azok a nagyhangú utazók, akik bejárták Olaszországot, átkeltek az Alpeseiken és a

Pyréenén. Ilyenkor könyökére támaszkodva figyelt és mindent megjegyzett, kiszínezett, akcióba léptetett, jellemekbe formált. Mesetémáit, drámái anyagát így bővítette s alakította.

Sokat vitatkoznak rajta, hogy Shakspere mindenben szaktudós volt. Tiszta fogalma van mindenről, jártas a jogban, a filozófiában, a természetrajzban, a mitológiában: bárhonnét vesz hasonlatot, bármire céloz, mindig elámitja hallgatóját. Pedig, lássa, Shakspere a kocsmákban, az utcán beszélgetés közben s néhány könyv alapján szerezte híres ismereteit: tehát esetlegesen, alkalomadtán. Később, mikor a királyi udvar is észreveszi, a a közönség megszereti és híres író lesz, új ajtók nyílnak meg előtte, újabb milióket, típusokat ismer meg, de mindig tapasztalatalapján. „Rajtunk a tudomány csak függelék” — mondja egy helyen. A retorikai figurákat annyira becsülte, hogy így nyilatkozott róluk: „Retorikai figura, hogy az italtól, ha a palackból pohárba öntik, — megürül az egyik, megtelik a másik.”

Shakspere az élet embere. Nem hiába öntötte erejét Falstaff alakjába.¹ „Falstaff az élet-erő határtalan megtestesülése.” — Shakspere a ragyogás, a pompa, az önmagával nem bíró, kiáradni akaró erők, a nagy szenvedélyek, önálló akarások, az egyéniség virtuózainak korában élt. Benne hajtott virágot az angol renaissance.

Shakspere óriásai közül: Lady Macbeth a gögös nagyvratörös fűriáioal.

Még érzem a renaissance ifjú erejét a múlt vastag kérgén át. A fénye keresztültör a századok homályán, átizzik rajta vérenek a tüze s még pompáznak rikító színei. Gyönyörű ébredése volt ez az emberi szellemnek!

Azelőtt az emberiség a középkor zárt szobájában aludt leeresztett függönyök mögött, csendesen, titokzatosan, mint ahogy a virágmag alszik

¹ Windeori víg nők.

a föld ölében. Egyszerre felgördült az égre a nap, lepattant a cellák ajtajáról a zár, szétnyíltak a pikkelyes ablakok s kijött az *ember*. Csodálkozva nézett körül. Higgyen-e szemének? Felette az ég sugáros végtelenje mosolyog, körülötte bokor zöldéi, virágbimbó feslik, a reggel erős légáramlata csodás illatokat hordoz pilleszárnyain. Az eget fenyőgárdáik pompás koszorújával a fejükön magas szirtek ostromolják. Fűben-fában duzzad az életnedv, a talaj feszül és repedezik a keblében megmozduló élet erőteljes lüktetésére. S az *ember* megdörzsöli káprázó szemét: mi ez? Ezt eddig nem látta! Hogy a természet ily zengő harsonákon harsogja az élet csattogó, dörgő dalait, azt eddig nem vette észre. Eddig a logika, a metafizika elvont világában élt, lelke egy más élet ajtaján kopogtatott folyton, szeme a végtelent nézte és nem tudta, hogy e földön is itthon van. Azt hitte, hogy e világ szomorú országút, amelyen görnyedtvállú, szegesbotú vándorok vonulnak szakadatlan előtörtetéssel. Hogy a világ szép, hogy a virágszirom Isten művészetének a csókjától olyan selymes és illatos, hogy a madárdal édes ritmusa a teremtő élet szívdobogásának a visszhangja, hogy a föld minden pompája az örök Eszme gyönyörű gondolatainak a megtestesülése, azt nem tudta.

És most csodálkozva érzi, hogy benne is erők feszülnek. Kitérül előtte a dolgok titkos belseje, megérti a fák, kövek s az elemek hangtalan életének a titkait. Fölfedezi a test szépségét, a párdüctestként feszülő férfi-izmokot. S az a sok fiatal erő, fantázia, mohó kíváncsiság, feszülő önérték, ami az ébredő ember szíve mélyén lakott, az mind kiáradt. Nagyszerű kezdek, merész vállalatok, pazar művészi konstrukciók hozzák forrásba a vért. Akkor élnek a művészetek, felfedezések, a politikai tervek s büszke nagyraátörések fiatal titánjai.

Érdekes, hogy e kor kezdetén a legkedvesebb szent áll: Assisi Ferenc. A renaissance hajnalpírja az ő fejét íveli körül dicsfényével. Ő békítette ki először a földet az éggel, ő lépett ki először a középkor cellájából, hogy a madarakkal versenyt magasztalja a virágok, a fecskék, a zümmögő bogárcák s a szépségnek örvendő, daloslelkű emberiség Istenét . . .

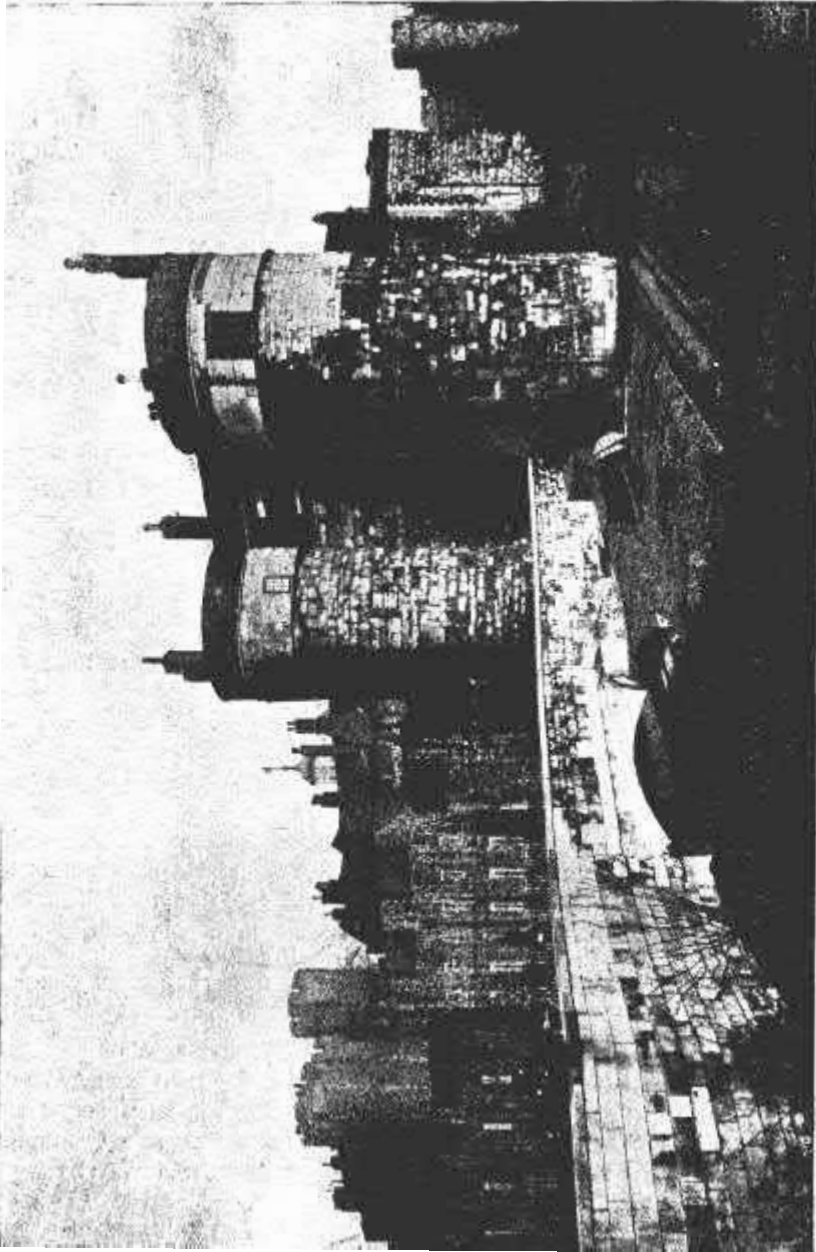
XLIII.

A jövőbelátó szem.

Dover, 1910. augusztus 13.

Valamikor a római *Dubrae* szűk utcái és ablaktalan házai gubbasztottak ezen a helyen, a magasbanyúló vár tövében. Most a tengeri kikötő zajos élete versenyt háborog a nyugtalan, ideges óceánnal. Előttünk nehezedik a talajba a huszonnyolc méter magas *Keep*, amelynek hét méter vastag falait még II. Henrik rakatta le valamikor a XII. század közepén. Katonai erődítmények, fegyvertárak, kaszárnyák figyelnek le a magasból a sötétkéi habokra. Most pihenjük ki a stratfordi út fáradalmait. Ismét a tenger vendége vagyok. Úgy érzem, vártak a csillogószemű tengerparti kavicsok, a csikostestű finom kagylók, a fodrosnyakú, tiszta hullámok s az a nyugodt, végtelen kékség, amely a hánytörgő vizek fölött kifeszül. A part magas szikláit fehérék: bennük lakik a kréta a titokzatos múltnak ez a

hószínű halottja. Napokig el tudnék itt ülni, e krétaszirtek tövében és csak nézném távolba síró, csendes vággyal a tengert, a romlatlanság szimbólumát.

Részlet a londoni Toronyból. A baloldali oszlop az Outer Ward-ból nézve. Itt ölette meg Shakespeare III. Richárd-ja öccsét és két kis unokáját.

A tekintet belevész a távolba, ahol a fehér fátyolos kék ég átöleli a kékeszöld habokat, mintha csitítani akarná őket. Mi lehet a tenger varázsa?

Tán, mert végtelen és magába szívja a lelket? Vagy a soha nem pihenő élet testvére s örökös háborgása elringatja a szívet? Én a tenger gyermeke vagyok és most is ráereszkedett a lelkem a zöld habok mélységeire. Míg én a parton kagylót szedtem, a bácsim és Willkomm úr Anglia politikájáról vitakoztak.

— Szerencsés faj! — szólt Willkomm úr, mikor odaértem.

— Én azt hiszem — felelt a bácsim —, nem is a szerencse teszi Angliát nagyvá, hanem az a józan realizmus, amellyel az angol az életet nézi. A szerencse piros almája könnyen elrothad. Az angol faj legnagyobb értéke (*évszázadokon* át gyűjtötte s nemzedékről nemzedékre finomította e kincset), hogy jövőbelátó szeme van.

— Hogy érti ezt? Belát ön az óceán fenekére? A jövő még titokzatosabb!

— Hallott már a távolbalátásról? Valakinek az összes érzékszervei visszafejlődnek, csak a szeme élesedik. Minden energiája, ami eddig az öt érzékszerv megfigyelő állomásaira volt kihelyezve, a szem ideghártyáira komprimálódik. A figyelemnek ez a megfeszülő egyoldalúsága, az idegszálaknak ez az átszellemült érzékenysége azokat a sugarakat is felfogja, amelyek iránt a normális szem érzéketlen. A távolság ultraviolettjei ezek. A távolbalátó átlát a falon. Nézze, kedves Willkomm úr, hasonló jelenséget vettem én észre az angol fajnál is. Neki meg jövőbelátó szeme van. Annyira, hogy a jelent alig méltatja figyelemre. Ezért nem érzi a mindennapi élet tűszúrásait; a fájdalma élet elveszi a jelenből való kiemelkedés. Az angol nyugodt, mert a céljait erős akarattal szolgálja.

— Igazán nem értem! Ön angol *realizmusról* beszélt, most pedig azt mondja, hogy a brittek lelke a jövőben kalandozik.

— Úgy van; e kettő szerencsés összefolyása az angol temperamentum. Mikor *Lord Owe*, ez a nyugtalan kamasz, kikötött Keletindia partjain s mindenkitől elhagyatva leült a vad pusztaság egyik sziklapadjára; a szeme megnyílt. Városokat látott kiemelkedni a talajból, paloták márványa csillogott a fehér homok fölött s megérezte, hogy a hatalmas anyaország számára olyan terített asztalt fog ide állítani a történelem, hogy akár az összes népeket megvendégelheti. Lord Clive-nek a lelke lakik minden angolban. Abban a kis Dickensben, aki megtakarított penny-jein szétfeszlett könyveket vett s a Marshalsea-börtön téglatűzhelyének a fényénél azokból olvasta ki azt a szenvedésekben megtisztult, ideális jövőt, amelyet kiépített magának; — abban a kis *Franklinban*, aki egy kezdetleges nyomda szedőszekrénye előtt magát önállóan álmodta és akarta: — majd Amerikát is önállóvá tette Washingtonnal együtt; s abban a sok földrenyomott hősből, akinek a szíve és képzelete messzire kilendült a föld nyomorából — Lord Clive lelke lakott. Valami csodálatos ösztön ez az angol fajban. A legelhagyatottabb munkásfiú szeme is belelát a jövő ezerféle lehetőségébe.

— Már az igaz, hogy nálunk mindenki ott ragad, ahová dobta a véletlen, vagy mások akarata. Kit mire képesít az iskola, amelyen nagynehezen átkínlódott, az marad holtig.

— Angliában nincs így. Itt egy tizenkét éves fiú, akit a szülei nem bírnak tovább taníttatni, beáll valamelyik gyárba inasnak. Egész nap dolgozik, robotol. De szeme előtt áll a számtalan eshetőség és ő mindent áttekint, megfontol és cselekszik: „Ha én *most* évről-évre megtanulom a

középiskola anyagát s megtakarított pénzemből levizsgálom, átmehetnek a technikai iskolák esti tanfolyamaira s tizenöt év múlva ugyanezen gyárban mérnök lehetek, Tehát az első teendőm ez: megveszem az első osztály tankönyveit, beiratkozom az *Evening Ciass-ba*. Egy évre fizetek tíz shillinget s amit a sors kiűtött a kezemből, visszaszerzem tíz körmőmmel”. S így is cselekszik. Lesz belőle gépészmérnök.

Mindig különbnek lenni. Mindig fölfelé törni. Ez az angol jelszó.

„Et facere et pati fortia Romanum est” — mondta a római katona. „Ha kavics vagyok, nem nyugszom addig, amíg geológussá nem leszek” — mondja a vérbeli angol. Az egész társadalmi élet, a napirend, az iskolák szervezete mind ezt a temperamentumot szolgálja. Délután ötig tart a robotmunka s akkor kezdődik az igazi élet. Nálunk a munkásember csak *létezik* — itt *életet él*. Ha önnek magnetikus szeme volna, vagy valamelyik mesebeli tündér megnyitná a léleklátó szemét s áttekinthetné London *hétmillió* lakosának a szellemi összességét: érdekes dolgot tapasztalna.

Látna egy füstös, kormos, gépek zakatolásától zajos gyártelepet. A korom megfekszi a tüdőt s a munka láza emészti az agyvelőt. Millió és millió rabszolga görnyed íróasztaloknál, izzad olvasztó kemencék mellett, emeli a súlyos kalapácsot hordja a távoli gyarmatokból érkező ládákat, futkos, kapacitál business-szel vesződik. Köd, pára, füst, izzadság, fáradt lihegés. Ez a jelen.

A Westminsterben elüti az óra az ötöt. Egyszerre átváltozik a kép. Az irodák ajtaja szétpattan, a gyárak kapui ontják magukból az emberfolyamok fekete hullámaikat. Megnyílik a jövő, besüt a *napsugár* s a villamos vonatokon, autóbuszokon tolongó embertömeg józan fantáziája már valósággá álmodja azt, ami mint akarat él a lelkében. Elszélednek az olvasó-

Shakspeare örökségétől: Macbeth és a boszorkányok.

termekbe s az esti iskolákba, ahol minden elképzelhető irányban kiképezik az embert és képesítik bármely állásra. A múlt évben volt egy *hatvan éves* növendéke az egyik Evening Class-nak. Ősz fejből jövőbelátó szem nézett ki: még neki is volt célja, több akart lenni még egy fokkal.

Innét van, hogy Anglia a szabadság hazája. Természetes szükséglet ez itt: mindenkinek van *több* célja, kilátása, reménye, mindenki látja, mi lehetne ő. És ami lehetne, azzá lenni akar s lesz.

„A kavics nem nyugszik addig, amíg geológussá nem válik!”

XLIV.

»Miszter Hanzi« levelet kap.

A főpostáról jövünk. Aki nem utazott messzi idegenben, nem is sejtí, mit tesz ez a szó: postrestant! Minden nagyobb városban azzal a titkos örömmel keressük a főposta épületét, hogy ott vár valaki. Egy szív, egy rokonlélek, egy testvér, egy édesanya meleg üzenete. Az utazó előtt a főposta nem közönséges épület. Nem a stílusa, a nagysága, a benne kavargó forgalom a fontos, hanem az a kis fülke, ahol az átutazók leveleit szortírozza egy pápaszemes hivatalnok. Dobogó szívvel léptem be. Mellettem jött a Hanzi, aki szintén leste a leveleket, az otthoni barátságok jeleit. Előmutattam a névjegyemet és gyerekes szorongással lestem, hogy írt-e valaki. Jött üzenet hazulról. Az öcsém írta, hogy otthon nagy újságok vannak. A kertben a nagy szederfát kivágták, a kis lugas befuttatása sikerült, a Bodri megbetegedett, tán a gyomrát rontotta el!.. . Én Istenem! Itt zsong körülöttem a világforgalom lármája, égbenyúló paloták, tömörfalú tornyok, évezredek történelem dokumentumai futnak át a szemem előtt, mint egy főszees panoráma; népek lélektengere hullámszik körülöttem: — s ez a levél kihoz a sodromból. Elfelejtettem az angol király kastélyát, a londoni Towert, a világ legnagyobb városát, minden szépségével együtt s lázas öröm tüzesít, mikor olvasom: „a kis lugas befuttatása sikerült”. S elfog a bánat, hogy „a Bodri megbetegedett”. És az öreg szederfa sorsa kész elégia! Mi ez bennem? örök emberi ösztön, szeretése a fészeknek, ahonnét kiröppentünk. Nagy a világ, kicsi a mi szívünk, nem ölelheti magába. Az *otthon* kis fészke: ez a mi világunk.

A Hanzi minden levélnél kinyújtotta apró kezét, de mindannyiszor csalódottan eresztette le.

Kaján irigységgel nézett rám. Végre a pápaszemes hivatalnok megállott az egyik levélnél s mosolyogva nézett a Hanzira:

— „Miszfer Hanzi Willkomm. Ez magácska volna, lelkem?”

A „miszter Hanzi” két kézzel kapott utána s elkezdett ugrálni:

— Látja, R. úr, nem ám csak maga kapott levelet, mert a Davy Corbin is írt, az írásáról ismerem, tehát ő írt és pedig el is olvasom mindjárt.

Csakugyan, a levél a mi kis windsori ismerősünktől jött, aki nem kímélte sem a papírost, sem a ceruzát. A lepedőnagyságú levél hű fordítása ez:

Kedves Hanzi, mint Igaz Barátom!

Én ezt a levelet Chiltern egyik vadregényes erdejében írom, ugyanis tudnod kell, hogy én mint scout-boy egyik diáktáborban élek most két

hétig, messze a kultúrától, mint miszter Hampton mondta, aki a mi scout-boy-táborunk parancsnoka, Én csak mindig azt sajnálom, hogy te nem lehetsz itt, mert nagyszerű élet ez, mindent végigtapasztalunk és úgy élünk, amint nekünk tetszik és ahogyan miszter Hamptonnak tetszik. aki a mi parancsnokunk és nagyon szeretjük őt, mert igazi férfi és komoly, mert szeret minket és mégis szigorúan követeli a rendet, a táborban fontos a rend és szófogadás és tisztaság, a szemétből betegségek lesznek és pontosan be van osztva a napirendünk, ugyanis az igazi scout-boy nem ácsorog és nem kalandozik össze-vissza, hanem mindent tervszerűen végez. Majd elmondom, hogyan csináljuk.

Mikor mink idejöttünk, már megépítette a sátrakat a műszaki csapat, mely nagyobb fiúkból áll, ezek mindent tudnak, ami a táborútéshez tartozik, tehát már hidat is csináltak a patakon és körülkerítették a táborot. Kedves Hanzi, el sem képzeled, milyen boldog vagyok, hogy itt lehetek. Egy gyönyörű völgyben táborozunk, fölöttünk egy meredek szikla nyúlik magasba, onnét lehet nézni az egész völgyet, a patakot, amely este — ha csend van — olyan poétikusan zúg és fönt az égen ragyognak a csillagok és az olyan kedves, mikor a tábortűz körül ülünk és a scout-mestereink mesélnek, csak a fák és bokrok suttognak, meg a virágok mosolyognak, a fülemile éjfélig is énekel, ez mind olyan szép, már verset is írtam róla. Tudod, Hanzi, az volt csak az érdekes, mikor a táborozás harmadik éjszakáján éjjeli kirándulást rendeztünk. Senki sem maradt otthon az örökön kívül,

Slakspere állítólagos halotti maszkja, melyet egy rainzli régiségkereskedő boltjában Becker német tudós fedezett föl

csak ők álltak komolyan és mereven a tábor bejáratainál a hosszú bottal, mint valami igazi katonák, mert ez nem tréfa ám, a fiúknak is komolyan kell csinálni mindent, a miszter Hampton is mondta. Mink pedig a hosszú botokkal összekapaszkodva hallgatagon benyomultunk az erdő mélyébe, a sziklánál megálltunk és innét engem meg a Johnt, meg Georgeot, ezeket nem ismered, ügyes fiúk, elküldöttek egy lámpával előrsnek és én nagyon büszke voltam, hogy most rajtam van a felelősség, mert nekem kell utat törnöm a sötét vadonban. A szívem nagyon vert és izgatottan figyeltünk minden kis zajra, ilyenkor éjjel minden kis zörrenést erősen lehet hallani, a fülünket is lenyomtuk a földre, nincs-e ellenség, nem volt, csak egy lábnyomot találtunk a lámpával, lerajzoltuk és fölvtük róla a mértéket, hátha majd hasznát vesszük. Szóltanul haladtunk egymás mögött, az iránytűt John kezelte, én a lámpást. Ezt nem felejttem el soha, olyan félelmetes és szép volt, a hold a felhők mögé bujt, a felhők széle ezüstös volt, a csillagok itt-ott ragyogtak, a Göncöl-szekere is segített tájékozódni, meg a többi csillag is, amelyeket minden scout-boynak kell ismerni. Én úgy éreztem, hogy a fák, meg a bokrok, meg a tarkaszemű virágok, amelyek nappal hallgatnak, ilyenkor elkezdenek beszélgetni és én meg-megálltam, hátha kilesem a suttogásukat. Erről majd fogok verset is írni. Végre fölértünk egy nagy fősíkra, amely a cél volt, itt akartunk gyakorlatozni és éjjeli diákháborút rendezni. Leadtuk a lámpajeleket Morse-betűkkel (hosszú, rövid világosság) a csapatnak a sziklához, hogy jöhetnek a jelzett irányban, mert nincs ellenség, az út jó. Nyolcszáznegyven méter magasban voltunk és láttuk a messzeségben Wendovér lámpáinak a csillogását. Mikor a csapat megérkezett, miszter Hampton megdicsért és ez nagyon jól esett, hogy tudtam teljesíteni a kötelességemet s igazi lovag vagyok, mert nem félek éjjel sem és ha találtunk volna egy védtelen embert vagy nőt, megvédelmeztük volna a rablólovagokkal szemben, ha lettek volna rablólovagok. Miszter Hampton ugyanis azt mondta, hogy mink a régi lovagok utódai vagyunk, akik rosszak ellen harcoltak, minékünk is a durvaság, erkölcs-telenség, hamisság ellen kell harcolni, csakhogy persze nem dárdával és puskával, hanem azáltal, hogy mi jók vagyunk és így kiszorítjuk a rosszat, mert minél több jó ember van a világon, annál könnyebb az erénynek győzni, miszter Hampton is mondta. És így leszünk jó polgárai Angliának és urai a világnak, mert megtanuljuk, hogyan kell becsületes munkával és bátor föllépéssel imponálni az idegen népek előtt, mert minden angol fiúnak éreznie kell, hogy ő szabadságra született és úgy lehet szabad, ha erős és komoly és bátor, a kötelességét teljesíti Isten, a király és haza iránt. Azután fönt két táborra oszlottunk és játszottunk háborút, persze óvatosan kellett megközelíteni az ellenséget és ez igen nehéz. Megvártuk odafönt a napkeltét, most láttam először és ugráltam az örömtől, olyan mesés volt. Egyszerre éledni kezdett az erdő, amint az első piros sugarak kibújtak a látóhatár alól. Mintha a nap jó kedvében elnevette volna magát és az egész világ utána nevetett volna és leszállott a harmat, a virágok könnyeztek az örömtől. De nem írok le mindent, mert nincs sok időm, nemsokára készülődésre fognak trombitálni, mert kivonulás lesz. Te, Hanzi, a főzés az ám az érdekes, mikor tüzet rakunk és segítünk a scout-szakácsoknak. De most már igazán nem írok, csak azt mondom, hogy igazán kár, hogy te nem lehetsz velem, hej, Hanzi, hogy kalandoznánk mi együtt, te is előrs lennél,

hisz' nem nehéz megtanulni a titkos jelzéseket, most ezennel zárom leveletem és ölellek a távolból, mint Igaz Barátomat, hát szervusz!

A chilterni scout-táborban, 1910. aug. 10.

Davy Corbin.

A „miszter Hanzi” (ezentúl így neveztük őt) mindenkinek fölolvasta ezt a levelet, bő magyarázatokat fűzött minden sorához és azt mondta, hogy mihelyt tizenkétéves lesz, rögtön szervez odahaza egy scout-boy csapatot s akkor ők is fognak éjjel kirándulni. Majd ő megmutatja, hogy a magyar fiúk se vakarcsok!

Mosolyogtunk a Hanzi mellveregetésén, de azután elkomorlyodva simogattam kis barátom okos fejét. Édes Hanzikám, ha a te buksi fejedben ezek a gondolatok megtermékenyítik az elszáradásnak induló magyar akaratot s veled együtt az új Magyarország egész ifjúsága a nemes büszkeség öntudatára ébred, akkor tisztelettel nézek rád.

Mert nem játék az, amit a Davy Corbinék csinálnak. A rövidnadrágos, hosszúbotos apró lovagok a pszichológus előtt egy új kor kikezdéseként állnak. Aki gyermekkorában (bár kis keretek között) megtanulja a férfi-jellemet becsülni és önmagában kinevelni, aki érzi a becsület tiszta erejét, akiben megvan a szociális érzék, a józanság, az éleslátás, az ügyesség kultusza, aki öntudatosan bele tud helyezkedni kicsi énjével a körülötte zajgó élet forgatagos chaoszába és nem szédül el, annak a jellemére bizton lehet építeni.

Dover és Calais között 1910. aug. 14.

Ma éjjel elhagytuk Angliát. Most a South-Eastern egyik hajójának a fedélzetén állok és megfeszült idegekkel nézem a tengert. Ide jöttem a hajó orrára, átölelem az árbocfeszítő kötélköteget s kinyújtott nyakkal figyelek. A Calais-csatornán mindig hullámszik a tenger; Neptun nagy palotájának egyik szűk zugfolyosója ez, ahol megszorulnak a fehérsörényű hullámparipák s szikrázó patkóikkal nagy zajt csapva vágatnak át az *English-Channel*-ből a *Gernan-Ocean*-ba.

Már eltűnt mögöttem a *Keep* tömör bástyája és a *Western-Heights*, de még nem látszik a calaisi *Fort Risban* és az *Admiralty Pier* óriási épületének a gránitteste. Éjfél elmúlt.

Most vagyok Európa és a brit világ határpontján. Anglia nem Európa: az külön világ. Más mértékre raknak ott mindent, mint nálunk. A többi ország határai már kezdenek összeomlani. A nemzeti karakterek különböző színű és fajsúlyú vizei összeömlenek és egymásba átvívnak. Anglia zárt edény. Nem engedi meg a levezetőcsatorna építését. Szinte szimbóluma e zárkózottságának a Dover-Calaisi tengeralatti tunnel megtagadása. A világtörténelem isteni színjátékát rendező Teremtő gondolatát testesítette meg az Atlanti-óceán, mikor Kr. e. 113-ban rászaladt a Dover-Calaisi földszorosra s átszakította a két világot összekötő kapcsot és nekizúdult a Cimber-félszigetnek. A teutonok és cimberek százezrei feküsznek alattunk a görbe, sziklás tengerfenéken.

Nemsokára feltűnnek a látóhatáron a francia kikötő fényszórói. Izgat a kíváncsiság, mit fogok ott találni. Minő lesz az emberek arca, micsoda lélek fog a szemek kristályán át rámtekinteni? És megértem-e majd a

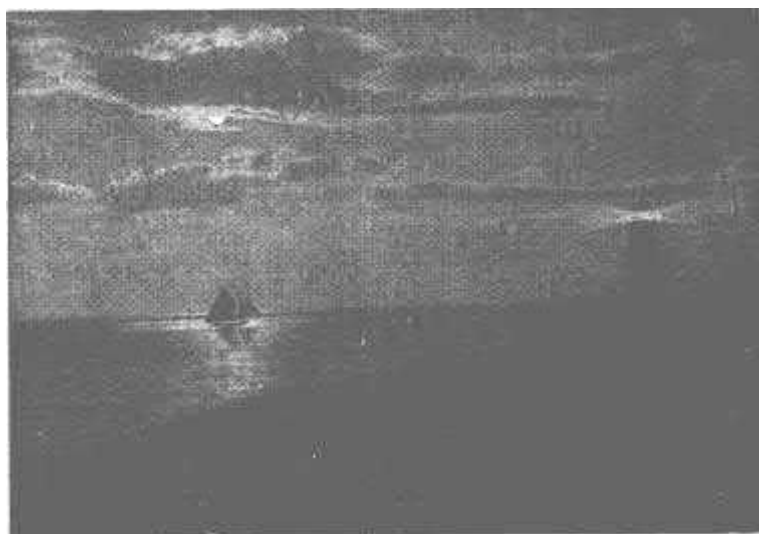
francia nemzeti lélek sugallatait? Erőteljesek-e ennek a léleknek az áramlatai, van-e magávalragadó hatalma? Calaisban rögtön vonatra szállunk s mire a nap fölkel, látni fogjuk a párisi *Notre-Dame* csonka tornyait és az *Eiffel-torony* szörnyű tömegét.

XLV.

A Hanzi meg az ideges néni.

Calais. 1910. aug. 14.

A hajó orrán állok. Elöttem a víz komor, nyugtalan síkján föltűnik a calaisi világítótorony fénye. Hatalmas sugárküllőivel végigsöpri a tengert. Még egy félóra s kibontakozik a kikötő a sötétségből: ezer és ezer lámpa szeme mered felém. Mi lakhatik e szemek mögött? Némelyik halászbárka

A világítótorony fényküllői végigsöprik a tengert.

árbocáról, némelyik paloták ablakából tekint az óceán fekete titkaiba, mintha kémlelnék a víz feneketlen mélységeit.

Összébhúzom a kabátomat, az éjszaka lehelete kezd hideg lenni. A Hanzi, aki egész éjjel nem aludt, odajön hozzám:

— R. úr, tudja-e, hogy a franciák mind olyan finomak és elegánsak, hogy ottand még a kocsisoknak is azt kell mondani meg a pincéreknek is, hogy szilvuplé, ami azt jelenti, hogy: ha önnek úgy tetszik, épen most mesélte a papa, aki már volt Parisban, hogy így kell, mert ő tudja és hogy ottand mindig frakkban kell járni és mindig kell hajlongani, ott még a rikkancsok is elegánsak és tudnak franciául, pedig madame se volt mellettük és igeragozást se tanultak, ha nem hiszi, idehívom a papát, különben már gyön is a papa plédjébe burkolódzva, mert fázik.

A bácsim és a Willkomm úr is odajöttek, letelepedtek a fatörzs mód-

jára összecsavart kötelekre s beszélgettünk. A Hanzi mindenáron meg akart győzni:

— Ugye, papa, kell mondani a szilvuplét, a R. úr nem hiszi.

— Igen — szölt Willkomm úr mosolyogva — a franciák megkövetelik, hogy udvariassági formáiknak alávesse magát az idegen is. Ha valamit kér, tegye hozzá a „s'il vous plaif-t; ha előkelő vendéglőbe vagy színházba megy, frakkot vagy smokingot öltson magára s mindenekelőtt tisztelje a francia ideálokat: a *honneur-t*, a *gloire-t*, a *liberté-t*¹ Aki a formákat elhanyagolja, az itt goromba. 1837-ben igen jellemző pörügyet tárgyalt a párisi Police correctionelle. Egy úr későn ment haza kapuzárás után. Becsöngetett a portáshoz: „Nyisson kaput!” — De nem tette hozzá, hogy: ha önnek úgy tetszik. Ezért a kapus bepörölte a „goromba” lakót. A francia legnagyobb ambíciója, hogy megbecsüljék; hogy mellére tűzhesse a becsületrend vörös szalagját s büszkén mondhassa magáról, hogy ő *homme d'honneur*.

— Hiszen ez nagyon értékes jellemvonás.

— Igaz. De azért sokat fog csalódni a franciákban, ha közelebről megismeri őket. A becsület kultusza évszázadokon át alakította a lelki-világukat és minden mozdulatukat. De viszont a szívük nem meleg, vagy ha lángol, félelmetes a lobogása. A francia mosoly sokszor gépies, üres. Ha barátságosan fogad, ezt ösztönösen teszi; a *faj* cselekszik benne, nem *az egyén*. Eleven, lobbanékony s ezért akaratlanul is megbánt és a hiúsága miatt igen nehezen kezelhető. Emellett ideges, izgékony. Hárfalelke minden kis érintésre zeng és minthogy a húrjai idegszálak, veszedelmes vele játszani.

— Igaz! — szölt közbe a bácsim. — S itt eszembe jut Pados Jánosnak, egy régi magyar utazónak a mondása: — „Franciaországnak a szíve Parisban ver. Néha oly sebesen, oly hangosan szokott dobogni, hogy lüktetését egész Európa megérzi és ezt a heves, ezt a hangos lüktetést az orvosok mindig rossz jelnek tartják a vén Európa egészségére nézve”.

Még sokat beszélgettünk az angol és a francia faj közti különbségről, az európai egyensúlyról s arról a feszültségről, amely a német és a francia nemzet közt előbb-utóbb véres zivatarban fog kicsattanni.

Közben elértük a kikötőt. A hajó árbocáról vakító fényszóró ontotta világát a vízre s fényes országutat csinált a hajónk számára, amely büszkén siklott a móló kőpárkányához. Csodás a tengerparti éjszaka misztikus pompája. A piszok, szemét, dinnyehéj, korom nem látszik a vizén: a fekete hajók vékony árbocujjaikkal belemarkolnak a csillagos homályba s az ingóringó lámpák reszkető kézzel szúrják az óceán szívébe fényes törüket. A víz halkán sóhajt, mint akit álmában gyilkolnak meg.

A fődézetén nagy a nyugtalanság. Mindenki *facteur* (hordár) után kiabál. Mintha tükön állnának az emberek: talán az éjszakai bizonytalanság izgatja őket. Különös érzés éjszaka megérkezni teljesen idegen miliőbe, rábízni *magankai* idegen kocsisra, idegen emberek fizetett jóindulatára!

Megindul a néparadat kifelé, keresztül a vámhivatalon, a hosszú asztalok és vércseszemű fináncok között.

A francia vámvizsgálat igen szigorú. Minden koffert átturkálnak.

¹ Becsület, dicsőség, szabadság.

Mikor a boltozatos épület ajtaján beléptünk, Willkomm úr odafordult a bácsimhoz:

— Remélem, szivarjainak és cigarettáinak a fölöslegét elszívta Angliában!

— Miért?

— Azért, mert tíz szivarnál és húsz cigarettánál itt többet be nem vihet: a fináncok megzsarolják. Asszonyok és gyermekek még ennyit se vihetnek magukkal, ajándékképpen sem. Az új ruhát, új fehérneműt szintén megvámolják, hacsak magán nem viseli e pillanatban. Ha valamit letagad, ötszáz frankot fizet vagy harminc napot ül, ha pedig szembeszáll a fináncal, aki sérthetetlen francia s bizonyára egytől-egyig homme d'honneur, hatszázhuszonöt frankot fizet. Ez a törvény!

— Nos, ha tudni akarja, épen tizenegy szivarom és huszonöt cigarettám van.

A fináncok átmotoztak bennünket is. A vörösképű, bajszatlan dounaier hideg megdöbbenéssel nézte a végzetes tizenegyedik szivart. A bácsim pedig kihúzta a bűnös jószágot a többi közül, előszedte tűzszerszámát, rágyújtott s a finánc arcába fújta az illatos füstöt. Azután a cigarettatárcából sorba kínálta a körülötte állókat, míg végre csak húsz darab maradt. A tüzesvégű, szájbanálló szivarokat ugyanis nem vámolhatják meg. Érdekes látvány volt a füstölő társaság, amint vígan elmasírozott a bosszús fináncok előtt.

Átszálltunk a vonatra. Az első benyomás kellemetlen volt. A vonat kupéi szűkek s meglehetősen rozogák. Mikor mi beszálltunk, már minden hely el volt foglalva — poggyással. A kalauz fölvilágosított egy órai állás után, hogy van hely, csak szorítani kell.

Megkezdődött a „helyszorítás”. Itt tapasztaltuk először, hogy az a híres francia udvariasság, amely a francia nyelv szólamaiban és az intelligencia előkelő életében el van raktározva, a közönségnél merevséget és érzéketlenséget takar. Bizony munkába került elhelyezkednünk. Az egyik fülkében egy hosszúarcú néni ült s gyilkos tekintettel nézte a Hanzit, aki sans gêne igyekezett a feje fölött elhelyezni egy kézitáskát.

— De fiú! Az az én helyem! — szolt idegesen.

— Igen, de üres, hát mér¹ ne szabadna odatenni a táskát, mikor valahova csak kell tenni, nem igaz, papa?

— De kérem, — s fölugrott a néni — ez mégsem járja! Fiú maga felel! Kérem, kalauz, kalauz!

Azt hittem, idegrohamai lesznek. Jött a kalauz, odább tolta a néni rengeteg skatulyáit, hogy' azok legyenek a feje fölött, ne a Hanzitáskája. A néni még egy darabig nyugtalankodott, azután elszundított. Ilyen furcsa temperamentum! Ami máshol természetes, az itt ok a veszekedésre. Mialatt a vonat zakatolva-csattogva falta a távolságot, a fáradt utasokat legyőzte az éjfélutáni álom ereje. Ki erre, ki arra lógatta a fejét, a Hanzit pedig lefeküdt a padlóra, amivel ismét nagy jelenetet inaugurált az ideges néni részéről, aki minden öt perben fölbredt. Én odaálltam a folyosó ablakához s néztem az éjszakát. Az ég tele volt csillagokkal s köztük a hajnalcsillag vidáman ragyogott.

Már elhagytuk a Somme torkolatát: amott meredeznek Amiens tornyai. Leülök a kalauz helyére s az én fejem is lekonyul. Nem csoda, már kezd pirkadni . . .

Paris, 1910, aug. 15.

A poggyászsunkat előre vitettük a szállodába, mi pedig most egy autotaxin ülünk és egy kis kerülővel igyekszünk oda. A *Gare du Nórától* (Északi pályaudvar) a Rue Lafayette-en végigsiklunk az *Operához*.

Paris még alszik. A fényes kirakatok tükörablakai még nem nyitoták föl vaspilláikat. Pedig ha az ember a kávéházak, üzletek csillogó ablak-szemébe tekinthet, sokat észrevesz. A szem a lélek tükre. A nagyvárosok lelke pedig az ablakokból tekint az idegenre. Windsorban, Oxfordban s Anglia minden városában az ablakok diszkréték, behúzódok s virágoskertre nyílnak. Ott a városok lelke a szobában, a *családban* lakik. Ugy képzelem, hogy Paris ablakai és kirakatai kacéрак, hivalgók, indiszkréték. De ne ítéljünk előre, Paris még nem ébredt föl.

A soffőr megállította az autót s rámutatott az előttünk álló hatalmas, tömör épületre:

— Ez a párisi opera, az előkelő világ találkozóhelye. Hétfőn, szerdán és pénteken van előadás, ajánlom az uraknak.

Kiszálltunk. Willkomm úr átvezetett az *Avenue de l'Opéra* csodaszép palotái közé, ahonnét a pompás épület teljes szépségében érvényesült.

— Lássák, kérem, ez a világ legnagyobb színháza; *Garnier* alkotása ugyan, de tizenhárom éven át (1861 —1874) még számtalan művész pazarolta rá zsenijét. *Negyvenhétmillió* frank az értéke — pénzben. De a művészi értékeket nem lehet frankokban kifejezni: ezeknek a mértéke a csodálat és a lelkesedés.

— Igazán imponáló palota! Nemcsak a konstrukciója, hanem a díszítése is kápráztató. Nézze csak az előcsarnok hét ívét s a fölötte magasbanyúló oszlopsort, amely könnyed gráciával tartja a hatalmas *attika* bronzal, mozaikkal s arannyal díszített tömegét!

— Én már sokat néztem azelőtt is. A tíz méteres oszlopok egy darab kőből vannak kifaragva s a köztük kacérkodó zöld svédmárvány-erkélyeket jáspiskőből csiszolt oszlopok keretezik. Mindenütt a tarka mozaikok, színes márványok, a komoly bronz és tompított arany mély színei pompáznak. A drága anyag nemessége emeli a szobrok, reliefek, oszlopok művészi értékét.

— Hát még belülről milyen lehet!

— Belülről este érdekes, mikor az öt emeletnyi magasságba föllendülő széksorok a legújabb divat színes selymeitől tarkállanak s mikor a piros bársonypáholyok aranyozott keretében milliókat érő ékszerek csillognak a legelőkelőbb dámák keblén. A főbejárat fehér márványlépcsőzetén, az Escalier d'honneur-ön fehérkeztűs, zöld és kékruhás inasok állanak sorfalat. A Foyer de la Danse-ban a világhírű táncosnők medaillonképei alatt, a hét méter széles és tíz méter magas tükör előtt a történelmi és pénzarisztokrácia elegáns képviselői kacérkodnak önmagukkal és egymással. A Foyer du Public, a szalonok, a buffet s maga az óriási piros nézőtér antik tárgyú festményekkel és gobelinekkel van tarkítva. Itt Diana és Endymion, ott Orpheus, az Aurora, Psyche, Mercur mítoszai vannak velencei mozaikokba varázsolva, odább a fényt lövellő Apolló vágat fel az égboltozatra tűzszekéren. Csupa fény, tündéri pompa: a túlfinomult élet pazar kiáradása és bőkezű művészete.

— Valaki azt mondta, hogy Parist az *Opéra-ban* lehet megismerni.

— Igaza volt! Aki az angolt meg akarja ismerni, menjen a British Museumba és bármelyik kisváros egyik villájába. Aki a francia nemzeti lélekkel akar találkozni, az jöjjön az operába vagy járja körül a St. Michèle kávéházait s nézzen be egy táncterembe. Paris élete színpadon folyik és az „életművészet” cifra műtermében.

Mikor a nézőtér ezer apró lámpaszeme lecsukódik és szétlebben a függöny: az ember úgy érzi, hogy amit az óriási színpadon lát, alig különbözik attól, amit a nézőtérén látott.

— Nagy az Opéra színpada?

— Nagy bizony! A szélessége *ötvenöt* méter s a hátsó fala *huszonöt* méternyire van a sűgolyuktól. A magassága pedig — ha a sűlyesztő fenekétől a zsinorpadlásig vesszük — *hatvan* méter! Most azonban nézzük meg közelebről a szobrokat is, járjuk körül az épületet legalább kívülről, hogy fogalmuk legyen a nagyságáról. Az ember első látásra nem is hinné, hogy 11.237 négyszögméter a területe!

Igen jellemző Parisra, hogy ezen a helyen a XVI. században már kísérleteztek az operával; 1669-ben pedig *Pierre Perrin* operaelőadásai ideirányították a művészvilág figyelmét. Amikor mi csak kardcsattogást hallottunk és a török hordák diadalordításaitól reszkettünk: — itt a kiművelt fűlek finom futamok táncában s a lehelletszerű összhang tisztaságában gyönyörködhetek. Paris évszázadokon át készült nagy hivatására. A művészetek és az ízlés fészke lett. Sehol a világon nincs annyi író, szobrász, zenész, festő és életművész, mint itt. A francia faj szenvedő, kínlódo kagylója az életóceán fenekén kiizzadta magából ezt a drága gyöngyöt. De maga a kagylóhéj nem sokat ér. Meg fogja látni, hogy Parisban ez a két véglet találkozik: az élet igazgyöngye és az iszapban poshadó nagy tömeg...

Végigmentünk néhány mellékutcán is. Igaza van Willkomm úrnak. Szinte megdöbbenő, micsoda éles az ellentét a gyönyörű, világhírű középületek és a piszkos, sűk mellékutcák között. Magas, kormos házak, gyümöleshulladékokkal teleszört kövezet, töredezett cégtáblák, mocskos kirakatok és rongyruhas, kócosfejű asszonyok s gyermekek: és mindez kellemetlen panorámaként kavarg az ember szeme előtt. Egy perccel előbb még az ég mosolyában fürdött a lelkünk, most pedig az élet sötét öserdejében bujdosunk.

De az autó gyorsan tovasurrant s néhány perc múlva ismét a pazar művészetek paradicsomába jutottunk: a Tüileriák csodaszép kertjébe.

— No, sofőr, itt álljunk meg, s'il vous plait! — szolt Willkomm úr és kiugrott az autóból, azután felénk fordult. — Itt laktak valamikor a francia királyok s ahol most állunk, ez volt a királyi és császári kis hercegek játszóttere. Most pedig idejár egész Paris, ez a legkedvesebb sétatere s a királyfiak réjtjén szurtos inasok és iskolakerülő diákok labdáznak. *Le Nôtre*, XIV. Lajos hírneves kertésze nem gondolta volna, hogy a plebs ide beteszi valamikor a lábát! Ugyanis e kertet ő tervezte s ez nagyon meg is látszik rajta!

A Hanzi, aki azt hitte, hogy a papája megint valami „unalmas művészetekről” fog beszélni, mint az Operánál, messze elkalandozott. Egyszerre lélekszakadva futott felénk:

— Nohát, papa meg R. úr, sohase nem hittem volna, hogy ilyen is létezik! — S megcsóválta apró fejét.

— Milyen az, ami itt létezik? — kérdezte a bácsim tréfásan.

— Csak ne tessék csúfolkodni, mert az egy csoda és tessék csak gyönni, majd fognak bámulni.

S csakugyan az óriási nyolcszögű márványvíztartó közelében, a fasor végén érdekes látvány tárult szemünk elé. Egy melegszerű úriember ült egy széken s körülötte nagy madársereg röpködött: verebek, galambok s a Jardin des Tuileries mindenfajta énekesmadara. Különös volt: szétvetett lábszárain, lekonyuló kalapján, a vállán, az ölében hangos madarak ugráltak s ő folyton beszélt hozzájuk:

— No, kicsikék, most reggelizünk! Gyere ide, *Paris királynője*, te „fehérfejű, most te kapsz morzsát. Így, ide a tenyeremre! Ti többiek meg hess! Majd rátok kerül a sor! No, most te gyere, kis cinegém.

A madarak megértették minden szavát s engedelmeskedtek neki. Amelyiknek a nevét mondta, az a tenyerére röpült vagy oda, ahová a „madarak varázslója” parancsolta. Ha szétkergette őket, nagy bánatosan odább-röptek s ha azt mondta: No, most jöhettek, — mind odasurrantak hozzá, önkénytelenül Assisi szent Ferenc jutott eszembe, aki prédikált a madaraknak s a madarak „kinyiták esőruket, tisztessen meghajták fejüket földiglen és éneklésükkel mutaták, hogy a beszéden sokféleképen örven-deznek vala.”¹

A madarak bűvésztét állandóan nagy gyereksereg veszi körül s ő magyaráz nekik:

— Látjátok, kis angyalkáim, szeretni kell az állatokat. Jó szívvel kell hozzájuk szólni s akkor szót fogadnak. Én nem vagyok ám csodaember, hanem már sok-sok esztendő óta idejárom, ugyanerre a székre ülök mindig és szórom a morzsát a kis madárkáknak s beszélgetek hozzájuk. Megszere-rettek s most szót fogadnak. — Hess, kicsi énekesek, most hazamegyek, pá, a viszontlátásra, pá!

Fölkelt, a madarak egy darabig még körülrajongták, azután elszéledtek.

A Hanzi még akkor is lelkesedett, mikor a Jardin des Tuileries-t elhagytuk és a *St. Michèle* felé mentünk, a szállásunkra:

— Nahát, papa, ezt én is begyakorlom a kertben a madarakkal és akkor majd engem is fognak bámulni a többi fiúk...

XLVI.

Az Eiffel-torony tetején.

Ha az ember idegen városba ér, legjobb, ha fölmegy a város legmagasabb pontjára, hogy általános benyomást kapjon. Ha engem a vonat beröpít London kellős közepébe, holtra fáradhatok a nézésben és a baran-golásban, azért igazi fogalmam nem lesz a világ legnagyobb városáról. De ha fölmegyek a *Szent Pál* kupolájára s onnét végignézek a mérhetetlen ház-tengeren, amely minden irányban átolvad a látóhatárba: akkor megdöbben a lelkem és ha lejövök a tömör háztömbök chaoszába, kis csöppnek érzem magam az óceánban s már másként nézek mindent, mert van mértékem és

¹ Ehrenfeld-Kódex. (XV. sz.)

van alaphangulatom, amelybe beleszínezhetem a részletek hatását. Berlinben a *Siegessäule* tetejére, Bruxellesben az igazságügyi palota kupolájára, Rómában a San-Pietera kell menni. Mihelyt lemostuk az úti port és átöltöztünk, előálltam az indítvánnyal:

— Gyerünk az Eiffel-torony tetejére. Három frankért föl visznek liften, már megnéztem a Baedekert.

Ott volt előttünk a *Szajna*, hát hajóra ültünk, hogy útközben láthassuk a partot és a remek palotaszegélyét. Jobbra a *Quai des Tuileries*, a *Cours la Reine* s a *Trocadero* tere gyönyörködtették a szemet, balra pedig az *Institut de France*, a *Port de Solférinó* s. a csodaszép *Quai d'Orsay*. A fehér apró hajók kecsesen szeltek mellettünk a vizet s egymásután maradtak el a sűrűn épített hidak. A bácsim minden szépség dacára is zsörtölődött.

— Nem tetszik nekem ez a Párizs! Lám, a hotelünk is milyen kultúrátlan. Szűk lépcsők, apró kamraszobák, barátságtalan bútorok s még csak lift sincs. Az ember megérzi a szobák lelkületét. Nem olyan hotel ez, ahol az ember szóbaáll minden bútordarabbal s ahol kedélyes minden.

— Hát bizony, mi az *egyik* szélsőségbe csöppentünk. A *másik* szélsőség talán kielégítene. Van itt elég olyan hotel is, ahol a modern technika és művészet minden kényelmét, minden szépségét megtalálja s ahol minden ajtó előtt tiz inas is hajlong, csakhogy oda grófok szállnak. Párizs a nagy megkülönböztetések városa. De ne filozofáljunk, hanem szálljunk ki, itt vagyunk a *Pont d'Iéna* mellett s nézze csak, előttünk fűródik az ég kék-ségébe az *Eiffel-torony*.

Hanzi összecsapta a kezét:

— Hú, milyen magas! Ittend a paloták csak kunyhók, pedig öt-hatemeletesek. Nézze csak R. úr, ha az ember sokáig nézi a tetejét, olyan mintha ránk dülne. Hú! Hátha igazán dül?

Az Eiffel-torony hatása megdöbbenő és mégis más, mint például a lipcsei *Völkerschlachtdenkmal*-é. Az lesújt, ez fölemel. Viszi a tekintetet a magasba, mert rendkívüli tömege dacára is karcsú, elegáns, könnyed. Mintha játszva varázsolták volna ide a *Camp de Mars* törpévé zsugorodó fái és palotái közé. A képzelet nagy mester, de mikor szembekerül az Eiffel-toronnyal, visszahökken és elismeréssel adózik a valóságnak.

— Ugye papa — szólta Hanzi —, Eiffelnek hívták azt az embert, aki ezt a vastornyot csinálta? És azért hívják Eiffel-toronynak, igen?

— Igen. És ha most is ókori mértékkel mérnénk meg a nagyságot, joggal nevezhetnénk világcsodának.

— Ez az Eiffel tervezte a *szegedi hidat* és a *budapesti pálya** *udvar* is, — szólta a bácsim. Annál érdekesebbt ránk nézve ez az alkotása. Gondolom, ez a világ legmagasabb épülete. A kölni dóm 157 méter magas» ez pedig *háromszáz*.

A torony tömegét akkor látjuk igazán, ha alája megyünk. Négy vastalpával és köcsizmáival (száztizenhat méteres lábak ezek a II. emeletig!) a Szajna felőli oldalon *tizennégy*, az ellenkező oldalon pedig *kilenc* méter mélységig fűródik a talajba. Amint így szétveti a négy lábát, olyan négyzetet takar be, amelynek az egyik oldala *százharminc* méter.

Beszálltunk a liftbe. Olyan ez a második emeletig, akárcsak egy fogaskerekű vasút. A hatalmas kupé könnyedén fut a síneken s az ember

súlyedni érzi maga alatt az egész világot. A szédületnek egy különös fajtája fog el. Az első emeleten (ötvennyolc méternyire a földtől!) a torony átmérője még *hatvanöt* méter.

Van itt egy vendéglő, egy színház és egy négyszögű sétatér, amelyen tarka néptömeg ácsorog. Ide azok is föl mernek jönni, akik nem szeretik a magasságok bódulatát. Minket azonban húzott fölfelé a vágy.

— Itt át kell szállnunk — szólott Willkomm úr.

— Hová fogunk átszállni?

— A második liftbe, amely már száztizenhat méteres magasságba röpít, majdnem addig, ahol a toronyszörnyeteg négy lába kinől a törzséből. Ott következik majd a harmadik lift.

A második emeleten alig érdemes megállni. Néhány játékkereskedés meg buffet van itt. A harmadik liftbe már kevesen ülünk. Mindenki hallgat. A gép mélyen bűg és a ruganyos kötélén — mint a gummivégre kötött súly — meg-megrándul a négyszögű liftszoba. Csak a keresztbefűzött vasgerendákat látom és azokon túl az eget: Párizs mélyen alattunk zsong, mint a kútbadobott méhkas. Az ember szíve elszorul: alig merek kitekinteni. Körülöttünk néhány madár röpköd s gúnyos szárnycsattogással s könnyed kanyargásokkal csúfolják a gyáva embert, aki szorongva bízik a kötél erejében.

— Fönt vagyunk! Tessék kiszállni! — kiált a liftman.

Mesébe illő látvány tárul szemem elé, amint nagysokára oda merek menni az erkély vaskorlátjához. Fölöttünk kósza felhők szaladnak, de nem jó rájuk nézni, mert az ember elszédül: úgy érzi, hogy a torony szalad véle. Alattunk pedig egy pici játékváros, pici házakkal, amelyeket fényes ezüstszalaggal (a Szajna az) átkötött valami játékos tündér. Azok a nyolctízemeletes háztömbök odalent csak skatulyák, pompásan szimmetriába rakva. A hatalmas kertek és parkok csak mohából kirakott apró virágágyak. A *Gare du Nord* felé egy fekete hernyó mászik: a boulognei gyorsvonat.

— Hogy érezhette magát *Lambert* gróf, mikor először körülröpködte az Eiffel-tornyot s még száz méterrel följebb szökkent! Mert mi szilárd vaspántokon állunk, de aki két vászonlapra bizza az életét!

— Már az igaz, hogy én nem lennék aviatikus! — szólott a bácsim fejcsóválva.

Miután körülmentünk a tízméteres erkélyeken (nyolcszáz embernek van itt hely), leültünk egy padra. A Willkomm úr elővette a gukkert és így szólt:

— Itt maradunk estig, mert a naplemente innét csodaszép látvány.

A nap királyi pompában áll a látóhatár fölött. Szétönti olvadt aranyát

a normán mezőkre, pazarolja kincsét és mosolyát: búcsúzik a forrószívű fejedelem. Manfrédra gondolok, amint élete utolsó estéjén még egyszer köszönti a napot: „Isten veled, többször nem látlak! Első csodálkozó, szerelmes pillantásom tereád esett. Fogadd most az utolsót!...”¹ Rám ereszkedik Manfréd lelke, aki úgy át tudott olvadni a természet szép csodáiba!

— A naplemente itt nemcsak természeti jelenség — szólott a bácsim —, hanem fönséges szimbólum is. Magasan, a zsongó embermilliók fölött össze-

¹ *Byron*: Manfréd, III. felvonás, 2. jelenet.

zsugorodni látjuk a mindennapi életet s fölötte az egyedülvalóság szép szomorúságával búcsúzik a nap: a forró, a piros, a sugáröntő gömb. Így tűnik el minden földi nagyság: pompásan, szomorúan. Julius Caesartól, Aetiustól, Attilától kezdve Napoleonig hány és hány herosz napja áldozott le itt! De a melegük, erejük, lelkük rásugárzott a világra.

— Az ám! A mi Attilánk is járt erre!

— Papa kérlek, az az Attila, aki egy ostorral verekedett és akinek a tehene egy rozsdás kardba lépett? — kérdezte a Hanzsi, fitogtatni akarván történelmi ismereteit.

— Igen. Csakhogy ő volt az ostor s az Isten verte vele a világot.

— Nahát mostand fog mesélni a R. bácsi a Attiláról, ugye papa, muszáj mesélni, mert az érdekes!

— Annál is inkább — szólt mosolyogva a bácsim —, mert az „Isten ostora” erősen belejátszik Párizs történelmébe. A »világ pőrölye” ide is lecsapott, de egy gyöngé női kar (Szent Genonéva karja) föltartotta az ütést. A *Notre Dame* itt alattunk, a *Cité-Insel-en* az ő erejét hirdeti.

A nap eltűnt, a ködök nehéz függőnye összecukódott mögötte. Csodálatos pompa: ezer és ezer apró fény bújik ki a talajból, tündérkert lesz a mohó élet nagy Babilonja. Fölülről úgy látszik, mintha a tejút leereszkedett volna a földre és széles mezőin a lámpa-csillagok szabályos gárdái sorakoznának. Mi pedig itt ülünk egy padon, háromszáz méternyire a város fölött, a múltbanező lélek ábrándozó büszkeségével. Szittyá szívünk erősen dörömböl a keblünk falán. Elfut előlünk a *gloire* minden megnyilatkozása. Már nem hallom az autók túlkét, a Szajna gőzöseinek a füttyét. De hallom a hún lovak patacsattogását és látom az „istenkard” kékes villogását. A bácsim folytatja:

— Négyszázötvenegyben vagyunk. Az egész nyugati világot reszkető láz gyötri. Víziói vannak. A népek megfeszült idegrendszer a közeli veszedelmek titkaitól vibrál. Az északi ég vérpiros boltozatán — mint halvány freskó-alakok — napokon át áttetsző árnyak harcolnak s ott, ahol a nap pihenni tér, rémítő nagyságú üstökös mászik az égen. Gallia és Hispania alatt megreszket a talaj, mintha hidegglelése volna s egymásra omolnak a félbarbár turcilingok és scyrtek kunyhói. Jósok járják a folyók partjait, meredt szemmel bolyonganak a mezőkön és hirdetik a népek vérbefulását. Servatius, a tongresi püspök, Péter és Pál sírjához zarándokol Rómába, hogy a jövőt kitudja. „Gallia a hunok hatalmába esik, minden városa leromboltatik” — volt a felelet. Bomlik az egész nyugat-római birodalom. Keleten pedig, a Duna-Tisza beláthatatlan rónáin napokig lehet menni a fegyverben álló katonák végeszakadatlan sorai között. Megindul a népzivatar, már messziről hallani tompa dübörgését. Ott vágat a fekete hún, a kozár, az alán, a neür, a bellonot, a festettarcú, zebra bőrű gelón, a Szarmata-síkság basteru törzsei, a quadok, markomannok s a svévek tarka csapatai. Királyaik, fejedelmeik Attila testőrei. Ahol ez a mérhetetlen embertömeg elvonul, ott meghal az élet: a lovak patái kitapossák még a gyökereit is a vegetációnak. A fekete éjszakákba égő falvak és városok óriás-fáklója lobog s megvilágítja a menekülők előtt az utat. Az ember harcot vív a vadállattal, hogy sziklabarlangjait meghódítsa s oda bújhasson. Párizs helyén (a *Cité-Insel-en*) gubbasztott a kis *Lutetia*, a szomszédos párisii székhelye. Volt itt Constantius Clorus óta erősített

tábor, császári „palota”, amphiteátrum. A várost akkor fal ölelte körül, de senki se mert e falakban bízni. A lihegő, ijedarcú kereskedőnép összegyűlt azon a helyen, ahol most a *Palais de Justice* óriási tömege hirdeti a művészet és az emberi gondolat hatalmát s elhatárolták, hogy futnak. Elhagyják a szigetet, hadd tapossa szét szentélyeiket és tűzhelyeiket a barbár lovak patája, hadd legyen a virágok helyén sivatag.

A Szajján öblös csónakok himbálódznak, tele bútorral, edénnyel, ágyruhával és a családi élet apróságaival. A piacon jajgató anyák öltöztetik kicsinyeiket a hirtelen és céltalan útra. Már megindul a szomorú menet s az elhagyott házak búsan néznek utána. De ekkor eléjük áll a sápadtarcú *Genovéa*, Severus leánya, akit Gallia szentnek tart. Csak saját városában nézik őt rajongónak:

— Megálljatok! Elhagynátok a házat, hol gyermekeitek született? Mintha nem tudnátok, hogy imából és böjtből is lehet fegyvert kovácsolni! Én mondom nektek: Parist nem éri Isten ostorának a csapása. Bárhová mentek, jaj nektek és gyermekeiteknek! Parisnak hivatása van, az én jószemem látja a jövőt. Vagy nem hiszitek, hogy a világ történetét Isten keze írja? Jertek, hintsetek hamut a fejetekre és böjtöljetek! Attila küldetése betelt, a párisi Lutetia hivatása a jövő méhében vajúdik.

A durvalelkű kereskedők izgatott haraggal lökték félre. De az aszszonyok lelkét áttűzesítette az a hév, amely szemében égett. A Notre Dame helyén állott akkor Szent István vértanú temploma. Ide vezette *Genovéa* a nőket és a gyermekeket. Az ajtókat eltorlaszolták s hamvas fővel, bizó lélekkel harcoltak Gallia végzete ellen. A családanyák, egy leendő nemzet hordozói, adventi lélekkel énekelték a jövő dalát. Férjeik, a kereskedelem, a napi élet problémáinak a titánjai ott dörömböltek a templom ajtaján és bezúzták a rácsot.

— Kövezzük meg Severus leányát, a kalandor jósnőt! Dobjuk a Szajnába! — kiabálta száz torok egyszerre.

De megjelent az auxerrei pap s melléje állt. A titkos jelek és jóslatok esztendejében égi üzenetet hozott ő is:

— Maradjatok! E leány szent és sorsát Isten beleszötte a nemzet végzetébe.

Attila Orleansnál megtorpant. A cataláni síkon pedig hiába üvöltött szekértáborában, mint a megsebzett oroszlán. Isten kettétörte az ostort, mellyel végigkorbácsolta a világot. Lutetia lakói folytatták békés életük nemzetfejlesztő munkáját s a kis erődítményből tizennégy évszázadon át a művészet, a tudomány pantheonja lett.

— A francia nemzeti lélekben fölismerhető a heroikus nők szívének a forrósága. Nemcsak *Genovéa*, Jean d'Arc-é is.

Most Paris a világ legnagyobb erődítménye, a kerülete százhuszonnégy kilométer. Lakik benne *hárommillió háromszázötvenezer* ember.

Ismét fölöttünk mered az égbe az Eiffel-torony, Paris büszkesége, a francia mérnöki esztétika és számítás mesébeillő alkotása. Lent állunk a *Champ de Mars* bokrai és fái között, amelyeknek lombzatán alig szűrődik át valami fény.

— Nem csoda, hogy Paris és e toronykolosszus fogalma összeolvad s egyik a másikat emeli!

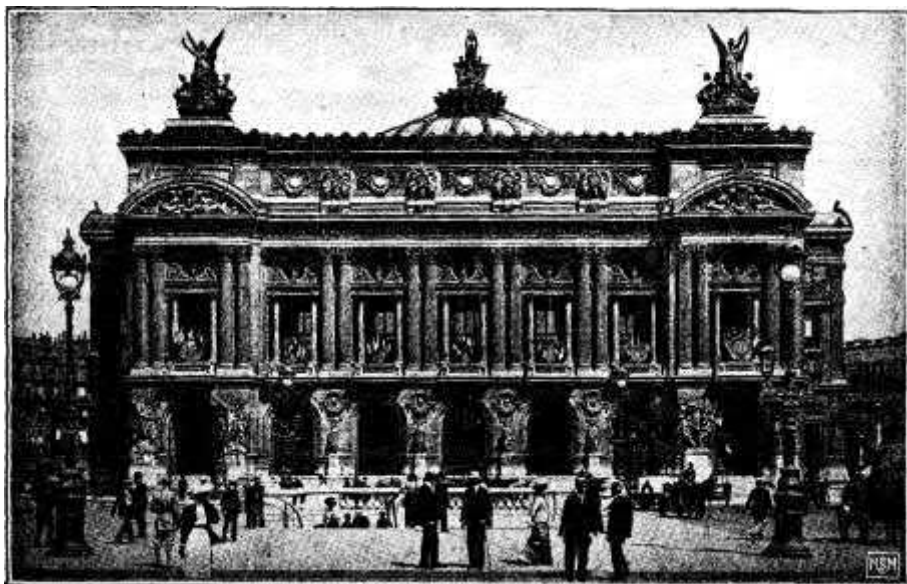
— Pedig, mikor Eiffel tervét elfogadta a világkiállítás szervező-

bizottsága és *Locroy* kereskedelmi miniszter megkezdte a kőtalapzat lerakását, a közvélemény és a közvélemény torka, a sajtó ellene kiabált.

— És mit kifogásoltak rajta?

— Anatole France cikket írt róla, hogy ilyen monstrum ellene van Paris finom összhatásának. Egy vasszörnyeteg fogja lerontani a Place de la Concorde, a Champ Elysées, a Trocadero, a Notre Dame nemesítő hatását. Hogy fog festeni egy vasrudakból összeszerkesztett alkotmány a történelmi hangulatok, a lágyan, diszkrétén beszélő művészetek intelligens miliójében? Véle tartott az újságírók egész hada.

— S íme, nincs igazuk! Az Eiffel-torony ma már hozzátartozik Parishoz. Igaz, hogy nem a múltak hirdetője. A nagy jelen megnyilatkozása

A párisi Nagy Opera. A világ legnagyobb színháza, a területe 11.237 m².

ez. Tán épen ezért demonstrált ellene a maradi Paris, amely még most is megtűri utcáin az ősi szemetet s a rozoga gőzomnibuszokat. A modern technika ereje és a diszkrét esztétika könnyedsége egyaránt ünnepel Eiffel mérnök alkotásában.

XLVII.

Egy kövér patkány másfél frank...

Paris, 1910. aug. 16.

Ma a *St. Michel* egyik vendéglőjében ebédelünk. Az ember úgy érzi, mintha kirakatban ülne: előtte hullámszik a tarka emberáradat s bármerre néz, mindenütt szín, csillogás, pompa mosolyog rá.

Csak a sarokasztalnál volt még hely. Egy fehérhajú öreg úr ült ott

egyedül és kíváncsian nézett felénk. Meg is szólalt, amikor tanácstalanul ingadoztunk, hogy hova ülünk.

— Jó estét, urak, tessék csak bátran helyet foglalni!

— Hát ön tud magyarul? — kérdezte a bácsim azzal a kitörő örömmel, amely idegenben mindig fölbuggyan a szívünkbelől, ha édes otthoni szót hallunk.

— Egy kicsit. Valamikor volt egy magyar barátom, egy festő, aki Párizsban élt és tőle tanultam. De rendeljenek ebédet!

Megnéztem jól új ismerősünket. Hosszúkás, sovány arcát különössé tette a hegyesre idomított szakáll. Ajkán francia büszkeség ült, de a szeme mindig mosolygott, ha beszélt. Úgy mutatta be magát, hogy a neve Eugén Tabary, az *Enfants Jesus* orvosa volt, de már nyugalomba vonult s azóta a párizsi életet éli.

— Mert, uraim — folytatta —, élni csak Párizsban lehet. Ez az életművészet városa. Megengedem, hogy filozofálni, könyveket írni, kereskedelmi, ipari, technikai rekordokat csinálni, meggazdagodni jobban tud Németország, Anglia vagy Amerika; de étkezni, társalogni, a nap minden percét szellemmel és művészettel elevenné tenni és kiélvezni; a színházat, a zenét, a költészetet felszívni és tüzes vérré eleveníteni: ezt csak Párizs tudja.

Az *esprit-t* nem tudta tőlünk elvenni a porosz.

— Igaza van, M. Tabary! Az embert különös inger hajtja ide messze földről, hogy valamelyik boulevard vendéglőjében ebédelhessen. Tegnap is elnéztem egy étkező társaságot s megcsodáltam azt a szellemet, amely minden mozdulatukból kicsillant. Valahol olvastam, hogy a francia szósz annyiféle, mint a francia víg ötlet, hogy a szarvasgomba elkészítése, a húsok preparálása, a sajtok, gyümölcsök, a borok felszolgálása magán viseli a művészet mindent megfinomító kezenyomát. Az ételek könnyűk, kidolgozottak, szinte mosolyognak, mert minden fogás egy-egy ötlet a szakácstól. Azután a finom dinéhez a vendégek részéről nemcsak étvágy, hanem szellem is kell: hangulat, jókedv, diszkrét zabolázása az emberben lakó állatnak.

Tabary úr bólintott:

— Helyes megfigyelés! 1867-től kezdve a szakács is jogot formál a babérkoszorúhoz.

— 1867-től kezdve?

— Igen. Az akkori világkiállításon érdemelte ki Párizs, hogy *Európa vendéglőjének* nevezzék. Tudnia kell azt is, hogy a Saint-Simon-ok és a Saint-Aulaire-k híres *esprit*-je III. Napoleon alatt irányt vesztett s ami szellem a francia lélekben lakott, azt a divat, étkezés meg a város csinosítása mind lekötötte. III. Napóleonnak köszöni Párizs, hogy a divat évenként négyszer változott, hogy a rozoga házak helyén gyönyörű boulevardok palotagárdája nőtt ki a talajból¹ s talán neki köszönhetik önök is, hogy ma ilyen jó ebédet esznek.

Az ebéd csakugyan kitűnő volt. Mindenből egy kevés, de tápláló és sokfajta. M. Tabary egy illatos havannára gyújtott s mialatt mi egymástól igyekeztünk ellesni a francia evés mozdulatait, — ő folyton beszélt:

— Szeretném, ha tiszta képet tudnék önök elé rajzolni ami életünkről.

¹ Pl. a Boulevard de Sebastopol.

Sokan félreértenek bennünket. Azt mondják, hogy komoly férficélok helyett a múltat színezzük és játszunk.

— Igazán lekötelezne, kedves Tabary úr, ha ezt a képet elénk rajzolni — szóltam.

— Nézze, fiatal barátom! Ha egy üvegburát megtöltenék oxigénnel és madarat tesznek bele, — mit fog az csinálni?

— Fölemészti az élet. Szívében táncos dalok születnek, pici ereiben izzik a piros vér, ugrál, örül és — elég.

— Úgy van. Ilyen oxigénbe tett madár Párizs, a mohó élet nagy Babilonja. A rövid életet bearanyozza költészettel. Nála a munka nem cél, csak eszköz. A cél az élet. Bárki jön ide, mindig töltve találja az élet habzó serlegét. Innét van, hogy a francia még vagyont is azért gyűjt, hogy életjáradékot biztosítson magának s megpihenhessen. Negyven éves korban abbahagyni a tülekedést, visszavonulni a világ piacáról, drága szivart szívni, színházba járni, zenét hallgatni, képzett szakácsot tartani s halkan, finoman, diszkréten szopogatni az élet csemegéit: ez minden vérbeli francia ideálja.

— Érdekes, hogy önöknél a művészet is a hétköznapok szolgálja. Nincs piederstálon és nem övezi a misztikum színes köde.

— Igen, mert Párizs művészete a tömegek életébe ereszti le virágainak a gyökerét.

Amit ön napközben az utcán, a családok ajtaja mögött, a kereskedő pultja és íróasztala mellett tapasztal, azt este már mint művészetet élvezi a Comédie Française vagy a Vaudeville színpadán s másnap novellákban, versekben s egy év múlva regényekben olvassa. A művészet a nép tulajdonává lett s levetette egyenruháját. Sokratesről mondták, hogy a filozófiát lehozta az égből a mezítlábas nép közé. Párizs meg a művészeteket hozta le az égből, hogy színt és örömet adjanak az életnek.

Befejeztük az ebédet. M. Tabaryt igen megszerettük, A Hanzsi már örök barátságot ígért neki, ha érdekes dolgokat fog mutatni és mesélni. Megfogta a kezét és húzta maga után:

— Menjünk már és tessék szíves lenni mesélni, hogy mit fogunk látni. A miszter Gilman is nagyon szépeket mesélt Londonban. Bizony.

— Én a *Boulevard de Rochechouart*-on lakom, — szólt M. Tabary — szemben a Rollin-kollégiummal, a *Montmartre* tövében. Nem tudom, mi a mai programjuk...

— Semmi. De a Montmartret úgysis meg kell néznünk, tehát megyünk önnel, ha megengedi . . .

Szent Dionysius, az ország első püspöke, 270-ben itt szenvedett vértanúi halált barátaival együtt. Azért nevezik ezt a százhusz méteres hegyet Montmartre-nak („Mons Martyrum”). Párizs fölött ellátni innét minden irányba: s ez a hegy a legalkalmasabb kilátó a múltba is. A francia főváros viharos élete itt tornyosult a legmagasabbra, mikor a háborúk orkánjai felkavarták. *Navarrai Henrik* 1589-ben innét ágyúztatta a várost. A francia forradalom lángoszlopa itt csapott az égig. S 1871 március 18.-án itt koncolták fel *Lecom* generálist és *Clément-Thomas-t* a pokolszívű lázadók s innét zúdult a művészetek puha fészke a rémületes kommünlázadás, mely Parist pokollá varázsolta.

A Montmartre tetejére azóta egy fehér márvány templomot emelt a

Gallia paenitens, a bűnbánó Franciaország. A piros vér ömlését tán kiengeszteli a márvány fehér tündöklése.

M. Tabary is velünk jött, hogy a fehér *Sacré-Coeur* templomot megmutassa.

— Amint látják, a templom és a 120 méteres harangtorony még építés alatt van. De a román-bizánci stíl remek formái az állványok alól is érvényesülnek. Már csak a díszítő művészetnek akad itt dolga, hiszen a templom 1891 óta nyitva áll a hívek számára, akik egy kifáradt, bűnbánó nemzedék áhíthatával gyűjtögették össze a negyvenmillió frankot, amibe ez a bazilika került.

Itt el lehet tünődni azon, hogy a francia nemzet mily sokat és mily mohón élt. Hol van még a világon egy nép ennyi ellentétes emlékekkel és ennyi fájdalommal? Melyik nemzet élt át annyiféle államformát ily rövid idő alatt?

Tabary úr arca elborult, amint a *Place St. Pierre-η*, a *Sacré-Coeur* előtt egy padra leültünk:

— Önök nem is sejtik, mit érez egy öreg párizsi, ha itt jár. Tudják-e, uraim, hogy 1870 végén és a következő év januárjában Párizs népe, az anyák és feleségek innét nézték szívszorongva a véres csatákat, amelyek a kirohanások alkalmával a város falai alatt lefolytak? Itt álltam én is...

— Igazán? Hát M. Tabary átélte Párizs ostromát?

— At bizony! Amit én tapasztaltam és szenvedtem, elég volna tíz embernek.

— No ez ránk nézve nagyszerű alkalom: bár önnek fájni fog a visszaemlékezés...

— Szívesen beszéllek.

Hanzi megfogta a bácsim karját és elhúzta őt M. Tabary mellől:

— Mostand pedig a R. bácsi engemet ide enged és én ülök a M. Tabary mellett.

Hozzásimult. Tiszta tekintetével rátapadt a vértelen öreg ajkakra s úgy figyelt.

— 1870 elején, mikor Európa színpadán a francia vitte a szót, még nem is sejtettük, hogy néhány hónap múlva, július 3.-án beborul felettünk az ég. Föltűnik a Hohenzollern-ház csillaga, mint rémes égi látomás a fekete felhők között. Párizs fészkelődik. Július 14.-én tüntetnek a francia követ megsértése miatt Vilmos porosz király ellen. Hihetetlen sebességgel gördül elő a háború véreskerékű szekere. Poroszország 16.-án hadat üzen. A francia nemzet 19.-én elfogadja a kihívást. 23.-án III. Napoleon feltüzeli a népet. S összecsap a két faj és mi maradunk alul. Paris üvölt, vérbenforgó szemekkel futkos ide-oda. Szeptember 3.-án a szedáni vereség ledönti III. Napoleon trónját. A rémes koncertbe beleszól Amerika, Svájc és Spanyolország: megalakul az új francia köztársaság.

A poroszok pedig célbaveszik Párizst. Napokig beszélhetnék a háború részleteiről. De mindez már átment a világtörténelembe. Én egy ostromlott város életének néhány mozzanatát akarom csak elmondani. Hogy mi volt itt ezeken az utcákon, mialatt *Bismarck* Versaillesben, a „Napkirály” palotájában összekovácsolta az északi és déli német államokat s megteremtette a német birodalmat.

Minket az utolsó pillanatig ámitottak. Azt hittük, a francia *gloire*

még fényes és tiszta csillogású. Csak mikor híre jött, hogy III. Napoleon fogoly s hogy két hét múlva Párizsból ki se lehet menni, — akkor változott át igazán hangyabollyá az egész környék.

Trochu, Párizs kormányzója acélakarattal intézkedett:

— Minden német hagyja el a várost! Az új köztársaság kormánya Toursba vonuljon az ostrom idejére. Mi kitartunk a végsőig. Fegyver és élelem lesz bőven.

S csakugyan, hihetetlen gyorsasággal szerelték fel az erődöket.

A katonák és polgárok százezrei ásóval, kapával, csákánnyal nekiestek a talajnak; megalakult a *torlaszbizottság*, melynek önkéntes tagjai mindig készen álltak.

Moltke, a Párizs ostromló német hadak fővezére

Az arisztokrácia itthagyták fényes palotáikat s futottak: ki Angliába, ki spanyol földre. A szomszéd falvak népe pedig Párizs falai közé menekült. Mindennap magasratömött társzekerek recsegték végig a boulevardokon s nyomukban zsákok, batyuk alatt görnyedő parasztok és kereskedők lihegték. Szeptember 19.-én, mikor a német egyesült hadak Szedán alól ide zúdultak és teljesen körülvettek bennünket: készen és elszántan vártuk a bizonytalan jövőt. Pincéink tele voltak borral, ecettel, olajjal, raktáraink liszttel, istállóink lóval és szarvasmarhával. A németek fővezére, *Moltke*, nagyon jól tudta, hogy rohamot hiába vezényel. Párizst, a világ legnagyobb erődjét be nem veszi soha!

— Mire számított mégis?

— Arra, hogy kiéheztet bennünket. A porosz sereg a szomszédos falvakat, kastélyokat megszállotta, körülöttünk mindent fölemésztett. Párizs nagy, szomorú sivatag közepén állt: mint egy forró szív, kiszakítva a meleg testből. Innét, erről a helyről elláttunk az erődökön túl. Láttuk, hogy megérkeznek a földrengető ágyúk is: a porosz tüzérség tanyát üt, kazamatákat váj a földbe, téli tanyát épít s úgy be rendezkedik, mintha itt akarná megvárni a tavaszt. Elmúlik egy hét, két hét, elmúlik egy hónap. A lakosok kedve még szikrázik. Izgagott kíváncsisággal nézzük a röpködő ágyúgolyók fáradt ledobbanását. Divatba jön a gránátdarabok gyűjtése. Ahol egy bomba leesik, oda-

tódul a nép: mindenki szeretne belőle egy forgácsot gyűjteménye számára.

— Brr! — borzongott a Hanzi — az rettenetes lehet, mikor egy gránát szétrobban. Én ám láttam olyan képet. Mintha tüsszentene a golyó-és tüzet prűszköl.

— Bizony én sem felejttem el azokat a pokoli hangokat. A röpködő gránátdarabok süvöltése hasonlít a romok között ordító vihar hangjához.

S volt olyan nap (pl. december 2.-a), amikor kétezerháromszáz ágyúlövést tettünk: pedig ez csak gyér felelgetés volt a porosz ágyúk bömbölésére! III. Napóleon elkényeztetett népe, a léha Párizs nem vette komolyan a furcsa zenét. Újra meg újra plakátok jelentek meg a falakon, hogy van eleség bőven, nem kell aggódni! A *genfi nemzetközi egyezmény* értelmében magánházakra, iskolákra, művészi és kulturális intézetekre, templomokra nem szabad lődözni. Az erődök fala pedig áttörhetetlen.

A közutak, terek érdekes látványt nyújtottak. A nép tömegekbe verődve hallgatta kedves szónokait s olvasta a városba bejutott híreket.

— Hiszen előbb azt mondta, hogy teljesen el voltak zárva a világtól!

— Igen, de idézhettük mi is Daedalus szavait: „Non possidet aëra Minos”. A levegőn át nyitva az út. Ballonpostánk volt és már levélborítékokat is bocsátott ki a város a léghajóposta szolgálatában. Volt persze riadalom és lődözés a porosz táborban, mikor a fejük fölött magasba szökent egy-egy léggömb.

— No lám, az ember hogy alkalmazkodik: ha változott viszonyok közé jut, új társadalmi rendet és új életet épít ki magának.

— Azért Párizs nem tagadta meg önmagát. A lapok napról-napra megjelentek, igaz, hogy 1871 januárjában már csomagolópapírra nyomva, mert elfogyott a papírkészlet. Sőt új hírlapok keletkeztek. A bentrekedt gazdagok fényes életüket alig módosították. Voltak játékok, estélyek s a klubok megtartották viharos vitáikat. Sőt egy kalapos a *Chausse d'Antin-on* kiállítás rendezett a porosz, bajor és szász sisakokból, amelyek a kirohások alkalmával kerültek a franciák kezébe.

De novemberben már összeszorult a szívünk. Szétszívárgott a hír, hogy a hús fogyóban van s nincs elég tüzelőanyag. Mikor száz meg száz-ezer ember szeme vadul villog az éhségtől, az borzasztó látvány. Én mint orvos és pszichológus sokat jártam az utcákon, hogy segíthessek és tanuljak. Ritka helyzet az ilyen a tömegember tanulmányozására!

November 30.-án *Trochu* kihirdette, hogy ezentúl magánember nem kap friss húst, csak katona. S az adag naponkint *ötven gramm!*

Egyszerre komoly lesz mindenki. Az élelmiszerek ára rohamosan emelkedik. Divatba jön a lóhús. Naponkint *hatszázötven* lovat vágnak le a lakosság számára. De mi ez annyi gyomornak? Istenem, ha úgy visszagondolok az akkori menükre! Kegyetlen iróniája a sorsnak, hogy „Európa vendéglője „-ben mindenki éhezett. A szakácsok minden művészete se tudott rajtunk segíteni. Csak arra volt jó, hogy szomorú ambícióval igyekezett kivenni a lóhúsból a —lóhús ízét.

— M. Tabary is koplalt? — kérdezte a Hanzi naívu.

— Bizony koplaltam! Elmúlt a gyomorbajom és a szemem szikrázott az étvágytól. Éjjel pedig folyton fölspékelt elefántokról és nyárson forgó rinocéroszokról álmodtam. Ha az utcán találkozott két ismerős, — arról az ötven gramm lóhúsról beszélgetett, amit aznapra kaptak.

— Dehát mást nem is lehetett enni?

— Dehogynem! Majd mindjárt elmondom azt az étlapot, amely méltán helyet kérhet az ízlés városának a történetében:

Egy adag tyúklevés ..... 16— frank,
Egy adag házinyúl-leves ..... 12 — frank,

Egy csibe.....	26— frank,
Egy tyúk	60— frank,
Egy liba.....	40— frank,
Kutyahús fontja.....	2— frank,
Egy lenyúzott macska.....	5— frank,
Egy patkány	1— frank,
Egy kövér patkány.....	1.50 frank.

De elfogyott a csibe, a tyúk, a kutya; a ló pedig kellett a katonáknak. Mit együnk? — Szánalmas látvány volt az éhező nép. A rongyba bujt asszonyok karjukon nyöszörgő kicsinyeikkel, kora hajnaltól vártak a mézárosok ajtaja előtt vagy a nyilvános konyhák kapujában. Nem volt ott tolongás: a nyomor megfékezte őket. Mérhetetlen nagy szomorúság sírt ki belőlük.

Egy napon a *Maison Chevet* csemegésbolt kirakata előtt hatalmas néptömeget láttam. Odamegyek, hogy mi az. A kirakat közepén egy nagy vajdarab pompázik egy tálcán. Lehetett vagy félkilós. Az arcokon mélabús mosoly ül s a szemek szikráznak. Bizony, ha a világ legnagyobb aranydarabját állítanák ki, nem akadna annyi bámulója!

A francia főváros egyetlen gondolata: *húst, húst.*

Valakinek az az ötlete támadt, hogy együk föl az állatkeretet. A furcsa gondolat visszhangra talált. December elejéig a *Jardin des Plantes* majdnem minden állatját kimérték a népnek. Egy kenguru 12 frankon kelt el. Megettük a zebrát, a vízilovat, a struccot, aztán fölégettük a ketreceket.

— Fölégették? Miért?

— Azért, mert nem volt fa, a tél pedig kegyetlenül ránklehelt. Párizs gyönyörű kertjeit, parkjait, alléit, a boulevardok aszfaltját mind föltűzeltük.

A poroszok pedig észrevették, hogy az éhség sápadt, ideges, vérszegény fejedelme a nyakunkra ült s fokozott hévvel ágyúzták a várost. Kegyetlen vandalizmusukat nem bocsátja meg soha Franciaország. Bár a genfi egyezmény értelmében a kórházak, iskolák s műintézetek kupolájára kitűztük a vöröskeresztes zászlót: nem kímélték azokat se. Hiába tiltakoztak a lapok. Én is, mint az *Enfants Jesus-kórház* orvosa, kartársaimmal együtt köriratot adtam ki: „Az emberiség, a tudomány, a nemzetközi jog sa genfi egyezmény nevében ünnepélyesen óvást teszünk a bombázás ellen, melynek a mi kórházunk is ki van téve: 600-nál több gyermek életére szándékosan törnek!” — A *Vaugirard-utcai* iskolában egy bomba négy gyermeket megölt és ötöt megsebesített. — A *Luxemburg-palotát*, a *Sorbonne-t*, a *Val de Grace* templomot is összelődözték. Nem kímélt semmit a barbár düh és gyűlölet. A gyönyörű világváros csúf csatatérre változott át. Trochu pedig levelet írt Moltke fővezérhez:

„Az erkölcs és humanizmus nevében követelem, parancsolja meg katonáinak, hogy a menhelyeknek és a múzeumoknak adják meg azt a kíméletet és tiszteletet, melyet a tetejükön lengő zászlók számukra megkívánnak. 1871 jan. 11. *Trochu*, Párizs kormányzója.”

— No és Moltke intézkedett?

— Igen. S január 15.-én azt írta vissza, hogy ködös az idő, nagy a távolság, nem lehet tisztán látni a vöröskeresztes zászlókat a középületek kupoláin...

Ilyen helyzetben kirohanásokkal akartunk magunkon segíteni. A harag és bosszú e kilobbanásainak még az emléke is borzalmas. Jól emlékszem a november 30.-i kirohanásra. Az utcák tele néppel. Mindenki komoly. Az éhség és kartács férfivá nevelte a csöcseléket. A sáncok tele asszonnal és gyermekkel, akik reszketve néznek a tüzes füst rémes titkaiba. Ott harcol a férjük, az apjuk, a gyermekük. A kapuk felé a sebesültszállító omnibuszok és szekerek hosszú sora botorkál folyton. Ahol a III. Napóleontól divatba hozott mitrailleusok dolgoznak, az üres töltényekből egész halmok keletkeznek. Az utcákon megakad minden forgalom: a sebesültek és a halottak szekerei járnak-kelnek. Odakint pedig bömböl az ágyú és ropog a puská. A mezőn sebesült lovak remegnek és nyugtalanul nézik véres gazdájukat. Az elesett lovakat a városba hurcolják és megeszik.

Én az egészet innét, a Montmartreről néztem végig... Párizs ekkor évszázadok életét szenvedte át. Nem csoda, hogy az a nemzedék, mely a forradalmak és nemzeti küzdelmek nemzedékének a nyomába lép, fáradt és gyenge.

1871 január 23.-én megadta magát a francia főváros. Sírva néztük, hogy a német zászló fölszikken a párizsi erődök tetejére. A vaskarú, nehézkes, döngölésű németek *hurrá-t* kiáltottak, néhány részeg francia tüzér bamba alázattal tisztelgett a jövevényeknek, mi pedig csikorgó foggal, villogó tekintettel kiáltottuk a poroszok felé: *húst és kenyeret!* — S a könny végigpergett az arcunkon.

XLVIII.

Diogenes a hordóban.

Paris, 1910. aug. 16

Az *He St. Louis-m* ránk esteledett. Ez a kis sziget a Szajna vékony karjai közt úgy alszik, mint egy gyermek sápadt édesanyja ölében. Körülötte nagy lármát csap a rakoncátlan Párizs. M. Tabary megtörte a csendet, mely a három százados ódon épületekből előlopódzott és a mi lelkünket is megszállotta:

— Ezt a városrészt igen szeretem. Amott a *Pantheon* kupolája irányában gubbaszt a *Quartier Latin*, mint egy vénasszony. Paris legöregebb része ez a *Cité-n*, a *Lutetia-szigeten* kívül. A *Pont Sully* mögött pedig a régi arzenál pihen.

A *Pont Sully* átvágja a folyó mindkét ágát, a szigetből is lehasít egy darabot és úgy kapcsolódik a *Boul. Henri* /K-be. Amikor a *Caserne des Celestins*-hez értünk, M. Tabary megállott:

— Nézzék ezt a szűk utcát: itt lakott az önök *Menteli-je*.

— A mi *Mentelink*? Ki volt az?

— Hát a „magyar Diogenes”, — amint a párizsiak nevezték. Itt még él az emléke. Úgy látszik, odahaza nem sokat emlegetik.

— Soha se hallottam a nevét! — szólt a bácsim. — Röstellem, de lám, egy franciát kell arra kérnem, hogy ismertessen meg vele.

— Elmondom, amit tudok róla. De előbb ülünk le itt, a *Bibliothèque de l’Arsenal* csarnokában, ahol minden órá emlékeztet. Ebben a szűk sikátorban nem búgnak az autók és nem recsegnek a teherkocsik. Így ni! Úlj

ide, Hanzikám erre a kőpadra és hallgasd a vén Menteli bácsi különös történetét.

Száz esztendővel ezelőtt nagy zavarban voltak a párizsi tudósok. Rendezni akarták ezt a könyvtárt. A könyvekkel még úgy ahogy boldogultak volna, de a több ezerre menő kézirat¹ megijesztette őket. Régi fakérgék, sárga pergamentek, papirusztekercsek heverték ott ládába gyömöszölve. De jórésziükről senki sem tudta megállapítani, hogy milyen nyelvek kincsesládái ezek, micsoda népfajok lelke rejtőzik a kusza sorok mögött.

Ekkor tűnt föl Menteli, a különös magyar tudós, akinek a múltja ismeretlen, egyénisége megfejthetetlen volt mindenki előtt. Egyszerre csak idecsöppent Párizs közepébe s bámulatba ejtette az embereket. Mélytüzű szeme keményen villogott borzas haja és kuszált szakála között s amikor színehagyott katonaköpenyében végigment az utcán, fapapucsai tompán kattogtak a kövezeten. Az emberek összesúgtak mögötte: „Ez az a magyar, aki hatvan nyelvet beszél. Azt mondják róla, hogy Európa és Ázsia bármely pontján meg tudja magát értetni...”

S csakugyan, Menteli minden élő és holt nyelvet ismert, amelyet érdemes volt ismerni. Mégis az *arab*, a *zsidó*, a *latin*, a *görög* és a *tót* nyelvet beszélte a legszívesebben. Mikor hévvel vitázott vagy szónokolt s minden fogalomra ötven-hatvan szó képe tódult az agyába: hol innét, hol onnét vette a kifejezéseket. Nem értette meg senki. S ha ilyenkor ijedt arcokat látott maga körül, hirtelen észbekapott s franciára fordította az exotikus Menteli-féle keveréknyelvet.

A könyvtár igazgatója magához hívatta a tudóst:

— Az állam ad önnek 1800 frankot, ha minden egyes kéziratról és könyvről megállapítja, hogy milyen nyelven van írva s ha erről katalógust csinál. Elvállalja?

— Elvállalom!

S betemette magát a könyvek és írások poros halmazába. Egy hónapig senki se látta, de akkor ismét megjelent a könyvtár igazgatója előtt:

— Készen vagyok, uram. Minden címet lefordítottam, minden kézira-ra rávezettem, hogy milyen nyelven van írva és mi a tartalma. Nagyrészt ázsiai rég meghalt kultúrák emlékei. Itt már nincs mit keresnem, odább megyek. Köszönöm a pénzt. Adieu!

Az igazgató elámult. Ő esztendők munkáját bírta Mentelire s íme ez egy hónap alatt rendezte a hatalmas könyvtárt. Nem engedte el, hanem — hálából — kieszközölt számára egy 154 frankos évdíjat és az akkori Sully-palotában egy kis szobát. Az adomány nem nagyon terhelte meg az állampénztárt.

Menteli boldog volt. Úgy érezte ez az egyszerű, gyermekszívű bölcs, hogy ennél többet igazán nem várhat az élettől. Kicsi kamrájában talált egy faládát és egy kopott bőröndöt (ezekbe zárta könyveit és iratait), továbbá egy széket. Így tehát kevés bevásárlásra volt szüksége. Vett két agyagkorsót s egy vászontarisznyát, amellyel kéthetenként elment a piacra bevásárolni. Ezenkívül valóban nem kellett más, mint tinta, papír és toll. A tintát, a papírt, a tollat is megszerezte. Mindene megvolt.

— Mégis csak sivár élet lehetett az!

¹ Most hatszázötvennyolcezer könyv, majdnem tízezer kézirat és százhúszezer rézmetszet van a Bibliothèque de l'Arsenal-ban.

— Dehogy! Menteli mélylelkű és tisztafejű bölcs volt. Ismerte az ó- és újvilág valamennyi filozófusát. Platót könyv nélkül tudta. Nem *aitatta* magát, belátott az élet misztériumaiba és a sinopei Diogenest választotta ideáljául.

— M. Tabary kérem szépen, ki volt az? — kíváncsiskodott a Hanzi.

— Diogenes? Az egy nagy bölcs volt, aki hosszúra növesztette a szakállát, egy zsákot akasztott a nyakába, botot vett a kezébe s mezitláb járta Athén utcáit háromszáz esztendővel Krisztus előtt. Így taníttatta az embereket bölcseségre. A lakása egy nagy hordó volt a templom udvarán. S azt hirdette, hogy az embereknek meg a szerencsének a szeszélyeitől függetlenítse magát az, aki boldog akar lenni.

Lássa kérem — fordult hozzám M. Tabary —, ezt a szabadságot álmodják a filozófusok: és Menteli komolyan vette, amit hirdetett. Persze, mikor mi a „filozófia” szót halljuk, egy unalmas könyvre, hosszú értekezésre gondolunk. A mi bölcseink gamásliban járnak, van meleg télikabátjuk és jövedelmet húznak az eszmékből. S ezt természetesnek találja mindenki. De ha fölbukkan egy ember, aki komolyan veszi önmagát és önlelke igazságait átéli, — azt megbámulják és csodálkoznak rajta. Én azt hiszem, hogy Menteli abszolút igénytelensége megérdemli a tiszteletet.

— De hát nem tudtak neto valami nagyobb jövedelmet biztosítani? Évi 154 frank! Mi ez!

— *Nodier*, a könyvtáros, nagyobb évdíjat helyezett kilátásba. Hanem a csendes Öreg mosolygott: „De hát minek? Az is sok, ami van!” Ügyetlen zavarban volt, ha pénzért érzett magánál. Rendesen barátaira bízta a pénzét: félt, hogy kirabolják.

1836-ban a francia kormány új lakást adott neki: az eddiginél világosabbat és egészségesebbet. *Nodier* és *St. Martine* (az

akadémia tagja) karonfogták és bevezették az új szobába. Menteli örült, mint egy gyermek. Átcipelte könyveit, élestárát (a zsákot) és korsóit. Nyolc napig lakott a kényelmes szobában, de rácsapott a végzet. Szegény filozófus! A sors bizonyosan megsokalta ezt a túlságos kegyet.

December 22.-én, csütörtöki napon, szokása szerint a közeli kaszárnya kapujában száraz katonakenyeret s a piacon zöldséget vásárolt. Azután kezébe vette két korsóját és a Szajnára ment vízerért. A Szajna meg volt áradva és vadul rohant a szűk mederben. Menteli az *lie St. Louis* sziget csúcsával szemben megtöltötte egyik korsóját s letette a parton. De amikor a másikat akarta megmeríteni, elvesztette egyensúlyát s a rohanó szennyes áradat hideg keblére ölelte őt. Néhány munkás arra evezett. Menteli segítségért kiáltott, de azok nem hallották. Vagy tán nem is igen akartak vele vesződni.

Menteli, a magyar Diogenes.

Így halt meg az „arzenáli vad”, a „magyar Diogenes”, a század legnagyobb nyelvtudósa és legőszintébb filozófusa, akiről Magyarországon nem tud senki . . .¹

XLIX.

A pokolból egy szikra kipattan.

— Ma este sétálhatnánk egyet a városban, — folytatta M. Tabary. — Közel vagyunk a *Pl. de la Bastille*-hez. Ott van a párizsi életfolyam egyik partja; onnét indul ki a nagy boulevard, mely XIV. Lajos alatt 4300 méter hosszúra nyújtózott ki, keresztül az irdatlan háztömegben, a *Madelaine*ig.

A *Boulevard Henri IV.* egyenesen a Bastille-térre torkollik, mint egyik fényben izzó mellékfolyója a 30 méter széles nagy Boulevardnak. Itt forr az utcai élet s aki a londoni *Mansion House* forgalmával vetekedő zürzavart élvezni akarja, csak sétáljon végig a Boulevard faburkolatán. Az utcákat szegélyező fák s a kávéházak hordozható kertjei — e kis szigetek — alig látszanak ki a kocsik, autók, omnibuszok és gyalogosok fekete hullámaiból. Ez a folyton háborgó fekete folyam magával ragad és elkábít.

Ahol a Boul. Henri IV. és a Rue St. Antoine egymásba fut, M. Tabary mutatott egy faltörmelékét és rajta egy táblát:

— Ez a barna fadarabka maradt csak meg a *Bastille*-ből. Szomorú sírköve a zsarnokságnak.

— Tehát most azon a helyen állunk, ahol a francia forradalom első szikrája kipattant és meggyújtotta a nemzetek szívét?

— Úgy van. A *Musée Carnavalet* egyik termében megnézhetik majd a modelljét, hogy milyen volt az a félelmetes palota, amely több mint négy századig dacolt a történelem viharaival. A modell a szétrombolt börtön egyik kövéből van faragva. Ugyanott megtalálják mindazt, ami a Bastille sötét titkaira vonatkozik s visszavezeti önöket a nép őrzöngő kitörésének az első évébe.

— Miféle börtön volt ez? — kérdeztem Tabary úrtól.

— Azokat dugták ide, akikre a király vagy valamelyik kedvence görbe szemmel nézett. Akinek a vagyonát áhította valaki az udvar csillagai közül, vagy aki önálló gondolatot mert büszke agyában termelni a nép gyalázatos helyzetéről s az udvar parfümözött romlottságáról, az váratlanul eltűnt. Senki se tudta, hová. Egyszerre csak nem látták az utcán, a klubokban. Csak a családjá siratta. Magába nyelte a Bastille.

1789 július 14.-én Versaillesben, a *Napkirály* tündéerkertjében csak úgy pattogott a jókedv, mint máskor. Lágyan andalgott a zene a palota tánctermeiben, selyemharisnyás parókalovagok, gyöngetestű márkik szür-csölgették az élet raffinaít gyönyöreit. A park vízművei megindultak és a szökőkutak ezerszínű, csillogó poézisét sugározták a magasba. Leincourt

¹ *Szemere Bertalan*, a nagy magyar államférfiú, legelső belügyminiszterünk ezeken a napokon Párizsban tartózkodott és meg akarta szerezni Menteli naplóját, jegyzeteit, de még nem vették le hagyatékáról a hatósági pecsétet. Hiába szerezte volna meg. Ki tudná elolvasni a kevert Menteli nyelvet? Ahhoz egy második Menteli kellene!

herceg tudta csak, hogy az a kacagás, amely a versaillesi kert szögletesre nyírt fái és bokrai között harsog: — nemsokára kétségbeesett sikongassa fog változni. De nem merte kihirdetni, hogy Párizsban a nép szeme vérben forog s hogy a *Hotel des Invalides* pincéit máris föltörte és az ott talált ágyúkkal, puskákkal és kardokkal fölvegyerezte magát. A régiségtár furcsa buzogányai, merev, súlyos kardjai durva munkáskezekben villogtak s végigdübörgött a Szajna partján a szíami király ezüstözött ágyúja is, amelyet XIV. Lajosnak küldött ajándékba. A *St. Antoine* munkásnegyed rongyos, elszánt, keményöklű néptömege ott dörömböl a Bastille kapuján. A föllázadt gárda pedig tömör sorokban állja körül a hírhedt börtönt, a titkos sóhajok gyűlöletes fészket.

Nemsokára több ezred is csatlakozik hozzájuk. Néhány vakmerő polgár átreszeli a fölvonóhíd láncait, a híd lezuhan s az ujjongó tömeg betódul az udvarra. *Delaunay*, az erősség parancsnoka visszaszorítja őket. Hanem a királyához hű márkinak ez az utolsó diadala. Csupa rokkant katona áll mögötte: mintha szimbóluma volna ez a 139 emberből álló őrség a roskadozó múltnak. XVI. Lajos aranytrónjának a lábai fából voltak: elkorhadt a fa s ledült a trón.

Delaunay svájci testőrei s az invalidusok a meghódolást követelik. Az öreg márki fölmege a Bastille ormára és onnét alkudozik a vért szomjazó tömeggel. Egyszerre láng csap föl az erősség egyik épületéből. Hiába várta a király csapatait: megadja magát szabad elvonulásra.

De már kipattant a pokol első szikrája s az őrjögő tömeg lelkét lángralobbantotta. Már megszűnt a századoktól szentesített jog és morál. Az emberek szíve mintha megváltozott volna, eddig ismeretlen indulatok forranak benne.

Megrohanják a svájci gárdát: egy részük úgy menekül, hogy rabruhát vesznek magukra és a földalatti börtönök nyirkos sarkába kuporodnak. Szomorú komédia! A lázadók diadallal ölelik őket keblükre. *Delaunay*t összezúzza a forradalom legelső marokszorítása. Mikor leteperik, csendes szomorúsággal így szól:

— Barátaim, öljetek meg gyorsan!

Lehet, hogy a haldoklók jövőbelátásával megérezte a következő évek borzalmait, öt perc múlva egy pózna végén volt a feje: a szeme kifordult s a haja mocskos volt a vértől.

A Bastille-t szétrúgta a francia forradalom: nem maradt itt kő kövön. A szögletes, négyszázesztendő kőtömböket kifejtették a füstös törmelékből és hidat építettek belőle a Szajrán (*Ponte de la Concorde*).

Ezt a faldarabkát megőrizte a véletlen. Aki idejön és ráül, elgondolhatja, hogy egy halott történelem sírkövén ül, az esprit fővárosában, amely művészetté finomította az életet.

Gyalog járjuk a pompásan kivilágított közutakat és a belőlük szétfutó piszkos, sötét mellékutcákat, hogy a párizsi élet zsiбbasztó, pezsgó erejét megérezzük. Egyszerre egy szűk sikátor végén megragadja a karomat M. Tabary:

— Nézze! A *koko*.

— Mi az a *koko*? Én egy kendőbe burkolt asszonyt látok...

— Aki az emeletet vizsgálja és vár valamit. Figyeljük meg.

A harmadik emelet egyik ablakából hirtelen valami kosár futott le egy madzag végén. Az asszony körülnézett s odalopódzott.

— Lásza, így szerzik a párizsi nők a kokaint, titkos nyelvükön a „koko”-t.

— Minek az nekik?

— Ez is egyik betegsége a mi hisztérikus Párizsunknak. Aki már nem tudja élvezni a tiszta örömeiket, az ilyen kábítószerektől kér kölcsön színes álmot és szomorú boldogságot. Pedig a rendőrség ellenőrzi az összes gyógyszerárakat, de hiába. A kokain-mánia napról-napra terjed s mindig több és több a kokainmérgezések száma. Olyan ez, akár az ópium. Aki néhány csöppet a poharába önt, zsibbadt mámorba szédül, lágy csiklandást érez a bőre alatt, mintha minden kis vératomja tánra perdülne. Reszkető szemei befelé merednek s megkezdődik az idegrendszer gyilkos megfeszülése. Színes képek panorámája futkos a levegőben és a szerencsétlen mániákus szédületes víziókba mélyed. Beszélni kezd, ujjong vagy futkos, autóba ül és örülten rohog az utcák ijedt népe között vagy gyorsvonatra száll, hogy belerohanjon a végtelen semmiségbe. Hajtja őt kéjben kínlódó lelke.

Ez bizony szomorú! A francia orvostudomány új teret kapott. A *Société Médico-Psychologique* már foglalkozik az új betegséggel. A legkiválóbb orvosok járják a Montmartre szűk utcáit, hogy megindíthassák a tudomány és humanizmus hadjáratát a dülleltszemű, sápadt rém ellen. M. Briand és Viuchon, a S. Aure Asylum doktorai belopják magukat a zugkocsmák kis szobáiba, ahol négy-öt frankért titokzatos, szóltan alakok árulják a kokaint. Estefelé, mikor a fáradt agyvelő őrgöngyöge nem ismer mértéket, fölszökik a kokain ára. Mondják, hogy ilyenkor, késő este harminc frankot is adnak egy gramm „koko”-ért az előkelő vendéglők hisztériás törzsvendégei.

M. Tabary szomorúan nézte az asszonyt, aki pénzt dobott a kosárba és hirtelen tovasuhan.

— Nem elég, hogy az alkohol pusztít. Nem elég, hogy a családi fészek lassan kiürül és megfagy. Most jönnek a természet, a kémia vigyorgó, titokzatos ördögei is, hogy megmérgezzék a vérünket. Oxigénbe dugott madár Párizs!

A mohó élet elfajulása ez is. Ami az intelligenciában művészetté finomulva jelentkezik, az itt durva és érdes.

Kemény higiénia mentheti csak meg Párizst az őrgöngyő rémektől. De fog-e születni valaki, kijelölve a sorstól, hogy megtanítsa bennünket a tiszta és egészséges örömeikre? Aki megéreztetni velünk, hogy a mámor színpompájánál szebb a búzavirág s az abszintnál életadóbb a hajnali harmat?

L.

A Hanzi pályát változtat.

Párizs, 1910. aug. 17.

1848-ban vagyunk. A májusi nap nevető sugarai túlradó jókedvvel ficáncolnak a Jardin des Tuileries bokrai és virágai között. Ez az élet újraszületése a szépségek, bohóságok, művészetek városában. A meleg talaj keblében megmozdulnak a csirák s nagyot nyújtózkodnak. Megremeg,

a virágmagvak pici szíve a titokzatos élet hívó szózatára. Párizs otthagyja kőfészkeit s a hatalmas parkokba özönlik.

A *Jardin de Paris* felől egy sápadt férfi iparkodik a Tuileriák kertjébe. Időnkint megáll s botjára támaszkodva piheg. Szeme mohón magába issza a természet és a művészet pompáját, de a teste bágyadt és nehéz. Dús haja most a homlokára omlik s finom metszésű ajkán keserű fájdalom ül. Akik elhaladnak mellette, megismerik:

— Itt megy *Heine*, a beteg költő. Ennek is kár volt az élet kincses-ládájába markolni! Az *élet-nek* csak a kamatait szabad élvezni, a tőke szent, azt nem pazarolhatja senki büntetlenül. Mohón élt, nem tisztelte az erős és tiszta élet komoly törvényeit s most megroskadt.

Átmegy *Arc de Triomphe* büszke íve alatt, amely Napoleon dicsőségét hirdeti az osztrák háború reliefbe faragott jeleneteivel; átvág a *Place du Carrousel-en*, ahol valamikor a lovasjátékok és gyűrűvetések arénája volt s egyenesen a *Louvre* pompás épülettömbjének tart.

Oh, a Louvre! Franciaország büszkesége, amelyen hétszáz év hangyaszorgalma dolgozott. A története mítoszba olvad. Azt a kastélyt, amelyet Fülöp Ágost ezen a talajon épített, a legendák finom mesefátyola takarja. Akinek múltbalátó szeme van, érdekes képek egymásbagomolygását élvezheti. A legendás kastély a XIV. században, V. Károly alatt átalakul színes képtárrá és a királyi kincsek pompás keretévé. I. Ferenc a nagy tornyok komorságát a francia renaissance szellemévé varázsolja. S innét kezdve tíz király ízlése alakítja, módosítja, gazdagítja a Louvret. Ez lesz a francia lélek fészke, itt laknak a királyok, ide hordják a nemzeti szellem kincseit.

A német költő, a líra mestere belép a széles előcsarnokba. Merre menjen? Jobbról a bizánci mozaikok és a tyrusi s karthágói szarkofágok termei csalogatják; balról a görög szobrászat örökértékű remekei mosolyognak feléje. Végigmegy a *Galerie Denon* fehér márványba merevült mítikus világán s átvág az afrikai szobrok titokzatos termébe, ahol a fekete márvány tündököl. A fekete szobrok a művészet szfinxei: megdöbben az ember, ha az arcukba néz. A fehér márvány mosolyog, nyitottszemű és olyan, mint a gyermek: nincsenek titkai. A fekete márvány komoly és titokzatos, mint maga az élet. A költőt tovább űzi a nyugtalanság. Nem érdekli a bikát fékező Herkules, sem Neptun híres nászmenete, csak futó pillantást vet Antinousnak, a férfiszépség ideáljának a szobrára is. Pedig idehordta a hangyaszorgalom a múltak szobrászatának legszebb remekeit. Őt a Louvre gyöngye: a *Milói Vénusz* vonja, mert a lelke szomjas a szépségre.

Megáll előtte és rátapad a szeme Aphrodite hideg ajkára. Sokszor állt itt azelőtt is, mikor még az öröm vőlegénye volt. Lelke magába itta az istennő alakjából kisugárzó örök ifjúság varázsát. De sohsem értette ezt az arcot. Most megvillan előtte az égi szépség titka. Meghaltak az idegei, szívéből kiegészett a vér ereje; sárga arcáról elszaladt a mosoly. A teste megroskadt, de a lelke él s rémülten tekint ki a csillogó szemek ablakán s megérti, hogy a *Milói Vénusz* arcán az érzékiséget megfélemező istennői szépség ünnepel: az olthatatlan, örök tűz szelíd reflexe ez, nem a velőkben égő pokol izzása, amelynek ő áldozata lett.

Föltekint a mosolygó Vénusz-arcra és megerednek a könnyei. Leül a szobor talapzatára s megsiratja a visszahozhatatlant: a fertőbe tiport életet . . .

Ez volt Heine utolsó sétája. Mikor hazament, ágyba fektették s ott gyötrődött nyolc esztendeig. 1856-ban halt meg . . .

M. Tabary (ő mondta el mindezt) fölkel a pamlagról és így folytatta:

— 1820 óta ez a szobor a Louvre büszkesége. Akkor szerezte meg hatezer frankon *Marquis de Rivière*, a konstantinápolyi francia követ egy görög paraszttól, aki Miló szigetén („Melos”) egy barlangban találta. Valószínűen a Kr. e. IV. századnak, Praxiteles és Skopas bőerejű korának az alkotása vagy annak egyik későbbi másolata. Persze, a hatás tisztaságát zavarja, hogy a karjai letörtek s a márvány simaságát megrongálta az idő.

Hanem most hagyjuk itt Aphroditét, ha csak valamit is akarunk látni a Louvre gazdagságából.

— Képzelem, mennyi műkincs lehet itt!

— Ha az ember megállás nélkül az összes termeken végigmegy: ez a séta teljes két óráig tart. S ez a rengeteg szoba, folyosó és csarnok tömve van kincssel. Mióta Napoleon Olaszország, Németalföld és Németország műemlékeit: szobrait, festményeit összeharácsolta és iderakta a francia nemzet fészkebe, a Louvre Európa múzeuma lett és most is az. Ami az angol világnak a British Museum, az Európának a Louvre.

Bejártuk a termeknek egy részét, hogy legalább általános képet kapjunk a gyűjteményről. S ez nem kis föladat. Az első és második emeletet a festmények és bútor emlékek töltik meg, a többi épületszárny és pavillon egy-egy korszaknak az összehalmozott kincseit öleli magába. Itt Nagy Károly császár kardja és sarkantyúja, Dagobert király széke, ott Szent Lajos keresztelő-medencéje, odább Napoleon kalapja, trónusa, tábori készülékei s a „római király” bölcsője ragadják meg a figyelmet. Aminek nálunk külön múzeumot építenének, az itt elvész a legnagyobbak között. Giottó, Fra Filippo Lippi, Ghirlandajo szerényem meghúzódik, ahol *Rafael*, *Leonardo da Vinci*, *Tizian*, *Van Dyck*, *Rembrandt*, *Murillo* teljes díszben pompáznak. A grófok és hercegek minden ragyogása halvány lesz, mikor ennyi király összetalálkozik.

A *Salon Carré-ben* bájos jelenet tárult elénk. Nyolc-tíz hosszúhajú festő ült kifeszített vászna előtt: ki *Rafael Szent Ferenc-ét*, ki *Guido Reni Herkules-ét* másolta, ki pedig *Correggio* bájos *Szent Katalin-ját* igyekezett átvarázsolni vázlatkönyvébe. A Louvreban mindig sok a művész, akik ide járnak a nagy mesterek iskolájába. És ott ült közöttük a Hanzi is, a mi Hanzink, akit — mióta az emeletre jöttünk — hiába kerestünk. Egy magasra srófolható széken kuksolt, balkezeiben egy maszatos paletta, jobbjaiban egy pemzli volt és nagy komolyan mázolt. Szegény *Rafael*, ha látná, hogy *Willkomm* Hanzi mivé varázsolta át az ő „*La belle Jardinière*”-jét azon a vászondarabon, amely eléje volt feszítve!

— Papa meg R. úr! — kiáltott a Hanzi, amint beléptünk, — én már nem leszek tengerész, pedig az akartam lenni, hanem festő akarok lenni, már tudom is, hogy hogyan kell festőnek lenni, elmondta a Möszejó Boizot, aki itt ül és kölcsönadta a festékeit meg a pemzlit és már össze is barátoktunk, ő mondta, hogy a tengerészet az egy veszélyes állás, most már festő leszek, papa kérem, ugye vesz nekem is palettát?

Tehát a Hanzi hirtelen pályát változtatott. A közfigyelem feléje fordult, a hosszúhajú művészek mosolyogva nézegették a műalkotását, amely teljesen modern volt és nem hasonlított semmihez. Mi pedig megköszöntük

M. Boizot szívességét és kiragadtuk a Hanzit a nagy művészbárságból.

Otthagytuk a Louvre irdatlan épülettömegét, a világ leggyönyörűbb palotáját, amely udvaraival együtt 198.000 négyzetméter területet takar be, vagyis háromszor akkora, mint a Vatikán és a San Pietro együttvéve.

LI.

A Napkirály tündérkertje.

Versailles, 1910. aug. 18.

A *Tramway Paris-Versailles* röpített a Napkirály tündérkertjébe, amelyet XIV. Lajos varázsolta a *Seine-et-Oise* erdőségei közé. 1682 előtt csak egy igénytelen vadászkastély volt itt, most pedig a királyi paloták és kertek háta mögött ötvenötezer ember lakik. Nagyhirtelen megnéztük a várost is, a Musée de la Revolutiont, de mégis a palota vonzott leginkább, amely 580 méter széles arcán 375 ablakszemével szomorúan nézi a pompás kertet. Hej, valamikor bezzeg mosolygott ez az arc és bezzeg csillogtak a fényes ablakszemek!

— Tudja, mi volna jó? — kérdezte M. Tabary. — Ha a mozi XIV. Lajos alatt találták volna ki. Akkor most itt, a *Cour de Marbre-ban*, ahol a pompa fejedelme fényes ünnepeket rendezett, kifeszítenénk a fehér vásznat, lebocsátanánk a nehéz bársonyfűggönyöket s megindítanánk a gépet. És leperegne előttünk a XVII. század különös élete. Mint ahogy száz-kétszáz év múlva a mi életünk le fog peregni a mozipublikum éhes szemei előtt.

— Jém, de jó lenne! — tapsolt a Hanzi és fölragyogott az arca. — Legyen szíves M. Tabary elmesélni, hogy milyen mozi volna az?

— No, akkor menjünk ki a Nagy-teraszra, mert onnét belátni a kert és a vízművek minden pompáját. Itt vagyunk! Tessék leülni s végigpillantani a tündérkerten, hogy a mozi sikerüljön. Én majd magyarázom a képeket. A fehér vászon ki van feszítve, a napfény kiszalad a palotából, a gép halkán berregni kezd és egyszerre XIV. Lajos századában vagyunk.

Az első kép (a mozi előbb bemutatja a dráma hőseit) maga a Napkirály, a *Roi Soleil*. Szép természetén, férfias arcán, imponáló tartásán fejedelmi méltóság ömlik el. Érzi, hogy Európa királyainak ő a mintaképe s tudja, hogy minden szem rátapad. Ezért gondolzza úgy parókáját s mint egy ünnepelt színész, úgy tekint közénk.

Gyorsan fut egyik kép a másik után. A *Seine-et-Oise* erdőségeiben vagyunk. Előrobog a zöld és skarlát egyenruhás főúri vadászcsapat, élén a királlyal, aki aranyos kurtjét harsogtatja. Az urak és dámák fölhajszolták már a szarvast s a fővadászmeister trombiták recsegése közben nyújtja át a vadászkest a királynak. Változás. XIII. Lajos vadászkastélya. A Napkirály elhatározza, hogy ezen a helyen királyi palotát épít. Fölvonulnak a munkások ezrei, kidülnek a hatalmas fák s hihetetlen gyorsasággal emelkednek ki a talajból a falak. *Harminchatezer* ember és *hatezer* ló dolgozik állandóan, hogy a talajt preparálják a kertek és vízművek számára s hogy Versailles-től Párizsig kényelmes utat építsenek a király kedvéért. Hiszen

ha mesében történik mindez, — hát jó! De a valóság pénzt eszik. Van is dolga *Colbert-nek*, aki az állam háztartását vezeti! Újabb adókat vet ki, leszedi a népről a ruhát, kiveszi a szájából a kenyeret, úgy hogy még halála után is a katonaság védi a holttestét a nyomor gyűlöletével szemben. De a tündérkert készül. Megjelenik a vásznon a sok számvetés, lista: a versaillesi építkezés költségei meghaladják az *ötszázmillió frankot*, nem számítva a rengeteg robotot. A parasztokat korbáccsal hajtják az ingyenmunkára. A kertek és szökőkutak rendbentartása évenként több mint kétmillió frankba kerül.

A palota kész 1682-ben, a király egész udvarával együtt ide költözik. *Louis Le Vau* és *Hardouin-Mansart* (az építészek) körülvezetik Lajost, „íme, felség, itt a báltermek s a játékok csarnokai, odább a színház. Ez pedig, ahová most megyünk, felséged lakosztálya. Méltó „Roi Soleil „-hez. A mennyezetek s a falak sárgállanak a nemes aranytól, amelyet csodaszép festmények és faragványok keretévé alakított a művészet. Itt is, ott is sugáröntő aranynapok mosolyognak a belépőre, a nagy király szimbólumaként. A folyosók falán csataképek. — Ez odább felséged hálóterme,¹ mellette a szolgálattévő kamarások szobája”. A Napkirály meg van elégedve. Pompához szokott kényes szeme megcsillan, amint a tükörcsarnok ajtaján belép. A 72 méter hosszú és 13 méter magas termet *Le Brun-nel* élükön a század legnagyobb művészei díszítették. íves ablakai varázslatos pompát vetítenek a szembenlévő tizenhét óriási méretű velencei tükör ragyogó síkjára. A belépő nem tudja, hol az igazi ablakok. Ez a csodás csarnok mérhetetlen pénzbe került: ekkora velencei tükröket akkor csak a Napkirály kincstára győzött. A mennyezetten száz meg száz alak, jelenet bontakozik ki a színek bársonyos hullámaiból. XIV. Lajos győzelmei, békekötései; a nimwegeni egységig, a gloire legszebb diadalai mind ide vannak varázsolva a falakra. A Napkirály diadalmas örömmel járhatja végig a szemét ennyi gazdagságán a művészetnek. Nem is sejti, hogy 107 esztendővel később 1789 okt. 5.-én a párizsi esőcselék, örvöngő asszonyok („*Les Dames de la Halle*) vezetése alatt sáros lábbal tapossa szét e tündérpalota szőnyegeit s hogy egyik utódját, XVI. Lajost innét hurcolják a párizsi Tuileriákba. Azt se sejti, hogy 189 év múlva nehéztestű németek fognak idetelepedni s innét irányítják Párizs ostromát; — hogy 1871 január 18.-án déli 12 órakor ugyanebben a teremben, a *Galerie des Glaces* tükörfalai között, német fejedelmek, miniszterek és katonák fognak pompázni. Hogy az ő egyik asztalából hevenyészett oltár előtt német papok fognak állni; az I. számú gárdaezred vörös oltárterítőjére teszik az egyház szent könyveit; körül a III. ezred zászlói díszlenek. S ebben az ünnepélyes pompában föláll az emelvényre Vilmos király s átadja Bismarcknak a híres proklamációt, mely tudtára adja a világnak az egyesített német birodalom, a *Deutsches Reich* létrejöttét. A dörgő lelkesedéstől megremegtek a falak: »Éljen Vilmos porosz király, mától fogva a német birodalom császára!»

Mindezt nem sejti a Napkirály, mert ha a jövőbe látna, nem csillogna a szeme az örömtől és büszkeségtől.

Megnézte már az óriási palota épülettömbjeit, amelyekben több mint tízezer embert lehet elszállásolni. Most kísétál a *Nagy-terrasz* ívei alá s

¹ Itt halt meg XIV. Lajos 1715 szept. 1.-én, 72 évi uralkodás után. A szoba balkonjáról kiáltotta le a főceremóniamester: „Le roi est mort” — „Vive le roi!”

végignézi *Le Nôtre*-nak, a világ leghíresebb kertművészenek mesébe illő alkotását, amely huszonegy esztendeig készült.

Egy adott jelre megindul a „vízijáték”. Száz meg száz fehér vízszugár szökken a magasba és a szétporladó cseppek gyöngyszemei hangos suhogással omlanak vissza a vörös és fehér márványból épített hatalmas medencékbe. A Bassin de Neptune és a Bassin du Dragon huszonhárom méternyi magasságba szöktetik föl a vizet. Megaranyozott bronz-bébkák, halak, sárkányok, delfinek, gyíkok szájából sugárzik szét a víz s a nap ragyogó pompává színezi e játékot, A *Bassin de Latone* mögött fölhangzik a zene s mintha megelevenednének a mitológia bájos tündérei, a sellők, najadok, akiket Le Brun száz művésze varázsolt a szabályosan kimért utak szélére s a mértani pontossággal elhelyezett bokrok és fák közé. Mert itt minden szabályos: a bokrok geometriai alakokká nyírva, az élő kerítések szögletesre szabva. Nem a természet, hanem a művészet ünnepel itt. A messzenyúló *Grand Canal-on* görbeorrú, fölvirágozott csónakok libegnek s rajtuk selyembe öltözött udvarhölgyek és parókás udvaroncok zengik a „Roi Soleil” dicsőségét.

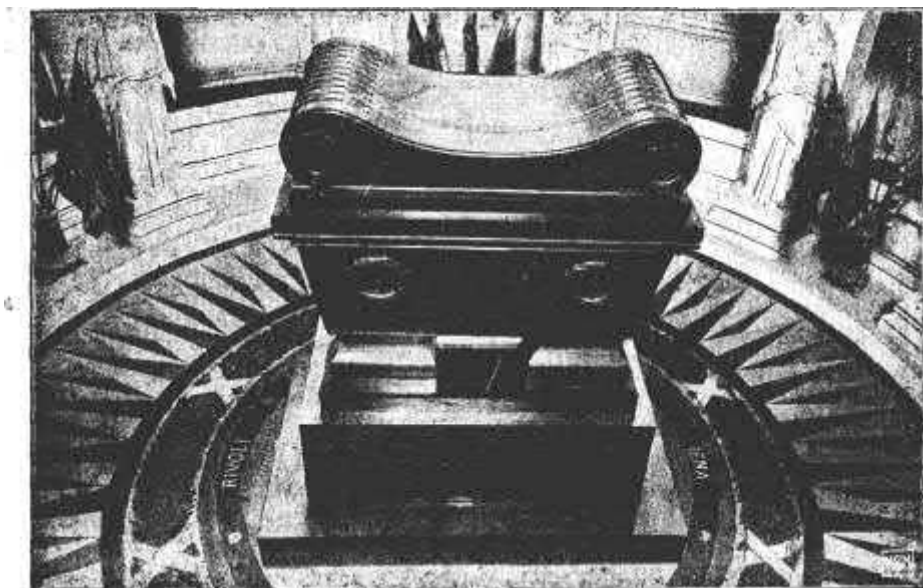
Itt él a Napkirály. Csupa ünnep az élete. Idehozta egész udvarát, a minisztereket, idecsalogatta a fényes élet és szórakozás előnyeivel bírodalma gazdag grófjait és szolgálkká alacsonyította őket. Vadászatok, ünnepi fölvonulások, zene- és dalversenyek, színjátékok, kerti ünnepek váltják föl egymást. Mintha csak öröm, kacagás, napsugár volna az élet, mintha nyomor és szenvedés nem is tépné a szíveket.

Európai fejedelmek megirigylék ezt a tündérkertet s utánozzák. *Poltsdam, Wilhelmsruhe, Ludwigslast, Monbijou* Versailles utánzatai. Divatba jön *Le Nôtre* kertművészete és az a stílus, amely művészetben s életben egyaránt szögletessé teszi a lelket. XIV. Lajos száz meg száz költőt, szobrászt, építésszt, festőt, tudóst foglalkoztat, az ő számára írnak színdarabokat s az ő ízlése szerint faragnak szobrokat. Rajta függ Európa szeme.

De ni, most pereg le a vásznon a „Roi Soleil” egy napja! Reggel nyolc óra. Egy komornyik belép a sötétpiros hálóterembe s gyöngéd eleganciával fölkelti a királyt. Utána jön az a lakáj, akinek a kötelessége átnyújtani a tiszta inget. Közben belejt két kamarás: egyik szenteltvizet, a másik imakönyvet tart a kezében s azok között a szertartások között adják át a királynak, amelyeket Spanyolországból hozott be Anna királynő. Adott jelre mindkettő visszavonul. Most jönnek a reggeli öltöny szolgáljai; — majd a család tagjai és a „második tisztelgés jogával bíró urak”, akik sorfalat állnak a teremben, mialatt a királyt öltöztetik, borotválják és parókáját fölérősítik. Közös ima után átvonulnak egy másik terembe, ahol a király megcsinálja az aznapi ünnepek és multságok programját. Misét is hallgat s ezalatt egész udvara sorfalat áll a kápolna előtt. Egykor van az ebéd. A király egyedül étkezik, a hercegek, grófok, hercegnők, palotahölgyek és a miniszterek állva nézik őt. Közben persze többször átöltözik. Délután kutyáit eteti, kocsikázik, vadászik, ünnepeken szerepel s hallgatja az udvarában élő írók hízelgését. Este tízkor nagy lakomára gyűlnek, mely után az „első és második tisztelgés jogával fölruházott urak” hálószobájába kísérik és pontosan előírt udvari szertartások közt lefektetik.

Változik a szintér. A borotvált fák és bokrok panorámája elfut a

szemünk elől s megjelenik a *nép*. Az istenadta nép! Szemében kétségbeesés, szívében fekete gyűlölet, arcán az éhség réme, ajkán keserű átok. A milliókat, amelyeket a versaillesi tündéerkertben szépséggé varázsolt a művészet: — a nép zsebéből szedték ki. Itt van ijedt szemünk előtt a szántóvető, aki remény nélkül küzd a kavicsos talaj terméketlenségével s remegve eszi száraz kenyérét, mert hátha kiveszik a szájából. Félénken bámulja a termésén keresztülgázoló királyi vadászok kürtös csapatát s megirigyli kutyáik úri dolgát. Máshol rabszíjra fűzött parasztokat árulnak, városokat zálogosítanak el: mert kell a pénz kártyára a nagyuraknak. Ha pedig a sok arany elgurul, a barnafalú fellegrak elpuhult grófjai katonáikat teszik föl a kártyára. Van, aki egy éjszaka egész ezredet veszít el.

Napoleon sírja az Invalidusok templomában.

Egyszerre elfog a rémület. A Napkirály palotája *tízezer* kéjencével együtt átváltozik undok óriási polippá, amely messzenyúló karjait belefúrja az ipar, kereskedelem, földművelés agyvelejébe s kiszívja minden erejét-velejét. Csontvázak, rémek, kísértetek mindenütt és köztük örült léhasággal táncol a királyok, hercegek, márkik és udvarhölgyek cifra serege. Ez Európa képe. De a jövő méhében már vajúdik az új világrend. A szél zúgásából már kihallani a Marseillaise vérpezsdítő viharát, mely ledönti a francia trónt és elfújja a Napkirály tündéerkertjének minden mámorát. A francia forradalom számára XIV. Lajos nevelte a fűriákat. A francia forradalom csirái a versaillesi kert puha talajában kaptak életre, bár egy század kellett e pokoli csirák kifejlesztéséhez.

***

A Versailles! park jórészt még ugyanolyan állapotban van, mint aminőnek Le Nôtre megalkotta. Virágai lehervadtak, bokrai kiszáradtak, de a művészete megmaradt s a kertészek ma is geometriát nyírnak a természet üdeségéből. Délutánonkint fél ötkor megindul a szökőkutak szívének eleven lüktetése. Minden itt van: a narancsház, a virágágyak, a szobrok, a márványmedencék, az egész cikornyás mitológia. Csak egy hiányzik: a Napkirály és udvara. Helyettük itt a párizsi polgárok, kereskedők, a hancúrozó inasok, egyszóval az istenadta nép. A híres palota pedig múzeumná öregedett.

LH

„Nincsenek halottak ...**.

Párizs, 1910. aug. 20.

A bácsim ma délelőtt „számításokat csinált” s az ebédnél kijelentette:

— Kali csomagolj! Párizsból elég volt, utazunk tovább.

— Hiszen még sok itt a néznivaló! Nem voltunk a *Bois de Boulogne*-ban sem, pedig ott jól érezném magam; jobban, mint a Napkirály geometriás kertjében!

— Miért?

— A világhírű „Bois” az angol kertművészet remeke, valóságos erdő, rétekekkel, játszóterekkel. Megnézhetnénk a virágkörtét is. Azután nem voltunk a *Luxemburg-palotában*, nem láttuk a *Hôtel des Invalides* aranyozott kupolája alatt Napoleon sírját. A *Louvre-ban* is csak egyszer jártunk. És most továbbmegyünk: Hiába bújtam félészakákon át a Baedekert!

De a bácsim józan polgárember és jól tudja, hogy a nagy pipához sok dohány kell. Elkészültünk az útra s estefelé meglátogattuk M. Tabaryt. Willkomm úrék is velünk jöttek.

— Hát csakugyan itthagyják ezt a forróvérű várost? — kérdezte M. Tabary. — Búcsúzásul azonban eljöhethének velem ma este egy érdekes sétára a temetőbe. Holdvilág lesz s ilyenkor a *Père Lachaise* csodaszép: akárcsak Maeterlinck temetője a „Kék madár”-ban. Csupa szín, hangulat és csupa nagy emlék. Megegyeztünk. Csak a Hanzi pislogott megint nyugtalanul:

— M. Tabary kérem, de ám a párizsi temetőben nincsenek kísértetek, ugye? Mégis ez más, mint egy falusi temető, amelyről Mari mesélt, hogy ott fehér lepedőben járnak a lelkek, ugye?...

A nap a *Bois* bokrai közé bukott. A Boulevards ezer meg ezer lámpaszeme kacéran vizsgálja az alattuk hömpölygő emberáradatot. Mi pedig befordultunk a *Rue de la Roquette* régi házai közé s csakhamar elérjük a temető főbejáratát. A Père Lachaise csak este fél hétig van nyitva, de M. Tabary számára szabad a bejárás. Különös érzésem támadt. Utolsó-sétánk Párizsban! Ide jövünk búcsúzni: istenhozzádót mondani a halottaknak, akik valaha a Boulevardon feszengtek és ott üldögéltek a fényes kávéházak kirakatában.

Amint a kapun beléptünk, Mr. Tabary beszélni kezdett:

— Azért járok ide annyiszor, hogy az utolsó, visszatérés nélküli utam könnyebb legyen. Ez Párizs három nagy temetője közül a legszebb. Valamikor XIV. Lajos gyóntatója, *Lachaise* jezsuita páter lakott ezen a helyen.

— S mikor lett temető?

— 1804-ben kezdték e festői domboldalt *Brongniart* tervei szerint temetővé parkírozni. Azóta sok nagy fiát hozta ide Gallia. Menjünk csak végig az *Avenue Principale-on* s följutunk a dombtetőre. Közben néhány érdekes sírt is mutathatok. Itt balra látják a nagy zeneszerző *Rossini-nek* a síremlékét. Odább a legfáradtabb francia költő, *Alfréd de Musset* pihen a szomorúfűz alatt, melyet síriratában is kér: „Mes chers amis, quand je mourrai — Plantes un saule au cimetière...” A francia forradalom idegromboló viharában kimerült a francia faj. S a következő nemzedék fáradtnak született. Ennek a vézna, betegidegzetű, pesszimista nemzedéknek a sápadt virága Musset és egész költészete.

Mikor a *Monument aux Morts-hoz* értünk, kibujt a hold a felhők mögül. Megdöbbenő szépség. A messzeségben köröskörül zúg a város. A Pantheon, az Eiffel-torony, a sötét, barna Notre-Dame, mint magasba meredő örök néznek szét a fénybevesző háztenger fölött. Itt pedig néma csend mindenütt. A temető széles utcáin ciprusok borulnak össze: s alattuk csendes házak, paloták: sírdombok. A Père Lachaise a hallgatás városa a láрма városában. A lakói szavak nélkül beszélnek.

Elöttem áll *Bartholomé* misztikus alkotása, a névtelenek síremléke, a Mon. aux Morts, mely a modern szobrászat legértékesebb alkotásai közé tartozik (1898-99-ben készült).

— Mindig a halál volt a művészetek legmélyebb forrása — szólt M. Tabary. — Lám, Bartholomé is akkor alkotott nagyot, mikor a halál mélységes fájdalma ráfeküdt a szívére. Középen egy sötét üreg: a halál kapuja. Egy ifjú házaspár ép most lépett be rajta. Jobbról és balról az emberi élet legkülönfélébb típusai vonulnak a kapu felé: némelyik megtörtén, néma megadással, a másik kétségbeesett vergődéssel. Van, aki küszik, van, aki térdenjár: némelyiknek az arcán a remény áhítata él. De mind a halál fekete kapuja felé igyekeznek, ha rettegve is.

Mélységesen megrendített ez a szobormű ilyen környezetben, a hold sápasztó fényénél. Mikor a bácsimék a dombtetőre értek a kápolnához, én még mindig A. Bartholomé sötét titkait néztem.

Láttuk *Abailard és Heloise* sírját, *Arago* csillagász, *Lafontaine*, *Béranger*, *Molière*, *Bellini* síremlékeit s ott áll a szomorkodó múzsa *Chopin* hamvai fölött is.

Londontól a *Szent Pál* kupulájáról búcsúztam el: Párizsra a Lachaise-temető kápolnájától vetek egy utolsó pillantást.

Isten veled, mohó élet, játszi kedv, ujjongó vásári zaj és finom művészetek óriási fészke! A Père Lachaise kapuja nyitva áll s a bálcipős kisasszonyok, az izzó szívű életművészek a kávéházak asztalai mellől, a színházakból s a pazar tánctermekből szépen, szomorúan átsétálnak mind ide, a csend városába.

Mikor Calaisban vonatra ültem, mohó lélekkel figyeltem a francia életet. Megértem-e a francia Géniusz szavait, a francia nemzeti lélek ihléteit és mit kapok tőle?

Talán megértem, itt — a temetőben. Ez a Géniusz lefordított fákllyát tart a kezében s a múltat nézi. Franciaország nagysága a múlté. Mert a művészet csak virága az életnek. A nemzeti nagyság gyökerei a családi fészkekből szívják az erőt. S itt nincs család: az apa, az anya s a gyermek hármasságát szétrúgta a francia faj fűriája...

— Tudja, mi jut eszembe? — szólt Willkomm úr. — Maeterlinck temetője.

— Papa, milyen az a temető? — kérdezte Hanzi.

— Az egy mesebeli temető. Egy kisfiú meg egy kisleány keresik a boldogság kék madarát és a halottak közt is keresik éjfélkor a temetőben s megfordítják a csodagyémántot s ekkor meglátják a dolgok lényegét.

— És mit látnak, papa?

— A sírok eltűnnek s helyettük egy virágerdő nő ki a talajból. S akkor azt mondja a kisfiú: Nini, nincsenek halottak! Virágok vannak. Csontok, por, hamu, föld: ez nem a halál borzalma. A többi pedig virág, illat, lélek, szabadság, emlékezet, továbbélés meg költészet.

LIII.

A kölni dóm kőrózsája.

Köln, 1910. aug. 21.

Regék hazája, csodás Rajnavölgy! Most belépek mesevilágod égbenyúló gót kapuján. Látni akarom ezüst sugárözönbe olvadó mezőidet, terrasokra tagolt meredek hegyoldalaidat, ahol a regevilág tüzes vére átömlik a rajnai szőlők kövér testébe. A fantáziám kiéhezett Párizs kőkalitkái között: most csapongani akar a germán mítosz s a viharos lovagkor mozgalmas világában. Átszáguld az őstermészet bizarr sziklavárain, amelyekre a középkor odatapasztotta büszke, barnafalú, viharverte kőfészkeit. Falkenstein, Königstein, Mauseturm, Sareck, Katze, Maus, Königsstuhl meg az ezeréves Coblenz: hej, ki tudná így egy lélegzetre elsorolni a sötét és fényes tettek, nemzetemelő és nemzetsúlyesztő harci kalandok tüzes darázs-fészkeit. Itt az ég színe is más: ezüstkárpitján kövér felhők ülnek s türkisz-kék szemükkel kíváncsian nézik a szürke idegent, aki idetévedt a regeországba. Sugárhídon járó császárok, ezüsthajú meg aranyhajú várkisasszonyok, a sziklán ülő habléány énekétől elbűvölt hajósok, szőkeszakállú ifjú lovagok, kik villámparipán szöktetik meg rejtett kedvesüket; keresztes vitézek, kalandorok, egymást ölő, egymás várát ostromló kemény, döngőmellű német nemesek laknak itt. Lent pedig a szirtek kemény ölében mormog a vén Rajna apó és féltékenyen őrzi évezredes kincseit, a gyönyörű romantikát...

* * *

A vonat ablakából lestük a ködös messzeséget: mikor fog fölmerülni a szürkeségből a „szent város”? A Hanzi élénken figyelt mindenre:

— R. úr kérem, mért mondják, hogy Köln az egy szent város? Azér', mer' ott van a kölni dóm?

— Mert az érsek volt a fejedelme és Kölnben minden művészet a vallásos érzést szolgálta. Azt mondják, hogy valamikor annyi temploma volt, mint ahány napja van az esztendőnek. De ez csak a nép jámbor hagyománya: a régi kódexek kétszáz templomot sorolnak föl.

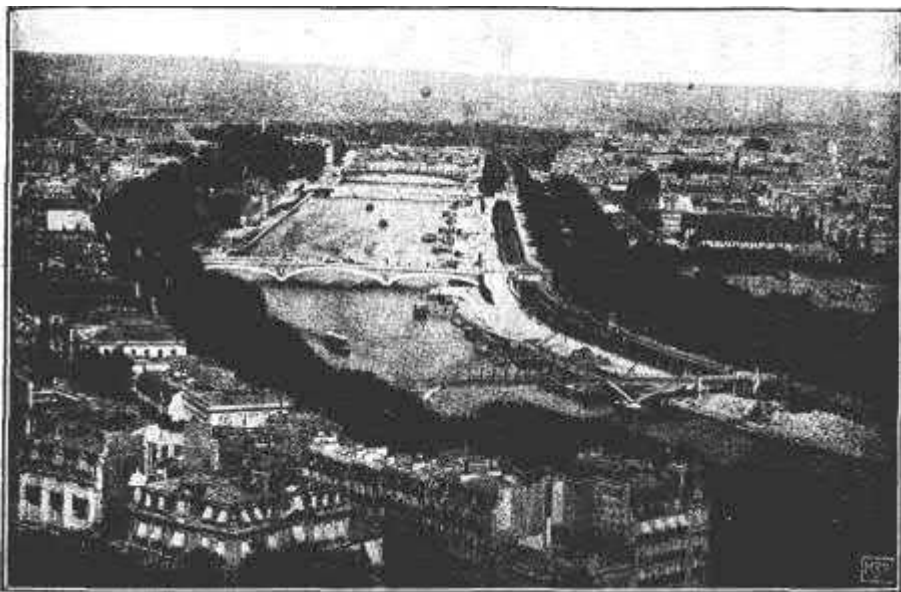
A mozdony mohón falta a kilométereket s egyszerre csak kiemelkedett a talajból Köln, amint hatalmas félkörben a Rajna kebléhez simul. A fekete háztömegből — mint égre mutató ujjak — úgy nyúlnak ki a hegyes tornyok s köztük a *Dóm* kettős tornya a fehér sugárözönbe vész. Mialatt a

vonat a *Maximinen-Strassé-n* végig a Hauptbahnhofra robogott: én folyton ezt a mesébe illő templomot néztem. A kölni dóm hétszáz évig készült: hétszáz esztendő áhítata hordta íveihez a követ és faragta tornyaihoz a cifrázatot. Mire befejezték (1880-ban), megbarnultak a magasbafutó gót ívek. Millió és millió ember lelke lakott itt évszázadokon át: ez a gondolat emeli a látvány nagyszerűségét.

A pályaudvar a Dóm mellett van. A Hanzi nagy örömmel ugrott ki a kocsiból és megfogta a kezem:

— Siessünk, mert én szeretnék látni kölni vizet, amely otthon is van a mamánál és otkolonyt is, amely szintén olyan, mint a kölni víz.

Párizs képe a Trocadero tetejéről nézve (Szajna a hidakkal).

— Sőt ugyanaz, csak franciául: eau de Cologne. De most figyeljünk a bácsimra, mert mesél valamit.

A bácsim egy térképen kutatott és próbált kalauzolni. A poggyászunkat már átvitték a Johannis-Strasse egyik hoteljébe, mi pedig nyakunkba vettük a várost.

Az óváros szűk utcái, kopott házai megérdemelnék, hogy néhány akó kölni vizet rájuk fecskendezzenek. Itt minden piszkos és barátságatlan: csak az ódonág ad ennek a városrésznek értéket.

— Ugye, bácsikám, Köln már a rómaiak korában is megvolt?

— Igen. Agrippa alapította Kr. előtt 38-ban s később a legerősebb rajnaparti telepek egyike lett *Colonia Claudia Ara Agrippinensis* néven. Azóta sok vihar végigsöpörte váltakozó utcáit: a frank hatalom is fészket rakott itt magának. De a legnagyobb mégis akkor lett, mikor a Hansa-városok közé állt, iparát, kereskedelmét magas fokra emelte s érdekeinek

a védelmére 30.000 fegyveres katonát állított síkra. A XV. és XVI. században virágot hajtott a kölni élet. Három-négymeletes paloták nőttek ki a talajból, amelyek ajtót nyitottak a művészetek előtt is. Hanem a vallási küzdelmek ezt a pompás várost is megtépázták. A franciák még jobban (1794). Akkor bizony alig volt 40.000 ezer lakosa, s ezeknek is egyharmada koldus. Mióta a poroszok kezében van, azóta fejlődik. A szűk utcájú várost folyton növekedő újstílusú háztenger öleli körül. A nagy múltak emléke, a régi Köln kis szigetté lesz a háztengerben. A porosz szív erőteljes lüktetése vért lökött ide is. Mikor nemrégén a császár és császárné meglátogatta a várost, már a modern Köln pompája várta. Kigyulladtak az ablakszemek, tarkatűzű rakéták durrogtak a híres *Feste-Brücke-ről* az est pazar hangulatába.

Köln új dómot épít: a kultúra dómját. De ezt csak a régi, évszázados fundamentumra lehet építeni...

Köln, 1910. aug. 21.

Délután, alig hogy megebédeltünk, már sürgetett a Willkomm úr:

— Gyerünk a dómba! Ilyenkor még kevesen vannak, jobban elmélyedhetünk a német nemzeti lélek leggyönyörűbb alkotásába.

A Hanzit tiltakozott és szabadulni akart a magasabbrendű élvezetektől:

— Úgyis tudom, hogy a papa megint művészetekről, meg szobrászatokról fog beszélni, én itt maradok a *Domhofban* áfák alatt és barátokozok a kölni fiúkkal, akik gomboznak és papa nekem úgyis hiába filozofiroz, mert én úgyis csak unatkozok a szobroknál.

A Hanzit kint hagytuk, mi pedig beléptünk a gyönyörű portálén. A harminc méternyire fölszökkenő ívezetet rengeteg kővirág, kővelél és szobor öleli körül.

Most itt állunk a templom kórusa alatt, a misztikus félhomályban. „A szép dolgokat mintegy örömkönnyeken keresztül nézi az ember” — mondotta egy orosz író. A kölni dómot pedig térdenállva lehet igazán élvezni, mert az esztétika csodálatába belevegyül az imádás égbeszálló hangulata.

Egyikünknek sincs bátorsága megtörni a szent csendet. Ez a titokzatos hallgatás, a minden zugot betöltő emelkedett áhítat, az összeboruló sok oszlop és kővirág, a színek ezerféle változása és egymásba olvadó lágy harmóniája egyszerre elfeledtetni velünk az életet, amely odakint kavarg. Ez itt a mennyország gyönyörű analógiája, amelyet valamikor a fehérlelkű Fra Angelico álmodott meg és festett vászonra.

És e művészetet nevezte „barbár”-nak a renaissance. Persze, hiányzik belőle a román ívek és boltozatok széles, súlyos tömege, amely nemes anyagával, lelket nyomó erejével imponál. A román stílus megteremtette a hívő lélek számára a vastagfalú, nehézívű templomot, amely alatt kripta rejtőzködik a barna homályban, a halál szimbólumaival.

Micsoda más a gót templom pompája! Még sohasem értettem meg az épület beszédes lelkét annyira, mint Itt, a kölni dóm háttérben. Elöttem a főhajó messzenyúló távlata, amelyet ötvenhat merészen fölszökő pillér tagol. Egy égbetörő köerdő karcsú fái ezek, amelyek negyvenhat méter magasságban szétterjesztik ágaik szabályos ívezetét. Szinte lebeg fölöttük a könnyed boltozat. A pillérkötegek feje — mintha kivirágzott volna —

levelekké és szirmokká terjeszkedik szét. Fönt, ahová a tekintet félve szökken, csúcsívü ablakok pazar gazdagsága kápráztat. A hatalmas ablakokat vékony oszlopok, graciózus kőpálcák tagolják, legfölül pedig, ahol a kerek, kőbefaragott rózsaszirmok tárják ki sokszínű keblüket, — a kövesszök összehajlanak. A gót építőművészet nem tűri a sima falat. Azért van itt átcspikézve minden. Az oszlopok, az ívezetek, a falak megmozdultak, életre kelt bennük a művészet isteni csirája, áttörte a sírna burkot és ezerféle filigrán, kedves, ötletes formát szült. Mintha ebben a kötőmegben az őstermészet szíve kezdett volna lüktetni. Csupa virág, fatörzs, lomb, levél, szírom, szín: az eleven élet kiáradó bősége, csodás gazdagsága — csakhogy kőből!

Egyszerre megváltozik minden. A nap előlép a felhők függönye mögül s izzó sugarait átönti a színes ablakokon. A dóm félhomályában kék, piros, lila, sárga, zöld sugarak kergetőznek. Az a sok szín, amit a napsugár magában rejt, — mind ott vibrál a levegőben. Színt kapnak a kőrózsák szirmai, a kacsokaringós, hosszú kőlevelek, a karcsú szobrok s a féloszlopokból összekötött pillérek daliás törzse — a templom kövezetére pedig tarka pázsitot és sötétpiros szőnyeget varázsol a színes üvegeken benevető nyári nap.

Földöntúli hangulat szállotta meg a szívemet. Csupa áhítat, csupa költészet itt minden. Az égbetörő oszlopok, a karcsú ívek fölfelé viszik a tekintetet s a szem önkéntelenül is a magasságot keresi.

Nemsokára látogatók, Baedekeres angolok beszélgetése törte meg a csend édes varázsát. A Willkomm úr is megszólalt:

— Nézzük meg az oldalhajókat is.

— Úgy látom, öt hajója van; a kereszthajó pedig hármas.

— Igen. De van hét kápolnája is a dómnak. Ezek — mint valami épületkoszorú — úgy ölelik körül a keresztalakú templomot.

— Schol ilyen tisztán nem láttam a gót architektúra előnyeit és szépségeit, mint itt — szólt a bácsim —. Az egyensúlyozott erők csodálatos rendszere ez a stíl. Egyik ív a másikat támasztja alá, úgy hogy az egész hatalmas épület kőbordákból álló erőteljes váz. Ami nem borda, az fölösleges teher. Innét van, hogy az ívek közeit átcspikézte, könnyed motívumokkal gazdaggá tette a francia képzelet, amely akkor még a művészetben pompázott, nem pedig a léha fényűzésben.

A gót stílt is a francia lélek teremtette meg.

Egyszerre vékony gyerekhang hallatszott a magasból. Mindenki odafordult. Egy kisfiú integetett zsebkendővel a belső galériáról, amely több mint harminc méter magasban fut körül a dómban.

— Papa meg R. úr, én is itt vagyok, haló, csakhogy ide gyöttem föl, egy csoport francia idegen gyött föl és én is velük gyöttem . . .

— Pszt, pszt! — pisseztek és odafönt elhallgattatták a Hanzit. Mert hiszen ő volt az. Mi is fölmentünk a galériára, hogy a templom gazdag szépségét és perspektíváját onnét is élvezzük.

Mikor kimentünk s letelepedtünk egy padra a *Domhof-ban*, még mindig a gótika finom művészetének hatása alatt voltam. Mögöttünk az egyháztörténelmi műemlékek palotája, az *Erzbischöfliches Museum* emelkedik, nem messze a fák között Renard alkotása, a Heinzelmännchen-Brunnen vize locsog: — előttünk pedig a dóm tornyai szökkennek az ég felé.

— Mekkora lehet ez a két torony?

— Lehet vagy százötven méter — felelt Willkomm úr.

Egy öreg kölni polgár, aki a mellettünk levő padon köhécselt s barátságosan vizsgált bennünket, átszólt:

— Nem, uraim, a torony tetején szétterülő kőrözsa éppen *százhatvan* méternyire van a talajtól. Ezt meg kell gondolni, urak! Azután nézzék azt a vékony kőkocsánt a tornyok csúcsán a kettős levélkoronával s a körtealakú bimbóval, amelyre a villámhárító van erősítve: — az maga tizenöt méter. Úgy bizony, urak, ezt meg kell gondolni! Hm. Harminc évvel ezelőtt, mikor az állványokat elszedték, Istenem, micsoda világra szóló öröm volt az! Ezt meg kell gondolni! Hogy zúgtak a „szent város” összes harangjai, hogy mennydörögtek az ágyúk. S a népek ezrei az utcán s a dómiban teli szívvel énekelték: „Nun danket alle Gott! ...” A fél világ szeme függött az építómestereken, akik a déli torony kőbimbójába 1880 október 15.-én elrejtették az utódok számára a dóm történetét s az avató ünnep adatait.

— Bácsi kérem, mér' kellett eldugni és hogy másztak föl oda? — érdeklődött a Hanzi.

— Azt meg kell gondolni, kicsikém! Voltak ott állványok. És azért tettek oda egy írást, meg egy porosz tallért (1842-ből), egy bronzérmét IV. Frigyes Vilmos képével, meg az építómesterek avató beszédét, meg sok más érmet és pénzt, hogy sok-sok száz esztendő múlva, mikor minden elpusztul, hát megtalálják a torony csúcsában annak a hétszázesztendő munkának az emlékét, amelyet a német faj ebbe a templomba fektetett! Ezt meg kell gondolni.

— És mi van abban az írásban?

— Hm. Körülbelül ez: A kölni dóm, a német építőművészet legfőnségesebb alkotása, a régi Colonia Agrippina talaján épült, azon a helyen, ahol is Nagy Károly főkaplánja: *Hilдебold* építtetett valamikor szent Péter apostol tiszteletére templomot. A kölni dóm alapkövét Konrád v. Hochstaden tette le a hollandiai Vilmos király jelenlétében 1248 aug. 15.-én. Az építést *Gerhard v. Rile* kezdte: a terv az ő alkotása. Sokat vitatkoztak rajta, hogy milyen stílusban építsék: végre úgy találták, hogy a német faj természetének jobban megfelel a csúcsív, mint a román. Innét kezdve mesterek születtek és mesterek haltak: korok keltek és korok hanyatlottak. A történelem végighengerelte a váltakozó nemzedékeket: háborúk dúltak a dóm falai körül: a csonka ívek, félbemaradt tornyok végignézték a keresztetek vonulását, a protestantizmus vallási harcait . . . Közben megfeketedtek az összehordott kövek: de azért a templom csak épült. 1322. évben készen van a főhajó; 1447-ben a déli torony már 50 méter magas; azután három századig megint lanyhán folyik a munka. Bizonyosan a hit nem elég erős. Mert, — urak! — templomot csak a hit tud építeni, ahhoz nem elég a művészet. Ezt meg kell gondolni. 1813 után a költők (Goethe, Görres, Schinkel, Boisserée) határtalan lelkesedést keltenek a gótika iránt. Németországban *dóm-egyesületek* jönnek létre, folyik a pénz a kasszába s a kölni dóm tornyai mind közelebb jutnak az éghez. 1848-ban fölszen- telik a belsejét; 1855-ben a gyönyörű déli portálét, 1880-ban kész a dóm.

A nevezetes írás így végződik: „Ezek történtek a Rajna-parti Köln városában 1880 okt. 15.-én, IV. Frigyes Vilmos születésnapján, Vilmos császár és király dicsőséges uralkodásának huszadik, őszentsége XIII. Leó pápaságának harmadik esztendejében. *Soli Deo Gloria*”.

LIV.

Rajna apó útja.

Köln és Mainz közt a Rajnán 1910. aug. 22.

A *Marki-Halle*-val szemben van a kölni kikötő és innen indult a mi hajónk is ma reggel hat órakor. A födélzet tele utassal: ezek a világ minden részéből verődtek össze, hogy meghallgassák a vén Rajna apó meséjét. A bácsiék reggeliznek odalent, én pedig a Hanzival a hajó végén állok és élvezem a mesék ezüstországát. Mert amit a romantika álmódott, az itt valóság. A Rajna költészete nem mese, hanem realitás. Soha ilyen reggelt! Csupa ezüst minden. A hajnal finom ködfátyolán átmosolyog a jókedvű nap és fehér fénybe veszti a „szent város” elmaradozó házait és karsú tornyait. — Lassankint elmosódik a dóm s olyan lesz, mint egy álombeli óriás, amelynek pici feje van. Kölni elnyelte a köd: a fehér álom eltűnt.

De a napsugár velünk jött s üde lelket öntött mindenbe és mindenkibe. Nevettek a fehér csipkés habok, mosolygott a fehér hajón minden szem és vidáman integettek a parti fák s a tiszta német faluk. Egymásután maradtak el: *Bayenthal* és *Marienburg* pompás villái, *Wesseling*, *Widdig* és *Mondorf*.

Bonn ig a vidék sík: itt zengi el a természet a Rajna dalait és románcait. De nemsokára jönnek a magas bazaltkúpok, a sasfészkek, a barnafalú várromok balladáit és rapszódiait.

Mire föltűnt a bonni híd, melynek a középső íve 188 méteres távolságot markol át — följöttek a bácsimék is a födélzetre.

— Tudod e, Kali, ki született Bonnbán?

— Nem én.

— Hát a legtragikusabb zenész, *Beethoven!* Szerencsétlen életének első húsz esztendejét itt élte át.

— Miért szerencsétlen? — szólt közbe Willkomm úr — hiszen mindig szeretettel emlegeti első hazáját, az „unsern Vater Rhein”-t s a Rajna apó dédelgetett fiát, a gyönyörű bonni mezőt. Hiszen gyermekkorát át meg átszövi a *Siebengebirge* messzekéklő viharos profiljának, a parti füzeseeknek és nyárfáknak édes emléke! Itt lett ő „Beethoven”, itt álmódta első álmait . . .

— Igaz, igaz — legyintett a bácsim —, de itt van a Bonngasse 20.

alatt az a kopottfalú, egyemeletes ház is, amelynek egyik sötét padlás-szobájában született a hangok tragikus zsenije¹ s ahol életének első húsz esztendejét átszenvedte. Négy éves korában már hegedűre szorítják, tizenegy éves korában tagja a színházi zenekarnak, kenyeret keres a családra, öt év múlva neki kell húzni a családfenntartás kínzó igáját. Szervezete gyöngye, kedélye megmérgezett. Mert mit ér a Siebengebirge panorámája, mikor a sors vasmarka megszorítja a torkot és kipréseli a szívet, mint a szivacsot.

Miközben a hajó elsiklik a bonni *Münster* öt tornya alatt, én behunyom a szemem és Beethovenre gondolok. Mintha látnám zömök alakját: vörös arcát hatalmas, dombos homloka, vad fénnel lobogó szemei, kuszált, fekete hajzata félelmissé teszik. 1815 óta teljesen süket. Ha ismerőssel találkozik, zsebébe nyúl, kihúz egy noteszt, kezébe adja és a tragikum megdöbbenő hangján így szól: „Akar valamit mondani? írja ide! . . .”

De csakhamar eltűnik a szomorú kép: megkezdődik a várak és kastélyok csodás panorámája. A távol finom ködfátyolából — mint a megnyilatkozó titkok — egymásután lépnek elő a nagy múltak emlékei: a lovagvilág sásfészkői.

S amint befutunk a Rajna mélyútjába, nem győzöm nézni a sok csodát. A víz halk regéket regél, a parti sziklák barlangjában manók szeme villog, kincskereső, aranykutató kis emberkék jönnek át azon a sugárhídon, amely a valóságot összeköti a meseországgal. E tarka színváltozatban, a vén Rajna ölén, a bazalt-dongákból megszerkesztett hegyóriások megrepedt szívében szinte azt hiszem, hogy a víz fenekén sellők libegnek (a propeller bugásán át hallom finom zenéjüket); a hegyek pedig — ezek a vén, elvárásolt óriások — megszólalnak. Néhol egyenruhás fenyőgárda áll sorfalat, máshol cser- és tölgyerdők meredeznek szét: ez a vén hegyek bozontos hajzata.

Már elhagytuk a Siebengebirge előreállított őrszemét: a vidéket vizsgáló, barnafalú *Drachenfels* várát, amelyre pihenni járnak a viharos felhők. Tán Wagner Siegfriedje járt erre? Bizony, itt bátran lakhatott volna a kincset őrző sárkány!

Vele szemben a másik parton *Rolandsbogen* romjai regélnek Nagy Károlyról, aki Odaállította e várat a magas bazalthegy kopasz koponyájára.

Erpeler-Ley, *Ockenfels*, *Hammerstein* romjai, *Rheineck* s a gót tornyok gyönyörű bokkrétája, az *Apollinaris-Kirche*: csak nevek, ha leírom. De alattuk elhajózni és panorámájukba elmélyedni — királyoknak való élvezet!

S ez így tartott egész nap. Ebédre lementünk ugyan az étkezőbe, de alig ettünk valamit. Hol az egyik, hol a másik utas ugrott föl és nézett ki az ablakon:

— Ez itt *Brohl*, a rajnai borok hazája. Az pedig *Andernach*.

— Nini, most a Rajna balpartján is, meg a jobbpartján is robog <gy vonat. Úgy látszik, versenyeznek.

— Papa — rohant -be nagy örömmel a Hanzi —, mostand már van négy szék a hajó orrán, én szereztem, az egyikén én ülök, mert nemsokára jön *Neuwied*, továbbá három sziget, továbbá azután *Koblenz*, egy úr mondta, azért győjjenek fel a fedélzetre és Koblenzen túl olyan szép a Rajna, hogy mese!

¹ 1770 dec. 16.-án.

Letelepedtünk a hajó orrán és onnét élveztük a vidéket, de a? Baedekerrel s messzelátóval felszerelt utasokat is, akik a hajónak hol az egyik, hol a másik oldalára tódultak. Aszerint, hogy hol kínálkozott több látnivaló. A hajó jobbra-balra billent a váltakozó súly alatt.

— Úgy látszik, Koblenz elég nagy város.

— Nagy bizony és régi. Van vagy ötvennégyezer lakosa.

— És szigeten fekszik?

— Dehogy is! Az ott a *Mosel* torkolata. Ott láthatod I. Vilmos tizennégy méteres ércszobrát is a torkolatban. Nézd csak: mögötte állt Németország génusza s koronát tart a császár feje fölé. Impozáns látvány ez 22 méteres talapzaton, félkörben álló oszlopsorok fölött. Itt a „Deutscher Ecke”.

Elsurrant a hajónk a *Loteley* veszedelmes szirtje alatt is. Eszembe jutott *Heine* költeménye a habléányról, aki varázsénekével örvénybe csalja a hajósokat:

„Ich weiss nicht, wass soll es bedeuten — Dass ich so traurig bin...”

— Ein Märchen aus alten Zeiten — Das kommt mir nicht aus dem Sinn ...

— Ugye, R. úr, rablók is laktak régen ezekben a sötét várakban? — kérdezte a Hanzi és kíváncsian várta a feleletet.

— Hogyne! Például itt, *Falkenburg* és *Rheinstein* alatt most is borzong a hátam, ha a rablólovagok borzalmas portyázására gondolok.

— És régen volt az?

— Bizony, elég régen. Falkenburgot már 1252-ben lerombolták, mert a vár ura rettegésben tartotta az egész vidéket. De Philipp v. Hohenfels megint felépítette s ekkor még erősebb és még félelmetesebb rablófészek lett. Hanem azután Habsburgi Rudolf elbánt velük: Ő bizony ezt mondta: Nem leszek tovább gazemberek császára! És sorba feldúlta a rablólovagok fészkeit. Képzeld, micsoda világ lehetett az, mikor a császár serege is alig bírta kifüstölni őket ezekből a várakból ...

— Nézze csak, R. úr, — micsoda borzasztó nagy szobor van ottand a hegy tetején!

— Az a *National-Denkmal* — szólt Willkomm úr —, Schilling tervei szerint készült kolosszus. Itt a messzelátóm, ezen nézzék. A Niederwald előreugró ormán áll, háromszáz méter magasban.

— Milyen nagy lehet?

— Harminchat méter a talapzattal együtt. A tizenegy méteres ércszobor Németország szimbólumát, *Germania-t* ábrázolja. Az 1870 — 71.-i nagy győzelmek emlékéért hirdeti s az egyesített „Deutsches Reich” lelke lakik rajta.

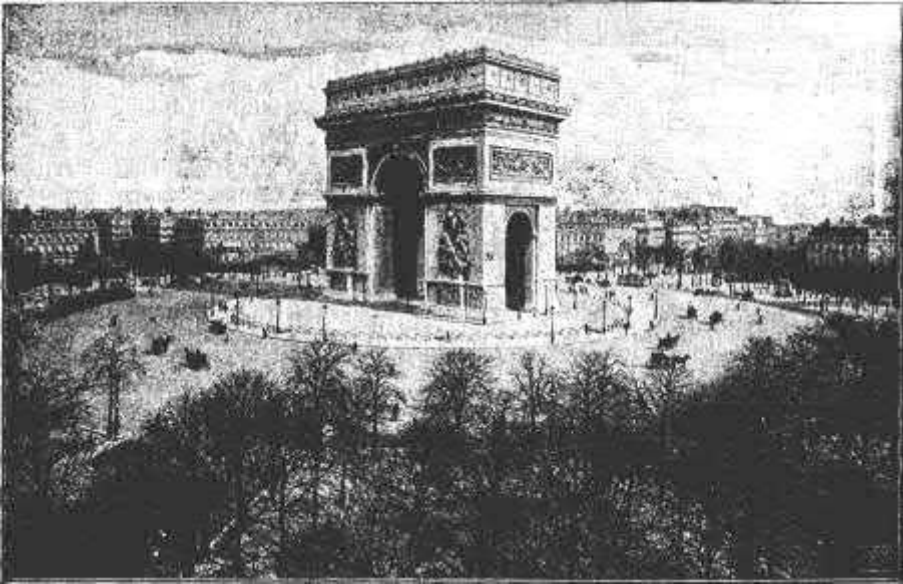
Beesteledett, mire *Mainz-ba* értünk. Holnap reggel utazunk tovább *München* felé. A lelkem még mindig a Rajna-völgyben él. A mesék, legendák, balladák és népmondák ezüstfelhős, sokszínű, mozgalmas, időtlen* birodalmában ...

A müncheni érceleány feje.

München, 1910. aug. 22.-

A régi utas megnézett minden bokrot, minden fehérfalú tanyát, amely barátságosan intett feléje. Élményeit átszötte a postakocsi kürtjének a hangja és ruháját belepte az országutak pora. Szenzáció volt neki az eső, a napsütés, a hózivatar s a megáradt patak.

Ma pedig, a vaskerekeken száguldó szalonok, étkezők és hálótermek korában kiesik az utas életéből minden apró, eredeti élmény: a fák, erdők, mezők, falvak és tanyák összefolynak a szeme előtt. Minden hátrafelé rohan mellette: mint ahogy az események belezuhanak a múlt mélysé-

Párizs: Arc de Triomphe.

geibe. A kilométereket mohón falják a percek, az időnek ezek a kicsi, mozgékony, mindent megemésztő bacillusai.

Ma reggel még a kedvesarcú, tiszta *Mainz* utcáit jártuk és élveztük az előkelő csendet, amely a jómódú emberek házatáját jellemzi. Most pedig, délután kettőkor a *müncheni* Hauptbahnhof étkezőjében ebédelünk és kíváncsian nézzük az eredeti bajor típusokat. *Darmstadt*, *Aschaffenburg*, *Würzburg*, *Wörishofen*, a *Lech* völgye az augsburgi csata színterével együtt csak elmosódó emléke egy délelőnek.

A sok benyomás kifárasztott bennünket. A Hanzl nem is titkolta rossz kedvét. Nem ízlett neki semmi és azt mondta, hogy mindezért a papája meg a bácsim a felelős.

— Mert igenis a bácsiék rosszul utaznak, mert nem a szobrászatokat

meg a múzeumokat kell örökké mindig nézni, hanem olyant kell nézni, ami érdekes, hiszen csak hallgatna rám a papa, én másképp kalauzolnám a papáékat és az jó volna és úgyis tudom, hogy most megint a múzeumba megyünk, hallottam, mikor R. úr mondta a papának.

— Hát nem bánom — szolt Willkomm úr mosolyogva —, ma a Hanzi fog kalauzolni. Én nem szólok semmit, itt a Baedeker, vezess és magyarázd el München érdekességeit, amelyek nem festmények, meg nem régi szobrok. Nahát, tessék!

A Hanzi eleinte meghökkent, de azután kezébe vette a Baedekert és kíváncsian vizsgálta München térképét. Ugy látszik, nem okosodott ki, mert zavartan pislogott, majd odament a főpincérhez:

— Mondja kérem, van itt valami, amit érdemes megnézni?

— Hogyne! Például a *Bavaria* — felelt a főpincér és rohant tovább.

— Tehát Bavaria! Oda megyünk — szolt nagybüszkén a Hanzi s azután hozzátette: Csak tudnám, hogy mi az a Bavaria. Papa kérem, tessék fizetni, mert indulunk.

A Hauptbahnhof előtt bérkocsik és autók álltak. Mielőtt megakadályozhattuk volna, a Hanzi kinyitotta az egyik autó ajtaját és felénk fordult:

— Tessék beszállni!

Azután odakiáltott a sofförnek:

— Bavaria! Onnand pedig egy jó hotelba vigyen, mert most érkezünk a Rajnáról, maga még nem volt ott, ugye?

No Hanzi, ezt jól csináltad. Minthogy a Bavaria közel van a vasúthoz, a sofför némi kerülővel vitt oda. Legalább végigsuhantunk a Neuhauser-Strassen s láttuk a régi városházát, mely hatszáz évvel ezelőtt épült. A nagyterem komor, ünnepélyes homályát megélelénkítik *Erasmus Grasser hires Szobrai* (1480-ból). A vidám kis figurák magyar maruskatáncolókat ábrázolnak s a mennyezet bordái alatt vannak elhelyezve.

Az utcák tömkelegén át kijutottunk a Bavaria-Ringre. Előttünk nyújtózkodik a hatalmas *Theresien-Wiese* és velünk szemben Bajorország szimbóluma, a 31 m magas *Bavaria*, a müncheni ércleány szökken a magasba. A háttérben a *Ruhmeshalle* tömör dór oszlopai alkotnak egy 67 méter hosszú főnséges épületköszorút, amely nyolcvan szobrot ölel magába. A bajor nemzet nagyjainak a szobrai ezek.

Az *ércleány* óriási alakja igazi mesterműve a német fajnak, amely szereti a szimbólumot és a megdöbbenően nagyot. Ugyanez a lélek szülte a hamburgi Bismarck-kolosszust, a lipcsei Völkerschladtdenkmal földszülyesztő tömegét s a Niederwald ormán álló National-Denkmal is. Az emberfölötti méretek nem rontják le az ércleány alakjának a harmóniáját. Mondják, hogy nem antik ideál, hanem valódi bajor nő: erre vall a testtartása, az alakja s a mozdulata is, amint a köszorút magasra emeli. Mintha a Bajor Alpok idekéklő ormait akarná megkoronázni.

— Mióta áll itt ez a szobor?

— 1843-ban kezdte meg az öntési munkálatokat *Ferdinand von Miller, Schwanihale* modellje után és tíz évig dolgoztak rajta — szolt Willkomm úr — Maga az ércbeönlés nagyobb gondot és művészi ízlést követelt, mint a megtervezés. Ha úgy tetszik, fölmehetünk az ércleány fejébe: — negyven pfennigért föleresztenek.

A Bavaria testében csigalépcső vezet a magasba. Nyolcan kényelmesen

elférnek a fej hatalmas üregében. Az ajkak mögött le lehet ülni és élvezni lehet a páratlan kilátást; ha pedig az ember föláll a padokra, a bronzleány szemén át nézheti a világot. A szokatlan helyzet a Hanzit is föl-villanyozta:

— Ugye mondtam, hogy ide győjjünk! Tessék csak nézni, mennyi verebek fészkelnek a koszorún, amelyet a Bavaria tart!

— Biz' ott lehet vagy húsz család! De most ne a verebeket nézd, hanem a várost, amely előttünk fekszik.

— Talán jobban megértjük I. Lajos bajor király¹ alkotását, a modern Münchent, ha az érceleány szemén át nézzük. Ez a fej, amelyben ülünk, üresnek látszik: pedig egy eredeti művészet eszméi f orrának benne.

— Mennyiben I. Lajos alkotása München?

— Hát annyiban, hogy a bajorok *Isar-parti* fővárosa ő előtte közön-

Részlet az oberammergaui passiójátékból. Gyermekek csoportja.

séges vidéki városka volt negyvenezer lakossal. Most pedig, száz év múlva, több mint ötszázhatvanezer ember lakik benne. Itt lüktet a német művészet szíve, ide futnak össze a Deutsches Reich finom ritmusú ütőerei. Úgy, hogy München valódi modern város. Igaz ugyan, hogy nyolcszáz évvel ezelőtt Tegernsee szerzetesei alapították (s így került a város címerébe a „kis barát”, a híres *Münchner Kindl* és innét ered a város neve is. Der Mönch a. m. szerzetes) és az is igaz, hogy a XIV. században Bajor Lajos császár, a XVII. században I. Maximilian fejedelem és hasonló nevű egyik utódja, I. Lajos atyja sok épületet, sok intézményt varázsoltak ide: — .mégis I. Lajos fejében született meg az új München. Van egy jellemző

¹ Uralkodott 1825-től 1848-ig, meghalt 1868-ban.

mondása: „A művészet ne legyen fényűzés, hanem a mindennapi élet éltető lelke. Mindenre nyomja rá a bélyegét, mert csak így tölti be hivatását”. Kiadta a jelszót s köréje sereglettek a művészek, azzal a rajongó szeretettel és ambícióval, amely a formákat, a megnyilatkozásokat kereső-lángelmék sajátságára. *Klérusé, Gartner, Ohlmüller, Ziebland* építészek, — *Schwanthaler* (a Bavaria alkotója) szobrász, — *Cornelius, Schwind, Kaulbach, Schnorr, Rottmann* festők a szolgálatába álltak s a munkatársai lettek. Lajos világosan látta a célt:

— Barátaim, nem az a mi föladatunk, hogy szép épületekkel, szobrokkal és képekkel gazdagítsuk a várost. Én többet akarok! *Maga München legyen művészi produktum.* Én nem csupán házakat akarok építeni, hanem

Az oberammergaui Krisztus (Anton Lang) a műhelyében otthon.

egyenes utcákat, gyönyörű tereket, amelyeknek az összbenyomása harmonikus. Az utcák arcán ott legyen a művészet lelke s hogyha valaki fölmegy az Isar hídjára s végigtekint az én városomon, teljék meg a szíve gyönyörűséggel s úgy nézze a paloták arányosan sorakozó és mégis változatos gárdáját, mint ahogy a Sixtusi Madonnát vagy Michelangelo Mózesét szokás nézni! S aki Németországot ismerni akarja, annak látnia kell Münchent! *Egy város, mint művészi alkotás:* — ezt akarom én, barátaim! Fogjunk a munkához! Mialatt Berlin műalkotásai épültek: München is elkészült. Amott gyönyörű részleteket, emitt gyö-

nyörű egységet alkotott a német géniusz.

1850 október 9.-én, amikor a Baviát fölavatták, ez a mező itt alattunk páratlanul érdekes jelenetnek volt a színtere. München összes iparosai föl vonultak a művészek vezetése alatt és rajongó meleg szeretettel ünnepelték a királyt. S II. Lajos könnyezett. Nem katonák és diplomaták hódoltak előtte, hanem lánglelkek és bőrkötényes munkások, akiknek ő adott munkát . . .

— Papa kérem, most hová megyünk? — szakította félbe a magyarázatot Hanzi.

— Most a hotelba megyünk, magas rendelkezésed szerint, lemossuk az úti port és kormot, azután pihenünk. Holnap pedig bejárjuk a várost. Mondják, hogy a müncheni élet két kardinális pontja: a *művészet és a sör*. Majd meglátjuk, igaz-e ez? Annyi bizonyos, hogy a müncheni söröskancsók igen hasonlítanak a *Frauenkirche* kupakos tornyaihoz. A Bavaria kisujjának a legvégső percéről pedig mintát vettek s a müncheni Burschenschaftok tagjai az ércleány kisujjából söröznek. Éppen hat liter sört lehet beleönteni. A különös kancsónak nincs talpa és így nem lehet letenni, hanem kézzel-kézre jár s mindenki húz belőle. A modern München így egyesíti a sört a művészettel.

Még egy pillantást vetettünk az ércleány szemén át az előttünk zsongó városra és a messzeségben kéklő Bajor-Alpok álomszerű tömegére. Alattunk mosolygott a Theresienwiese, ahol minden októberben nagy népünnepségek folynak le. Köröskörül csupa palota szökken a magasba. Ide futnak össze az új-München utcái.

LVI.

II. Lajos hattyús tava.

München, 1910. aug. 23.

Ma szép időnk van. Mintha az ég is kedvünkben járna. Ennek a művészettel rendezett városnak a szépségéhez hozzátartozik a világítás. Most, hogy a nap rámosolyog a világra, minden könnyed, bájos és fiatal, akárcsak a reggeli ébredés.

A Hanzi terveitől eltérően nem automobilon, hanem gyalog járjuk be a várost. S minthogy az ő mandátuma lejárt, újra Willkomm úr kalauzol:

— Ez a híd, amelyen most megyünk át, a *Maximilians-Brücke*. A többi Isar-híddal együtt kitűnő példa arra, hogy a művészetnek nem a múzeumok falai között, hanem a kék égboltozat alatt kell érvényesülnie. Az Isar átívelései az anyag és forma arányainak diadalát hirdetik. A Maximilians-Brücke *Pallas-Athene-szobra* bármely műgyűjteménynek büszkesége lehetne.

— Hát ez az impozáns épület itt mögöttünk micsoda?

— Ez a *Maximilianeum*. Hadapródiskola s emellett műemléke annak a korszaknak, amely II. Maximilian király (1848—1864) vezetése alatt új német stílt akart teremteni. Ha volna időnk, érdemes volna az árkádjáról végigtekinteni az Isar ágját. A homlokába rakott üvegmozaik színes szemei úgy villognak ide, mint a csillagok. Talán az Isar vízének csodálatos áttetsző kékségét nézik. A folyó mesterséges vízesése és a gátakon való átszökellese páratlan színjátékkal köti le a figyelmet. Ez a türközék víz lényeges alkatrésze a müncheni sörnek.

Végigmentünk a hosszú, parkírozott Maximilian-Strassen és bepillantottunk a *Ludwig-Stras* se monumentális palotasorai közé is. Ugy látszik, ez az utca a legsikerültebb mint művészi alkotás. Az épületek együtthatása zavartalan. E két utca ölében fekszik a királyi palota.

— Amelyet meg fogunk nézni, ugye papa, mert az érdekes, hogy milyen a bajor király háza belülről — szolt a Hanzi.

— Igen. És pedig a Residenz-Strassere nyíló kapun fogunk bemenni, mert ez a régi palotába vezet.

— Miért nem a mostaniba megyünk?

— Azért, mert a müncheni királyi palota a romanticizmus érdekes világát tárja elénk. Amit a XIX. század elején az emberiség álmódott, azt a bajor fejedelmek valósággá akarták varázsolni. A romantika világába pedig könnyebb egy régi kapun át belépni. Nézzék csak, milyen kedves emléke a letűnt korok lelkületének a diadalívhez hasonló portálé fölött *Hans Krumper* Mária-szobra! Más királyi, vagy akár grófi kastély homlokzatán a család címere pompázik, itt pedig Bajorország védőasszonya mosolyog a belépőre. A bajor polgárok kapuja fölött szent Flórián vagy szent Sebestyén szobra hirdeti a bentlakók hitét. Íme, az első találkozása a királyi család és a nép lelkének! A parasztház védőszentje előtt kis mécses ég, itt pedig nagy öröklámpa szórja piros sugarait 1616 óta, amikor a palotának ezt a részét I. Maximilian fejedelme befejezte.

Most a „Kaiserhof”-ba lépünk. Az északi szárnyépület legfelső emeletét II. Lajos igazi tündérországgá varázsolta. Télikertet csináltatott oda üvegtetővel, amely az életet adó napsugár, a mosolygó ég s a csillagos éjszaka minden szépségét átbocsátotta finom testén; a tél haragos szellemét s a viharok mérges boszorkányait pedig kizárta. A kert közepén fantasztikus tó csillogtatta ezüsthátú vizét s a mesterséges tóban hősínű büszke hattyúk úszkáltak, Déli növények, nagyszemű virágok, kövér levelű bokrok borultak össze az exotikus kertben.

— Papa kérem, nézzük meg a hattyús tót! — könyörgött a Hanzi.

— Azt ugyan nem nézhetjük meg, mert II. Lajos halála után lecsapolták a vizét s a télikertet is eltüntették. A tó vize átszivárgott a mennyezeten és veszélyeztette az alatta levő termeket. Ma már alig emlékeztet valami Lajos király romantikus alkotására.

— Már is a mesék világában érzem magam — szóltam a bácsimhoz, mikor a *barlang-udvarba* léptünk.

Micsoda színes élet lehetett itt száz esztendővel ezelőtt, mikor az emberek fantáziája még naiv volt és szomjazta a lehetetlent, a különöset, a furcsát! Ez volt a királyi család életének a középpontja s azért az udvar legkitűnőbb művészei dolgoztak rajta: *Austris*, *Candid*, a velencei *Ponzano* és *Vioiani*. A barlangterem sok utánpótlást talált. Hiszen a pottsdami Neues Palaisben is láttunk ilyen szobát a legkülönbözőbb ásványokból összeállítva. Források, szökőkutak csobognak a barlang félhomályában és a víz ráharmatozik *Giovanni da Bologna* aranyozott Merkúr-szobrára, Perseus és Medúza exotikus alakjaira.

Végignéztük még a kincstártermet, a kápolnát, az aquariumot s azokat a pazar épületszárnyakat, amelyek I. Lajos fantáziájának a gazdagságát tükröztetik a romanticizmus minden erényével és hibájával együtt, A Nibelungok-terme, a Nagy Károly-, a Barbarossa-, a Habsburg-terem festményei, domborművei, bútorai szinte kifárasztják a mi szárnyaszegett képzeletünket, annyira színesek és különösek.

A királyi család magánlakosztályába nem engedtek be. Átmentünk a *Hofgarten* gyönyörű parkjába, amely a palota mögött nyújtózkodik és már a XVII. században hozzátartozott a királyi rezidenciához. Ez annyit jelent, hogy ezen is rajta van a Maximilianok és Lajosok kezenyoma.

Nyugatról és északról nyitott árkádok hosszú karja öleli a palotához, keletről pedig az Armeemuseum zárja el. I. Lajos uralma alatt az európai kertművészet remekévé szépült a Hofgarten s aki Münchent ismerni akarja, föltétlenül nézze meg ezt is. A romanticizmus múzeuma ez a szabad ég alatt. Az árkádok falfestményeit megtompította ugyan az a nyolcvan év, amely ellenséges indulattal napsugarat, esőt, szelet, hóvihart rájuk uszított, mégis szép látvány ez a kert apró szobraival, szökőkútjaival és freskóival. Az ember azt hiszi, hogy Pompei valamelyik kertjét varázsolták ide a nymphek és a pajkos antik istenek, hogy a római világ pusztulása után legyen hová menekülniök. Az északi árkádok falaira a görög szabadságharc jeleneteit festette K. Rottmann. Itt van a néprajzi gyűjtemény s a híres *Kunstverein* kéпкиállítása. Ezeket látogatni, ezekből tanulni, az itt élő és pihegő művészeittel együttélni minden müncheni polgár hagyományos kötelessége.

LVII.

Négy liter sör fundamentum.

München, 1910. aug. 23*

A szegedi tanyásgazda filozófiájának egyik alaptétele ez: „Úgy szép az embör, ha ballag”. Nem pedig, ha rohan, kapkod, mintha kergetnék. Úgy látszik, ez az egészséges életfilozófia Münchenbe is átszarmazott: — talán bizony akkor, midön a magyar huszárök végigrobogtak a bajor főváros utcáin 1741 májusában és elfoglalták Mária Terézia számára az Isarparti palotákat.

Az élet nem igen hajszolja a münchenieket szeges ostorával s azért itt nyoma sincs a világvárosök lihegésének. Mindenki nyugodt, derüs, széles ábrázatú, kényelmes, sokidejü. Kedves poézis önti el a szabályosan megszerkesztett utcákat és minden apróság eseményé hízik ebben a kövér levegőben. Szenzáció, ha a kövezetet javítják, ha a villamos új síneket kap s ha valaki megházasodik, belekerül az érdeklődés forgószelébe. A kényelmes ember nem szereti a fényüzést, mert az kimerítő és sok munkát emeszt föl. A divat furcsaságai nem izgatják a jó münchenieket.

Ha a nap rálehelí búcsúcsókját a *Frauenkirche* gömbjeire s a müncheni polgár elvégzi napi munkáját, elsétál a *Hofgarten* kéпкиállítására, megtelik a szíve polgári örömökkel és barátságosan vizsgálgatja a bábmész idegeneket. Azután átbballag a *Platzl-ra*, ahol egy boltíves ablakú,

Az obemmmergauí jüdás.

árkádos, kétemeletes palota várja őt, lépcsőzetesen cifrázott tetővel s barátságos, öreg ábrázattal. Ez a barnafalú palota a müncheni világ közepe, a *Hofbräuhaus!*

— Itt fogunk ma vacsorázni — szólott Willkomm úr, amint a Pfister-Strasse-ról a Platzl-ra kanyarodtunk.

A Hanzi közbevágott:

— Ugye papa, fogjuk látni a Bavaria kisujját és fogunk is belőle sört inni, mert az érdekes lesz, ugye?

— Azt ugyan aligha látjuk, hanem kapunk majd valódi bajor vacsorát. A román ívű árkádok alatt már sokan voltak. Beléptünk a földszinti nagyterembe. Páratlan látvány tárult a szemünk elé. A sötétkék levegő sörgőztől, dohányfüsttől és a meleg ételek leheletétől kövér. A szögletes pillérekre könyöklő boltívek falfestményeit megbarnította a füst: alig lehet rájuk ismerni. A terem bútorzata csupa hatalmas hordó, középen pedig vastaglábú, keménytestű asztalok roskadoznak a rájuk könyöklő polgárok súlya alatt.

— Tehát ez a német Eldorádó, hol a bajor kedély és művészet összeolvad! — szólott a bácsim és megcsóválta a fejét.

— Ugy van. A boldog ember ingét kereső királyfinak ide kellett volna jönnie: itt találna eleget.

Végigsétálunk a hordók előtt. A cinkezett asztalok mögött elhízott csaposlegények dolgoznak nagy ambícióval. Jobbkezük fordít egyet az réz-csap fülén, balkezük pedig három-négy kancsót tart a cső alá, azután ügyes mozdulattal a sorfalat álló vendégek elé lendíti az egyliteres porciókat. És ezt csinálják órákon át, gépies egyformasággal. Csak néha törlik le zsíros arcukról a gyöngyöző izzadságot. Akinek sikerül megragadni egy kancsó fülét, boldog mosollyal dobja a tálcára a 18 pfenniget és átballag a konyha előcsarnokába. Itt hasonló tülekedés után megkapja néhány pfennigért a forró virslit, kolbászt vagy disznószeletet és megkezdí a vacsoráját — állva. Mert ülni csak az ülhet, aki már dél óta nézegeti a sűrű levegőt. A fal apró fülkéi, a hordók pereme, a zsírfoltos hordóállványok mind arra valók, hogy az állva-étkezést megkönnyítsék. Mert a bajor Eldorádó boldog lakói is tudják, hogy nem lehet vacsorázni, ha az ember egyik kezében egy párolgó tányér, a másikban egy literes kancsó van. Legalább az egyiket le kell tenni.

— Nos hát, álljunk a libasorba, ha vacsorázni akarunk.

Tíz perc múlva mindhármunk kezében ott volt a literes kancsó. Csak a Hanzi nem ivott a keserű nektárból, de az illatos kolbászt ő is megkívánta. Egy liter sört kihörpíteni: — ez nem magyar embernek való multság. Bármilyen jó is a bajorok nektárja, — ott hagytuk a felét az egyik hordó tetején. Meg is szólított egy harcsabajuszú vendég:

— Nos urak, már befejezték a kezdet előtt? Látszik, hogy idegenek!

— Megbocsásson, de föl puffad az ember, mint a szivacs, ha ennyi sört iszik.

— Akkor nem tudják, mit tesz az: sört inni! Meg kell tanulni ezt is, hozzátartozik az élet művészetéhez. Látniok kellene, hogy itt négy liter sör fundamentum s csak azután kezdődik az ivás. Nincs praxisuk. Biz' úgy, négy liter sör — fundamentum.

Végignézett rajtunk és szürke szemében ott vibrált a szájalom s a lenézés bizonytalan keveréke.

Kimentünk az udvarra, ahol szanaszét hevernek a hordók és lázasan sürgölődik a rengeteg csapos. A hordók között ülve és állva isznak-esznek azok, akik a nagyteremből kiszorultak. Óriási sörcsarnok ez a szabad ég alatt.

Megfigyeltük a müncheni polgárokat: egy-egy hordó tetején négyen is ülnek, vannak, akik kártyáznak s vannak, akik összekapaszkodva rekedt nótákat dadognak. Némelyik kancsóval a kezében föl-alá sétál és vitatkozik, — lehet, hogy Hans Bremer és Kaulbach művészetéről. Amint az ember végignézi a mohón falatozó és ivó tömegen, elveszti az étvágyát.

— Hiába — szólt a bácsim —, én nem tudom ezt az életet méltányolni. Több itt az emésztés, mint a művészet. Az emésztés pedig ugyan csak messze esik az esztétikától!

A Hofbräuhaus emeleti termei az intelligencia számára már nagyobb eleganciával vannak berendezve. Odalent a nép habzsol, — idefent az úri-osztály szörpöli az élet vaskos gyönyöreit a habzó sör és a zsírtól csepegő kalbász alakjában ...

LVIII.

A Starnbergi tó halottja.

München, 1910. aug. 24.

A bácsim kiugrasztott az ágyból:

— Siess az öltözéssel, ebédig még sok az elintézni valónk!

— Például?

— Hát például jegyet kell szerezni az oberammergau-i passiójátékokra, meg kell néznünk a *Frauenkirchet*, látnunk kell legalább egy képkiállítást és jó volna egyet sétálni *Nymphenburg* virágágyai és szökőkútjai között is. Ez München Versailles-e a XVII. század óta. Willkomm úr és Hanzi már reggeliznek odalenn és minket várnak.

A nap épen akkor emelkedett a Botanikus-kert üvegpalatája fölé, mikor a Frauenkirche elé értünk. Willkomm úr rámutatott a magasbatörő dómra:

— Nézze csak a bajor művészet egyik legjellegzetesebb alkotását! Mint egy hatalmas pátriárka, úgy tekint le a környezetére. A körülötte gubbasztó paloták csak unokái lehetnek.

— Olyan régi?

— Hát bizony épen négyszáznegyvenkét évvel ezelőtt kezdte meg az építést *Jörg Ganhofer*, a gót stílus egyik utolsó mestere. Ugy, hogy az a nemzedék, amelynek a lelke az égbetörő ívek vékony kőpalcáin lendült a magasba, — már nem bírta befejezni. A renaissance pedig, szokása szerint, körtealakú ércsisakot borított a *kilencvenhét* méteres csonka tornyokra. A XVI. század eleje óta ez a két tipikus rézkupak a tornyokon hozzátartozik München képéhez.

— Mi ebben a templomban a *bajor*? Érzek rajta valami furcsaságot, de nem tudom mi az?

— A rettentő kötömegek fölséges, nyugodt földolgozása; a mértéken fölül való szélesség és magasság; — végül a polgári egyszerűség, amely nem keresi a művészi formák pazar pompáját. Megelégszik a vonalak egyszerű arányával, amely részekre tagolja a megdöbbentő kötömeget. Ez

müncheni lelkület! Ugyanez a lélek szülte I. Lajos alkotásait és a *Michaelskirche*-t is.

Beléptünk. A pompás kapuzat — a gót portálé kökeretébe illesztve — *Günther* alkotása (1772). Igaza volt Willkomm úrnak: a Frauenkirche belseje a gót stílus vázát mutatja a gótika pazarsága nélkül. A magas falak, az égbetörő oszlopok és pillérek, az egymást átölelő boltozatgerezdek nem virágoztak ki, mint a kölni dóm kördeje. A polgári kényelem még a művészetben sem szereti a fényűzést.

— Hiányzik a falak áttörése: érdes, kemény, majdnem rideg hatást tesznek a vaskos pillérek, amelyek minden dísz és behasítás nélkül, az erőmetelenségével állanak elénk. Csak a húszméteres, óriási ablakok színes tekintete varázsol egy kis pompát a templomba. Az ablakok festett üvegje részben még régibb, mint maga a dóm: XV. századbeli sötétfestésű üvegek ezek.

Csak a XIX. század pietizmusa díszítette föl némiképen az oltárokat: igen szépek *Schwind* festményei („Mária neveltetése”) és a faragott oltárok. A főhajó gerezdjéről, szédítő magasban egy fölfeszített, meztelen Krisztus függ alá, tele rideg fönsséggel. Beillik a dóm egyszerűségének döbbenetes-fönsségébe...

Voltunk a *Glaspalast*-ban is és megnéztük a *Münchener Jahresausstellung* képkiallítását. A képekkel úgy vagyok, mint az emberekkel. A tömeg elkápráztat és kifáraszt; — hanem barátságot kötök néhányal és belenézek a szívükbe. Itt is, a Glaspalast termeiben, láttam vagy kétezer képet és szobrot. Végigsiklott a tekintetem rajtuk s aztán barátságot kötöttem *Walter Thor: Wilfried-éve* (bámulatos realizmussal megfestett kis fiú), *Kaulbach* és *H. Rettig* néhány képével s ezeket néztem. A lelkem mohón itta a színek gyönyörű beszédét. Mennyi mondanivalója van az emberi szívnek, amit csak a színek nyelvén lehet kifejezni! Nem csoda, ha a festők palettás társadalma elfejlődik a közönséges emberektől. A Glaspalastból előtűdülő művészcsoport eredeti típusai megleptek. De arra gondoltam, hogy az ő világuk a formák, a színek világa: más mint a mienk. A tőlünk elűtő lelkület kiül külsejükre is.

Isten veled, München, modern Athén! A starnbergi vonat mozdonya mozgatni kezdi fényes acélkarjait és nagyokat dőf a levegőbe. A bicegő kupék engedelmesen kocognak utána. Már elmaradt a kereskedelmi minisztérium palotája, hátraszaladtak a *Kgl. Hirschgarten* zöld bokrai és barátságos fái is. Még egy negyedóra, azután kék ködbe vész a Frauenkirche,, a polgári művészet vén pátriárkája.

— Az lesz ám érdekes, ahová mostand fogunk utazni, ugye papa, mert Oberammergauba megyünk, a Kofel tövébe, amely magas hegy és azt megmásszuk — szól Hanyi s ezzel megindította a társalgást. .

— Az bizony érdekes lesz. De előbb látni fogjuk a Starnbergi tavat is, II. Lajos bajor király hideg koporsóját, a nyugtalan kék habokat.

— Mér'? Beleesett a tóba?

— Igen és behalt. Egy kereszt jelöli azt a helyet a tavon, 1900-ban pedig egy románstíliú emlékkápolnát építették föléje a parton.

Egy bajor turista ült velünk szemben; — valami hivatalnok lehetett — ő is beleszólt a társalgásba:

— Nem, uraim, II. Lajos halála nem véletlen műve, hanem öngyilkosság. Ha érdeklő önöket, elmondom. Azt bizonyára tudják, hogy a nagy romantikus álmodó élete végén megőrült s 1886-ban már állandóan vigyázni kellett rá. Orvosa, a derék *Gudden* mindig vele volt, elkísérte sétáira is, nehogy szerencsétlen ura kárt tegyen magában. Június 13.-án a király magára vette kedves öltözetét, a Lohengrin-kosztümöt és elhagyta tündéri pompával díszített kastélyát: *Schlossberg-et*, mely még most is látható a Starnberg keleti partján, *Leoni* közelében. A Wagner-opera Lohengrin-belépőjét énekelte és lement a partra. Nyugodtnak, szelídek látszott s *Gudden* megállt egy percre, hogy cigarettára gyújtson. Amint megfordul, rémülten veszi észre, hogy a király belesétál a vízbe. Utána ugrik, de a hatalmas erejű örült lenyomja őt a víz alá, míg meg nem fullad. Azután tovább sétál a tó közepe felé s az örület ijesztő, tompa hangján éneklő Wagner fölséges motívumait mindaddig, amíg ezüstszárnýú sisakja fölött összezsapnak a habok. Így halt meg a tündériesség fejedelmi örültje, akinek exotikus életéről legendák élnek a Bajor Alpok pásztorainak az ajkán.

A Hanzi hízelegve emelte szemeit új ismerősünkre:

— Turista bácsi kérem, legyen szíves még mesélni II. Lajosról.

— Ha érdeklő, szívesen. Különben *Fritz Rieper* vagyok és nem „turista bácsi”. De előbb nézzünk ki az ablakon. Most értünk a tóhoz. Ez itt *Starnberg* városka, amott a túlsó parton látható *Schlossberg*, II. Lajos kastélya.

A jeruzsálemi bevonulásnál szereplő számár az utcán.

— Jém, de nagy tó ez!

— A hossza *hús kilométer*, a szélessége néhol *három*, néhol *öt*. A vonat mindvégig mellette robog, látni fogjuk azt a gyönyörű hegykoszorút is, amellyel a természet keretbe foglalta a kékszemű vizet. Különösen a déli hegyek, a titokzatos tengerszem komor szempillái ragadják meg az ember képzeletét. Nem csoda, ha a tündérálmok királya, II. Lajos ide építette kastélyait. Ha van idejük, nézzék meg *Burg Neuschivanstein-t*, nincs messze Oberammergautól. Ezt a várat Wartburg mintájára rendezte be. Gyönyörű kilátás nyílik a terraszokról minden irányban: dél felé Hohen Schwangau vára mintha az ősgermán mítosz homályából dugná elő büszke bástyáit; keletre pedig a mély Pöllatschlucht vízesései és hegyszakadécai vonzanak a mélység varázsával. A vár termeit Sigurd, Parsifal, Lohengrin, Tannhäuser életéből vett festmények díszítik.

— Hiszen, ami azt illeti, nagy Wagner-imádó volt II. Lajos!

— Úgyszólván egyik felfedezője a zenedráma nagy titánjának. Mikor

mindenki elhagyja Wagnert, ő barátjaként a szívére öleli s 1864—65-ben müncheni palotájában ad neki lakást. A pletyka szerint az 1870—71-i porosz-francia háborúban azért fordította ágyúit a poroszok szövetségében Párizs ellen, mert a párizsiak Wagner Tannhäuserét csúfosan kifütyülték. A viharok nyelvén harsogó Wagner-zenét senki sem tudta úgy élvezni, mint ő. Mondják, hogy abban a színházban, amelyet kizárólag önmaga számára építtetett Münchenben, világhírű művészek adták elő Wagner operáit. A nézőtérén egyetlen lámpa sem égett s az egyik páholy koromsötét üregében ott ült a király, az egyetlen néző. Sokszor maga is föllépett, leginkább Lohengrin szerepében. A müncheni palotája tetején hatyús tavat csináltatott...

— Igen — vágott közbe a Hanzi csillogó szemmel —, mink láttuk a helyét, egy télikert is volt ott, amely igen szép lehetett, de a tót már lecsapolták, mert ártott a plafonnak!

— Nos, hát azon a mesterséges tavon sokat csónakázott a karcsú, fehér hatyúk között. Mesterségesen utánzott holdvilágnál, ezüstözött páncélban énekelgetett. A csendes éjszaka messzire elvitte a misztikus hangoikat. Egy alkalommal — Wagner is ott volt — belefordult a tóba páncélostul. Alig tudták csákllyákkal kihúzni a vízből.

— Azért ám érdekes lehetett vele együtt élni! Olyan volt az élete, mint ahogy a „Napkeleti regék gyöngyei „-ben lehet olvasni a tengeralatti királyokról meg a tündérekrol. Én szerettem volna az apródja lenni — bölcselkedett a Hanzi.

— Én bizony nem szerettem volna a környezetében élni — szolt mosolyogva Rieper úr —, mert igen mogorva és kegyetlen volt. Mint általában azok az emberek, akik nem a való életet élík, ' hanem örökké álmodnak. Ha rossz kedve volt, azt akarta, hogy mindenki búsuljon körülötte. Egy alkalommal a legkedvesebb komornyikja elmosolyodott, mikor szomorúnak kellett volna lennie. Ettől kezdve egy éven át csak álarcban mehetett a király elé és mielőtt belépett, körmeivel kaparnia kellett az ajtón, mint egy kutyának.

Volt benne valami félelmetes. Senki sem tudta, hogy viselkedjék vele szemben. Képzelnének el egy örültet, aki bizarr ötleteit bármikor keresztülviheti.

A müncheni *Marstallgebäude-ben* vannak azok a díszes, művészien faragott szánkók, amelyeken téli vadászatra járt. Különösen szerette a szuroksötét éjszakákat. A bajor pásztorok között sok legenda él borzalmas kirándulásairól. Mikor a hó mindent befödött, szép téli éjjeleken négy orosz paripát fogott gyönyörű szánkójába. A lovak szerszámain száz meg száz ezüstcsengő csilingelt, ő pedig megragadta a gyeplőt s vadul villogó szemmel, csapzott hajjal belevágtatott a sötétségbe, egyenesen a hegytetőnek. A lámpa fénye rávetődött az erdő fehér takarójára s a hatalmas fenyőfák csodálkozva nézték az álmok megvadult fejedelmét.

Mikor a legmélyebb szakadékhoz ért, megragadta a szánkó lámpáját és beledobta a fekete mélységbe, azután megvagdosta a lovakat, közéjük vágta a gyeplőt. Előrenyújtott nyakkal, lázasan pihegő mellel, pokoli szilaj kedvvel belekiáltott az éjszakába: Hurrá! És a lovak ragadták a bizonytalanságba, úttalan utakon át, szakadékok fölött és összekuszált sziklatömbök között. Aki pedig hallotta a kurjantását, keresztet vetett magára és imádkozott: „Uram, üzd ki belőle a gonosz szellemet...”

Viharos éjszakákon, az elemek wagneri zenéjéből most is kihangzik a száz ezüstcsengő csilingelése és a vágató király rémes kurjantása. Vannak, akik hallják.

LIX.

A föld szíve dobog.

Oberammergau, WW. aug. 24.

Mióta *Saulgrub-ot* elhagytuk, lassúbb lett a vonat járása. Pedig három mozdony liheg a fáradtan dőcögő kocsisor előtt. A Staffel-See kék szeme is becsukódik mögöttünk s a hallgató csend országa, az *Ammer-völgye* mohón szívja magába a feléje áradó lelkeket. Keskeny szoros vezet a Bajor-Alpok szívébe: itt pihog a völgy mélységében *Altenau*, odább *Unterammergau*, Oberammergaut még a ködök habos fátyola takarja. Ránk ereszkedik a józanfejű havasok éles levegője és a bozontos völgyek homálya. Itt-ott lapostetejű bajor pásztortanya simul a talajhoz: szinte nyög a súlyos kövek alatt. Ezek a ház sziklaörei, ha jön az alpesi vihar és le akarja tépni az épület tetejét. Fenyőfák sorfala között haladunk s a néma csendet csak a mozdonyok erőlködése töri meg.

— Ez már az őstermészet lehellete — tört ki belőlem a lelkesedés. Milyen jó lesz megpihenni! A füstös nagyvárosok kőkalitkái úgyszólván eléggé megnyomorították a lelket: — de itt szabadon szárnyalhat a magasok felé!

— Gyönyörű völgy — szólta Willkomm úr —, de az is bizonyos, hogy a hely föntségébe belejátszik a múltak színező, nagyító és lelket nemesítő emléke. Ide mindenki azzal a gondolattal jön, hogy a passió-játékok örök miszticizmusában megfűrösztí a lelkét. Az *Ammertal-mk* kétféle levegője van: az egyik az Alpeseké, a másik a szentföldé. Oberammergau valóságos bibliai falu.

A Hanzi, aki eddig zsebkendővel integetett a hegyi pásztoroknak, — szintén beleszólt a társalgásba:

— Én tudom azt is, papa, mert hallottam, hogy ott az emberek nem nyíratkoznak és hosszú hajuk van és épen olyanok, mint a bibliában látni a képeken. Papa kérem, legyen szíves, meséljen róluk, hogy mér' nem borotválkoznak?

— Mert ez a kis falu a művészetnek él; itt mindenki szobrász, esztergályos és színész. Egész életük erre van berendezve: érdekük, hogy szépek és festőiek legyenek s hogy a színpad világot hétköznap is átéljék. Mert csak úgy tudnak száz meg százezer embert idevonzani, ha nem *játékot* produkálnak a színpadon, hanem ha az *életüket* alakítják bibliai életté és ezt mutatják be. Ezért az utcán és munkaközben is emelkedett lelkűek: a művészet kiül az arcukra, megnyilatkozik minden mozdulatukon. Ugy viselkednek még külsőségekben is, mint ahogy Jézus embereihez illik.

— És mennyien lehetnek? — szóltam. — Igazán szeretném, ha Willkomm úr elmondana róluk egyet-mást.

— Oberammergauban ezerhatszázötven ember lakik s a házak száma alig több négyszáznál, mégis körülbelül ötven év óta az egész művelt világ ismeri ezt a csendes falut. 1332-ben *Bajor Lajos* császár különös kegyben részesítette Oberammergau lakóit: nagy kereskedelmi magazint építhettek az Ammertalon átvonuló kalmárok számára. Megkapták a szál-

lítás, lókölcsönzés jogát és ők lettek a vidék ellenőrei — és védői annak a fontos katonai és kereskedelmi útvonalnak, amely Velencét Augsburggal összekötötte. Megismerték a nemzetek országútján elvonuló kereskedők révén a nagyvilágot. Ruhák, szokások, erkölcsök tarkasága gomolygott előttük. Az egyszerű pásztornép számára kitágult a világ s látóköre túlemelkedett a *Hörnle*, a *Pürschling* s a *Kofel* komor dolomit-tömbjein. A bajor és sváb faj vére ebben a völgyben ömlött össze s így keletkezett a szelíd és szigorú századok nevelése alatt ez az érdekes típus, amelyet a következő korok véres harcai koldussá nyomorítottak.

Mit tehetett mást ez a különös nép: — fölcsapott művészek. Megtanulta a faszobrászat cizelláló technikáját. A véső- és faragómesterséget, az agyagipart művészetté finomította s amit alkotott, eladta. Apró áruikkal bejárták a nagyvilágot. Svédországtól Madridig, Szentpétervártól Rómáig mindenki szívesen látta őket. 1776 táján még Dél-Amerika keleti városaival is volt kereskedelmi összeköttetésük. Oberammergau művészfalú lett. S mikor az 1633.-i szörnyű pestisjárvány néhány nap alatt nyolcvannégy embert ragadott ki közülük, művészi hajlamukhoz illő engesztelést ajánlottak föl az Istennek. Megfogadták, hogy minden tíz évben előadják a szent passiót s az egész falu átéli a nagyhét lélekedző hangulatát, ha a „fekete rémet” elűzi közülük. 1680-ban áttették a játékot a tizes dátumokra s azóta a fejlődésük rendszeres.

— De hiszen én úgy tudom, hogy később eltörték a misztériumokat és a passió-játékokat!

— Ön a francia parlament végzésére gondol és Angliára, ahol Erzsébet csakugyan megtiltotta a biblia színrehozatalát. Igaz, hogy az egyház se nézte szívesen a népies színészetet, amely a tömeg ízléséhez igazodott s tréfás jelenetekkel, kacagtató intermezzókkal szaturálta a nagyhét szent fájdalmát. De Oberammergau makacs ambícióval védte évszázados szokását s a játékot jogát minden tizedik esztendőben kivívta.

Oberammergaut nem lehet többé falunak nevezni: kultúrája van. 1890-ben kórházat épített magának; a következő évben alácatornáztá az utcáit, mint ahogy a nagyvárosokban szokás; 1897-ben elkészült a vízvezeték és öt esztendő óta villannyal világítják az utcákat; s az Ammert is szabályozták. Tavaly fejezték be a Fametszetek művésziskoláját, amely 107.000 márkába került. Mutasson nekem még egy falut a világon, amely 76.714 márkát költ színházra, hogy a munkában megtakarított időt szaválásokkal, ünnepélyekkel, színelőadásokkal tölthesse ki!..

Megérkeztünk. Néma tisztelettel néztem végig az egyszerű embereken, akik mosolyogva, udvariasan fogadják a passió-játékok vendégeit. Szép arcukat nemessé teszi az intelligencia; a hajuk a vállukra omlik s minden mozdulatuk tele van könnyed előkelőséggel. A *Gasthaus zum Weisswirt-be* szállásoltak s a házigazdánk szívességgel vezetett az emeletre:

— Ez lesz a szobájuk! Ide látszik a *Kofel* égbetörő sziklakoponyája és az utca forgatagát is élvezhetik.

— Ugye sok a vendég ilyenkor?

— Minden tizedik esztendőben méhkassá változik a mi csendes fészünk. Száz meg száz automobil surrog az utcákon, fejedelmi hintók és poros parasztkocsik kerülgetik egymást. A különvonatok szakadatlan egymásutánban robognak be az állomásra s ontják magukból az emberek fekete

áradatát. Aki már szállást kapott, elégedetten áll az ablakhoz és élvezi a legkülönfélébb fajok festői zürzavarát.

Érdemes ilyenkor sétára menni: minden kirakat és ablak ki van világítva, mihelyt az este leszáll. Minden ház művészeti kiállítás: fotográfiák, fametszetek, szoborművek, apró emléktárgyak kandikálnak mindenhol az idegenek ezrei felé.

— És el bírják helyezni ezt a sok vendéget?

— Bizony van elég, aki *Ettal-ban* vagy a szomszédos tanyákon keres szállást és igen sokan alszanak a barakkokban, sőt az utcán is. Minden szoba, minden konyha és kamra tömve van emberrel. Még most is emlegetik, hogy 1880-ban Alençon hercege (a magyar király sógora) az utcán utazókocsijában volt kénytelen eltölteni egy zivataros éjszakát.

Végigjártuk a falu görbe utcáit, de a sokadalom kifárasztott.

— Menjünk ki a határba. Embert láttunk mi eleget, meg automobil is. Nekivágtunk a meredek hegyoldalnak. A Hanzi boldog volt, hogy kipróbálhatja új bajor turistaruháját. Az út az Ammer-parti mezőn vitt keresztül s a selymes fűben térdig tapostunk. Tele tüdővel szívtam az édes levegőt. Mire a *Ko/el* sziklafalához értünk, leáldozóban volt a nap. Csodálatos hangulat! Fölöttem ezerháromszáz méter magasban egy hatalmas fakereszt mered a felhők közé: mintha a messzenyúló hegy valami óriásnak a sírja volna.¹ S alattunk zsong a nemzetek méhkasa: minden házat meg lehet innen különböztetni. A passió-játékok boltozatos színháza némán várja a másnapi ünnepet, akár a templom a vasárnapok szent áhítatát.

Körülöttünk csak az erdő susog és a kékszemű virágok mosolyognak. Leülünk a kövér fűpárnára és hallgatjuk a természet titkait. A föld szíve »dobog, azt figyeljük s egyszerre megérezzük egymás szívdobogását is. A nap végigsimogatja arcunkat, az anyaföld a keblére ölel, ráhajtjuk fáradt fejünket és így hallgatjuk a szívverését. Jó itt pihenni . . .

A néma csend varázsát a Hanzi selymes hangja töri meg:

— Ugye, R. úr, már csak két nap és elválnék. Holnap meg holnapután együtt leszünk, azután vége, az egyik vonat erre szalad, a másik meg arra, én ám sajnálom, hogy azután nem találkozunk, mert mink a papával hazamegyünk, de azért fogok írni és ám maga is írjon, hisz' tudja, hol lakunk!

Ránézek. Finom arcán ott ül a lelke: az a tudattalan, tiszta lélek, amelyet még nem tépázott meg az élet semmiféle vihára s amely még üde, kedves és tiszteletreméltó, mint akt nemrégén röppent át az Istenből a forró anyagba.

— Bizony, Hanzikám, holnapután befejezzük a körutat. Sok földet bejártunk, sok palotát, templomot és műemléket néztünk meg, végigsurrantunk Európa színes, gazdag élete fölött és most itt várjuk a nagyhét örök misztériumát. Holnap végignézzük Krisztus léleknevelő szenvedéseit, megtisztulunk a szent fájdalom tüzeiben s ennek a férfiképző hangulatnak a melegénél mondunk egymásnak istenhozzádot . . .

Öreg este lett, mire visszajutottunk az Ammer partjára. A hegyek feje körül fekete felhők gomolyogtak és fényes villám ugrott egyikből a

¹ Réges-régen egy fából faragott lovagszobor állott a Kofel előrehajló csúcán: egy nürnbergi kereskedő csináltatta fogadalomból.

másikba. A sápadt hold rémulten nézett le a földre egy felhőrepedésen át. Megálltam az Ammer fahídján, nekitámaszkodtam a karfának. Az éjszak» hírnöke: az álomhordó esti szél végigfutott a völgyön: alattam a víz locsogott és fölöttem a lázongó nyugtalan felhők gyülekeztek. A tekintetem — ez a hegyes tör — mélyen belefürödött a sötétségbe.

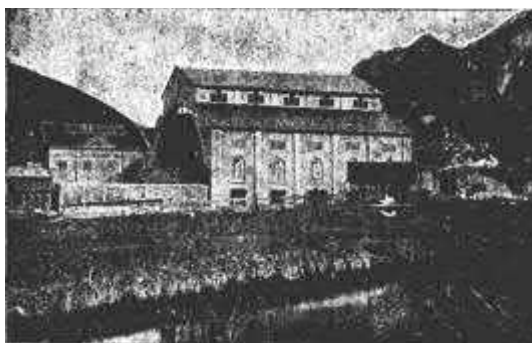
LX.

„Nem tudatok velem virrasztani...?”

Oberammergau, 1910. aug. 26.

A nap mosolyogva lépett a látóhatár peremére és az egész világ; fénybe borult. Oberammergau utcáin ezer meg ezer ember tolong: mindenki szeretne nyolcig misét hallgatni. Pontosan nyolckor három ágyúlövés csap a magasba és jelzi a játék kezdetét.

Most itt ülünk a nézőtéren, a mélyre süllyesztett Orchester fölött. Mögöttünk egy mérhetetlen izgó-mozgó egységes eleven test, melynek négyezer feje van. Ennyi fej, ennyi szív, ennyi különálló világ egy tömegben!

Az oberammergaui színház.

És mind egyet érez, egyet gondol. A nézőtér boltozatát hat óriási vasgerezd tartja: a szélessége 42 méter, s a magassága 27. Hanem a színpad iödetlen és különös hatást tesz az emberre. Odafordulok Willkomm úrhoz:

— Valóságos shakspearei színpad — a szabad ég alatt.

— Igaza van. A közepszínpad 16 méteres épülete, a jobbra-balra utcákba

hajló 42 méteres előszínpad is erre vall. Csakhogy itt kőből és nemes* anyagból van minden, hogy az időjárás zabolátlan mérge ne árthasson. Nézze, milyen festői látvány: a kék égboltozat nem imitáció, igazi fehér felhők fürdenek odafönt a napsugárban s igazi hegyek alkotják a háttért. Az ott az *Aufacker* égbetörő orma. És Pilátus meg Annas háza mögött eleven fák lombja susog. A „színészek” ruháját sem a zsinórpádlás reflektorai teszik széppé: nehéz selyem, drága gyapjú az mind, igazi ékszerekkel díszítve. A római katonák páncélja csakugyan páncél s a kardjuk sincs bádogból. S mindezt ez a művészfalu állítja elő.

— Képzelem, mennyit költenek rá!

— Minden tizedik évben tíz-tizenötezer márkájukba kerül a kosztümök kiegészítése és megújítása. Nem utánzat itt semmi: az érzés, a gondolat is színarany, az öröm a lélek szent derüje, nem gesztus vagy betanított arcizmok játéka s a fájdalom fenéig fájdalom. A legőszintébb érzések átélése teszi örökre emlékezetessé mindenki számára ezt a passió-játékot. Megkapó szeretettel dolgozik az egész falu a játék sikerén. Mondják, hogy

öt évig táplálkozik a lelkük a passió emlékeiből s a másik öt évet a következő passió-játék előkészületeivel töltik el. A kis gyermek, — alig nyílik az esze, már szerepet választ magának s ez az ideálja, erre készül és egész életét ez a gondolat irányítja, hogy be tudja majd tölteni egykor a hivatását. Más nemzet fia tengerész, technikus, diplomata akar lenni: az oberammergaui gyerek jó Krisztus, főpap vagy János apostol. Három évvel a játékok előtt megkezdí a magisztrátus a gyülekezést: kiosztják a szerepeket; s ez nem könnyű munka, mert a szereplők száma megközelíti az ezret! Az 1900.-i előadást 128 gyűlés készítette elő.

Azt is érdemes megjegyezni, hogy a szent passió esztendejében senki sem kártyázik, senki sem iszik. Akit részegségen vagy valami kihágáson rajtakapnak, tíz márka büntetést fizet.

Eldördül a három mozsárlövés. Egyszerre megfeszül a négyezer néző idegzete. Az orchester mélyéből lassan, méltóságosan ömlik szét a nyitány s a színpad mögött a szereplők a Miatyánkot imádkozzák. Előlép a *Prolog*: maga a megtestesült méltóság. Drágaköves ruhája végigomlik hatalmas természetén. Mögötte félkört alkot a nyolcvantagú kar: a „Schutzgeist”. S egymásután peregnék le a jelenetek, amelyek a bibliából és az evangéliumból ismeretesek ugyan, de itt az eleven élet ereje pezseg bennük. A bevonulás Jeruzsálembé (kb. 500 szereplővel), a főtanács gyűlése, a bethániai búcsú, az utolsó jeruzsálemi séta, a zöldcsütörtöki vacsora, Júdás tragédiája, a Getszemani kert, Jézus meghurcoltatása, a töviskorona, a megvesszőzés, a kereszt minden borzalma elvonul a szemünk előtt. Aki nem látta, el se hiszi az oberammergaui passió csodálatos hatását. Vannak jelenetek, ahol a négyezer néző szeme könnybe lábbad. Nincs itt éljenzés vagy taps: néma együttérzés teszi meleggé az emberek szívét. Reggel 8-tól este 6-ig tart a passió, közben két óra ebéidő van. Némán, lelkükben az örök béke harmóniájával oszlnak szét az emberek: tizenkét kapuja van a nézőtérnek, három perc alatt kiürül a színház. Csak az utcán jut eszünkbe, hogy akik odabent a legmagasabb, mert legőszintébb művészettel megtisztították a szívünket, egyszerű munkások, a tenyerük kérges, az arcuk napsütéstől barna. Van köztük fuvaros, pásztor, esztergályos, asztalos, fazekas (maga Anton Lang, a „Krisztus” is az), földműves . . .

Az evangélium csodálatos szépsége sok jelenetnél elbűvölt. De az Olajfák hegyének az éjszakája örökké a lelkemben fog élni. Ez a magasságok magassága, az egyedülvalóság szédítő fönsége. Krisztus belép a kertbe és elszorul a szíve. Vele jönnek, akiket szeret: Péter, János, meg a többiek. Számára az egész világ ide redukálódott. Jeruzsálem alszik, a világ ritmikusan piheg, csak ellenségeit tartja ébren a gyűlölet. „Üljetek le itt — mondja — és vigyázzatok.” Azután fölmeleg a sziklára, letérdel s víziói vannak. Mintha az Alpok lelke, a természet is segítene a dekorációban. Ennél a jelenetnél beborul az ég és misztikum lesz minden szó, minden mozdulat. Mindenki alszik Krisztus körül s erőt vesz rajta a félelem. Az Isten remeg, keze izzad és tapadós a láztól, arca sápadt, egész valója izgatott. Fölkiált: „Atyám, atyám, így kellett megélnem ezt az órát, a sötétség óráját?” Hangja ijedt és keserű: — emberi. A négyezer néző elfojtott lélekzettel figyel: négyezer szív összedobban és e pillanatban megérez valamit. Hogy a szenvedésnek fölséges a hivatása. Valami magnetikus erő van abban, amikor négyezer ember egyet gondol. A levegő telítve

van a lelkek áramával. Krisztus fél, egész teste remeg a forró láztól. Lejön a szikláról és — kedvesei alusznak: Péter is, akinek a kulcsokat adta, János is, akit a keblén pihentetett az este. Jeruzsálem alszik, a természet merev egykedvűséggel hallgat, az emberi bűnök, gyöngeségek fekete zuhataga ráömlik az ő virrasztó lelkére; hóhérai közelednek és senki sincs mellette. „Így kellett megélnem a sötétség óráját, egyedül?”

A legszentebb lélek, a legmelegebb szív szomorú valóságának a magassága ez. Mi ehhez az Eiffel torony, a Kofel, a San Pietro magassága! Alattunk zsong az egész világtörténelem és isteni perspektívák nyílnak a végtelenbe.

Krisztus szentté avatta a fájdalmat és megtette a szomorúságot a művészetek, édesanyjává. Tőle születik a szeretet, a megértés, az áldozatos készség, — a *megváltás*.

Részlet az oberammergauer passiójátékából: Krisztus elbúcsúzik tanítványaitól.

LXI.

A csontvégű tollszár.

Dévény, 1910. aug. 28.

Oberammergauból Münchenen át egyenesen *Linz-be* mentünk és hajóra szálltunk. Szelíd, szőke hullámok csókolgatták a fehér hajót, amely úgy nngott, akárcsak a bölcső. Bécs alatt már magyar matrózok és rakodómunkások sűrögtek a hajón. A dunai utazást pihenésre szántuk: egész

nap kényelmes fekvőszékből néztük a simán tovasikló városokat és falvakat. A Hanzi ünnepélyes arccal várta a válás pillanatát:

— Tudja, R. úr, én adnék magának valamit emlékebe, de maga ám ügyis odaadja másnak.

— Dehogyan adom!

— Nahát akkor itt van a tollszáram, amelynek a végén csont van, ezzel írtam x a naplómát és ezt emlékebe adom, ugye szép tollszár?

— Nagyon szép. Nézd, én meg ezt az összeszófolható ceruzát adom neked, hogy viszonzozzam az emléket.

— Köszönöm. Ezzel fogok írni a Davy Corbinnak is Etonba.

— Nézd csak Hanzikám, közeledünk az ország határához. Nemsokára kiemelkedik a szemhatár alól a dévényi várrom és fölötte a honalapító Árpád szobra. Egy-két óra és ismét hazám földjére lépek. Az első falat kenyér, amelyet ettem, — ebben a talajban termett. Az első lépést rajta tanultam meg. Talán azért vagyok ilyen elfogódott. Belénk nevelték a haza fogalmát? Vagy ösztönös erők titka a haza szeretete? Édes Hanzikám, sok szép dolgot láttunk két hónap alatt: ami odahaza vár ránk, igazán összezsugorodhatik a szemünk előtt. Mégis folyton arra a pontra mered a tekintetem, ahol az Árpád-szobornak föl kell tűnnie. Oktalan a tölgly, ha a fenyő egyenruháját irigyli és oktalan az ibolya, ha versenyre akar kelni a nárcisz pompájával. Isten minden fajnak adott hivatást, amelyben virágot hajthat minden szép ereje . . . Nézd, ott a messzeség fehér kebelén már látszik a dévényi vár és rajta áll az ércetestű, sastekintetű honalapító! Üdvöz légy hazám, üdvöz légy magyar erdő, magyar mező! Odahaza érik már a gyümölcs, a szőlő, kicsi házunk küszöbén vár az édesanyám, öcsém, nővérem; a kert, a lugas, a gyümölcsös, az udvar vén szederfája mosolyogva bólint, minden örül és azt mondja: Isten hozott, — hazajöttél?

Hazajöttem közétek, ahol a fészek melege vár. A fantáziám még nyugat szellemi magaslatain kalandozik, ahol a lelkem nagyra nőtt a kultúra kincseitől, — de szívem ide vonz.

Visszajöttem, hogy amit magamba szívtam, amivel gazdagodtam — neked adjam, édes hazám! Sok század, sok nemzet kincstárának az ajtaja kinyílt előttem. Följutottam az emberiség magasaira s ami kilátást kaptam onnét a múlt és jelen életének az örvénylő mélységeibe, azt a szívembe zártam. Ami nemes impressziót szereztem, azt mind haza hoztam most — nem jövök üresen.

Dévényújfalunál Willkomm úrék más vonatra szálltak. Megköszöntük egymásnak az út kölcsönös könnyítését és elváltunk.

Olyan rossz elszakadni azoktól, akik szeretnek és akiket szeretünk! A vonatot könnyű elindítani, de a lelkeket összekötő finom szálak nem szakadnak el egykönnyen. Willkomm úr melegen megszorította a kezemet:

— Viszontlátásra! Gömbölyű a világ, majdcsak egymásra akadunk még! A Hanzi lelkemre kötötte, hogy vigyázzak a csontvégű tollszárra. Isten veled, Hanzikám, a viszontlátásra! Ahol egy gömbölyű mosolygó gyermekarc élém tűnik, ahol egy kerek szempár a lelkembe villan: mindenütt találkozunk. Hiszen te vagy az örök gyermek, az örök bimbó, az örök erőcsira — az Isten mosolya.

A vonat fűtyül, az utasok kihajolnak az ablakon. Az egyik ablakból a Hanzi integet a zsebkendőjével. Még most is látom . . .

Tartalom.

I. A spielbergi börtön titkai	5
II. „Praha caput regni”	10
III. A beuroni templomfestők	18
IV. Léghajón a sziklaországban keresztül (Sächsische Sweiz)	20
V. Drezda bemutatkozik	23
VI. A loschwitz kirándulás és Hanzi tudományos előadása	26
VII. Ahol az ördög is lakomázott (Lipce)	32
VIII. A hallgatag hódítók (Lipce)	39
IX. A lipcei népcsata színhelyén	42
X. Ahonnét Luther útnak indult (Wittenberg)	48
XI. A dohányfüstös parlament (Berlin)	55
XII. Kilátás a győzelmek oszlopáról (Berlin)	65
XIII. A berlini aquarium	70
XIV. A Hanzi mint állatkerti kalauz (Hamburg)	74
XV. Indiánok között (Hamburg).....	8ü
XVI. Egy kis séta Hamburgban	82
XVII. Pusztuló világok fölött (Cuxhaven)	86
XVIII. Mikor a tenger kigyullad (Cuxhaven)	89
XIX. Zongora harangokból (Amsterdam)	91
XX. A Rijksmuseum első emelete (Amsterdam)	96
XXI. Egy „rejtelmes sziget” a Zuider-see-n (Marken).....	98
XXII. A kétszakállú angol úr (Brüsszel).. ..	103
XXIII. A vérnélküli népcsata (Brüsszeli világkiállítás)	106
XXIV. „A fekete ország” titánjai (Brüsszel — Borinage)	110
XXV. Hanzi veszedelme (Brüsszel)	118
XXVI. Mégis csak jó az uraknak! (Ostende).....	121
XXVII. A boy-scoutok (Dover).....	124
XXVIII. Föld fölött és föld alatt (London)	127
XXIX. Bellamy úr kocsója az angol parlamentben	130
XXX. Fekete lelkek tanyáján (Londoni Tower)	138
XXXI. Ahol a diák a legnagyobb úr (Eton-kollégium).....	143
XXXII. A legfőbbesőbb angol család (Windsor).....	151
XXXIII. Hullámozó lélekeceán (London)	156
XXXIV. Mister Gilman automobilja (London)	159
XXXV. Ötezer éves titkok kulcsa (London, British Museum)	165
XXXVI. Utazás a múltba Wells időgépjén (British Museum).....	170
XXXVII. „A világ szíve” (London: Bank of England).....	176
XXXVIII. Vak vezet világtalant (Oxford) :	179
XXXIX. Hanzi a homlokára üt (Oxford)	183
XL. A brit óriás hazájában (Stratford on Avon).....	188
XLI. Hangverseny az utcán (Stratford on Avon)	193
XLII. Bepillantás a világ tükrébe (Stratford on Avon).....	197
XL1U. A jövőbe látó szem (Dover).....	202
XLIV. „Miszter Hanzi” levelet kap (Dover).....	206

XLV. Hanzi meg az ideges néni (Calais)	210
XLVI. Az Eiffel-torony tetején (Párizs).....	215
XLVH. Egy kövér patkány másfél frank! (Párizs).....	220
XLVIII. Diogenes a hordóban (Párizs).....	227
XLIX. A pokolból egy szikra kipattant (Párizs)	230
L. Hanzi pályát változtat (Párizs — Louvre)	232
LI. A Napkirály tündéerkertje (Versailles)	235
LH. „Nincsenek halottak...” (Párizs — Pere Lachaise-temető)	239
LUI. A kölni dóm kőrózsája (Köln).....	241
LIV. Rajna apó útja (Köln és Mainz közt)	246
LV. A müncheni érceleány feje	249
LVI. II. Lajos hattyús tava (München).....	253
LVII. Négy liter sör — fundamentum (München).....	255
LVIII. A Starnbergi tó halottja	257
LIX. A föld szíve dobog (Oberammergau)	261
LX. „Nem tudatok velem virrasztani?... (Oberammergau)	264
LXI. A csontvégű tollszár (Dévény).....	266